अनुक्रमणिका

भगवान श्रीरामकृष्ण देव

श्रीरामकृष्ण-चरित्र

१. श्रीरामकृष्णांची वेदांतसाधना

(१८६५-६६)

"त्यागटाने वेदांताचा उपदेश दिला—तीन दिवसांत समाधि! माधवी लतेखाली ती माझी समाधि अवस्था पाहून तो हतबुद्ध होऊन म्हणाला—'आ रे! ए क्या है रे?' मग तो मला जायला परवानगी मागू लागला ते ऐकून मला भावावस्था प्राप्त झाली व त्या अवस्थेंत मी म्हणालो—"वेदांताचा बोध झाल्याशिवाय तुला येथून जाता येत नाही!" तेव्हापासून रात्र-दिवस मी त्याच्याजवळ असें—एकसारख्या वेदांताच्या गोष्टी! ब्राह्मणी म्हणाली—'बाबा! वेदांत ऐकू नको—भक्तीची हानि होईल'"

"ज्या अवस्थेला पोहोचलें असतां, साधारण साधक पुन्हा तेथून परत फिरूं शकत नाहीत, एकवीस दिवसांतच त्याचें शरीर पिकलेल्या पानाप्रमाणें गळून पडतें, त्या अवस्थेंत आईच्या कृपेनें पुरे सहा महिने होतों!"

—श्रीरामकृष्ण

मधुरभावसाधनेमध्ये सिद्ध होऊन श्रीरामकृष्णांनी आता भावसाधनाचे चरम भूमि गाठली होती म्हणून आता यापुढील त्यांच्या अपूर्व साधनाचे इतिवृत्त लिहिण्यास सुरवात करण्यापूर्वी, या काळी त्यांची मानसिक अवस्था कशी होती हें एकवार पाहिलें असता ठीक होईल

कोणत्याहि प्रकारची भावसाधना करू लागण्यापूर्वी साधकाला संसारातील रूपरसादि सर्व भोग्य विषयाचे विचार बाजूला ठेवावे लागतात महान् भगवद्भक्त तुलसीदासजींनी—

जहाँ राम तहँ काम नहिं, जहाँ काम नहिं राम ।
तुलसी कबहू होत नहिं, रवि रजनी इक ठाम ॥

असें जें म्हटलें आहे, तें सर्वथैव खरें आहे श्रीरामकृष्णाचे अलौकिक जीवन, हें या सिद्धांताचेच एक उत्तम उदाहरण आहे कामकांचनत्यागरूप बळकट पायावर त्यांनी आपल्या भावसाधनाची इमारत उभारली, आणि हा पाया कधीहि ढिला होऊ दिला नाही, म्हणूनच त्यांनी ज्या ज्या साधना करण्यास सुरवात केली त्या त्या साधनामध्ये अत्यंत अल्प काळामध्ये ते सिद्ध होत गले म्हणून या वेळी त्यांचें मन कामकांचनाच्या प्रलोभनाच्या सीमेपलीकडेच निरंतर राहत असे हें सांगावयास नको

विषयवासनाचा सर्वस्वी त्याग करून, नऊ वर्षांपेक्षाहि जास्त काळ त्यांनी, केवळ ईश्वरलाभाच्या प्रयत्नात निमग्न राहण्यात घालविल्यामुळे, त्यांच्या मनाची या वेळी अशी स्थिति झाली होती की ईश्वरावाचून इतर कोणत्याहि विषयाचें स्मरण-मनन करणें त्यांना विषासारखें होऊन गेलें होतें। कायावाचामनेंकरून ईश्वरालाच सारात्सार परात्पर वस्तु असें सर्वतोभावें त समजू लागल्यामुळे इहपरलोकातील इतर कोणत्याहि वस्तूच्या प्राप्तीविषयी त्यांचें मन सर्वथैव उदासीन झालें होतें

सांसारिक सर्व विषय आणि स्वतःच्या सुखदुःखादि सर्व गोष्टी विसरून, मनात घेतलेल्या एखाद्या विषयाच्या चिंतनात एकाग्र होण्याचा त्यांना इतका अभ्यास झाला होता की, क्षणार्धात इतर सर्व विषयापासून

मन परावृत्त करून, वाटेल त्या विशिष्ट विषयात, वाटेल तेव्हा तें त्याना एकाग्र करता येई दिवसामागून दिवस, महिन्यामागून महिने अथवा वर्षामागून वर्षे जरी निघून गेली, तरी त्याच्या त्या विषयाच्या चिंतनात तिळमात्र सळ पडत नसे आणि ईश्वरावाचून म्हणजे जगात काही इतर प्राप्तव्य वस्तु आहे अथवा असणें शक्य आहे, ही कल्पना सुद्धा त्याच्या मनात क्षणमात्रहि उदय पावत नसे!

आणि जगत्कारण ईश्वरावर "गतिर्भर्ता प्रभु साक्षी, निवास शरण सुहृत्" अशा प्रकारचा दृढ विश्वास, निर्भर आणि प्रेम याची तर श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी पराकाष्ठा होऊन गेली होती, एवढेंच नव्हे तर या गुणाच्या साहाय्याने, त्यानी ईश्वराशी अत्यंत प्रेमाचा, जिव्हाळ्याचा संबंध जुळवून ठेवला होता, एवढेंच नव्हे तर बालकाचा, ज्याप्रमाणे आपल्या मातेवर विश्वास असतो, तिजवर त्याचें जसें प्रेम असते आणि तिच्या कृपाछत्राखाली, तें जसें पूर्ण बेफिकीर असतें, तशी स्थिति साधकाच्या मनाची झाल्यास, त्याला ईश्वर आपल्याजवळ असल्याचा सदैव अनुभव येतो, त्याच्याशी तो बोलू शकतो, ईश्वराचें बोलणें त्याला ऐकू येतें आणि त्याच्या कृपाछत्राखाली तो पूर्णपण निर्भय होऊन जगात नि शक रीतीनें व्यवहार करतो या गोष्टीची अनेकदा प्रत्यंतरें मिळाल्याकारणाने, सर्व ल्हानमोठ्या गोष्टीत श्री जगदंबेचा आदेश घेऊन त्याप्रमाणे निर्भय आणि निःशक रीतीने वागण्याचा त्याना आता पूर्णपणें सराव झाला होता

कदाचित् कुणाला अशी शंका येईल की, जगत्कारणाचा याप्रमाणे माता म्हणून लाभ करून घेऊनहि श्रीरामकृष्ण आणखी साधना कशाला करावयाला लागले? साधना वगैरे ज्यासाठी करावयाच्या तें ध्येय प्राप्त झाल्यावर मग आणखी साधना कशाला? या विषयाचा ऊहापोह मागे एकवार होऊन गेला आहे, तरी यासबधाने एकदोन गोष्टी येथे सागावयाच्या आहेत श्रीरामकृष्णाच्या चरणकमली बसून त्याच्या साधनतिहासमधूचें पान करीत असता आमच्याहि मनात एक दिवस ही शंका आली व त्याप्रमाणे आम्ही श्रीरामकृष्णाला प्रश्नहि केला त्यानी यावर उत्तर दिलें, 'हे पाहा, जो समुद्रकिनाऱ्यावर सर्वदा वास

करतो, त्याच्या मनात मधी मधी असें येतें की, 'या रत्नाकर समुद्रामध्ये काय काय रत्नें आहेत तीं पाहू', त्याप्रमाणे जगन्मातेचा लाभ होऊन आणि तिच्याच जवळ सदा राहूनहि, त्या वेळी माझ्या मनात येई की, अनतभावमयी अनतरूपिणी अशा मातेला निरनिराळया भावात आणि निरनिराळया रूपात पाहावें म्हणून ज्या वेळी ज्या भावाने तिला पाहण्याची इच्छा होई, त्या वेळी त्या भावाने दर्शन देण्याकरिता मी तिच्याजवळ अत्यत व्याकुळ अत करणाने धरणें धरून बसें आणि माझी कृपामयी आईहि तिच्या त्या भावाच्या दर्शना साठी ज्या ज्या गोष्टींची आवश्यकता असे, त्या त्या गोष्टींची स्वत सर्व प्रकाराने सोय करून देऊन माझ्याकडून आपली सेवा यथासाग करून घेत असे आणि त्या त्या भावाचें मला दर्शन देत असे ! या रीतीने भिन्न भिन्न मताच्या साधना तिने माझ्याकडून करवून घेतल्या "

सर्व भावामध्ये श्रेष्ठ जो मधुरभाव त्याची चरम सीमा गाठल्यानतर श्रीरामकृष्णाच्या मनात सर्वभावातीत अशा वेदातोक्त अद्वैत भावाची साधना करण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली मधुरभावसाधनेनतर अद्वैत भावसाधनाच करण्याची श्रीरामकृष्णाना का इच्छा झाली असावी, याचा विचार करता यातहि काही हेतु दिसून येतो भावराज्य आणि भावातीत राज्य याच्यामध्ये परस्पर कार्यकारणसबध असलेला नेहमी दिसून येतो कारण, भावातीत अद्वैत राज्यातील भूमानद हाच मर्यादित होऊन, भावराज्यातील दर्शनस्पर्शनादि सभोगजन्य आनदरूपाने प्रकाशित झालेला असतो म्हणून, मधुरभावाची पराकाष्ठा मिळवून, भावराज्याची चरम सीमा गाठल्यावर, भावातीत अद्वैत भूमीवाचून, त्याचें मन दुसऱ्या कोठे वेधावें ? अद्वैत भावसाधनची हकीगत सागण्यापूर्वी याच सुमारास घडून आलेल्या एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करून, मग आपल्या मुख्य विषयाकड वळू

श्रीरामकृष्णाच्या वडील भावाच्या (रामकुमाराच्या) मृत्यूनतर, त्याची मातोश्री * आपल्या राहिलेल्या दोघा मुलाकड राहून आपल्या आयु-

* चद्रादेवीना स १८७६ मध्ये देवाज्ञा झाली त्याची उत्तरक्रिया श्रीरामकृष्णानी, ते स्वत सयासी असल्यामुळ आपला पुतण्या रामलाल याचेकडून,

त्याचे दिवस कसेबसे कठू लागली परतु आपल्या अत्यत प्रिय कनिष्ठ पुत्राला वेड लागलें असें जेव्हा तिने लोकाच्या तोडून ऐकलें, तेव्हा मात्र तिच्या शोकाला पारावारच उरला नाही. तिने मुलाला घरी आणविलें, त्याच्या औषधपाण्याची व्यवस्था केली, कदाचित् देवाचा कोप असेल असें वाटून काही शाति, अनुष्ठानें केली आणि पुढे मुलाची प्रकृति जेव्हा बरीच ताळ्यावर आली असें तिला वाटलें, तेव्हा कुठे तिच्या जिवात जीव आला. आशा मोठी बलवान आहे , म्हातारीनें लगेच मुलाच्या कल्याणाच्या आशेनें त्याचें लग्न करून दिलें, परतु गावाहून परत दक्षिणेश्वरी आपल्या कामावर रुजू झाल्याबरोबर, गदाधराची पुन्हा पहिल्यासारखीच अवस्था झाल्याचें ऐकून मात्र तिचा धीर सुटला मुकुदपूरच्या जागृत महादेवाने 'गदाधराला दिव्योन्माद झाला आहे' असा जरी कौल दिला तरी, तिचें मन ससारात लागेना. पुढे लवकरच आपल्या आयुष्याचे राहिलेले दिवस आपल्या मुलाजवळ घालवावे असा विचार करून ती दक्षिणेश्वरीच येऊन राहिली (१८६४) मथुरबाबूनी तिची राहण्याची सर्व व्यवस्था नौबतखान्यात करून देऊन, तिच्या तैनातीला एक बाई ठेवली श्रीरामकृष्ण स्वत रोज सकाळसध्याकाळ तेथे जाऊन काही वेळ तिची सेवा-शुश्रूषा करीत मथुरबाबूनी अन्नमेरुव्रताचें अनुष्ठान केल्याचें मागे सांगितलेंच आहे, त्याच सुमारास तिचें दक्षिणेश्वरी आगमन झालें तेथे आल्यापासून आपल्या आयुष्याची राहिलेली बारा वर्षे तिने

करविली मातोश्रीच्या मृत्यूने त्याना अत्यत दुःख झालें आपल्या आईची उत्तरक्रिया आपल्या हातून घडली नाही, म्हणून वाईट वाटून, पुढे एक दिवस ते तिच्या नावाने तर्पण करण्यास बसले परतु हातात पाणी घेताच हाताची बोटें वाकडीतिकडी होऊन सारें पाणी साडून गेलें ! एक दोन वेळ असेंच झाल्यावर त्याना रडू कोसळलें व "आई, तुझ्या नावाने तर्पण करणेंसुद्धा माझ्याने होत नाही ग !" असें म्हणत ते समाधिमग्न झाले ! पुढे एका पडिताच्या तोडून त्यानी ऐकलें की, आध्यात्मिक उन्नतीची पराकाष्ठा झाली म्हणजे "गलितकर्म अवस्था" प्राप्त होते, म्हणजे सर्व कर्मे आपोआप नष्ट होऊन जातात

दक्षिणेश्वरी काढली. अर्थात् श्रीरामकृष्णाच्या वात्सल्यभावसाधना, मधुरभावसाधना आणि अद्वैतभावसाधना या गोष्टी, श्रीचंद्रादेवी दक्षिणेश्वरी असताना घडल्या.

श्रीमती चंद्रादेवीच्या लोभराहित्याचें आणि उदार स्वभावाचें एक उदाहरण येथ सांगितल्यास बरें होईल. ही गोष्ट श्रीमती चंद्रादेवी दक्षिणेश्वरी आल्यानंतर थोड्याच दिवसांत घडून आली. मागें सांगितलेंच आहे की या वेळी कालीमंदिराची सर्व व्यवस्था मथुरनाथाच्या हाती आलेली होती आणि या वेळी नाना प्रकारच्या सत्कार्याकडे ते मुक्त हस्ताने पैसा खर्च करीत होते. श्रीरामकृष्णावर त्यांची पराकाष्ठेची भक्ति, श्रद्धा आणि प्रेम असल्यामुळे आपल्या मागें त्यांची नीट व्यवस्था कशी राहील, ह्या विचारात आणि तसा बंदोबस्त करून ठेवण्यात ते आतल्याआत नेहमी गढलेले असत. परंतु श्रीरामकृष्णाच्या तीव्र वैराग्यामुळे, त्यांच्यापुढे तोंड उघडून या विषयाची गोष्ट काढण्याचें त्यांना धाडस होत नसे. कारण मागें एकदा त्यांनी हृदयजवळ मुद्दाम म्हणून दाखविलें होतें की, "श्रीरामकृष्णाच्या नांवें काही रक्कम बँकेत ठेवण्याचा माझा विचार आहे." हेतु हा की हृदयनें ही गोष्ट श्रीरामकृष्णाजवळ बोलावी व मग त्यांना ही गोष्ट कितपत पसंत पडते, याचा आपल्यास अजमास लागावा. परंतु याचा परिणाम फार निराळाच झाला. यानंतर मथुरबाबूंची व श्रीरामकृष्णाची गांठ पडताच, एखाद्या उन्मत्ताप्रमाणें, श्रीरामकृष्ण हातांत काठी घेऊन त्यांच्या अंगावर धावून गेले व "साल्या, तू मला विषयी करूं पाहतोस?" असें ओरडत त्यांना मारण्याला तयार झाले! अशी गोष्ट घडून आल्याकारणानें, श्रीरामकृष्णाच्या नांवानें काही करून ठेवण्याची त्यांच्या मनांतील उत्कट इच्छा पूर्ण होण्याचा काहीच संभव दिसेना. पण आतां श्रीमती चंद्रादेवी तेथें राहण्यास आल्यामुळे त्यांना आपली इच्छा सफल होण्याची थोडी फार आशा वाटूं लागली. त्यांनी नित्य त्यांच्याकडे जावें, मोठ्या गौरवानें त्यांना "आजीबाई, आजीबाई" म्हणावें व त्यांच्याशी नानाप्रकारच्या गप्पागोष्टी कराव्या! त्यांच्या अशा प्रेमळ वर्तनानें चंद्रादेवींनाहि ते थोडक्याच दिवसांत प्रिय झाले. पुढे एक दिवस, बरी वेळ पाहून गोष्टीवरून गोष्ट काढतां काढतां, मथुरबाबू

म्हणाले, "पण आजीबाई! तुम्ही इतके दिवस येथें आहात, पण माझ्याकडून तुम्ही आपली काहीच सेवा करून घेतली नाही, हें असें का बरें? मला जर तुम्ही खरोखरच 'आपला' म्हणत असाल, तर तुम्ही मनाला येईल तें माझ्याजवळून आज मागून घेतलेंच पाहिजे!" सरळ स्वभावाच्या म्हातारीला, यावर काय बोलावें तें समजेना, तिने पुष्कळ विचार करून पाहिला, पण तिला कोणत्याच गोष्टीची कमतरता दिसेना. तेव्हा ती मथुरबाबूंना म्हणाली, "बाबा, तुझ्या घरी मला कोणत्याहि गोष्टीची कमतरता नाही बरें. जर कधी एखादा जिन्नस लागला, तर तुझ्याजवळून मागून घेईन, मग तर झालें?" असें म्हणून म्हातारीने आपली पेटी त्याच्यापुढें उघडून म्हटलें, "हें बघ, माझ्याजवळ इतकी वस्त्रें अजून शिल्लक आहेत आणि इथे खाण्यापिण्याची तर काहीच काळजी नाही. तो तर सगळा बंदोबस्त तू अगोदरच करून ठेवला आहेस व अजूनहि करीत आहेस मग रे आता मला तुझ्याजवळ मागायचें काय राहिलें?" पण मथुरबाबू काही केल्या सोडीनात "काही तरी आज माझ्याजवळून मागून घ्याच," असा हट्ट धरून बसले बराच विचार केल्यावर म्हातारीला आपल्याला पाहिजे असलेला एक जिन्नस आठवला व ती म्हणाली, "बर बाबा, तू जर एवढा अगदी द्यायलाच निघाला आहेस, तर आता माझ्याजवळ तमाखू नाही, तेवढी चार पैशाची आणून दे!" विषयी मथुरानाथाचे डोळे पाण्याने भरून आले व ते तिला नमस्कार करून म्हणाले, "अशी माता असल्याशिवाय का असा अलौकिक पुत्र जन्माला येतो?" असें म्हणून त्यांनी चार पैशाची तमाखू आणवून म्हातारीस दिली

श्रीरामकृष्णांनी वेदांतसाधनेस सुरवात केली त्या वेळी त्यांचा चुलतभाऊ हलधारी, श्रीराधागोविंदजीच्या पूजकाच्या कामावर होता वयाने श्रीरामकृष्णाहून वडील असल्यामुळे आणि भागवत वगैरे शास्त्रग्रंथात त्याची थोडीफार गति असे म्हणून त्याला कमा अहंकार असे, श्रीरामकृष्णाच्या आध्यात्मिक अवस्थास तो कसे मेंदूचे विकार म्हणे, त्याच्या बोलण्याने श्रीरामकृष्णाच्याहि मनात संशय उत्पन्न होऊन त्याच्या निरसनार्थ ते श्रीजगन्मातेकडे कसो वरचेवर धाव घेत व त्या दोघांचा नेहमी कसा वाद चाले—वगैरे

सर्व हकीगत माग सांगितलीच आहे मधुरभावसाधनकाली, श्रीरामकृष्णांचा स्त्रीवेष वगैरे पाहून तर त्याची पत्नी समजून होऊन गेली की, श्रीरामकृष्णाना ग्राम वेड लागलें आहे श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून असें ऐकलें आहे की वेदांतसाधनेचे वेळी हलधारी दक्षिणेश्वरी होता, त्याचा व परमहंस श्रीमत् तोतापुरीचा अध्यात्मविषयावर वर्षी वर्षी वादविवाद होई, एकदा त्या दोघामध्ये असाच अध्यात्मरामायणाच्या गोष्टी चालल्या असता श्रीरामकृष्णाना सीता व लक्ष्मण याच्यासह श्रीरामचंद्राचें दर्शन झालें होतें

सन १८६५ च्या आरंभी श्रीमत तोतापुरीचें दक्षिणेश्वरी आगमन झालें त्यानंतर काही महिन्यांनी आजारी पडल्यामुळे हलधारीने आपलें पुजारीपण सोडलें व त्याच्या जागी श्रीरामकृष्णाचा पुतण्या अक्षय (रामकुमाराचा पुत्र) याची नेमणूक झाली

इतर साधनाप्रमाणे वेदांतसाधनेचे वेळीहि श्रीरामकृष्णाना गुरुचा शोध करावा लागला नाही गुरुच स्वत त्याचेकडे चालत आले ! श्रीरामकृष्णाच्या वेदांतसाधनेचा इतिहास सागण्यापूर्वी, त्याच्या गुरुविषयी उपलब्ध असलेली माहिती येथे देऊ

श्रीमत परमहंस तोतापुरी हे चागले उंच, दीर्घाकृति आणि भव्य पुरुष होते सतत चाळीस वर्षांच्या दीर्घ तपश्चर्येने त्याना निर्विकल्प समाधि साध्य झाली ! तरीसुद्धा ते आपला बराच काळ ध्यान धारणेंत आणि समाधीतच घालवीत त नेहमी नग्न राहत असत आणि म्हणूनच श्रीरामकृष्ण त्याचा 'न्यागटा (नग्न) या नावाने उल्लेख करीत कदाचित् आपल्या गुरुचें नाव घेऊ नये, म्हणूनहि न्यागटा ह्या मोघम नावानेच त्याचा उल्लेख त करीत, असेंहि असेल तोतापुरी कधीहि घरात राहत नसत आणि नागासंप्रदायी असल्यामुळे त्याची अग्नीची पूजा असे नागापंथी साधु हे अग्नीला अत्यत पवित्र मानतात आणि कोठेहि गेले तरी आपल्याजवळ सर्वकाळ अग्नि प्रज्वलित ठेवतात याला धुनी असें सर्वसाधारण नाव आहे नागापंथी साधु सकाळ सध्याकाळ धुनीची पूजा व आरती करतात आणि मिळालेल्या भिक्षान्नाचा प्रथम अग्नाला नैवेद्य दाखवून मग तें आपण ग्रहण

करतात दक्षिणेश्वरी असताना श्रीतोतापुरी पचवटीखालीच राहत आणि तेथेच त्याची धुनी सदा सर्वकाळ पेटलेली असे ऊन असो, पाऊस असो, तोतापुरीची धुनी सदैव पेटलेलीच असे त्याचें जेवणखाण, निजणे, बसणें,—सर्व त्या धुनीजवळ असे आणि रात्र पडल्यानतर, थकलें भागलेलें सर्व जगत् जेव्हा सर्व चिता आणि काळज्या विसरून विरामदायिनी निद्रेच्या माडीवर शाति-सुखाचा अनुभव घेण्यात निमग्न झालेले असे, तेव्हा श्रीमत् तोतापुरी उठून आपली धुनी अधिकच प्रज्वलित करून तिच्याजवळ दृढ आसनावर बसून आपल्या निवात निष्कप प्रदीपासारख्या मनाला गभीर समाधीमध्ये निमग्न करीत दिवसासुद्धा ते बराच वेळ ध्यानात निमग्न असत, परतु साधारण लोकाना समजून न येईल अशा तऱ्हेचें त्याचें ते ध्यान असे अगावरच्या वस्त्राने आपले सर्व शरीर झाकून घेऊन ते धुनीजवळच निजलेले दिसून येत. लोकाना वाटे—"तोतापुरी निजले आहेत वरें का !"

तोतापुरी आपल्याजवळ एक लोटा, एक लावलचक चिमटा आणि एक आसन एवढेंच काय ते सामान बाळगीत आणि एकच जाड रुद चादर आपल्या देहाभोवती सदैव गुंडाळून ठेवीत ते आपला लोटा आणि चिमटा रोजच्या रोज घासून अगदी लखलखीत ठेवीत असत ते रोजच्या रोज आपला बराच वेळ ध्यानाभ्यासात घालवितात हें पाहून पुढे एक दिवस श्रीरामकृष्णानी त्याना विचारलें—"तुम्हाला तर ब्रह्मज्ञान झालें आहे, तुम्ही तर सिद्ध झाला आहा, मग तुम्हाला रोजच्या रोज ध्यानाभ्यासाचें कारण काय ?" श्रीरामकृष्णाकडे गभीर मुद्रेने पाहून तोतापुरीनी आपल्या लोट्याकडे बोट दाखवून म्हटलें, "हा लोटा पाहा, कसा लखलखीत दिसतो आणि मी जर हा रोजच्यारोज घासला नाही तर हा मळून गेल्याशिवाय राहील काय ? मनाचें सुद्धा अगदी असेंच आहे ध्यानाभ्यास करून, मनाला सुद्धा जर रोजच्यारोज असेंच घासून पुसून स्वच्छ राखीत गेलें नाही तर तेंहि मलिन होऊन जातें" तीक्ष्णदृष्टि-सपन्न श्रीरामकृष्णानी आपल्या गुरूचें उत्तर ऐकून पुन्हा विचारलें, 'पण लोटा जर सोन्याचा असेल तर ? मग तो रोजच्या रोज जरी नाही घासला, तरी काही तो मलिन होत नाही" तोतापुरी हसून म्हणाले, "ह, असें तर खरेंच" ध्यानाभ्यासाच्या आवश्यकतेची ही गोष्ट श्रीरामकृष्णाच्या

मनात नेहमी असे आणि प्रसंगानुसार ह्या गोष्टीचा ते नेहमी उल्लेख करीत

वेदांतशास्त्रात सांगितलें आहे की ब्रह्मज्ञान झाल्यावर मनुष्य पूर्ण निर्भय होऊन जातो आपण स्वतःच नित्य शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वभाव, अखंड सच्चिदानंदस्वरूप, सर्वव्यापी, अजर अमर आत्मा आहोंत, असा ज्याला प्रत्यक्ष अनुभव आला, त्याच्या मनात भय कोठून आणि कोणाचें उत्पन्न व्हावें? जगामध्ये एका सद्वस्तूवाचून दुसरें काहीच नाही, असें ज्याने प्रत्यक्ष पाहिलें आहे, त्याला भय कोणाचें? श्रीमत् परमहंस तोतापुरी हे अशाच कोटींतील जीवन्मुक्त महापुरुष होते चाळीस वर्षांच्या दीर्घोद्योगाने त्यांनी ही अवस्था प्राप्त करून घेतली असल्यामुळे त्यांचे रोजचे व्यवहारहि साधारण माणसासारखे नसत नित्यमुक्त वायूप्रमाणे ते नेहमी मनास येईल तिकडे फिरत असत वायूप्रमाणेच संसारातील कोणतेंहि गुणदोष त्यांना स्पर्श करू शकत नसत आणि वायूप्रमाणेच ते एकाच ठिकाणी कधीहि फार वेळ बद्ध होऊन राहत नसत ते एकाच ठिकाणी तीन दिवसांपेक्षा जास्त कधीच राहत नसत! परंतु श्रीरामकृष्णांची अद्भुत मोहिनीशक्ति इतकी जबरदस्त होती की तच तोतापुरी श्रीरामकृष्णाजवळ अकरा महिनेपर्यंत राहिले! असो

तोतापुरीच्या निर्भयतेसंबंधी श्रीरामकृष्ण आम्हास अनेक गोष्टी सांगत असत त्यामध्ये खुद्द दक्षिणेश्वरीच घडलेली एक गोष्ट सांगत असत एक दिवस रात्रा जिकडे तिकडे सामसूम झाल्यावर तोतापुरी नित्याप्रमाणे आपली धुनी अधिकच प्रज्वलित करून ध्यानस्थ बसण्याच्या तयारीत होते जिकडे तिकडे शांतता पसरली होती रातकिड्यावाचून इतर कसलाहि आवाज ऐकू येत नव्हता वारासुद्धा वाहत नव्हता इतक्यात एकाएकी पंचवटीतील झाडाच्या फांद्या हालू लागल्या व झाडावरून एक भला उंचा पुरा भव्य असा पुरुष खाली उतरला आणि तोतापुरींकडे टक लावून पाहत एकेक पाऊल सावकाश टाकीत त्यांच्या अगदी जवळ येऊन धुनीच्या एका बाजूस बसला! त्याला पाहून आश्चर्य वाटून तोतापुरींनी विचारलें कोण तू? त्या पुरुषाने उत्तर दिलें मी देवयोनीतला असून भैरव आहे या देवस्थानाचें रक्षण करण्यासाठी मी नेहमी याच झाडावर राहत असतो" तोतापुरी तिळमात्र न डगमगता त्याला म्हणाले 'वा! ठीक आहे तू जो

आहेस मीहि तोच आहे तूहि ब्रह्माचें एक रूप आहेस, मीहि ब्रह्माचेंच एक रूप आहे. ये, इथे बसून ध्यान कर" हें ऐकून तो पुरुष हसला आणि पाहता पाहता दिसेनासा झाला जणु काय काही विशेष गोष्ट घडली नाही अशा बेफिकीर वृत्तीने तोतापुरीनीहि शातपणाने ध्यानास सुरुवात केली ! दुसरे दिवशी सकाळी श्रीरामकृष्ण येताच त्यानी त्याना रात्रीची हकीकत सागितली ती ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तो या ठिकाणी असतो खरा, मला सुद्धा अनेकदा त्याचें दर्शन झालें आहे कधी कधी तो पुढे घडणाऱ्या गोष्टीहि मला सागे एकदा पचवटीची सर्व जमीन दारूखान्यासाठी (Powder Magazine) घेण्याची कपनीने खटपट चालविली होती हे ऐकून मला चैन पडेना या साऱ्या ससाराच्या धामधुमीपासून दूर जाऊन, एकीकडे आईचें शातपणें चिंतन करण्याला ती जागा बरी सापडली होती, पण ती कपनीनें घेतल्यावर अशी जागा आता कुठे मिळणार, या विचाराने मला काही सुचेना राणी रासमणीच्या तर्फे मथुरबाबूंनी ही जमीन जाऊ न देण्याविषयी खूप खटपट चालविली अशा वेळी एक दिवस हा भैरव झाडावर बसलेला मला दिसला मला हाक मारून तो म्हणाला, 'भिऊ नको ही जागा कपनी घेऊ शकणार नाही कोर्टांत तिच्याविरुद्ध निकाल होईल ' आणि पुढे तसेंच झाले " असो

श्रीमत् तोतापुरीचें जन्मस्थान हिंदुस्थानात पश्चिमेकडे कोठ तरी होतें, परतु नक्की गाव श्रीरामकृष्णाच्या सागण्यात कधीच आलें नाही कदाचित् त्यानीच तोतापुरीनाहि याबद्दल विचारलें नसावें कारण सन्यासी आपल्या पूर्वाश्रमाची माहिती—नाव, गाव, गोत्र वगैरे कधी कोणास सागत नाहीत सन्यासाला अशी माहिती विचारणे व सन्यासाने त्याचें उत्तर देणे, ह्या दोन्हीहि गोष्टी शास्त्रनिषिद्ध आहेत, म्हणून श्रीरामकृष्णानी त्याना ही माहिती विचारली नसावी तरी पण श्रीरामकृष्ण ब्रह्मलीन झाल्यानतर, त्यांची सन्यासी शिष्य-मडळी पजाब, हिमालय वगैरे बाजूस फिरत असता त्याना वृद्ध सन्यासी मडळीकडून असें समजलें की श्रीमत् तोतापुरी पजाबच्या जवळपास कोठल्या तरी ठिकाणचे राहणारे असावे त्याच्या गुरूचा मठ कुरुक्षेत्राजवळ लुधियाना नामक गावी असे ते स्वत एक विख्यात योगी पुरुष होते लुधियानाचा मठ त्यानी स्थापन केला, की त्याच्याहि गुरूनी स्थापन केला, याविषयी काही

माहिती मिळाली नाही तरी पण तोतापुरींचे गुरु या मठाचे महंत होते व दरवर्षी त्या मठात त्यांचा उत्सवहि होत असतो, असें या फिरणाऱ्या संन्यासी मंडळींना समजलें ते तमाखू खात असत म्हणून उत्सवात अजूनहि लोक तमाखू घेऊन येतात व मठातील मंडळीस वाटतात गुरु समाधिस्थ झाल्यावर श्रीमत् तोतापुरी गुरूंच्या गादीवर बसले

श्रीमत् तोतापुरींनी लहानपणापासूनच आपल्या गुरूंच्याच जवळ राहून साधनादिकांचा अभ्यास त्यांच्या देखरेखीखाली केला होता तोतापुरींनी सांगितलेल्या माहितीपैकी काही काही गोष्टी श्रीरामकृष्ण आमचेजवळ सांगत ते म्हणत, "त्यागटा म्हणे की, आमच्या मंडळीत सातशे त्यागटे होते जे प्रथमच ध्यान शिकायला सुरुवात करीत, त्यांना प्रथम गादीवर बसवून ध्यान करायला शिकवीत कारण, कठीण आसनावर बसलें तर पायांना कळ लागते आणि मग सारें लक्ष ईश्वराकडे लागण्याऐवजी शरीराकडेच लागतें मग गादीवर बसून ध्यान जमू लागलें म्हणजे त्याला उत्तरोत्तर अधिकाधिक कठीण आसनें देत शेवटी नुसतें चर्मासन अथवा नुसती जमीन यावर बसून त्याला ध्यान करावें लागे आहार वगैरे सर्व विषयासंबधानेहि असेच नियम बांधलेले असत नेसण्याच्या वस्त्रासंबधानेहि असेंच हळूहळू त्याला नग्न राहण्याचा अभ्यास करावा लागे लज्जा, घृणा, भय, जात, कुल, शील इत्यादि अष्टपाशांनी जन्मापासून मनुष्य बद्ध झालेला असतो की नाही? म्हणून क्रमाक्रमाने एकेकाचा त्याग करण्याचें त्याला शिक्षण देत ध्यान वगैरे गोष्टीत शिष्य प्रवीण झाला म्हणजे त्याला प्रथम इतर साधूंच्या संगतीनें व मग एकट्यानच तीर्थाटन करून यावें लागे त्या मंडळीचे सर्व विषयाचे असेच सूक्ष्म नियम होते" महंत निवडण्याची पद्धत कशी असे यासंबधी श्रीरामकृष्ण म्हणत, 'त्यांच्या संन्यासी मंडळीत जो परमहंसपदाला पोहोचला असेल, त्यालाच गादी रिकामी झाल्यावर ते महंत करीत तसें नसेल तर पैसा व अधिकार हाती आल्यावर कोणीहि अर्धाकच्चा संन्यासी बिघडून जाण्याचा संभव असतो म्हणून जो सर्वस्वी कांचनत्यागी असेल त्यालाच ते आपला महंत निवडून त्याचे हाती पैशाचा सर्व कारभार देत म्हणजे मग त्याचा सद्व्यय कसा होईल याची काळजी करण्याचें कारणच उरत नसे" असो

नर्मदेच्या तीरावरून निघून गंगासागराचें स्नान आणि श्रीक्षेत्र जगन्नाथची यात्रा करून फिरत फिरत श्रीमत् परमहंस तोतापुरी पंजाबकडे आपल्या मठाला परत जाताना वाटेंत दक्षिणेश्वरी उतरले येथे दोन तीन दिवस राहून पुढें जाण्याचा त्यांचा विचार होता तेथे त्यांना आणण्यांत श्रीजगदंबेचा कोणता हेतु होता याची त्यांना काहीच कल्पना नव्हती

कालीमंदिरांत प्रवेश करून श्रीमत् तोतापुरी प्रथम घाटावर गेले घाटावरच एका बाजूस इतर लोकांसारखेंच एक वस्त्र गुंडाळून घेऊन श्रीरामकृष्ण ईश्वरचिंतनांत तन्मय होऊन बसले होते त्यांच्या त्या तेज पुंज आणि भावोज्वल वदनमंडलाकडे दृष्टि जाताच, तोतापुरींनी ताबडतोब जाणलें की, हा कोणी असामान्य पुरुष दिसतो वेदांतसाधनेला इतका उत्तम अधिकारी क्वचितच् दिसून येतो "तंत्रप्राण बंगालमध्ये वेदांताचा असा अधिकारी पुरुष सापडतो हें आश्चर्य आहे!" असें म्हणत ते मोठ्या कौतुकानें श्रीरामकृष्णाजवळ गेले व त्यांच्याकडे नीट न्याहाळून पाहून आपला समज बरोबर आहे अशी खात्री पटताच, ते श्रीरामकृष्णांना म्हणाले, "तू वेदांतसाधनेला उत्तम अधिकारी आहेस असें मला वाटत आहे तुझी वेदांतसाधना करण्याची इच्छा आहे काय?"

श्रीरामकृष्ण—"मी करीन की करणार नाही, हें मला काहीएक समजत नाही तें सारें माझ्या आईला माहीत आहे तिनें सांगितलें तर करीन"

तोतापुरी—"तर मग जा, आपल्या आईला हें विचारून लवकर ये कारण मला येथे फार दिवस राहण्यास सवड नाही"

श्रीरामकृष्ण यावर काही बोलले नाहीत ते तसेंच थेट श्रीजगदंबेच्या मंदिरांत गेले आणि तेथे भावाविष्ट स्थितींत असतां त्यांना जगदंबेनें सांगितलें, "जा, वेदांत शीक; तुला शिकविण्यासाठीच त्या संन्याशाला आणलें आहे"

श्रीरामकृष्ण तेथून उठून अत्यंत हर्षानें तोतापुरींच्याकडे गेले व आपल्याला आईनें परवानगी दिल्याचें त्यांनी त्यांना सांगितलें. मंदिरांतल्या देवी-

त्याच ह्या प्रेमाने आई म्हणतो, असें आता कुठें तोतापुरीच्या लक्षात आलें व श्रीरामकृष्णाच्या बालकासारख्या सरळ स्वभावाचा त्यांना अचंबा वाटला आणि हा अशा प्रकारचा स्वभाव अज्ञान व कुसंस्कार यांचा परिणाम होय, असें वाटून श्रीरामकृष्णाची त्यांना कीवहि आली कारण ते कट्टे वेदांती असल्यामुळें त्यांना वेदांतोक्त कर्मफलदात्या ईश्वरावाचून दुसरा कोणताहि देव मान्य नव्हता निर्गुण ब्रह्माच्या ध्यानाभ्यासानेच निर्विकल्प समाधि अवस्थेला पोहोंचलेल्या श्रीमत् तोतापुरींना श्रीरामकृष्णासारख्या उत्तम अधिकारी पुरुषाचा सगुण ब्रह्मावरील बालकासारखा सरळ विश्वास कसासाच वाटला! आणि त्यातल्या त्यात श्रीरामकृष्णाची आई कोण? तर निर्गुणमयी ब्रह्मशक्तिमाया! मायेला तर तोतापुरी निव्वळ भ्रम असें मानीत व तिचें अस्तित्व मानण्याची अगर तिच्या उपासनेची काहींच आवश्यकता नाहीं असा त्यांचा सिद्धांत होता म्हणून अज्ञानबंधनापासून मुक्त होण्यासाठीं, ईश्वराची अगर शक्तिसयुक्त ब्रह्माची प्रार्थना करण्याची साधकाला काहींएक जरूरी नाहीं, हें सर्व त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नावर अवलंबून आहे, असें ते मानीत असो आपल्याजवळ दीक्षा घेऊन ज्ञानमार्गाची साधना यांनी सुरू केली म्हणजे यांचा हा संस्कार व हें अज्ञान लवकरच दूर होईल, असा विचार करून तोतापुरींनी यासंबधानें आणखी काहीं न बोलता दुसराच विषय काढला ते म्हणाले, "वेदांतसाधनेची दीक्षा घेण्यापूर्वी शिखासूत्राचा त्याग करून तुला प्रथम यथाशास्त्र संन्यास घतला पाहिजे" श्रीरामकृष्णांनीं थोडा विचार करून उत्तर दिलें, "हें सर्व जर गुप्त रीतीनें करता येईल तर यालाहि माझी हरकत नाहीं परंतु उघड रीतीनें संन्यास घतल्यास माझ्या वृद्ध आईला अत्यंत दुःख होईल आणि तिला दुःख झालेलें माझ्याच्यानें मुळींच पाहवणार नाहीं" तोतापुरींनी त्याचें म्हणणें कबूल केलें व 'चांगला मुहूर्त पाहून तुला गुप्त रीतीनें संन्यास देऊं', असें म्हणून इतर इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर कालीमंदिराच्या उत्तरेच्या भागात असलेल्या रमणीय पंचवटीखाली जाऊन तेथें त्यांनी आपलें आसन मांडलें

नंतर शुभमुहूर्त पाहून श्रीमत् तोतापुरींनी श्रीरामकृष्णांना आपल्या पितृपुरुषाच्या तृप्तीसाठीं श्राद्धादि क्रिया करण्यास सांगितलें व तें झाल्यानंतर

त्यांनी त्यांच्याकडून यथाविधि स्वतःचें श्राद्ध करविलें कारण संन्यासदीक्षा घेण्याच्या वेळेपासून, साधकानें भूरादि सर्व लोकप्राप्तीच्या आशा आणि अधिकार सोडावयाचे असतात म्हणून त्यापूर्वीच साधकानें आपलें आपणच श्राद्ध करावें, असें शास्त्रांनी सांगितलें आहे

ज्यांना गुरु म्हणून म्हणावयाचें, त्यांच्यावर पूर्ण भरवसा ठेवून, ते सांगतील त्याप्रमाणें अगदी अक्षरशः वागावयाचें असा श्रीरामकृष्णांचा स्वभाव असल्यामुळें श्रीमत् तोतापुरींनी जें कांहीं करण्यास सांगितलें त्याचें अगदी अक्षरशः आचरण श्रीरामकृष्णांनी केलें श्राद्धादि पूर्वक्रिया संपल्यावर ते व्रतस्थ राहिले आणि गुरूंनी सांगितल्याप्रमाणें सर्व साहित्य जमवून पंचवटीखालील आपल्या साधना-कुटिरांत तें व्यवस्थित रीतीनें मांडून मोठ्या उत्कंठेनें त्या शुभ मुहूर्ताची वाट पाहत राहिले

रात्र सरली आणि शुभ ब्राह्म मुहूर्ताची वेळ जवळ आल्याचें पाहून ही गुरुशिष्यांची अलौकिक जोडी त्या शांत आणि पवित्र साधना-कुटिरांत प्राप्त झाली पूर्वकृत्य समाप्त झाल्यानंतर होमाग्नि प्रज्वलित झाला आणि ईश्वरासाठीं सर्वस्वत्यागरूप जें व्रत सनातन कालापासून गुरुपरंपरेनें या भारतवर्षांत चालत आलें आहे व ज्याच्या योगानें ह्या भारतवर्षाला ब्रह्मज्ञपदवीचा मान आजहि साऱ्या जगांत मिळत आहे, त्या त्यागव्रताचें अवलंबन करण्यापूर्वी उच्चारण्याचे जे मंत्र असतात त्यांच्या पवित्र आणि गंभीर ध्वनीनें ती सारी पंचवटी भरून गेली ! पवित्रसलिला भागीरथीचें स्नेहपूर्ण वक्षःस्थल त्या ध्वनीच्या सुखस्पर्शानें कंपित होऊन गेलें होतें आणि आज पुष्कळ दिवसांनी पुन्हा एकदा, भारताच्या आणि सर्व जगाच्या कल्याणासाठीं एक साधक सर्वस्वत्यागरूप असिधाराव्रताचें अवलंबन करीत आहे, असें जाणूनच की काय, ही आनंदाची वार्ता दिगंतराला पोहोचविण्यासाठीं गंगामाता अत्यंत हर्षानें शब्द करीत, मोठ्या त्वरेनें आपला मार्ग आक्रमण करीत होती !

गुरु मंत्र म्हणत होते आणि त्यांचे अलौकिक शिष्यहि अत्यंत एकाग्रतेनें त्यांचा पुनरुच्चार करून, हुताशनामध्यें आहुति टाकीत होते प्रथम प्रार्थनामंत्र झाले.

"परब्रह्म तत्त्व मला प्राप्त होवो परमानदलक्षणोपेत वस्तु मला प्राप्त होवो अखडैकरस मधुमय ब्रह्मवस्तु माझ्यामध्ये प्रकाशित होवो ब्रह्मविद्या-सह नित्य वर्तमान असणाऱ्या हे परमात्मन्, देव मनुष्यादि तुझ्या सर्व संताना-मध्ये मीच तुझ्या करुणेला योग्य बालक आहें हे ससाररूप दुःस्वप्नहारिन् परमेश्वरा, माझ्या द्वैतप्रतिभासरूप सर्व दुःस्वप्नाचा विनाश कर हे परमात्मन्, मी आपल्या सर्व प्राणवृत्तींची तुझ्यामध्ये आहुति देऊन, सर्व इद्रियाचा निरोध करून त्वदेकचित्त झालों आहें हे सर्वप्रेरक देवा! ज्ञानप्रतिबधक सर्व मलीनता माझ्यामधून काढून टाकून, असभावना विपरीतभावनारहित तत्त्वज्ञान जेणेंकरून मला प्राप्त होईल, असें कर सूर्य, वायु सव नद्यांचें पवित्र जल, व्रीहियवादि सस्य, सर्व वनस्पति आणि जगातील इतरहि सर्व पदार्थ, तुझ्या निर्देशाने मला अनुकूल होऊन, तत्त्वज्ञानलाभाच्या कामी मला सहायता करोत! हे ब्रह्मन्, तूच या जगतामध्ये नानाप्रकारच्या रूपानी प्रकाशित झाला आहेस शरीर आणि मन शुद्ध होऊन तत्त्वज्ञानधारणेची योग्यता मला प्राप्त व्हावी म्हणून, अग्निरूप तुझ्यामध्य मी आहुति देत आहें, प्रसन्न हो!" *

नतर विरजा होमाला सुरवात झाली ---

"माझ्यामधील पृथ्वी, आप, तेज वायु, आकाश ह्या पचभूताचे अंश शुद्ध होवोत आहुताच्या योगाने रजोगुणप्रसूत मलीनतेपासून वियुक्त होऊन मी ज्योतिःस्वरूप होईन असें होवो!"

"माझ्यामधील प्राणपचक, कोषपचक, हे शुद्ध होवोत!"

"माझ्यामधील शब्द-स्पर्श-रूप रस-गध प्रभृत, सर्व विषयसस्कार शुद्ध होवोत माझें मन वाक्य काया कर्म आदिकरून सर्व शुद्ध होवोत"

"हे अग्निशरीरी निजलेल्या, ज्ञानप्रतिबधहरणकुशल, लोहिताक्ष पुरुषा! जागृत हो हे अभीष्टपूरणकारिन् ज्ञानप्रतिबधक सर्व वस्तूंचा

*त्रिमुरर्ण मत्राचा भावार्थ

नाश करून, गुरुमुखातून ऐकलेल्या ज्ञानाची, माझ्या अंतःकरणात जेणे-करून नीट धारणा होईल, असें कर माझ्यामध्ये जें जें काही आहे ते तें सर्व शुद्ध होवो"

"चिदाभास ब्रह्मस्वरूप मी, दारा, पुत्र, संपत्ति, लोकमान्यता, सुंदर शरीर वगैरेंच्या लाभाच्या सर्व वासनांची अग्नीमध्ये आहुति देतो!"

अशा तऱ्हेने पुष्कळ आहुति दिल्यानंतर, "भूरादि सर्व लोकलाभाच्या सर्व आशा-इच्छा मी या क्षणापासून सोडून दिल्या आणि या क्षणापासून जगतांतील सर्व प्राणिमात्राला मी अभयदान देतो!" असं म्हटल्यानंतर होम समाप्त झाला शिखासूत्राचाहि यथाविधि होम झाला आणि पुरातन कालापासून चालत आलेल्या परंपरेप्रमाणे, गुरूनी दिलेल्या कौपीन, काषायवस्त्र व नाम* यानी भूषित होऊन, श्रीरामकृष्ण, श्रीमत् परमहंस तोतापुरीच्या जवळ उपदेश ग्रहण करण्यासाठी एकाग्रचित्त होऊन बसले

नंतर श्रीमत् तोतापुरी नानाप्रकारच्या युक्त्यानी आणि सिद्धान्त-वाक्यानी त्या दिवशी श्रीरामकृष्णाना समाधि अवस्था प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करू लागले श्रीरामकृष्ण म्हणत की, 'त्या दिवशी न्यागटाने आपले सर्व साधनलब्ध अनुभव आणि उपलब्धि मला पटवून देण्याचीच कमर बांधली आहे की काय असें वाटलें' ते म्हणत "मला दीक्षा देऊन, न्यागटा नानाप्रकारच्या सिद्धान्त-वाक्याचा उपदेश करू लागला व मनाला सर्वस्वी निर्विकल्प करून आत्मध्यानांत निमग्न हो, असें सांगू लागला परंतु माझी स्थिति अशी झाली की, ध्यान करावयास बसून, पुष्कळ प्रयत्न करूनहि मन पूर्णपणें निर्विकल्प करण्याचें अथवा नामरूपाच्या सीमेपलीकडे जाण्याचें माझ्याच्याने होईना इतर सर्व विषयापासून मन सहज परावृत्त करता आलें, परंतु तें असें निर्विषय

---

* श्रीतोतापुरीनीच संन्यास देताना श्रीरामकृष्णाना "श्रीरामकृष्ण" हें नाव दिलें.

होताक्षणी, श्रीजगदंबेची चिरपरिचित चिद्घन उज्ज्वल मूर्ति डोळ्यापुढे उभी राहून, नामरूपत्यागाला समूळ विसर पाडू लागली ! ध्यान करावयास बसावें आणि मन निर्विषय होताच आईची मूर्ति डोळ्यापुढे उभी राहावी, असें एकसारखे तीन दिवस झालें, तेव्हां निर्विकल्प समाधीसंबंधाने मी जवळ-जवळ निराश झालो आणि डोळे उघडून त्यांगटाकडे पाहून म्हणालो, "मन पूर्णपणें निर्विकल्प होत नाही, काय करूं ?" हें ऐकून त्यांगटाला राग आला आणि माझा तिरस्कार करून तो म्हणाला, "होत नाही म्हणजे काय ?" असें म्हणून इकडे तिकडे पाहून, त्याने एक कांचेचा तुकडा शोधून काढला आणि त्याचें सुईसारखें तीक्ष्ण टोक माझ्या कपाळावर दोन्ही भुवयांच्यामध्ये जोराने टोचून म्हणाला, "या ठिकाणी आपलें मन एकाग्र कर" तेव्हा पुन्हा एकदा अगदी दृढ निश्चय करून ध्यान करू लागलो आणि पूर्वीप्रमाणे श्रीजगदंबेची मूर्ति डोळ्यापुढे येताक्षणी, ज्ञानाला तरवार कल्पून तिने त्या मूर्तीचे मनातल्या मनात, दोन तुकडे करून टाकले ! तेव्हा मग मनामध्ये कसल्याच प्रकारचा विकल्प उरला नाही—आणि तें तावडतोब, नामरूपात्मक-राज्याच्या सीमेपलीकडे सरासर चढून समाधिमग्न झालें !" अशा रीतीने, श्रीरामकृष्णाना समाधि लागल्यावर, बराच वेळ श्रीमत् तोतापुरी त्यांच्या जवळच बसून राहिले मग हळूच त्या पवित्र कुटीराच्या बाहेर येऊन, आपल्यामागे उगीच कोणी आत शिरून, आपल्या शिष्याला त्रास देऊ नये, म्हणून त्यांनी त्या कुटीराचे दार बंद करून, त्यास कुलूप लावून घेतलें आणि जवळच पंचवटीखाली आपल्या आसनावर स्वस्थ बसून दार उघडण्यासाठी श्रीरामकृष्णाच्या हाकेची मार्गप्रतीक्षा करू लागले

दिवस संपला, रात्र आली, तीहि जाऊन दुसरा दिवस उजाडला असे लागोपाठ तीन दिवस गेले, तरी दार उघडण्यासाठी श्रीरामकृष्णाची हाक ऐकू येईना ! तेव्हा मात्र श्रीमत् तोतापुरीना आश्चर्य वाटलें आणि आपल्या अद्भुत शिष्याची अवस्था तरी काय आहे ती पाहावी, या उद्देशाने त्यांनी स्वत च त्या कुटीराचें दार हल्केच उघडून आत प्रवेश केला आणि पाहतात तो आपला शिष्य तीन दिवसापूर्वी समाधि लागताना जसा बसला होता, अगदी तसाच बसला असून, देहामध्ये प्राणाचे बिलकुल चिन्ह नाही, मुखमंडल मात्र

शांत व गंभीर असून त्यावर अपूर्व तेज झळकत आहे! बहिर्जगताच्या सबधाने आपला शिष्य अजूनहि अगदी मृतप्राय असून त्याचें चित्त-मात्र निवात-निष्कंप-प्रदीपवत्, ब्रह्यामध्ये लीन होऊन राहिलें आहे!

हा प्रकार पाहून स्तंभित होऊन, श्रीमत् तोतापुरी स्वत शी म्हणू लागले, "ही गोष्ट खरोखरीच शक्य आहे काय? जी गोष्ट साध्य करून घेण्याला मला चाळीस वर्षे सतत परिश्रम करावे लागले, ती गोष्ट या महा-पुरुषाने तीनच दिवसात साध्य करून घेतली काय?" असा संदेह उत्पन्न होऊन त्यानी श्रीरामकृष्णाच्या अंगावरील सर्व लक्षणे—हृदयाची स्पदनक्रिया चालू आहे की नाही, नाकातून थोडा तरी श्वासोच्छ्वास चालू आहे की नाही वगैरे—पुन्हा नीट न्याहाळून पाहिली परंतु हृदयाची क्रिया बंद होती, श्वासो-च्छ्वासहि बंद होता! मग त्यानी श्रीरामकृष्णाच्या त्या काष्ठवत् शरीराला डिवचून पाहिलें, पण व्यर्थ त्याचा काहीच परिणाम दिसून येईना! तेव्हा मात्र तोतापुरीच्या आश्चर्याला आणि आनंदाला सीमाच उरली नाही " ही काय विलक्षण गोष्ट आहे! ही तर खरोखरच समाधि!!" असे शब्द त्या आश्चर्याच्या आणि आनंदाच्या भरात त्याच्या तोंडातून बाहेर पडले

नंतर आपल्या त्या अलौकिक शिष्याला समाधीतून उतरण्यासाठी श्रीतोतापुरीनी काही प्रक्रियेला सुरुवात केली आणि थोड्याच वेळात "हरि. ॐ" मत्राच्या गंभीर ध्वनीने ती पवित्र आणि पुण्य पंचवटी भरून गेली

श्रीमत् तोतापुरीना आपला शिष्य सामान्य नसल्याची जाणीव पहिल्या भेटीलाच झाली होती आणि आता तर त्याच्या अलौकिकत्वाची त्याना प्रत्यक्षच ग्वाही पटून, त्यानी त्याला "परमहंस" ही पदवी दिली आपल्या शिष्यावर त्यांचें फार प्रेम जडलें, एवढेच नव्हे तर त्याच्याविषयी त्याच्या मनात अत्यंत आदरहि उत्पन्न झाला आणि त्याच्या सगतीचा आपल्याला लाभ झाला तर बरें होईल, असें त्याना वाटू लागलें आपल्या त्या असाधारण शिष्याच्या अद्भुत आकर्षणाने त्याचा जाण्याचा दिवस लाब लाब सरकू लागला आणि त्याच्या नेहमीच्या रीतीप्रमाणे एखाद्या ठिकाणी राहण्याचे जास्तीत जास्त जे तीन दिवस तेहि निघून गेले, तरी तेथून हालण्याचा विचारच त्याच्या मनात

येईना! आठवडा झाला, पधरवडा झाला, एक महिना झाला, सहा महिने लोटले, तरी श्रीरामकृष्णाच्या सगतीचा दिव्य आनद सोडून दुसरीकडे जाण्याला त्याचे मन घेईना

रोज सकाळ सध्याकाळ, त्या पुण्य आणि पवित्र पचवटीखाली बसून या दोघा महापुरुषाच्या ज्या निजानदाच्या गोष्टी चालत असतील आणि त्या वेळी जें आनदाचें तुफान सुटत असेल, त्याची थोडी सुद्धा कल्पना येणें आमच्यासारख्या सामान्य मानवास अगदी दुरापास्त आहे श्रीरामकृष्णाना आता वेदातावाचून दुसरा कोणताहि ध्यास नव्हता आणि श्रीमत् तोतापुरीनाहि आपल्या शिष्याला वेदान्तशास्त्रातील गूढ तत्वें स्वतःच्या अनुभवाच्या अधिकारयुक्त वाणीनें समजून देण्याशिवाय दुसरा कोणताहि आनद नव्हता! कित्येक वेळी त्या दोघाना आपल्या आनदाच्या भरात, दिवसरात्रीचें आणि खाण्यापिण्याचेंहि भान उरू नये!

श्रीमत् तोतापुरी वदान्तोक्त कर्मफलदात्या ईश्वरावाचून इतर देवदवता मानीत नसत आणि एखाद्याचा देवदेवतावर विश्वास असलेला पाहिल्यास तें त्याला अज्ञान अथवा कुसस्काराचा परिणाम म्हणत, असें वर सागितलेंच आहे अगदी ल्हानपणापासून सव प्रकारच्या मायाजाळापासून दूर आपल्या गुरूच्या चरणी वास करण्याचें महद्भाग्य त्याना प्राप्त झालें असल्यामुळे, आत्मज्ञानलाभाच्या कामी ते स्वत च्या प्रयत्नावाचून इतर कशालाहि किमत देत नसत श्रीमदाचार्यांनी आपल्या विवेक चूडामणीच्या आरभीच म्हटलें आहे की, "या जगामध्ये मनुष्यत्व ईश्वरलाभाची इच्छा आणि सद्गुरूचा आश्रय या तीन गोष्टीचा लाभ होणें परम दुर्लभ आहे याला ईश्वराचीच कृपा पाहिजे' या तिन्ही गोष्टीचा लाभ श्रीमत् तोतापुरींना ल्हानपणीच झाला होता आणि तेव्हापासून आपल्या ध्येयावर दृष्टि ठेवून त्यानी तें सतत चाळीस वर्षाच्या दीर्घ परिश्रमानतर प्राप्त करून घतलें होतें त्याना आपल्या मनाबरोबरहि फारसा झगडा करावा लागला नसावा, कारण ल्हानपणीच त्याना सद्गुरूचा आश्रय मिळाल्यामुळे व त्याच्या ठिकाणी त्याची पूर्ण निष्ठा असल्यामुळे सद्गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे अक्षरश वर्तन त्याचेकडून सहज होई वैष्णव सप्रदायामध्ये एक म्हण आहे —

गुरु कृष्ण वैष्णव तिनेर दया हइल।
एकेर दयाविने जीव छारे खारे गेल ॥

गुरु, कृष्ण आणि वैष्णव (साधु) ह्या तिघांची दया होऊनहि एकाच्या दयेवाचून—म्हणजे मनाच्या दयेवाचून—जीवाचा सत्यनाश झाला असल्या पाजी मनाच्या हाती श्रीमत् तोतापुरी क्धीहि सापडले नव्हते ईश्वरावर भरवसा व विश्वास ठेवून गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे आपल्या ध्येयाचा मार्ग आक्रमण करीत असता त्यांनी एकदा सुद्धा मागे वळून संसाराच्या गोंधळाकडे आणि गडबडीकडे पाहिलें नव्हतें अर्थातच् त्यांचा सारा भर उद्योग, प्रयत्न, आत्मविश्वास याच्यावरच असे आपल्या मार्गांत असता मन जर मध्येच एखाद्या अडेल तट्टासारखें अडून बसलें, तर हा सारा प्रयत्न आणि आत्मविश्वास झंझावातात सापडलेल्या गवताच्या पेंडीसारखा कोठच्या कोठे नाहीसा होतो आणि त्याच्या जागी अविश्वास उत्पन्न होऊन त्या पूर्वीच्या हिंमतबहाद्दराची एखाद्या क्षुद्र असहाय किड्यापेक्षाहि केविलवाणी स्थिति होऊन जाते—ह्या गोष्टीचा श्रीमत् तोतापुरींना अनुभव नव्हता ईश्वरकृपेने वहिर्जगतांतील शेकडो गोष्टींची अनुकूलता न मिळाल्यास, जीवाच्या सर्व प्रयत्नांचा आणि उद्योगाचा काहींसुद्धा उपयोग होत नाही व त्याच्या आशेप्रमाणे त्याला फलप्राप्ति होत नाही, या गोष्टीचा तोतापुरींना अनुभव नव्हता, यामुळे साधकाने आत्मज्ञान-प्राप्तीसाठी देवदेवतांचे साहाय्य मागावें ह्या गोष्टीचा त्यांना वरोबर समजच पटत नसे भक्तिमार्ग हा दीन दुबळ्या अशक्त लोकांचा मार्ग आहे, असें ते म्हणत. ईश्वरभक्तीने आणि प्रेमाने तन्मय होऊन भक्तसाधक संसारातील सर्व विषय, एवढेंच काय पण आत्मतृप्तीसुद्धा विसरून आपल्या भक्तीच्या जोरावर ईश्वराचें दर्शन घेऊ शकतो, भक्तीच्या अत्यंत उच्च अवस्थेंत भक्त शुद्धाद्वैत-ज्ञानाचा सुद्धा अधिकारी होतो आणि म्हणून त्यांच्या जप, कीर्तन, भजनादिक गोष्टींचाहि फार उपयोग आहे, त्या म्हणजे वेडेपणाचें अगर दुबळेपणाचे प्रदर्शन-नव्हे—ही गोष्ट श्रीमत् तोतापुरींच्या लक्षात येत नसे म्हणून ते भक्तांच्या भाव-तन्मयतेची एखादे वेळी चेष्टाहि केल्याशिवाय सोडीत नसत अर्थात् या सर्वांचा अर्थ असा नव्हे की, श्रीमत् तोतापुरी नास्तिक होते अथवा त्यांच्यात ईश्वरानुराग नव्हता ते स्वतः शमदमादि संपत्तिवान शांत प्रकृतीचे पुरुष असून भक्तीच्या

शांतभावाचे साधक होते आणि दुसऱ्यामधील त्या भावातील ईश्वरभक्तीचा भाग मात्र त्यांना समजे. परंतु ईश्वराला आपला सखा, पुत्र, स्वामी वगैरे समजून त्या भावाने त्याची भक्ति केल्यास साधकाची उन्नति झपाट्याने होऊ शकते, या गोष्टीकडे त्यांचें कधीच लक्ष गेलें नव्हतें, म्हणून अशा प्रकारच्या भक्तांचें ईश्वरविरहाने वेडा होणें, त्याची व्याकुलता, त्याचा धावा, त्याचा अभिमान, त्याचा हट्ट, तसेंच भावाच्या प्रबळतेने त्याचें हास्य, नृत्य अथवा रुदन, वगैरे गोष्टींना ते वेडाचे चाळे समजत. त्याची अशी कधींहि कल्पना झाली नाही की, या चाळ्याच्या योगाने साधकाची उन्नति झपाट्याने होऊन त्याला आपल्या ध्येयाची प्राप्ति फार लवकर होते. अर्थातच ब्रह्मशक्ति जगदंबेची मनोभावाने भक्ति, पूजा करणे व भक्तिविषयक इतर गोष्टी यांच्यासंबधाने त्यांचा श्रीरामकृष्णांशी अनेक वेळी वाद जुंपे.

अगदी लहानपणापासून, श्रीरामकृष्ण, नेहमी सकाळी व सध्याकाळी हाताने टाळी वाजवत वाजवत आणि कित्येकदा भावावेगात नृत्य करीत करीत, काही वेळपर्यंत—"हरि बोल, हरि बोल" "हरिगुरु, हरिगुरु" "प्राण हे गोविंद मम जीवन" "मनकृष्ण प्राणकृष्ण ज्ञानकृष्ण ध्यानकृष्ण-बोधकृष्ण-बुद्धिकृष्ण" "तूच जगत्, जगत् तुझ्यामध्ये" "मी यंत्र, तू यंत्री"—— इत्यादि भजन मोठमोठ्याने करीत असत. वेदांतज्ञानाने, अद्वैतभावाने निर्विकल्प समाधीचा लाभ झाल्यानंतर सुद्धा हा नित्यक्रम त्यांनी कधीहि सोडला नाही. एक दिवस, पंचवटीखाली, श्रीमत् तोतापुरींच्या बरोबर नानाप्रकारच्या धर्मविषयक गोष्टी ते करीत असता सध्याकाळ झाली. त्याबरोबर सर्व गोष्टी एकदम बंद करून ते लगेच वरीलप्रमाणे भजन करूं लागले. हा प्रकार पाहून श्रीमत् तोतापुरींना अत्यंत आश्चर्य वाटलें आणि जो पुरुष वेदांतमार्गाचा इतका उत्तम अधिकारी, की केवळ तीनच दिवसात ज्याने निर्विकल्प समाधि प्राप्त करून घेतली,—अशा पुरुषाने एखाद्या अगदी हीन अधिकाऱ्याप्रमाणे भजन करावें, याचा त्यांना काहीच उलगडा होईना. मग त्याची थट्टा करण्याच्या उद्देशाने ते श्रीरामकृष्णाकडे पाहून म्हणाले, 'क्यों रोटी ठोकते हो ?'" श्रीरामकृष्ण हसून हसत म्हणाले, "गप्प बसा ना जरा ? मी इकडे ईश्वराचें नामस्मरण करतोय् आणि तुम्ही काय म्हणतां "क्यों रोटी ठोकते हो ?" श्रीराम

कृष्णाच्या या सरळ बोलण्याने तोतापुरीनाहि गमत वाटली व त्याच्या या अशा करण्यात काही तरी अर्थ असला पाहिजे, असे समजून ते आणखी काही न बोलता स्तब्ध बसले

आणखी असेच एक दिवस, संध्याकाळ होऊन गेल्यावर श्रीरामकृष्ण श्रीमत् तोतापुरीच्या धुनीजवळच बसले होते ईश्वरीय कथाप्रसंगात दोघांचीहि मने इतक्या उच्च स्थितीला जाऊन पोहोचली होती की, अद्वैतानुभवात ती जवळ जवळ तन्मय होऊन गेली होती त्यांच्यापुढे असलेल्या त्या धुनीतील अग्निनारायणाचा आत्मा सुद्धा जणु काय, त्यांच्या आत्म्याशी एकत्वाचा अनुभव घेऊन आनंदाने आपल्या शभरहि जिभा बाहेर काढून खदखदा हसत होता ! त्या दोघांनाहि जगताचें जवळ जवळ भानहि नव्हतें ! अशा वेळी बागेच्या नोकराचाकरांपैकी एकजण आपली चिलीम भरून, विस्तव घेण्यासाठी तेथे आला आणि धुनीतून एक लाकूड बाहेर ओढून त्याचा निखारा काढून घेऊ लागला. दोघेहिजण ब्रह्मानंदात इतके निमग्न झाले होते की, तो मनुष्य तेथे आलेला आणि त्याने लाकूड बाहेर ओढलेलें, त्यांच्यापैकी कोणाच्याहि लक्षात आलें नाही. इतक्यात एकाएकी तोतापुरीची नजर त्याचेकडे गेली आणि आपल्या पवित्र अग्नीला हा मनुष्य शिवला असें पाहून ते अत्यंत संतापले आणि शिवीगाळहि करू लागून, आपला चिमटा घेऊन, त्याला मारण्याचेंहि भय दाखवू लागले !

हा सर्व प्रकार पाहून श्रीरामकृष्ण त्या तन्मय स्थितीत अर्धबाह्य अवस्थेत मोठमोठ्याने हसू लागले व वरचेवर "वाहवा ! वाहवा ! शाबास ! शाबास !" असें म्हणू लागले ! श्रीरामकृष्णांनी आपल्याला असें म्हणावें याचें आश्चर्य वाटून तोतापुरी म्हणाले, "तू असें काय करतोस ! पाहा बरे या माणसाने केवढा अपराध केला आहे तो ?" श्रीरामकृष्णांनी हसत हसत उत्तर दिलें, "हं, त्याचा अपराध तर खराच , पण मला त्याच्यापेक्षा तुमच्या ब्रह्मज्ञानाचीच जास्त गमत वाटली ! आताच ना तुम्ही म्हणत होतां की, एका ब्रह्मावाचून या जगात दुसरें काहीहि सत्य नाही जगतातील सर्व वस्तु आणि व्यक्ति त्याचाच प्रकाश आहेत आणि लगेच एका क्षणात हें सर्व विसरून त्या माणसाला मारायलाहि तयार झालात ? म्हणून हसतोयू की, महामायेचा प्रभाव केवढा जबरदस्त आहे !" श्रीरामकृष्णाचें हें बोलणें ऐकून,

तोतापुरी गंभीर होऊन, काही वेळ स्तब्ध बसले व मग श्रीरामकृष्णांना म्हणाले—"ठीक बोललात. मी रागाच्या भरात खरोखरच सर्व गोष्टी विसरून गेलो होतो! राग मोठा पाजी आहे! आजपासून मी कधी रागावणार नाही!" आणि खरोखरच त्या दिवसापासून तोतापुरी कधीहि रागावलेले दिसले नाहीत.

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, "पंचमहाभूतांच्या कचाट्यात सापडून ब्रह्म रडत असते. डोळे मिटून तुम्ही कितीका म्हणाना, 'मला काटा बोचला नाही, माझा पाय दुखत नाही,'—पण काटा बोचताना वेदनांनी ल्गेच तळमळ सुरू होतेच. त्याचप्रमाणे मनाला किती का शिकवाना—'तुला जन्म नाही, मृत्यु नाही, तुला पाप नाही, पुण्य नाही, तुला शोक नाही, दुःख नाही, तुला क्षुधा नाही, तृष्णा नाही. तू जन्मजरा-रहित, निर्विकार, सच्चिदानंदस्वरूप आत्मा आहेस,'—पण जराशी कुठे प्रकृति बिघडली, जरासे मनापुढे संसारातील रूप-रसादि विषय आले, जरासें कामकांचनाच्या बरबर दिसणाऱ्या सुखाला भूलून हातून एखादें वाईट काम झालें की ल्गेच मोह, दुःख, यातना यांनी मनात गर्दी उसळून, सारा आचार विचार विसरून जाऊन, माणूस अगदी गडबडून जातो व त्याला काही सुचेनासें होतें. म्हणून ईश्वराची जर कृपा झाली नाही, महामायेने गळ्याला बांधलेली दोरी जर सोडून टाकली नाही तर कोणालाहि आत्मज्ञान आणि आनंदाची प्राप्ति होणार नाही, हें खूप समजा. चंडीत म्हटलेलें आहे, नाही? —'सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये'—तिने कृपा करून जर वाट मोकळी केली नाही तर काही एक होण्याची आशा नसे.

'राम, लक्ष्मण आणि सीता वनात चालले होते. वनातल्या वाटा अरुंद, एका वेळी एकच माणूस जाऊ शकेल इतक्याच. धनुष्यबाण हातीं धरून राम सर्वांच्या पुढे चालले होते, त्यांच्या मागोमाग सीता चालली होती आणि तिच्या मागोमाग लक्ष्मण धनुष्यबाण धरून चालला होता. लक्ष्मणाचा श्रीराम-चंद्रावर अत्यंत भक्ति आणि प्रीति. त्याला वाटे की, आपल्याला रामचंद्र नेहमी दिसावेत. पण करता काय? त्याच्या आणि रामाच्यामध्ये सीता चालली असे म्हणून राम न दिसल्यामुळे त्याला एकसारखी तळमळ लागलेली असे. बुद्धि-मती सीतेच्या ध्यानात ही गोष्ट आली आणि तिच्या मनात करुणा उत्पन्न होऊन,

वाट चालता चालताच ती थोडीशी बाजूला झाली आणि म्हणाली, 'ह आता बघा' तेव्हा कुठे लक्ष्मण डोळे भरुन आपल्या इष्ट मूर्तीला पाहू शकला! त्याचप्रमाणे जीव आणि ईश्वर याच्यामध्येहि मायारूपी सीता असते तिने जीवरूपी लक्ष्मणावर कृपा करुन जर त्याची वाट सोडली नाही व त्याचा पाश तोडून टाकला नाही, तर जीवाला रामरूप ईश्वराचें दर्शन होणार नाही, हें नि मशय समजा तिची कृपा झाली की, जीवरूपी लक्ष्मणाला रामरूपी ईश्वराचें दर्शन होण्यास मुळीच वेळ लागत नाही आणि तिची जर कृपा झाली नाही तर मग हजार का विचार कराना, त्यापासून काही एक होणें नाही" असो

श्रीजगदंबेची तोतापुरीवर जन्मापासून कृपा होती सत् सस्कार, सरळ मन, योगीमहापुरुषाचा आश्रय, बलिष्ठ आणि निकोप शरीरप्रकृति याचा त्याना लहानपणापासूनच लाभ झाला होता महामायेने त्याना कधीहि आपलें उग्र रूप दाखविलें नव्हतें, अर्थातच, श्रीमत् तोतापुरीना उद्योगाने आणि सतत परिश्रम करुन निर्विकल्प समाधि अवस्था प्राप्त करुन घेणें, म्हणजे अगदी सोपी गोष्ट आहे असेंच वाटत असे त्याना कसे समजावें की, आपल्यावर श्रीजगदंबेची कृपा असल्यामुळेच, आपल्या परमार्थमार्गातील सर्व अडथळे तिने स्वत दूर करुन, आपला मार्ग सुगम करुन ठेवला होता, पण आता इतक्या दिवसानतर, ही गोष्ट त्याना समजून देण्याचें श्रीजगदंबेच्या मनात आलें इतक्या दिवसानतर त्याच्या मनातील भ्रम दूर होण्याची वेळ आली

श्रीमत् तोतापुरीची शरीरप्रकृति अत्यत निकोप रोग, अजीर्ण, शरीराचे तऱ्हतऱ्हेचे आजार, याचें त्याना कधी दर्शनहि झाल नव्हते जें खावें तें पचून जावें—कधी तक्रार नाही जेथे पडावें तेथे झोप तयार मन सदैव आनदाने आणि शातीने भरलेलें, कधी काळजी की उदासीनता नाही परतु बगालच्या पाण्याचा आणि दमट हवेचा त्याच्या शरीरावर परिणाम झाला व श्रीरामकृष्णाच्या अद्‌भुत आकर्षणाने दक्षिणेश्वरी काही महिने लोटतात, तोच त्याच्या त्या पोलादासारख्या शरीरात रोगाने प्रवेश केला! त्याना रक्तआमाश झाला, रात्रदिवस पोटात मुरडा होऊ लागून पोट दुखू लागले आणि त्याचें धीर, गभीर आणि स्थिर मनसुद्धा ब्रह्मविचारापासून आणि समाधि-अवस्थेपासून ढळू लागून, शरीराकडेच लागू लागलें! पचभूताच्या

तडाख्यात ब्रह्म सापडल्यावर आता सर्वेश्वरी श्रीजगदंबेवाचून दुसरा माता कोण?

प्रकृति बिघडण्याचे पूर्वीपासून त्याना समजून चुकलें होतें की, या प्रांतात आपली प्रकृति ठीक राहणार नाही, म्हणून ह्या ठिकाणी यापुढे राहणें योग्य नाही परंतु श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य संगतीसुखाचा लोभ त्याना सुटेना व अखेर ते आजारी पडलेच रोग वाढत चालला असता मधून मधून त्याना तेथून दुसरीकडे निघून जाण्याची इच्छा होई "आज श्रीरामकृष्णाची परवानगी घेऊं", असा त्यानी विचार करावा, परंतु श्रीरामकृष्ण त्याच्याकडे येऊन बसले, म्हणजे भगवत्कथाप्रसंगात आपल्या बेताचा त्याना विसर पडावा आणि त्यांचे जाणें लांबणीवर पडावें असा प्रकार कितीदा तरी झाला! एखाद्या वेळी श्रीरामकृष्ण त्याच्याकडे आल्यावर त्यांची परवानगी घेण्याचें त्याच्या अगदी ओठावर यावें, पण तितक्यात वेत फिरून त्याना वाटावें, "अं, काय घाई आहे! आजचा दिवस राहू, उद्याच जाऊं झालें!" पण असें होता होता रोगाचें पाऊल मात्र पुढेच पडत चाललें श्रीमत् तोतापुरीची प्रकृति दिवसेंदिवस जास्तच बिघडत चालली हें पाहून, श्रीरामकृष्णानी मथुरबाबूना सांगून औषधाची व्यवस्था करविली आणि त्याची सेवाशुश्रूषा ते स्वतः करू लागले पोटदुखण्यानें फारच त्रास होऊं लागला तर आपल्या मनाला समाधिमग्न करून देहाचें सर्व दुःख विसरून जाण्याइतकी शक्ति अजूनपर्यंत तोतापुरीच्या अंगी राहिली होती

रात्रीची वेळ आज तोतापुरीचें पोट फारच दुखत होतें निजण्याचा प्रयत्न करावा पण त्याच पोटात कळ येऊन उठून बसावें पण बसून तरी कुठें वरें वाटत होतें? पुन्हा पडावें पुन्हा उठावें, असा एकसारखा प्रकार सुरू होता त्यानी विचार केला की, आता समाधि लावून बसावें झालें, मग या देहाचें जें काय व्हायचें असेल तें होवो पण आज त्यांची समाधीहि लागेना सारें मन त्या पोटाच्या वेदनांकडेच लागू लागलें! समाधि लावण्याचा त्यानी पुष्कळ प्रयत्न केला, पण व्यर्थ तेव्हा मात्र त्याना आपल्या शरीराचा फार राग आला ते स्वतःशी म्हणाले, 'आज या शरीराच्या त्रासान, मन सुद्धा माझ्या ताब्यात नाही ना? ही गोष्ट काय आहे? मी तर काही शरीर नाही, मग काय? आता शरीराचाच निकाल लावून टाकलों म्हणजे झालें उगीच

याच्या संगतीने स्वतःला यातना तरी कशाला करून घेऊ? आता वेळहि वरी आहे. आत्ताच्या आत्ता या शरीराचें गंगेंत विसर्जन करून टाकून, सगळ्याच भोगाचा आणि दुःखाचा शेवट करून टाकतो!" असा विचार करून, पुन्हा एकदा नेटाने प्रयत्न करून, आपल्या मनाला ब्रह्मचिंतनात स्थिर करून, श्रीमत् तोतापुरी हळूहळू सरकत सरकत गंगेच्या काठी गेले, आणि पाण्यात उतरून हळूहळू पुढे जाऊ लागले. पण काय आश्चर्य! एवढी मोठी गंगानदी आज खरोखरच आटून गेली की काय? तिच्या प्रवाहात एक माणूस बुडेल इतकेंसुद्धा पाणी आज नाही काय? हें झालें तरी कसें? श्रीमत् तोतापुरी चालत चालत जवळ जवळ पैलतीरापर्यंत गेले. तरी गंगेंत बुडण्याइतकेंहि पाणी कोठे नसावें? हळूहळू पलीकडील तीरावरची घरे आणि झाडेंहि त्या रात्रीच्या काळोखात दिसू लागली! तेव्हा आश्चर्याने चकित होऊन तोतापुरी स्वतःशी म्हणाले, "काय ही दैवी माया! मला बुडून मरण्यापुरतेंहि पाणी आज नदीत नाही! ईश्वराची ही काय अपूर्व लीला!" इतक्यात आतूनच कोणी तरी त्यांच्या बुद्धीवरील आवरण दूर केलें आणि त्यांच्या अंतःकरणात एकदम प्रकाश पडला!—

"हा सारा त्या जगदंबेचा, त्या विश्वजननी, अचिंत्य शक्तिरूपिणी, मायेचा खेळ! ही सारी तिचीच लीला! जली, स्थली, काष्ठी, पाषाणी—सर्व ठिकाणी तीच माया, तीच जगदंबा! शरीर तीच, मनहि तीच, भोगहि तीच, यातनाहि तीच, ज्ञान तीच, अज्ञानहि तीच, जन्म तीच, मृत्युहि तीच! दिसणारें न दिसणारें, समजणारें न समजणारें सर्व तीच! मनबुद्धीच्या सीमेंत तीच! त्यांच्या सीमेपलीकडेंहि तीच! अघटनघटनापटीयसी तीच! कर्तुं-मकर्तुं अन्यथाकर्तुं समर्थ तीच! तिची इच्छा नसेल तर, कोणालाहि तिच्या मायाजालामधून सुटता यावयाचें नाही! तिची इच्छा नसेल तर मरण्याचें सुद्धा कोणामध्यें सामर्थ्य नाही! इतके दिवस ब्रह्म या नावानें मी जिला ओळखून जिचें चिंतन करीत होतो तीच ही जगदंबा! शिव आणि शिवशक्ति, ब्रह्म आणि ब्रह्मशक्ति एकच!"

रात्रीची वेळ! अमावस्येसारखा अंधकार! सर्व जगत् शांत—कुठेंहि कशाचा आवाज नाही! श्रीमत् तोतापुरी त्या गंगेच्या पाण्यात—त्यांना बुडून

मरण्याइतकेंहि पाणी नसलेल्या त्या गंगेच्या पाण्यात—श्रीजगदंबेच्या अचिंत्य लीलेचें चिंतन करीत उभे ! त्यांना जिकडे तिकडे जगदंबाच दिसू लागली आणि 'जय जगदंबे' असा जयघोष करीत स्वतःला तिच्या पायीं सर्वस्वी समर्पण करून, ते जसे गंगेंत पुढे सरकत गेले तसेच मागे परतून हळूहळू निघाल्या ठिकाणीं परत आले ! आणि तिरावर येऊन, तेथून पंचवटीखालील आपल्या धुनीजवळ जाऊन पोहोंचले. त्यांना आता शरीराच्या यातनांचें भानच नव्हतें आणि मनालाहि एक प्रकारची अपूर्व शांतता प्राप्त झाली होती ! राहिलेली रात्र त्यांनी जगदंबेचें नामस्मरण करण्यांत आणि ध्यानांत घालविली.

पहाट होताच, नित्याप्रमाणे, श्रीरामकृष्ण त्यांच्या समाचारास येऊन पाहतात तो ते सर्वस्वी बदलून गेलेले ! मुखमंडल आनंदानें फुललेलें, तोंडावर हास्याची छटा आणि शरीर तेजःपुंज—जणु काय ते कधी आजारी होते की नव्हते ! श्रीरामकृष्णांना आपल्याजवळ येऊन बसण्यास सुचवून सांगून तोता-पुरींनी रात्रीं घडलेली सर्व हकीगत हळूहळू त्यांना सांगितली. ते म्हणाले, "हा आजारच माझा बंधु झाला आणि त्यानेंच काल रात्रीं मला श्रीजगदंबेचें दर्शन घडविलें. इतके दिवस मी किती अज्ञानी होतो ! तर आता अगो, तू आपल्या आईला विचारून मला आता येथून जाण्याची परवानगी दे. आता कुठे ही गोष्ट माझ्या लक्षांत आली की, हा सारा तिचाच खेळ आहे. मानें डोळे उघडण्या-साठी इतके दिवस तिनेंच मला येथ राहण्याचा मोह उत्पन्न केला. नाही तर मी येथून केव्हाच निघून जावयाचा. पण तिची तशी इच्छा नव्हती. आता मला येथून जाण्यास हरकत नाही, म्हणून तुला म्हणतो की, मला आता तिच्या कडून परवानगी मिळवून दे." हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हसत हसत म्हणाले, "का ? झाली खात्री आता ? माझ्या आईला इतके दिवस मानीत नव्हता, नाही का ? आणि 'शक्ति 'मिथ्या', 'झूट' ' असें म्हणून माझ्याशीं वाद करीत होता, नाही का ? मला तिनें कधींच समजावून दिलें आहे की, ज्या प्रमाणें अग्नि आणि त्याची दाहकशक्ति एकच, त्याचप्रमाणें ब्रह्म आणि ब्रह्मशक्ति अगदीं एकच. आता तुम्हीच स्वतः अनुभव घतला, हें ठीक झालें !"

पहाट होऊन गेली. नौबतखान्यांत नौबती झडू लागल्या. सनया सुस्वर आवाज काढून गाऊ लागल्या. मंदिरामध्ये श्रीजगन्माता जागी झाली असेल

या विचाराने, शिव आणि राम यांच्याप्रमाणे गुरु व शिष्य या सबधाने बद्ध झालेले हे दोघे महापुरुष उठले आणि श्रीजगदबेच्या मदिरांत जाऊन त्यांनी तिच्या चरणकमली साष्टाग प्रणिपात केला दोघानाहि खास वाटलें की, आता मात्र श्रीजगदबेने तोतापुरींना दक्षिणेश्वराहून जाण्याची मोठ्या आनदाने परवानगी दिली आहे मानतर एक दोन दिवसानी श्रीमत् तोतापुरी श्रीरामकृष्णाचा निरोप घेऊन दक्षिणेश्वराहून पश्चिमेकडे कोठे तरी निघून गेले त्यानतरची त्यांच्याबद्दलची काहीच हकीगत समजली नाही

श्रीमत् तोतापुरीच्या सबधाने आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख केला म्हणजे श्रीरामकृष्णाच्या तोडून ऐकलेल्या त्यांच्या विषयीच्या बहुतेक सर्व गोष्टी सपल्या श्रीरामकृष्ण सागत असत की, श्रीमत् तोतापुरींना किमया विद्या अवगत होती आणि त्यांनी कित्येकदा तिच्या योगाने तांबें वगैरे धातूचें सोनें केलें होतें त्याना ही विद्या गुरुपरपरेने अवगत झाली होती" तोतापुरी म्हणत असत की, "या विद्येचा स्वत चा स्वार्थ साधण्याकडे अथवा भोगविलासप्राप्तीकडे कधीहि उपयोग करावयाचा नाही असा सक्तीचा निर्बंध आहे केल्यास, ती विद्या नष्ट होऊन शिवाय गुरूचेंहि अकल्याण होत तरी पण मठामध्ये अनेक मडळी असतात, त्यांचा योगक्षेम चालविण्यासाठी—अथवा त्यांच्या तीर्थाटनास लागणाऱ्या खर्चासाठी या विद्येचा उपयोग करण्यास मोकळीक आहे" असो

अशा रीतीने, तीन दिवसाऐवजी पुरे अकरा महिने दक्षिणेश्वरी राहून आणि श्रीरामकृष्णाच्या जवळूनहि काही गोष्टी शिकून श्रीमत् परमहस तोतापुरी तेथून निघून गेल्यानतर, (१८६५ ६६), श्रीरामकृष्णानी मनात असा निश्चय केला की आता यापुढे, निर्विकल्प अद्वैत भावामध्येच निरतर राहावयाचें आता मी, तू, जगत् वगैरे सर्व कल्पना सोडून देऊन, श्रीभगवानाच्या अद्वय अखड सच्चिदानदरूपामध्येच, एक होऊन राहावयाचें त्यांच्या मनाने एखादी गोष्ट घेतल्यावर, ती अर्धवट करणें त्याना कधीच माहीत नसे आताहि तीच गोष्ट तें निरतर समाधि-अवस्थेंतच राहू लागले। इतर सर्व विषयाचे तर राहोच, पण त्याना आपल्या शरीराचेंहि भान राहीनासें झालें। खाईन किंवा निजेन अथवा शौचादि नित्य व्यवहार करीन, या विचाराचाहि

त्याच्या मनात उदय होईनासा झाला। बोलणें, चालणें अजीबात बंद झालें त्या अवस्थेंत कुठलें 'मी आणि माझें' आणि "तू आणि तुझें?" द्वैत नाही आणि एकहि नाही। कारण दोहोंची जिथे कल्पनाच नाही तिथे एकाची तरी कल्पना कशी यावी। त्या अवस्थेंत मनाच्या सर्व वृत्ति शांत आणि स्थिर असतात। केवळ —

> किमपि सततबोध केवलानंदरूप
> निरुपममतिवेलं प्रत्यमास्याविहीनम्।
> निरवधिगगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं
> हृदि कल्पयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥
> प्रकृतिविकृतिशून्यं भावनातीतभाव—इ०
>
> —विवेकचूडामणि

त्या अवस्थेंत केवळ आनंद! आनंद! त्याला दिक् नाही, देश नाही, आलंबन नाही, रूप नाही, नाम नाही! केवळ अशरीरी आत्मा आपल्या अनिर्वचनीय आनंदमय अवस्थेंत मनबुद्धिगोचर अशा सर्व प्रकारच्या भावाच्या पलीकडे एक प्रकारच्या भावातीत अवस्थेंत, स्थिर झाल्ला असतो. शास्त्रामध्ये याच अवस्थेला 'आत्म्याशी आत्म्याचें रमण' असें म्हटलें आहे. अशा या अनिर्वचनीय अवस्थेंत स्थिर होण्याला, त्यांच्या मार्गांत काही एक अडथळा नव्हता. जगातील सर्व वस्तु, सर्व व्यक्ति, सर्व प्रकारच्या आशा, इच्छा यांचा संबंध त्यांनी केव्हाच तोडून टाकला होता. कारण श्रीजगदंबेच्या दर्शनासाठी रात्रंदिवस तळमळ करीत असता त्यांनी हे सर्व विषय तिच्या पादपद्मी अर्पण केलेले होते. त्या वेळी त्यांनी म्हणावें, "आई! हें तुझें ज्ञान अज्ञान, धर्म अधर्म, चांगलें वाईट, पाप पुण्य, यश अपयश, हें सर्व तुझें तू घेऊन जा. मला यांतील काहीहि नको. मला फक्त तुझ्या पादपद्मी शुद्धा भक्ति दे." अर्थातच या सर्वांचा त्यांनी तेव्हा कायमचाच त्याग केला असल्यामुळे, आता त्यांचें मन गुंतण्याला काहीच विषय राहिला नव्हता. एक श्रीजगदंबेची मूर्ति मात्र राहिली होती! तिलाहि त्यांनी, ज्ञानरूप तलवारीने आपल्या मार्गांतून बाजूला काढून टाकलें होतें! मग आता काय बाकी राहिलें? आता रात्रंदिवस त्या अनिर्वचनीय आनंदमय अवस्थेवाचून दुसरें काही उरलें नाही!

या अवस्थेंत श्रीरामकृष्ण एकसारखे सहा महिने राहिले ! ते म्हणत, "ज्या अवस्थेला पोहोचलें असता, साधारण साधक पुन्हा तेथून परत फिरू शकत नाहीत, एकवीस दिवसातच त्याचें शरीर पिकलेल्या पानाप्रमाणे गळून पडतें, त्या अवस्थेंत आईच्या कृपेने पुरे सहा महिने होतो ! दिवस केव्हा उगवला, रात्र केव्हा झाली याचेंहि बिलकुल भान नसे मेलेल्या माणसाच्या नाकातोंडात जशा माशा जातात तशा गेल्या तरी काही समजू नये केस वाढून त्याच्या जटा झाल्या ! नेसलेल्या वस्त्रातच विधि व्हावे, पण काही माहीत पडू नये ! अशा स्थितीत शरीर टिकणें शक्य आहे काय ? तें केव्हाच नष्ट झालें असतें, पण त्याच सुमारास दक्षिणेश्वरी एक साधु आला होता. त्याने बघताक्षणी माझी अवस्था ओळखली आणि तो समजला की, या देहाकडून श्रीजगदंबेची अनेक कामें अजून व्हावयाची राहिली आहेत, म्हणून याचें आपल्याला रक्षण करता आलें तर अनेक लोकांचें कल्याण होईल त्याच्याजवळ एक रुळासारखी काठी होती त्या काठीने मारून मारून मला शुद्धीवर आणण्याचा त्याने प्रयत्न करावा ! आणि मी जरासा शुद्धीवर आलोसा दिसलें की, लगेच त्याने व हृदयने, एकदोन घास घशात कोंबावे ! त्यातील कांही अंश एखादे दिवशी घशाखाली उतरावा, एखादे दिवशी उतरूंहि नये असा प्रकार सहा महिनेपर्यंत चालला होता ! ! त्यानंतर काही दिवसांनी जगदंबेचा आदेश झाला की "भावमुखी राहा लोककल्याणासाठी भावमुखी राहा" त्यानंतर रक्त आमांशाने आजारी पडलो पोटदुखीने असह्य वेदना होत पोटामध्ये खूप मुरडा होई एकसारखं शौचास जावें लागे अशा आजारीपणात सहा महिने गेल्यावर मग कुठ शरीराचें भान आलें, इतर लोकांसारखी शुद्ध आली ! नाहीतर, तोपर्यंत, मधून मधून, मन आपोआप मोकळ सुटून, बघता बघता निर्विकल्प अवस्थेंत जाऊन मग्न होई !"

आणखी एक दिवस आपल्या अद्वैत अवस्थेसंबंधी बोलत असता श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "काय अवस्था येऊन गेली ! कितीतरी दिवस हरगौरी भावाने घालविले ! किती दिवस राधाकृष्ण भावाने, किती दिवस सीताराम भावाने ! राधाभावाच्या वेळी एकसारखा कृष्णाचा ध्यास ! आणि सीताभावाच्या वेळी रामाचा !

तरीपण मगुणाने—लीलेनेच काही सारें सपत नाही या साऱ्या भावावस्थाच्या नतर आईला म्हणालो, "पण, आई! या साऱ्याना विच्छेद आहे, जिला विच्छेद नाही अशी माझी अवस्था कर!" तेव्हा मग अखड सच्चिदानद अवस्था प्राप्त झाली मन अखडामध्ये लीन झालेलें असे! असे किती तरी दिवस गेले! मनातला सारा भक्तिभाव नाहीसा होऊन गेला! भक्ताची आठवणहि येईनाशी झाली! डोकें वर्से जड होऊन गेलें! असें वाटे की प्राण जातो! एकदा तर मनात आलें की, रामलालच्या चुलतीला बोलावून घ्यावें! खोलीतली देवदेवनाची सारी चित्रें काढून बाहेर फेकून दिली! निर्विकल्प अवस्थेतून मन जेव्हा थोडेसें खाली उतरे तेव्हा, प्राण कासावीस होई! असें वाटायला लागलें की, जिवत तरी कशाच्या आधारावर राहावें? तेव्हा मग भक्ति-भक्ताकडे मन लागू लागलें मग ज्याला त्याला विचारीत हिंडू लागलों—"हें मला असें काय झालें आहे?" भोलानाथ म्हणाला—"याचें कारण भारतात सागितलें आहे समाधिस्थ पुरुषाचें मन जेव्हा समाधीमधून परत फिरतें, तेव्हा त कशाच्या आधाराने राहावें? म्हणून मग तें भक्ति व भक्त याच्या ठिकाणीं रमू लागतें तसें न होईल तर तें कशाच्या आधाराने राहावें?"

आणि खरोखरच श्रीरामकृष्णाच्या महासमाधीच्या पूर्वी दहा वर्षें (१८७६ साली) ज्यानी श्रीरामकृष्णाना पाहिलें होतें, अशाच्याहि तोडून ऐकलें आहे की, त्या वेळी देखील; श्रीरामकृष्णाच्या तोडचे शब्द त्याना फारकरुन ऐकावयास मिळत नसत चोवीस तास भावसमाधि लागलेलीच असे—मग बोलायचें कोणी? नेपाळ दरबारचे वकील त्याच वकील श्रीयुत विश्वनाथ उपाध्याय—याना श्रीरामकृष्ण कप्तान म्हणत असत—याच्या तोडून ऐकलें आहे की, त्यानी एकदा लागोपाठ तीन अहोरात्रीं श्रीरामकृष्णाना एकसारखे समाधिमग्न होऊन राहिलेलें पाहिलें आहे! ते म्हणत, "त्याची समाधि जर अशी लागली, तर त्या वेळीं त्याच्या मानेपासून खाली माकडहाडापर्यंत आणि गुडघ्यापासून खाली तळव्यापर्यंत, गाईचें तूप चोळून अग खूप मर्दावें लागे, म्हणजे त्याची समाधि उतरून ते शुद्धीवर येत!"

श्रीरामकृष्णानी स्वत किंत्येकदा तरी आमच्याजवळ म्हणून दाखविलें आहे की "माझ्या मनाची स्वाभाविक गति ऊर्ध्व दिशेकडे (निर्विकल्प अवस्थे-

कडे) आहे एकदा समाधि लागली म्हणजे तीतून उतरण्याची त्याची इच्छा नसते म्हणून तुमच्यासाठी त्याला जबरदस्तीने खाली आणावें लागतें ! परंतु काही एखादी वासना शिल्लक असल्याशिवाय तर त्याला खाली आणता येत नाही म्हणून 'तमाखु पाहिजे' 'पाणी प्यायचें आहे' 'अमक्याला भेटायचें आहे' अशी एखादी लहानमहान वासना मनात जेव्हा काही वेळ एक-सारखी घोळत ठेवावी, तेव्हा कुठे तें हळूहळू खाली उतरतें ! एखादे वेळी खाली उतरता उतरता तें मधेच पुन्हा आपले मूळपदाकडे (निर्विकल्प अवस्थेकडे) धाव घेतें मग पुन्हा एखाद्या वासनेचा जप करावा आणि पुन्हा त्याला खाली ओढावें !" असो

श्रीरामकृष्णाना रक्तआमांश होण्याचे सुमारास एक विशेष गोष्ट घडून आली मथुरानाथाची त्यांच्यावर अपार भक्ति आणि अलौकिक प्रेम होतेंच परंतु या गोष्टीने तर त्याची भक्ति आणि प्रेम ही सहस्रपट वाढली मथुरानाथाच्या पत्नीला–श्रीमती जगदंबादासीला–या वेळी ग्रहणी रोग झाला मोठमोठ्या वैद्याची आणि डॉक्टराची औषधें देऊनहि काही फायदा न होता रोग उलट वाढत जाऊन असाध्य म्हणून ठरला

श्रीरामकृष्ण सांगत असत की, मथुरानाथ हे स्वरूपाने सुंदर होते त्याचा जन्म दरिद्री कुळात झाला होता व त्याचें रूप आणि गुण पाहूनच राणी रासमणीने त्याना आपला जावई केलें होतें अर्थातच् विवाह झाल्यानंतरच त्याचें दारिद्र्य नाहीसें झालें होतें आणि ते आपल्या बुद्धिबळाने आणि हुशारीनेच राणीचे उजवे हात होऊन बसले होते राणीच्या मृत्यूनंतर, ओघानेच, तिच्या सर्व इस्टेटीची व्यवस्था त्याचेकडे आली होती आणि आता, जगदंबादासीचा या असाध्य दुखण्यात अंत झाल्यास त्याची राणीच्या इस्टेटीवरची मालकीहि जाण्याची वेळ आली होती यामुळे त्याचें मन या वेळी अत्यंत अस्वस्थ होऊन गेलें

रोग असाध्य आहे, असं सागून डॉक्टर निघून गेल्यावर, मथुरानाथाच्या काळजाने ठाव सोडला व घरी बिलकुल चैन पडेनासें होऊन त्यानी एकदम दक्षिणेश्वर गाठलें श्रीजगदंबेचें दर्शन घेऊन श्रीरामकृष्णाना शोधीत शोधीत, ते पंचवटीपाशी आले तेथे श्रीरामकृष्ण होते त्याचें ते उतरलेलें तोंड पाहून श्रीरामकृष्णानी त्याना आपल्या जवळ बसवून असं उदास होण्याचें कारण विचा-

रलें. मथुरानाथाना दु:ख आवरेनासें होऊन त्यानी श्रीरामकृष्णाच्या पायावर लोळण घातली आणि सद्गदित होऊन, अश्रु गाळीत, सर्व हकीगत त्याना सागत हुदके देत म्हणाले, "माझें काम व्हायचें आहे तें तर होतच आहे, पण बाबा! आता यापुढे तुमची सेवामात्र मला अंतरणार असें दिसतें!" मथुरानाथाची ही दीनवाणी अवस्था पाहून श्रीरामकृष्णाचें हृदय कळवळलें ते भावाविष्ट होऊन त्याना म्हणाले, "भिऊ नको, तुझी पत्नी बरी होईल!" श्रीरामकृष्णाच्या तोंडचें हें अभयवाक्य ऐकून मथुरानाथाच्या जीवात जीव आला? कारण श्रीरामकृष्णाचें बोलणें कधीहि खोटें व्हावयाचें नाही असें त्याना माहीत होतें घरी परत गेल्यावर त्याना समजलें की, जगदंबादासीच्या आजाराची आणीबाणीची वेळ टळली असून तिच्या अवस्थेत परिवर्तन झालें आहे! श्रीरामकृष्ण म्हणत, "त्या दिवसापासून जगदंबादासीची प्रकृति सुधारत चालली आणि तिचा सारा रोग (स्वत कडे बोट करून) या शरीरावर येऊन बसला ती बरी झाल्यावर मला मात्र सहा महिनेपर्यंत, पोटशूळ, रक्तआमांश आणि इतरहि व्याधींनी तळमळून पडावें लागलें!"

अशा रीतीने सहा महिनेपर्यंत श्रीरामकृष्ण आजारी होते हृदय सदोदित त्याची सेवाशुश्रूषा करण्यात मग्न असे मथुरबाबूनी त्याना सुप्रसिद्ध वैद्य गंगाप्रसाद सेन याचें औषध सुरू करून, त्याच्या पथ्यपाण्याचा नीट बंदोबस्त केला श्रीरामकृष्णाचें शरीर आपला भोग भोगीत होतें आणि मन आपल्या दिव्यानंदात निमग्न होतें साधारण बाह्यजगताकडे मन नुकतें कोठे येण्याला सुरवात झाली होती परंतु त्याची स्वाभाविक गति अजून निर्विकल्प अवस्थेकडे धाव घेण्याचीच असल्यामुळे, अगदी ल्हानसहान कारणाने सुद्धा त्याची एकदम समाधि लागे याच सुमारास दक्षिणेश्वरी सन्यासी मडळींचे मेळेच्या मेळे येण्यास सुरवात झाली रात्रदिवस या मडळीचा वेदान्तविषयक वादविवाद चाले आणि आपला शरीरभोग भोगीत असता, श्रीरामकृष्ण तो वाद ऐकत असत आणि एखाद्या प्रश्नाचा नीट निकाल लागेनासा झाल्यास, दोन चार गोष्या गोष्या गोष्टींनी त्याचा तो असा निकाल लावीत की, त्या मडळीचें त्यायोगें समाधान होऊन त्यांचा वाद मिटून जाई!

अद्वैत भावभूमीत वास्तव्य करून या वेळी श्रीरामकृष्णाना एक तत्त्व पूर्णपणें कळून आलें, तें हें की, अद्वैतभावामध्ये स्थिर होणें, हेंच सर्व प्रकारच्या साधन-भजनादिकाचें अतिम ध्येय आहे कारण आतापर्यंत भारतवर्षातील सर्व प्रचलित धर्मसप्रदायाप्रमाणे साधना करून त्याना असा प्रत्यक्ष अनुभव आला होता की, यापैकी कोणत्याहि मताच्या साधना केल्या तरी शेवटी साधकाला एकाच प्रकारची अवस्था प्राप्त होते व ती अवस्था म्हणजे अद्वैत अवस्था या अवस्थेसबधी त्याना कधी विचारलें असता ते म्हणत, "ती म्हणजे अगदी अखेरची स्थिति आहे ईश्वरप्रेमाच्या अत्युच्च अवस्थेमध्ये साधकाला ती आपोआप प्राप्त होते सर्व मताचें अतिम ध्येय तीच अवस्था आहे आणि हेंहि लक्षात ठेवा की जितकी मतें तितके मार्ग" असो

पोटशूळ आणि रक्तआमाश यानी सहा महिनेपर्यंत अत्यत क्लेश भोग-ल्यावर हळूहळू श्रीरामकृष्णाची प्रकृति सुधारत चालली व काही दिवसानी ते पहिल्यासारखे झाले त्याची प्रकृति नीट सुधारल्यावर थोड्याच दिवसात आणखी एक विशेष महत्त्वाची गोष्ट घडून आली ती म्हणजे गोविंदराय नामक एका मुसलमानी साधकाचें दक्षिणेश्वरी आगमन ही होय. (सन १८६६-६७)

२. इस्लामधर्मसाधना व जन्मभूमिदर्शन

(१८६६-६७)

गोविंदराय हे मूळचे जातीने क्षत्रिय होते त्यांना अरबी व फारसी या भाषा चांगल्या अवगत होत्या निरनिराळ्या धर्मांचा अभ्यास करता करता, त्यांचे लक्ष मुसलमानी धर्माकडे वेधले व सर्व धर्मांत तोच धर्म पसंत पडून, त्यांनी मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतली व तेव्हापासून ते कुराणाचे वाचन व त्यात सांगितल्याप्रमाणे साधनाचे अनुष्ठान, यांतच निमग्न होऊन राहू लागले त्यांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असे बहुधा ते इस्लाम धर्माच्या सुफी संप्रदायाचे अनुयायी असावेत दक्षिणेश्वरी येण्याचे त्यांना काय कारण होते हे काही सांगवत नाही तरी पण या सुमारास ते दक्षिणेश्वरी आले व कालीमंदिराजवळच्या पंचवटीखाली त्यांनी आपले आसन मांडले त्या वेळी राणी रासमणीच्या अतिथिशाळेत हिंदु संन्याशाप्रमाणे मुसलमान फकीराचीहि व्यवस्था होत असे, म्हणून भिक्षेबद्दलची सर्व काळजी नाहीशी होऊन गोविंदराय तेथे मोठ्या आनंदाने दिवस काढू लागले

प्रेमळ स्वभावाच्या गोविंदरायाची व श्रीरामकृष्णाची लवकरच गट्टी जमली व गोविंदरायाचा सरळ विश्वास व ईश्वरप्रेम पाहून, ते फार मोहित झाले अशा रीतीने श्रीरामकृष्णाची इस्लाम धर्माशी ओळख झाली गोविंदरायाच्या संगतीत काही दिवस घालविल्यावर त्यांना वाटू लागले की, "हा सुद्धा ईश्वरप्राप्तीचाच एक मार्ग नाही का ? अनंतलीलामयी जगदंबा, या मार्गाने सुद्धा कितीएक लोकांना आपले दर्शन देऊन धन्य करीत नाही काय ? तर मग या मार्गाने जाणाऱ्यांना, ती कशा रीतीने कृतार्थ करते, हे अवश्य पाहिले पाहिजे कदाचित् गोविंदरायानासुद्धा तिने याच उद्देशाने येथ आणले असेल ! त्याच्याच जवळ या मार्गाची दीक्षा घ्यावी म्हणजे याचे '

मनामध्ये एखादी इच्छा उत्पन्न झाली व ती त्यांनी पूर्ण करून घेतली नाही, असें कधीच झालें नाही त्यांनी लगेच आपली इच्छा गोविंदराया-जवळ प्रदर्शित केली आणि इस्लाम धर्माची दीक्षा घेऊन यथाविधि साधना-नाहि सुरवात केली ! श्रीरामकृष्ण म्हणत, "त्या वेळी मी 'अल्ला' मंत्राचा जप करीत असे , कासोटा न घालता धोतर नेसत असे, तीन वेळा नमाज पढत असे त्या वेळी मनातील हिंदुभाव नि शेष नाहीसा झाला होता आणि हिंदु देवदेवताना प्रणाम करणें दूरच राहिलें, पण त्याचें दर्शनसुद्धा घेण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होत नसे ! अशा रीतीने तीन दिवस गेल्यावर इस्लाम धर्माचें अंतिम ध्येय मला प्राप्त झालें प्रथम एका लांब दाढी वाढलेल्या गंभीर, भव्य आणि ज्योतिर्मय दिव्य पुरुषाचें दर्शन होऊन, मग माझें मन अद्वैत भावामध्ये लीन होऊन गेलें !"

हृदय सांगत असे, "इस्लामधर्मसाधनेच्या वेळी खाणें पिणें सुद्धा अगदी थेट मुसलमानाप्रमाणे करण्याची श्रीरामकृष्णाना उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली ! एवढेंच काय पण त्यांना गोमांससुद्धा खाण्याची प्रबळ इच्छा उत्पन्न झाली होती ! ! केवळ मथुरबाबूच्या आग्रहावरून आणि विनंतीवरून, आपली ही इच्छा त्यांनी दाबून टाकली परंतु बालकस्वभाव श्रीरामकृष्ण एखादा हट्ट धरून बसल्यास तो पूर्ण केल्यावाचून गत्यंतर नाही, असें जाणून मथुरबाबूंनी एक मुसलमान आचारी आणविला आणि त्याच्या देखरेखीखाली एका ब्राह्मण स्वयंपाक्याकडून त्यांच्यासाठी मुसलमानी पद्धतीचें जेवण तयार करविण्याची व्यवस्था केली ! त्या तीन दिवसात श्रीरामकृष्णानी कालीमंदिराच्या आवारात एकदाहि पाऊल टाकलें नाही ! आवाराच्या बाहेर असलेल्या मथुरानाथाच्या नेहमीच्या उतरण्याच्या जागेंत ते राहत असत "

इस्लामधर्मसाधनेसंबंधी एवढीच माहिती आम्ही श्रीरामकृष्ण व हृदय यांच्या तोंडून ऐकली आहे इस्लामधर्मसाधनेचें अंतिम फल प्राप्त करण्यास श्रीरामकृष्णाना तीनच दिवस लागले।

श्रीरामकृष्णाची प्रकृति नुकतीच कोठे सुधारली होती व इतक्यात पुन पावसाळ्याचे दिवस आले त्या दिवसात गंगेचें पाणी गढूळ असल्या-मुळें, पिण्याला स्वच्छ पाणी न मिळाल्यास त्यांच्या पोटात पुन काही बिघाड

होईल, या भीतीने त्यांनी काही दिवस कामारपुकुरासच जाऊन राहावें असें मथुरबाबू वगैरे मंडळींनी ठरविलें. तयारीला सुरवात झाली. कामारपुकुरचा श्रीरामकृष्णाचा संसार म्हणजे शिवाचा संसार, ही गोष्ट मथुरबाबू व त्यांची भक्तिमती पत्नी जगदंबादासी या दोघांनाहि पूर्ण माहीत होती. म्हणून, तेथें असताना 'बाबा'ना कोणत्याहि प्रकारानें त्रास होऊ नये व त्यांची सर्व व्यवस्था नीट व्हावी म्हणून त्या दोघांनीहि आठवण करकरून, संसाराला लागणारें सर्व प्रकारचें सामान व बाबांना लागणाऱ्या सर्व वस्तु जमवून, त्या त्यांच्याबरोबर दिल्या! शुभ मुहूर्त पाहून, मंडळी गावी जाण्यास निघाली. श्रीरामकृष्णाबरोबर हृदय व ब्राह्मणी ही दोघे होती. श्रीरामकृष्णाच्या वृद्ध मातोश्रींनी दक्षिणेश्वरासच जन्मभर राहण्याचें ठरविल्यामुळे त्या या मंडळींबरोबर गेल्या नाहीत.

यापूर्वी आठ वर्षे श्रीरामकृष्ण कधीच आपल्या गावी गेले नव्हते. अशा तऱ्हेने त्यांची भेट होऊन इतकीं वर्षे झाल्यामुळे त्यांची आप्त मंडळी व गावातील सर्व लोक त्यांच्या भेटीविषयी फार उत्सुक झाले होते. या आठ वर्षांत त्यांच्या कानावर श्रीरामकृष्णाच्या संबंधान तऱ्हेतऱ्हेच्या वावड्या गेल्या होत्या. कधी काय तर वायकाचाच वेष घेऊन 'हरि हरि' म्हणत असतात तर कधी 'अल्ला अल्ला' असें म्हणत असतात, आज काय रामाच्याच नावाचा गजर, तर उद्या काय 'आई आई' असाच एकसारखा आक्रोश, असा काही तरी निरनिराळा प्रकार एकसारखा चालू असतो — असें त्या मंडळींना कळलें होतें. अर्थातच्, आता ते स्वतःच येथे येत आहेत, तेव्हा खरा प्रकार काय आहे ता प्रत्यक्षच पाहावयास सापडेल, म्हणून लोकांना त्यांच्या भेटीची मोठी उत्कंठा लागली होती.

श्रीरामकृष्ण आपल्या गावीं पोहोचले, परंतु काय? मंडळींना तर त्यांच्या पूर्वीच्या आणि आताच्या वर्तनात आणि स्वभावात काहीच फरक दिसेना! तोच प्रेमळ विनोदी स्वभाव, तीच सत्यनिष्ठा, तीच धर्मपरायणता, तोच ईश्वराच्या नामस्मरणी उल्हास—सर्व काही पूर्वीप्रमाणेच होतें. बदल झाला होता तो इतकाच, की ते पूर्वीपेक्षा जास्त अंतर्मुख वृत्तीत राहत असत व त्यांच्या तोंडावर एक प्रकारचें गांभीर्य झळके, यामुळे त्यांच्यासमोर एकदम

येण्याचा अथवा त्याच्याशी क्षुद्र सांसारिक गोष्टी बोलण्याचा लोकांनाच संकोच वाटू लागला होता तें कसेंहि असो, परंतु श्रीरामकृष्ण आपल्या गांवांत राहू लागल्यापासून, तेथें पूर्वीसारखा आनंदाचा बाजार भरू लागला! श्रीरामकृष्ण पुष्कळ दिवसांनी आल्यामुळे घरच्या मंडळींनी त्याच्या पत्नीसहि तेथें आणण्या-साठीं जयरामवाटीस माणसें धाडली या गोष्टीबद्दल स्वतः श्रीरामकृष्णांनी कांहीच संमति अगर नाखुषी प्रदर्शित केली नाहीं विवाह झाल्यापासून फक्त एकदाच त्याच्या पत्नीने त्यांना पाहिलें होतें तिला सातवें वर्ष लागल्यावर कुळातल्या चालीप्रमाणे, श्रीरामकृष्ण आपल्या सासुरवाडीस एक दिवस जाऊन आले होते, तेव्हाच काय तें तिने त्यांना पाहिले होतें, परंतु तेव्हा तरी काय, ती अगदीच लहान होती आणि त्या वेळची तिला एवढीच आठवण होती की, श्रीरामकृष्ण आल्यानंतर घरांत कोठें तरी दडून बसावें असें वाटून तिनें पुष्कळ खटपट केली, पण ती सिद्धीस गेली नाही कारण घराजवळच्या एका तळ्यातून हृदयने त्या वेळी कांही कमळें आणली व तिला घरांतून हुडकून काढलें व त्या कमळांनीं तिला श्रीरामकृष्णाच्या पादपद्माची पूजा करावी लागली! यानंतर पुढें सहा वर्षांनी, तिला तेरावें वर्ष लागल्यावर, कामारपुकुरास एक महिनाभर राहण्यास नेलें होतें, परंतु त्या वेळीं श्रीरामकृष्ण व त्यांची मातोश्री ही दोघेंहि दक्षिणेश्वरींच असल्यामुळे, तिने त्या वेळीं या दोघांपैकी कोणासच पाहिलें नाहीं त्यानंतर सहा महिन्यांनी पुन दीड महिनाभर ती कामारपुकुरास सासरीं राहिली होती, परंतु तेव्हाहि असेंच झालें म्हणून तिची व श्रीरामकृष्णाची ही लग्ना-नंतर पहिलीच भेट म्हणावयास हरकत नाहीं

या खेपेस कामारपुकुरास श्रीरामकृष्ण सहासात महिने राहिले त्यांची लहानपणची तेथें असलेली सर्व मित्रमंडळी त्यांच्याभोवती जमा झाली व त्यांना पाहून श्रीरामकृष्णांनाहि आनंद झाला एखादा मनुष्य दिवसभर काबाडकष्ट करून घरी आपल्या मुलामाणसांत आला म्हणजे त्याला जसा आनंद होतो, तसाच प्रकार, आज आठ वर्षांच्या कठोर तपश्चर्येनंतर आपल्या गांवी येऊन श्रीरामकृष्णाचा झाला तरी पण, ऐहिक सुखाच्या नश्वरतेचें त्यांना आतां पूर्ण ज्ञान झालें असल्यामुळे, हास्य-विनोदाच्या भरांतहि, आपल्याकडे येणाऱ्या मंडळींचें ईश्वरप्राप्तीकडे कसें लक्ष लागेल, इकडे त्यांची सदोदित

दृष्टि असे. त्याच्याभोवती या वेळी सदोदित माणसांचा गराडा पडलेला असे. लहानापासून म्हाताऱ्यापर्यंत, गरिबापासून श्रीमंतापर्यंत, सर्वांनाच त्यांच्या संगतीत असावें असें वाटे. धर्मदास लाहाची भक्तिमती विधवा भगिनी प्रसन्नकुमारी, तिचा मुलगा व श्रीरामकृष्णाचा ल्हानपणचा सोबती गयाविष्णु लाहा, सरळ स्वभावाचा आणि श्रद्धावान श्रीनिवास शाखारी, पाईनबाबूच्या घरच्या भक्तिपरायण स्त्रिया, श्रीरामकृष्णाची भिक्षामाता धनी, वगैरे मंडळी नेहमी त्याच्याजवळ असत. त्यांची भक्ति, सरळ स्वभाव, श्रद्धा वगैरेंसंबंधी अनेक गोष्टी श्रीरामकृष्ण आम्हाला नेहमी सांगत. या मंडळीशिवाय ज्या कोणाला त्याच्याजवळ नेहमी राहणें शक्य नसे, ते लोक सकाळी अथवा दुपारी अथवा सायंकाळी वेळ सांपडताच,त्याच्याकडे येऊन चार गोष्टी बोलून जात. कोणाच्या घरीं कांही विशेष कारणानें पक्वान्न केल्यास त्यांतील कांहीं भाग श्रीरामकृष्णासाठी निराळा काढून ठेवून, तो ती मंडळी मोठ्या प्रेमानें आणि भक्तीनें त्यांना आणून देत!

श्रीरामकृष्णांनी स्वतःची इच्छा अनिच्छा कांहीएक दर्शविली नसतां देखील मंडळींनी जेव्हा त्यांच्या पत्नीस कामारपुकुरास आणलें,तेव्हा पत्नीला नीट शिक्षण देण्याचें आपलें कर्तव्य,व्यवस्थित रीतीनें पार पाडण्याचा त्यांनी निश्चय केला. श्रीरामकृष्णाचा विवाह झालेला आहे, असें जाणून त्यांचे संन्यासाश्रमाचे गुरु श्रीमन् तोतापुरी त्यांना एकदा म्हणाले होते की, "विवाह झाला असला म्हणून काय झालें? स्त्री जवळ असतांना सुद्धा ज्याचा त्याग, वैराग्य, विवेक, विज्ञान जसेंच्या तसें राहतात, तोच खराखरा ब्रह्मज्ञानी आणि त्याच्यामध्येच ब्रह्मज्ञान खरें खरें बाणलें. स्त्री व पुरुष ही भेदभावाची कल्पनाच ज्याच्या मनांतून समूळ नाहींशी झाली त्याच्याच अंगीं ब्रह्मज्ञान खरें खरें बाणलें. ज्याच्या मनांतील स्त्री व पुरुष हा भेदभाव नष्ट झाला नाहीं, त्याला ब्रह्मज्ञान होण्याला अजून अवकाश आहे असें समजावें." श्रीरामकृष्णांना, आपली इतके दिवसांची तपश्चर्या कसाला लावण्याची ही चांगली संधि चालून आली असें वाटलें व त्याबरोबर आपल्या पत्नीला योग्य तें शिक्षणहि देण्याचा त्यांनी निश्चय केला.

गृहामें कशी करावी येथून आरंभ करून, लोकांचा स्वभाव कसा ओळखावा, पैशाचा सद्व्यय कसा करावा, व्यवहारांत कोणाशीं, कोठें, कसें वगैरे

वागावें आणि परमेश्वराच्या चरणी आपला सर्व भार समर्पण करून कसें राहावें, वगैरे गोष्टींचें आपल्या पत्नीला नीट शिक्षण देण्यास एव्हांपासून त्यांनी सुरुवात केली स्वत श्रीमाताजी यासबंधाने काय म्हणत असत, तें मागे सागितलेंच आहे (भाग १, पान २१३) यावरून असें स्पष्ट दिसून येईल की, श्रीरामकृष्णानी आपलें या बाबतीतलें कर्तव्य अगदी पूर्णपणें पार पाडलें येथें एवढेंच सागितलें म्हणजे पुरे की, श्रीरामकृष्णाच्या या शिक्षणाने आणि कामगधहीन दिव्य प्रेमाने, श्रीमाताजीची पारमार्थिक उन्नति झपाट्याने होत जाऊन प्रत्यक्ष निर्विकल्पसमाधीपर्यंत त्यानी मजल गाठली आणि श्रीरामकृष्णाची इष्टदेवताज्ञानाने त्या आमरण पूजा करीत राहिल्या

श्रीरामकृष्णानी आपल्या पत्नीला सर्व प्रकारचें शिक्षण देण्यास सुरुवात केली परतु श्रीरामकृष्णाच्या ह्या कृतीचा ब्राह्मणीस समज पडेना संन्यासदीक्षा घेण्याच्या वेळीहि असेंच झाले होतें तिला वाटलें होतें की, सन्यास घेतल्यास श्रीरामकृष्णाचें ईश्वरप्रेम समूळ नाहीसें होईल तसेंच या वेळीहि तिची अशी चुकीची समजूत झाली की, आपल्या पत्नीशी श्रीरामकृष्णानी जर अधिक सबध ठेवला तर त्याच्या ब्रह्मचर्याची हानि होईल व तसें तिने श्रीरामकृष्णाना म्हणूनहि दाखविलें परतु या वेळीहि श्रीरामकृष्णानी, पूर्वीप्रमाणेच, तिच्या म्हणण्याकडे लक्ष दिलें नाही यामुळे तिला त्याचा रागहि आला व पुढे पुढे तर तिचा अभिमान जागृत होऊन, श्रीरामकृष्णावरील तिची श्रद्धा काही काळपर्यंत नाहीशीहि झाली होती ! हृदय सागत असे की, हा तिचा स्वभाव कधी कधी उघडपणें दिसूनहि येई उदाहरणार्थ—एखादा आध्यात्मिक विषय तिच्याजवळ काढून, जर कोणी म्हणाला की, 'याविषयी श्रीरामकृष्ण देवाचें मत काय आहे तें पाहिलें पाहिजे,' तर यावर ती रागावून म्हणे, "तो आणखी काय जास्त सागणार ! त्याला तरी ज्ञान कोणी मीच दिलें ना ?" अथवा एखाद्या क्षुल्लक कारणावरून अथवा काही कारण नसता, घरातील बायकामडळींवर तिने उगीच रागवावें श्रीरामकृष्णानी मात्र तिकडे मुळीच लक्ष दिलें नाही आणि तिच्याशी आपलें भक्तीचें व प्रेमाचे वर्तन पूर्वीप्रमाणेच कायम ठेविलें. श्रीरामकृष्णाच्या सागण्यावरून माताजीहि ब्राह्मणीचा आपल्या सासूसारखा मान ठेवीत आणि सदैव तिच्या आज्ञेत वागत

क्रोधात् भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः
स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो—

असेंच या सुमारास ब्राह्मणीचें होऊं लागलें, कोठें कसें वागावें हें तिला समजेनासें होऊं लागलें कामारपुकुरासारख्या लहानशा खेड्यांत समाजबंधनें शिथिल नसल्यामुळें, मनुष्याला—त्याचा हेतु कितीहि चांगला व शुद्ध असला तरी—वाटेल तसें वागतां येत नाहीं, हें तिच्या लक्षांत न राहिल्यामुळें त्या वेळीं एक दिवस चांगलाच भांडाभांडीचा प्रसंग आला

श्रीनिवास शाखारीचा मागेंच उल्लेख आला आहे त्याची जात जरी उच्च नसली, तरी ईश्वरभक्तींत तो अनेक ब्राह्मणांपेक्षांहि श्रेष्ठ होता एक दिवस तो श्रीरामकृष्णाच्या घरीं जेवावयास आला होता दोन प्रहरपर्यंत भक्तिविषयक अनेक गोष्टी झाल्या प्रत्यक्ष ब्राह्मणीलाहि त्याची भक्ति आणि विश्वास पाहून फार संतोष झाला श्रीनिवासचें जेवण झाल्यावर, खेड्यांतील रिवाजाप्रमाणें, श्रीनिवास आपलें उष्टें काढून टाकूं लागला, परंतु ब्राह्मणी त्याला तसें करूं देईना ती म्हणाली, "तूं स्वस्थ बैस तुझें उष्टें मी काढून टाकतें" अर्थातच ब्राह्मणीसमोर त्याला कांहीं बोलवेना व तो आपलें उष्टें न काढताच आपल्या घरीं निघून गेला श्रीनिवासचें उष्टें ब्राह्मणी काढणार आहे, अशी बातमी बायकांमध्यें तेव्हांच पसरली व बायकांमध्यें याविषयीं वाद सुरू झाला जवळपासच्याहि बऱ्याचशा बायका तेथें जमल्या आणि वादाला भलताच रंग चढला ही गोष्ट हृदयच्या कानावर गेली व "या वादाचा भलताच परिणाम होईल, तुम्ही त्याचें उष्टें काढूं नका," असें त्यानें परोपरीनें ब्राह्मणीला समजावून सांगितलें, तरी ती आपला हट्ट सोडीना हृदयलाहि खूप संताप आला व त्याचें आणि ब्राह्मणीचें कडाक्याचें भांडण जुंपलें शेवटीं तो म्हणाला, "तुम्हाला आपलाच हट्ट चालवावयाचा असेल तर मी तुम्हाला या घरांत कांहीं राहूं देणार नाहीं" ब्राह्मणीनेंहि उत्तर दिलें, "नाहीं तर नाहीं तुझ्या घरा-वांचून कांहीं माझें अडायचें नाहीं, समजलास ? शीतलादेवीचें मंदिर तर कांहीं कुठें गेलें ? मी तिथें जाऊन राहीन!" एवढ्या थरावर जेव्हां गोष्ट गेली, तेव्हां घरांतली सारी मंडळी मध्यें पडली व त्यांनीं ब्राह्मणीची कशीबशी समजूत घालून हा वाद एकदाचा मिटविला

ब्राह्मणी गप्प बसली खरी, पण तिच्या मनाला ही गोष्ट फार लागली रागाचा भर ओसरल्यावर या घडलेल्या प्रकाराचा तिने शातपणे आपल्या मनाशीच विचार केला व एकदरीने झाली ही गोष्ट काही ठीक झाली नाही, असें तिला समजून चुकलें आणि इतकें भाडण झाल्यावर व एकमेकाची मनें इतकी कलुषित झाल्यावर, याउपर येथे राहणें योग्य नाही, असें तिने जाणलें तसेंच श्रीरामकृष्णाविषयीचें आपल्या मनातील प्रेम आणि भक्ति हीहि कमी होण्यास मूळ कारण काय, तेंहि तिच्या लक्षात येऊन तिला स्वत चाच राग आला आणि आपल्या वर्तनाचा तिला अतिशय पश्चात्ताप झाला

यानतर थोड्याच दिवसानी, एक दिवस तिने अत्यत भक्तिभावाने श्रीरामकृष्णाची श्रीगौराङ्गज्ञानाने पूजा केली आणि आपल्या सर्व अपराधाबद्दल त्याची क्षमा मागून तेथून जाण्याविषयी त्याचा निरोप घेतला याप्रमाणे श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सगतीत सहा वर्षे राहून भैरवी ब्राह्मणीने काशीस प्रयाण केलें

याप्रमाणे सहासात महिने कामारपुकुरास राहून श्रीरामकृष्ण १८६७ च्या आक्टोबर अथवा नोव्हेंबर महिन्यात दक्षिणेश्वरी परत आले परत आल्यावर थोड्याच दिवसात त्याच्या आयुष्यात आणखी एक विशेष गोष्ट घडून आली ती गोष्ट म्हणजे श्रीरामकृष्णाची तीर्थयात्रा

---

३. श्रीरामकृष्णांची तीर्थयात्रा

(१८६८)

"ज्याच्या हृदयात भक्तिभाव असतो, तो तीर्थयात्रेस गेला तर त्याचा तो भाव अधिकच वाढतो. ज्याच्या हृदयात भक्तिभावच नाही, त्याला तीर्थयात्रेपासून काही फायदा होणार नाही."

"देवस्थानें, तीर्थें यांच्या दर्शनानंतर 'रवंथ' करीत जावें."

"मथुरबाबूने तीर्थयात्रेसाठी एक लक्ष रुपयाहून अधिक खर्च केला."

—श्रीरामकृष्ण

श्रीरामकृष्णांच्या आयुष्यातील अगदी सामान्य गोष्टींचाहि नीट विचार केला तर त्या अर्थपूर्ण दिसतात. त्यातील एकहि उद्देशविहीन दिसत नाही. मग मोठमोठ्या गोष्टींविषयी तर बोलावयासच नको. श्रीरामकृष्णांची तीर्थयात्रा हा एक त्यांच्या आयुष्यातील विशेष प्रसंग आहे. म्हणून या त्यांच्या तीर्थयात्रामध्ये काय अर्थ भरलेला आहे त्याचा येथे थोडक्यात विचार करू.

श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य ईश्वरप्रेमाचा, त्यांच्या अलौकिक चारित्र्याचा व त्यांच्या अपूर्व आणि उदार आध्यात्मिक उपलब्धीचा व शक्तिसंचयाचा सर्व जगामध्ये विस्तार होण्याला सुरवात प्रथम त्यांच्या साधनाकालापासूनच झाली. मागे आपण पाहिलेंच आहे की, ज्या वेळी श्रीरामकृष्ण एखाद्या भावामध्ये सिद्ध होत, त्या वेळी त्या त्या भावाचे अनेक साधक तेथे येऊन, त्या त्या

भावाचा पूर्णादर्श श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी पाहून व आपल्या साधनेमध्ये त्याच्याकडून साहाय्य मिळवून आपापल्या वाटेने निघून जात या साधनाकालानंतर त्यांच्या अलौकिक दिव्य शक्तीचा विस्तार त्यांच्या तीर्थयात्रेच्या वेळी झाला. त्या वेळीहि श्रीरामकृष्ण अनेक तीर्थांचे ठिकाणी गेले असता, तेथेहि त्यांच्या आध्यात्मिक शक्तिसंचयाचा तेथील साधकावर परिणाम झाला म्हणून असें वाटतें की, निरनिराळ्या ठिकाणच्या यथार्थ साधकांना आपापल्या भावाचा पूर्णादर्श दिसावा असाहि कदाचित् त्यांच्या तीर्थयात्रेचा उद्देश असेल

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, "सोंगटी पटाची घरें जेव्हा फिरून येते, तेव्हाच ती पैकून आपल्या घरी निजते. एखाद्या अगदी हलक्या दर्जाच्या मनुष्यापासून तो सार्वभौम बादशहापर्यंत संसारातील सर्व प्रकारच्या लोकांच्या अवस्था पाहून, ऐकून, अनुभव घेऊन, मग या सर्व तुच्छ, असार आहेत अशी जेव्हा मनाची दृढ धारणा होते, तेव्हाच साधकाला परमहंस अवस्था प्राप्त होते व तो यथार्थ ज्ञानी होतो." ही झाली साधारण साधकाची स्वत.पुरती गोष्ट. मग ज्याला जगद्गुरु व्हावयाचें असते, त्याला आणखी केवढा प्रयास करावा लागत असेल ? श्रीरामकृष्ण यासंबधाने म्हणत, "आत्महत्या करायला एखादी सुईसुद्धा पुरी होते, पण तेच जर दुसऱ्याला मारायचें असेल तर ढाल अन् तलवार वगैरे सगळी आयुधें पाहिजेत ! " हीच गोष्ट, जो जगद्गुरु होणार असतो त्याला लागू आहे त्याला सर्व प्रकारच्या आध्यात्मिक अवस्थांचें पूर्ण ज्ञान पाहिजे, तरच तो दुसऱ्याचें संशय निवारण करून, त्यांना योग्य मार्ग दाखवील. यासाठी पूर्वीच्या अवतारांनी आणि आचार्यांनी घालून दिलेल्या उन्नतीच्या सर्व मार्गांची नीट माहिती करून घेऊन, लोक त्याप्रमाणे चालत आहेत की नाही हें पाहून, नसल्यास तसें असण्याची कारणें शोधून काढून, मग सध्याच्या कालाला योग्य असा मार्ग त्याला काढावयाचा असतो आणि याचसाठी साम्प्रत युगावतार श्रीरामकृष्ण यांना देशाची आध्यात्मिक स्थिति सध्या कशी काय आहे, हें माहीत असणे आवश्यक होतें व हें कार्य त्यांच्या तीर्थयात्रांनी बरेचसें साध्य झालें

याशिवाय शास्त्रदृष्टीने पाहिले असताहि त्यांच्या तीर्थयात्रेचें आणखी एक कारण दिसून येतें शास्त्रें सांगतात की, ईश्वरदर्शनाने धन्य झालेल्या

महापुरुषाच्या आगमनानें तीर्थाचें तीर्थत्व कायम राहतें असे महापुरुष त्य ईश्वराच्या एखाद्या विशेष प्रकारच्या दर्शनासाठी व्याकुळ होऊन येतात व त्य ठिकाणी राहतात, म्हणून त्या जागी नवीन नवीन ईश्वरीय भाव उत्पन्न होत असतात अथवा पूर्वीचे असलेले भाव अधिक जागृत होत असतात आणि म्हणून अशा ठिकाणी साधारण मनुष्य गेल्यास, तेथील त्या ईश्वरीय भावाच त्याच्यावर काही ना काही परिणाम होतोच होतो तीर्थाचा विषय निघाल्यामुळ चाललेल्या विषयाशी जरी साक्षात संबंध नसला तरी तीर्थासंबंधी श्रीरामकृष्ण काय म्हणत हें येथ थोडक्यात सांगितल्यास अस्थानी होणार नाही तीर्थासंबंधी श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, 'ईश्वराच्या दर्शनाची तळमळ लागून ज्या ठिकाणी अनेक साधक जप, तप, अनुष्ठान इत्यादि करीत आले, त्या ठिकाणी ईश्वराचा प्रकाश नि संशय आहे असें समजा त्या ठिकाणी, साधकाच्या भक्तीच्या उत्कटतेने ईश्वरीय भावना एकत्रित होऊन त्याच्या योगाने तेथील वातावरण सुद्धा भरून गेलेलें असतें' म्हणून, अशा ठिकाणी साधकाचे ईश्वरीय भाव तत्काळच जागृत होतात ईश्वराचें दर्शन घेण्याच्या हेतूने, त्या ठिकाणी, पुरातन काळापासून किती साधु, किती भक्त, किती सिद्ध पुरुष येऊन गेलेले असतात, सार्‍या वासना सोडून देऊन, त्या ठिकाणी त्यानी ईश्वराची एकाग्र चित्तानें भक्ति केलेली असते म्हणून इतरहि सर्व ठिकाणी ईश्वर सारखाच भरून राहिला असला तरी अशा जागी त्याचा अधिक अंश प्रकाशित असतो पाणी पाहिजे असल तर जमीन कोठहि खणली तरी तें मिळू शकतें तरीपण ज्या ठिकाणी डबकें, विहीर तळें अथवा सरोवर असतें त्या ठिकाणी मुळी जमीन खणायचेंच कारण पडत नाही, जरा हात खाली केला कीं हवें तितकें पाणी मिळू शकतें—नाही कां?' तसेंच, "ईश्वराच्या विशेष प्रकाशान युक्त अशा या तीर्थांच्या दर्शनानंतर रवंथ करीत जावें," असें श्रीरामकृष्ण सांगत ते म्हणत 'ज्याप्रमाणे गुरें प्रथम खूप खाऊन घेतात आणि मग एका जागी निश्चिन्तपणें बसून तें खाल्लेलें पुन्हा तोंडात आणून चघळीत बसतात त्याप्रमाणे देवस्थानें तीर्थस्थानें वगैरेंचें दर्शन घेतल्यावर मनामध्ये ज्या पवित्र भावना उत्पन्न होतात त्या सर्व घेऊन निश्चिन्तपणें एकान्तात बसून, त्याच्यावर पुन्हा पुन्हा विचार करावा, त्यात बुडया माराव्या नाही तर घरी येताच त्या

टाकून देऊन जर, 'येरे माझ्या मागल्या' केलें आणि पुन्हा मनामध्ये सारे प्रापंचिक, सांसारिक विचार घोळत ठेवले, तर मग या देवस्थानाच्या आणि तीर्थस्थानाच्या दर्शनापासून काय फायदा ? मग या ईश्वरीय भावना मनामध्ये स्थिर व्हाव्या कशा ?"

एकदा श्रीरामकृष्णाबरोबर कालीघाटावर श्रीजगदंबेच्या दर्शनास बरीच शिष्यमंडळी गेली होती तेथून परत येत असता, त्याच्यापैकी एकजणाची सासुरवाडी वाटेंतच असल्यामुळे तो तेथे गेला व तेथील मंडळीच्या आग्रहावरून रात्रीहि तेथेंच राहिला. दुसरे दिवशी श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास गेला असता "तू रात्री कोठे होतास ?" असें श्रीरामकृष्णानी त्याला विचारलें त्याने सर्व हकीगत सांगितल्यावर श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, "हें रे काय ? जगदंबेचें दर्शन घेऊन आलास, तर तिच्या चिंतनात मग्न होऊन रवथ करावयाचें, तें तर दिलें सोडून आणि एखाद्या विषयी माणसासारखा रात्रभर सासुरवाडीत राहिलास ? काय म्हणावे तुला ! देवाचें दर्शन घेऊन आल्यावर, तेथे उत्पन्न झालेल्या पवित्र भावनाचें जर रवथ केलें नाही, तर त्या भावना मनात स्थिर रे कशा व्हाव्या ?" असो

श्रीरामकृष्णाच्या या तीर्थयात्रेमध्ये इतके निरनिराळे उद्देश दिसून येतात कामारपुकुराहून श्रीरामकृष्ण परत आल्यानंतर मथुरानाथाना तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा झाली माघ महिन्यात निघण्याचा मुहूर्त ठरविला मथुरानाथाच्या कुलगुरुच्या पुत्राचे त्याच्या बरोबर यात्रेस जाण्याचें ठरलें सर्व बेत निश्चित झाल्यावर, मथुरबाबूंनी श्रीरामकृष्णासहि आपल्याबरोबर चलण्याची विनंती केली व श्रीरामकृष्णानीहि आपली वृद्ध मातोश्री व हृदय बरोबर येत असल्यास आपली हरकत नसल्याचें त्यास सांगितलें त्या दोघानीहि यात्रेस जाण्याचें कबूल केलें व श्रीरामकृष्णाचें मथुरबाबूबरोबर जाणें निश्चित झालें श्रीरामकृष्ण आपल्या बरोबर येणार म्हणून मथुरबाबूंना अतिशय आनंद झाला व यात्रेची सर्व तयारी त्यानी मोठ्या झपाट्याने व उत्साहाने चालविली

सर्व तयारी झाल्यावर मंडळी यात्रेला निघाली मथुरानाथाबरोबर त्याची पत्नी, श्रीरामकृष्ण व त्यांची मातोश्री, हृदय, मथुरानाथाच्या गुरूचा मलगा,

कारभारी, कारकून, आचारी, पाणके व इतर नोकर चाकर मिळून जवळ जवळ एकशेपंचवीस मडळी होती सेकड क्लासचा एक व थर्ड क्लासचे तीन असे चार डबे रिझर्व्ह करून, कलकत्त्यापासून काशीपर्यंत वाटेंत कोणत्याहि स्टेशनवर हे चार डबे सोडून थांबवून ठेवता यावे, अशी रेल्वेकंपनीकडून मथुरानाथानी व्यवस्था करून घेतली

सर्व मडळी प्रथम वैद्यनाथाच्या दर्शनास जाऊन तेथे काही दिवस राहिली या क्षेत्राजवळ एका ल्हानशा खेड्यात लोकांची हीन दीन दशा पाहून श्रीरामकृष्णानी मथुरबाबूकडून त्या सर्वास एक दिवस पोटभर जेवण घालून प्रत्येकास एकेक वस्त्र देवविलें, ही हकीगत मागे 'श्रीरामकृष्ण व मथुरबाबू' या प्रकरणात आलीच आहे (भाग १, पान १५३)

वैद्यनाथहून मडळी एकदम काशीस गेली वाटेंत सागण्यासारखें काही विशेष घडलें नाही काशीच्या जवळ मात्र एका स्टेशनवर एक गमत झाली स्टेशनवर गाडी थांबल्यावर, हृदय व श्रीरामकृष्ण गाडी सुटण्यास थोडा अवकाश आहे असें पाहून, स्टेशनबाहेर इकडे तिकडे हिंडत होते इकडे गाडीची वेळ होताच गाडी सुटली व हे दोघे तसेच मागे राहिले ! मथुरबाबू पुढील स्टेशनवर पाहतात तो गाडीत श्रीरामकृष्ण व हृदय नाहीत ! तेव्हा एकदम त्यांच्या लक्षात आलें की, मागल्या स्टेशनवर हे दोघे उतरले होते व ते तसेच तेथे राहिले असावेत ! आता काय करावें अशी त्याना पचाईत पडली, परतु हृदय श्रीरामकृष्णाबरोबर आहे या विचाराने त्यांची काळजी जरा कमी झाली त्यानी लगेच मागल्या स्टेशनमास्तराना तार केली की, आता जी गाडी येईल तींत त्या दोघाना बसवून द्यावें पण इकडे श्रीरामकृष्णाना फार वेळ थांबावें लागलें नाही राजेंद्रलाल बंद्योपाध्याय या नावाचे रेल्वेचे एक अधिकारी स्पेशल गाडीने काशीसच चालले होते, त्यांची गाडी थोड्याच वेळात तेथे आली व त्यानी त्या दोघाना आपल्या गाडीत बसवून काशीस नेलें

काशीस मथुरबाबूनी केदार घाटाजवळ दोन मोठमोठे वाडे भाड्याने घेतले होते काशीस मथुरबाबूचा थाट एखाद्या राजाप्रमाणे असे वाटेत जाताना

रुप्याचें छत्र त्याचेवर धरुन एक नोकर चाले आणि मागे व पुढे भालदार चोपदार रुप्याच्या काठ्या घेऊन चालत

काशीस आल्यापासून मथुरबाबूंनी पंडित, विद्वान्, संन्यासी वगैरे लोकांस अन्नदान सुरु केलें होतें एक दिवस त्यांनी मुक्तद्वार भोजनहि घातलें व भोजनास आलेल्या प्रत्येकजणास एकेक वस्त्र व रुपया दक्षिणा दिली तसेंच, वृंदावन वगैरे यात्रेहून परत आल्यावर, श्रीरामकृष्णाच्या सांगण्यावरुन एक दिवस त्यांनी 'कल्पतरु' होऊन, नित्य व्यवहार्य वस्तूंपैकी जो जी मागेल ती त्यास दिली. माधुकरी वाटण्याचे वेळीं जमलेल्या मंडळींत भांडणें आणि तंटे होत एखादे वेळीं मारामारी सुद्धा होई.! इतर ठिकाणाप्रमाणेच असा प्रकार काशीसारख्या क्षेत्री आणि तो माधुकरी घेण्याकरिता आलेल्या ब्राह्मण मंडळींत व्हावा, याचें श्रीरामकृष्णांना वाईट वाटलें व इथे सुद्धा असे कामकांचनासक्त लोक आहेत हें पाहून त्यांच्या सरळ हृदयास फार दु ख होऊन, त्यांचे डोळे पाण्याने भरून येऊन ते म्हणाले, "आई ! तू मला येथे कशाला आणलेंस ? यापेक्षा मी दक्षिणेश्वरी होतो तें काय वाईट होतें ?"

ईश्वरीय भाव मनांत नसतांना तीर्थास गेलें अथवा तेथे वास्तव्य केलें तरी त्यापासून काही फलप्राप्ति होत नाही, असे श्रीरामकृष्ण वरचेवर म्हणत असत कोणास तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा झाल्याचें त्यास कळताच ते म्हणत, "बाबारे, ज्याला इथे भक्ति आहे त्याला तेथेहि भक्ति मिळेल आणि ज्याला इथे नाही, त्याला तेथेहि पण मिळणार नाही" आणखी असेंहि म्हणत, "ज्याच्या हृदयात भक्तिभाव आहे, तो तीर्थास गेला तर त्याचा तो भक्तिभाव अधिकच वाढतो, पण ज्याच्या हृदयात भक्तिभावच नाही तो तीर्थाला गेला तरी त्याला काही फायदा होणार नाही पुष्कळ वेळा आपल्या कानावर गोष्टी येतात की, अमक्याचा मुलगा काशीला पळून गेला आहे पुढे काही दिवसांनी अशी बातमी येते की, त्याने खटपट करून एक चाकरी मिळविली आहे आणि त्याचेकडून दर महिन्यास आपल्या घरी पैसेहि येत असतात ! तीर्थाच्या ठिकाणी म्हणून राहायला जाऊन काही लोक तेथे दुकानें उघडून रोजगारहि सुरू करतात ! अशाने का कुठे भक्तीचा लाभ होत असतो , ही तर स्वत ची फसवणूक झाली ! मथुरबाबूंबरोबर काशीस जाऊन पाहिले तो

काय ! जें इथे तेंच तिथे इथे जशी आंब्याची झाडें, चिंचेची झाडें, वळकाची बेटें, तशीच तेथेहि हें पाहून हृदयला म्हणालो 'का रे हृदू ! आपण येथे येऊन एवढें विशेष तें काय पाहिलें ? नाही म्हणायला, घाटावरच्या विष्ठेवरून एवढें दिसतें बुवा की, येथल्या लोकांची पचनशक्ति आपल्यापेक्षा मोठी जबर आहे !'"

काशीत असेपर्यंत श्रीरामकृष्ण दररोज पालखीत बसून श्रीविश्वेश्वराच्या दर्शनास जात हृदय नेहमी त्यांच्याबरोबर असे जाता जाता वाटेतच श्रीरामकृष्ण भावाविष्ट होऊन जात ! देवदर्शनाच्या वेळी तर बोलायलाच नको सगळ्या देवांच्या दर्शनाचे वेळी हाच प्रकार होई त्यातल्या त्यात श्रीकेदारनाथाच्या दर्शनाचे वेळी त्यांना विशेष भावावेश होई

देवाच्या शिवाय, निरनिराळ्या साधुमताच्या दर्शनासहि ते जात हृदय त्यांचेबरोबर असेच श्रीमत् परमहंस त्रैलिंग स्वामीच्या दर्शनास ते अनेकदा गेले होते श्रीमत् त्रैलिंग स्वामी तेव्हा श्रीमणिकर्णिका घाटावर मौन व्रताने राहत असत पहिल्या दर्शनाच्या दिवशी स्वामीजींनी आपली तपकिरीची डबी श्रीरामकृष्णाच्या पुढे ठेवून त्यांचें स्वागत केलें श्रीरामकृष्णांनी त्यांच्या शरीरावरील सर्व लक्षणें नीट न्याहाळून पाहून, हृदयला म्हटलें, "हृदू, याच्या ठिकाणी यथार्थ परमहंसाची सर्व लक्षणें दिसतात, हे साक्षात् विश्वेश्वर आहेत !" मणिकर्णिका घाटाजवळच एक घाट बांधण्याचा त्या वेळी स्वामीजींनी संकल्प केला होता श्रीरामकृष्णाच्या सांगण्यावरून हृदयने काही पाट्या माती तेथे टाकून त्या कामी आपली मदत दिली श्रीरामकृष्णांनी एक दिवस स्वामीजींना आपल्या घरी बोलावून आपल्या हातानी त्यांना जेवू घातलें !

त्रैलिंग स्वामीसंबंधाने श्रीरामकृष्ण आम्हाला अनेकदा काही कांही गोष्टी सांगत ते म्हणत, "असें दिसतें की, साक्षात् विश्वेश्वर त्यांच्या शरीराच्या आश्रयाने राहिला आहे ! त्यांच्या योगाने सारी काशी उज्ज्वल झाली आहे ! ज्ञानाची अत्यंत उच्च अवस्था ! शरीराकडे बिलकूल लक्ष नाही ! प्रखर उन्हाने तीरावरली वाळू इतकी तापली होती की, उघड्या पायाने चार पावलें सुद्धा चालवायाची मुष्किल—तिथे सुखाने मजेत निजलें होते ! तेव्हा ते बोलत नसत.

मी त्याना खुणेने विचारलें, 'ईश्वर एक की अनेक ?' त्यानीहि खुणेनेच उत्तर दिलें, 'समाधिस्थ होऊन पाहाल तर एक , नाही तर जोपर्यंत मी, तू, जीव, जगत् इत्यादि नानाप्रकारचें ज्ञान शिल्लक आहे, तोपर्यंत अनेक ' " असो

इतर ठिकाणाप्रमाणेच काशीतहि समारासक्त लोक आहेतच हें पाहून श्रीरामकृष्णाना दु ख झालें, तरी या ठिकाणी त्याना अनेक अद्भुत दर्शनें होऊन शिव-महिमा आणि काशीमाहात्म्य याच्या सबधाने त्याची धारणा दृढ झाली नौकेमध्ये बसून वाराणसीमध्ये प्रवेश करण्याचे वेळेपासूनच भावावेशात श्रीरामकृष्णाना दिसू लागलें होतें की, काशी खरोखर सुवर्णाची आहे प्राचीन काळापासून साधुसत, महात्मे याच्या हृदयातील उज्ज्वल काचनतुल्य आणि अमूल्य अशा भावराशीचे काशीमध्ये थरावर थर बसले असून त्याच्या राशी बनल्या आहेत ! ती ज्योतिर्मय भावघन मूर्ति हेंच काशीचें नित्य आणि सत्य स्वरूप आहे बाह्य दृष्टीस दिसणारें स्वरूप त्याची छाया मात्र आहे काशी सुवर्णाची असल्याचें भावावस्थेत पाहिल्यामुळे, काशीच्या सीमेच्या आत शौचादि केल्यास सुवर्ण अपवित्र होईल, असं बालक-स्वभावी, सरल हृदयी श्रीरामकृष्णास वाटून, त्याना हे विधि काशीत करण्यास फार सकोच वाटे ! त्याच्या स्वत च्या तोंडून ऐकलें आहे की, या कारणास्तव त्याना शौचादि विधि करण्यास वाराणशीच्या सीमेबाहेर नेण्यासाठी मथुरबाबूनी पालखीची व्यवस्था करून ठेवली होती ! काही दिवसपर्यंत, श्रीरामकृष्ण वाराणशीच्या सीमेबाहेर जाऊन विधि उरकत असत पुढें या भावाची उत्कटता कमी झाल्यावर सीमेबाहेर जाणें त्यानी सोडलें

काशीस असता त्याना आणखी एक विशेष प्रकारचें दर्शन झाल्याचें आम्ही श्रीरामकृष्णाच्याच तोंडून ऐकल आहे मणिकर्णिका वगैरे पचतीर्थाची यात्रा कोणी कोणी नौकेंत जाऊन करतात मथुरबाबूनीहि ही यात्रा श्रीरामकृष्णाना बरोबर घेऊन नौकेनेच केली मणिकर्णिकजवळच काशी क्षेत्राची मुख्य स्मशानभूमि आहे मथुरबाबूची नौका मणिकर्णिकच्या घाटासमोर आली त्या वेळी सारं स्मशान चितानी भरून गर्लें होतें व तथे अनेक प्रेतें जळत होती भावमय श्रीरामकृष्णाची दृष्टि सहज तिकडे गेली आणि त्याबरोबर नौकेंतून बाहेरच्या बाजूस धावतच येऊन नौकेच्या अगदी काठावर ते एकदम समाधि-

मग्न झाले! आता हे नवीन पडनात असें वाटून मथुरबाबूंचा पडघा आणि नौकेंतील सगळी लोक त्यांना सावरून धरण्यासाठी धावले, पण त्याचें काही कारण पडलें नाही श्रीरामकृष्ण तेथेच स्थिर उभे होते त्यांच्या वदनमंडलावर अपूर्व तेज झळकत असून त्यावर स्मिताची छटाहि पसरली होती धावून आलेली मडळी तें अपूर्व तेजपुंज वदनमंडल पाहून दूरच थबकली व त्यांची हृदयें भक्तिभावानें मग्न गेली बऱ्याच वेळानें श्रीरामकृष्णाची समाधि उतरली व मग नौका मणिकर्णिकेच्या घाटाला लावून मडळी स्नानें वगैरे करण्यात निमग्न झाली

काही वेळानें नुकतेंच समाधींत झालेलें दर्शन श्रीरामकृष्ण मथुरबाबू वगैरे मडळींना सागू लागले ते म्हणाले, "मला असें दिसलें की, एक पिंगट जटा असलेला श्वेत वर्णाचा उंच व भव्य पुरुष, अत्यंत शांत आणि गंभीर चालीनें स्मशानातील प्रत्येक चितेजवळ जात आहे आणि तिजवरील प्रेताला थोडें वर उचलून त्याच्या कानात प्रणव मंत्राचा उच्चार करीत आहे! स्वतः सर्वशक्तिमयी श्रीजगदंबा ही महाकालीरूपानें चितेवर त्या जीवाच्या जवळ दुसऱ्या बाजूला बसून त्याची स्थूल, सूक्ष्म, कारण, वगैरे सर्व प्रकारची संस्कार-बंधनें तोडून टाकून, निर्वाणाचें दार उघडून, आपल्या हातानी अखंडाच्या घरा त्याचा प्रवेश करवीत आहे! अशा रीतीनें अनेक जन्माच्या योगतपस्यनें जो अद्वैतानुभवाचा भूमानंद जीवाला प्राप्त होतो असतो तो काशीमध्ये देह ठेवणाऱ्या प्रत्येकाला देऊन श्रीविश्वनाथ त्याला कृतार्थ करीत आहेत!!"

मथुरबाबूबरोबर जे शास्त्रज्ञ, पंडित होते, ते श्रीरामकृष्णाचें हें अद्भुत दर्शन ऐकून म्हणाले काशीखंडात नुसतें एवढेंच म्हटलें आहे की काशीत मृत्यु प्राप्त झाल्यास श्रीविश्वनाथ त्या जीवाला निर्वाण पदवी प्राप्त करून देतात परंतु ती कशी हें कोठेंच सांगितलें नाही आपल्या या दर्शनावरून त्याचा उलगडा होतो आपली दर्शनें आणि उपलब्धि शास्त्राच्याहि पुढे गेली आहेत!"

हृदय सागत असे की, काशीस भैरवी ब्राह्मणीची व त्यांची पुन्हा गाठ पडली व त्या वेळा काशीस असता तिच्या घरी ते नेहमी जात येत असत काशीत, 'चौसष्ट योगिनी' नावाच्या गल्लीत, 'मोक्षदा' नामक एका

वाईच्या घरी ब्राह्मणी राहत असे मोक्षदेची ईश्वरभक्ति पाहून श्रीरामकृष्णाना फार आनद झाला ब्राह्मणी श्रीरामकृष्णावरोबर वृदावनयात्रेस गेली व श्रीरामकृष्णाच्या सागण्यावरून ती तेथेच राहू लागली वृदावनाहून श्रीरामकृष्ण परत आल्यावर थोड्याच दिवसात वृदावनास ब्राह्मणीचें देहावसान झालें असो

काशीम पाच सात दिवस राहून मडळी प्रयागास गेली व तेथे तीन दिवस राहिली मथुरबाबू वगैरेंनी तेथे यथाविधि मुडण केलें, पण श्रीरामकृष्णानी केलें नाही ते म्हणाले, "मला मुडण करण्याची आवश्यकता वाटत नाही" प्रयागहून मडळी पुन्हा काशीस परतली व तेथे पधरा दिवस राहून श्रीवृदावनाच्या यात्रेस निघाली

वृदावनास निधुवनाजवळ एका वाड्यात मडळीचा मुक्काम होता या ठिकाणीहि मथुरबाबू काशीतल्याप्रमाणेच मोठ्या थाटाने आणि ऐश्वर्याने राहत असत तेथे असताना सर्व मडळीसह त्यानी तेथील सर्व देवस्थानाचें दर्शन घेतलें प्रत्येक ठिकाणी देवापुढे ते मोहोरा ठेवीत ! निधुवनाशिवाय या ठिकाणी श्रीरामकृष्णानी राधाकुड, श्यामकुड आणि गोवर्धन पर्वत याचें दर्शन घेतलें. गोवर्धनावर ते भावावेशातच चढून गेले ! वृदावनास असताना सुद्धा एखाद्या साधकाचें वा भक्ताचें नाव त्याच्या कानावर येताच ते त्याच्या दर्शनास जात श्रीरामकृष्णाना देवदर्शनास अगर साधुसत-दर्शनास जाण्यासाठी मथुरबाबूनी पालखीची व्यवस्था करून ठेविली होती हृदय नेहमी बरोबर असेच देवापुढे आणि वाटेंत भिकाऱ्याना दान करण्यासाठी म्हणून, पालखीत एका बाजूला एक वस्त्र आथरून त्यावर मथुरबाबू रुपये, अधेल्या, पावल्या, चवल्या, याच्या चवडी वरून ठेवीत असत !! परतु या सर्व ठिकाणी जात असताना श्रीरामकृष्ण भावावेशाने इतके विव्हल झालेले असत की, त्या चवडी उचलून त्यातील एकेक नाणें निरनिराळें दान करण्याचेंहि त्याच्या हातून होत नसे ! अर्थातच मग भिकाऱ्याची फार गर्दी झाली म्हणजे त्यानी त्या वस्त्राचें एक टोक धरून ओढावें व ती सारी नाणी त्या गर्दीत पिस्करून टाकावी !

बाकेविहारी कृष्णाच्या दर्शनास गेले असता, श्रीरामकृष्णाना अद्भुत भावावेश उत्पन्न होऊन ते एकदम त्या मूर्तीला आलिंगन देण्यास धांवून गेले !

तसेंच एक दिवस सध्याकाळी, गुराख्याची मुले रानातून गुरें घेऊन परत घरी येत असता, त्याच्या मेळघात त्याना गोपालकृष्णाचें दर्शन होऊन, ते प्रेमाने तन्मय होऊन गभीर समाधिमग्न झाले! वृदावनापेक्षा व्रज त्याना अधिक आवडलें व त्या ठिकाणी त्याना श्रीकृष्णाचें व राधेचें अनेक रुपात दर्शन झालें

व्रजात असताना, वैराग्यसपन्न अनेक साधक, लहान लहान झोपड्यात दरवाजाकडे पाठ करून, एकाग्र चित्ताने जपध्यानात निमग्न असलेले त्यानी पाहिलें व्रजाचें स्वाभाविक सृष्टिसौंदर्य, फल फुलानी सुशोभित दिसणारा छोटासा गोवर्धनगिरि, वनात नि सकोचपणें स्वैरसचार करणारे मोर आणि हरणें, जपध्यानादिकात निमग्न असणारे साधुसत आणि व्रजातील सरल स्वभावाचे लोक याच्या योगाने व्रजावर त्याचें फार प्रेम जडलें आणि त्यातहि तपस्विनी गगामाता हिचें दर्शन आणि तिच्या सगतीचा लाभ होऊन तर त्याना वाटलें की, आता येथून दुसरीकडे कोठेंच न जाता आयुष्याचे बाकीचे दिवस येथेंच घालवावेत!

गगामातेचें वय त्या वेळी साठाच्या घरात असावें तिचें श्रीकृष्णावरचें आणि श्रीमती राधेवरचें अपार प्रेम पाहून व तिची अलौकिक भक्ति पाहून लोकाना वाटे की, श्रीराधेची मुख्य सखी ललिता, हीच जीवाना भक्तिप्रेमाचें शिक्षण देण्यासाठी म्हणून गगामातेच्या रूपाने या जगात अवतीर्ण झाली आहे! श्रीरामकृष्ण सागत असत की, "मला पाहिल्याबरोबर माझ्या अगी श्रीमती राधेसारखीच महाभावाची लक्षणें आहेत, असें तिने ओळखिलें व म्हणून मला राधेचाच अवतार मानून तिने मला 'दुलाली' म्हणून हाक मारली!" दुलालीचें असें सहजासहजी दर्शन झाल्यामुळे गगामाता आपल्याला अत्यत धन्य मानू लागली व आज इतक्या दिवसाच्या आपल्या प्रेमाचें आणि भक्तीचें फल आपल्याला प्राप्त झालें असें तिला वाटलें श्रीरामकृष्णहि तिला पाहिल्याबरोबर तिच्याशी अगदी ओळखीच्या माणसासारखे वागू लागले आणि इतर सर्व गोष्टी विसरून, तिच्याच आश्रमात तिच्याच सगतीत राहू लागले दोघानाही एकमेकाच्या सगतीत इतका आनद वाटू लागला की, श्रीरामकृष्ण आता येथेंच कायमचे राहणार की काय आणि आपल्याबरोबर दक्षिणेश्वरी परत फिर

णार नाहीत की काय, अशी मथुरबाबू वगैरे मडळीस भीति वाटू लागली परतु शेवटी श्रीरामकृष्णाच्या मातृभक्तीचाच विजय झाला आणि त्याचा गगामातेजवळच राहण्याचा विचार बदलला श्रीरामकृष्ण सांगत, "व्रजामध्ये असताना सर्व गोष्टींचें पूर्ण विस्मरण झालें होतें मनात वाटे की, आता येथून परत फिरूच नये पण काही दिवसानी आईची आठवण झाली आणि वाटलें की, मी जर येथे राहिलो तर तिला फार दु ख होईल आणि या वृद्धापकालात तिची सेवाशुश्रूपा तरी कोण करील ? असा विचार मनात आल्यावर मात्र मग मला तेथे राहवेना !"

खरोखरच विचार करून पाहता, या अलौकिक महापुरुषाच्या सर्वच गोष्टी काही विलक्षण वाटतात ! आणि परस्परविरोधी अशा सद्गुणाचे त्याचे ठिकाणी मिश्रण झालेलें पाहून मन आश्चर्याने चकित होऊन जातें हेंच पाहाना , त्यानी लग्न केलें, पण कधीहि ससार केला नाही , वरे, स्वत च्या पत्नीचा त्यागहि केला नाही ! अथवा तिच्याशी कधी शरीरसबधहि ठेवला नाही ! ! ईश्वरप्राप्तीसाठी सर्वस्वाचा त्याग केला, पण मातेविपयीचे व पत्नीविपयीचें आपले कर्तव्य ते कधीहि विसरले नाहीत ! अद्वैत ज्ञानाच्या अत्युच्च शिखरावर आरोहण करून सदैव तेथे वास करीत असताहि, ईश्वराबरोबरचा आपला भक्ताचा—अपत्याचा—प्रेमळ सबध त्यानी कधीहि सोडला नाही ! अशा कितीतरी गोष्टी सागता येतील आपल्या मातेशी त्याचा असाच अलौकिक सबध होता त्याची वृद्ध माता आपल्या आयुष्याची अखेरची वर्षे दक्षिणेश्वरीच त्याच्याजवळ राहत असे व श्रीरामकृष्ण तिची सर्व प्रकारची सेवा आपल्या हातानी करून स्वत ला धन्य मानीत ! आणि पुढे जेव्हा त्याच्या परमपूज्य मातेला देवाज्ञा झाली तेव्हा त्याना इतकें दु ख झालें व त्यानी रडून इतका आकांत केला की, अशा प्रकारचा शोक क्वचितच कोणी करीत असेल ! वरे, त्यानी इतका शोक केला पण आपण सन्यासी आहो, ही गोष्ट ते केव्हाहि विसरले नाहीत सन्यासी असल्यामुळे आपल्याला आपल्या मातेचें और्ध्वदेहिक व श्राद्ध वगैरे करण्यास अधिकार नाही, असें जाणून त्यानी तें सर्व आपला पुतण्या रामलाल याचेकडून करविलें आणि आपण स्वत एकीकडे बसून मातेसाठी रडून तिच्या ऋणातून थोडेफार मुक्त झाले ! श्रीरामकृष्ण यासबधाने म्हणत—"ससारात

बाप आणि आई हेच परमगुरु, ते जिवत असेपर्यंत त्याची सेवा केली पाहिजे आणि त्याच्या मृत्यूनतर त्याचे श्राद्ध वगैरे केले पाहिजे जो दरिद्री असेल, श्राद्धहि करण्याची ज्याची ऐपत नसेल, त्याने त्याचे स्मरण करून निदान अश्रू गाळले पाहिजेत, तेव्हाच मनुष्य त्याच्या ऋणातून मुक्त होतो! आईबापाची आज्ञा कधीहि उल्लघन करू नये,—ईश्वरासाठीच म्हणून उल्लघन केली तर चालेल—त्याने दोष लागणार नाही उदाहरणार्थ प्रल्हाद,—बापाने मागितले तरी त्याने श्रीकृष्णाचे नामस्मरण करणे सोडले नाही, अथवा ध्रुव,—आई 'नको नको' म्हणत असता सुद्धा तप करण्यासाठी वनात गेला,—ईश्वरासाठीच त्यानी आईबापाची आज्ञा मोडली, म्हणून त्याना आज्ञाभगाचा दोष लागला नाही" असो

गगामातेची मोठ्या कष्टाने परवानगी घेऊन मथुरबाबूसह श्रीरामकृष्ण परत आले वृदावनास असताना श्रीरामकृष्णाना सतार ऐकण्याची फार इच्छा झाली होती परतु तेथे कोणी नामांकित सतार वाजविणारा नसल्यामुळे त्याना तेथे काही ऐकावयाला सापडले नाही काशीस परत आल्यावर पुन्हा त्याना सतार ऐकण्याची फार इच्छा झाली मदनपुरा नामक आळीत श्रीयुत महेशचद्र सरकार या नावाचे कोणी गृहस्थ सतार अत्यत उत्तम वाजवितात, असे त्याना समजताच, एक दिवस आपण होऊन त्याच्या घरी जाऊन, त्यानी महेशबाबूना सतार वाजविण्याची विनती केली! महेशबाबूनी त्याची विनती मोठ्या आनदाने मान्य करून त्याना त्या दिवशी बराच वेळ सतार ऐकविली महेशबाबूचे ते अप्रतिम वादन सुरू होताच श्रीरामकृष्ण भावाविष्ट झाले काही वेळाने थोडी अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर, "आई मला शुद्धीवर आण, मला सतार नीट ऐकू दे!" अशी, ते आईची प्रार्थना करीत असल्याचे ऐकू आले! त्यानतर ते चागले शुद्धीवर आले व मोठ्या आनदाने सतारीचे मधुर बोल ऐकत व मधे मधे सतारीच्या सुरात आपलाहि सूर मिळवून गाणी गात, तेथे बराच वेळ बसले मध्याह्नकाळी पाच वाजल्यापासून तो रात्री आठ वाजेपर्यंत अशा रीतीने मोठ्या आनदाने सतार ऐकून, महेशबाबूच्या आग्रहावरून तेथे थोडा फराळ करून श्रीरामकृष्ण परत आपल्या घरा आले त्या दिवसापासून महेशबाबूच श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास दररोज येऊन, त्याना

मतार वाजवून ऐकवीत असत श्रीरामकृष्ण म्हणत, "मनार वाजवताना महेंद्र-बाबू देहभानहि विसरून जात!"

काशीत पधरा दिवस राहिल्यानतर श्रीक्षेत्र गयेची यात्रा करण्याचें मथुरबाबूनी मनात आणलें, परतु श्रीरामकृष्णानी तेथें येण्याचें नाकबूल केल्यामुळे मथुरबाबूनी तेथें जाण्याचा विचार सोडून दिला श्रीरामकृष्णच सागत असत की, "गयेसच माझ्या पित्याला स्वप्नात श्रीगदाधरानी सागितलें की, मी तुझ्या पोटी जन्माला येणार आहें, म्हणूनच माझ्या पित्याने माझें नाव गदाधर असें ठेवलें" "गयेस जाऊन श्रीगदाधराचे दर्शन घेताना मी कदाचित् इतका वेहोष आणि प्रेमोन्मत्त होऊन जाईन की, गदाधराशीच चिरकाल एकरूप होऊन राहावें असें वाटून मी चिरसमाधिमग्न होऊन जाईन, असा विचार मनात येऊनच मथुरबाबूबरोबर गयेस जाण्याचें मी नाकारले," असें आपल्या शिष्य-मडळीपैकी कोणा कोणाजवळ श्रीरामकृष्णानी म्हणून दाखविलें आहे 'पूर्वी जो श्रीराम, श्रीकृष्ण, श्रीगौराग इत्यादि रूपानी अवतीर्ण झाला होता, तोच साप्रत आपल्या शरीराचा आश्रय करून पुन्हा अवतीर्ण झाला आहे', अशी श्रीरामकृष्णाची दृढ भावना होती म्हणून आपल्या सध्याच्या शरीर-मनाचें उत्पत्तिस्थल श्रीक्षेत्र गया आणि ज्या ज्या ठिकाणी इतर अवतारिक पुरुषानी आपली इहलोकची यात्रा सपविली, त्या त्या क्षेत्राचें दर्शन घेण्याच्या विचाराने त्याच्या मनात एक प्रकारचा विलक्षण सकोच उत्पन्न होई! श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, "अशा ठिकाणी गेलो तर मला अशी गभीर समाधि लागेल, की पुन्हा काही केलें तरी ती उतरणार नाही आणि अशा रीतीनें शरीरच टिकणें अशक्य होईल!" अशा प्रकारचा विलक्षण सकोच त्याना स्वत सवधानेच उत्पन्न होत असे असें नाही, तर आपल्या भक्तमडळीसवधानेहि होत असे! आपला भक्त अमुक एका देवतेच्या अशापासून उत्पन्न झाला आहे, असें त्याना दिव्य-दृष्टीनें समजल्यास, त्या देवतेच्या लीलाभूमीच्या दर्शनास जाण्यापासून ते त्याला परावृत्त करीत! या विलक्षण सकोचाला काय म्हणावें? भय असेंहि त्याला नाव देता येत नाही कारण ब्रह्मज्ञ सिद्ध अवतारिक पुरुषाना भय कशाचें? सर्व चराचरात एकच ब्रह्म भरून राहिलें आहे,—त्यावाचून दुसरी वस्तुच नाही, असा ज्यानी साक्षात् अनुभव घेतला आहे त्याना भय कशाचें? बरें, इतर

लोकांच्यासारखी वाचण्याची इच्छा असेंहि त्या सकाळाला म्हणवत नाही कारण लोकांच्या मनात वाचण्याची जी इच्छा असते, ती स्वार्थासाठी अगर सुखोपभोगासाठी असते, परंतु ज्याच्या अंतःकरणात स्वार्थसुखाचा नामगंधहि दिसून येत नाही, त्याच्याविषयी असेंहि विधान करवत नाही मग या सकाळाला काय म्हणावें ? व याची कल्पना तरी इतरांना कशी यावी ? आमच्या मनात जे भाव व जे कल्पनातरंग उत्पन्न होतात ते व्यक्त करण्यास उपयोगी असेच शब्दसमूह आम्हाला मिळू शकतात श्रीरामकृष्णांसारख्या महापुरुषाच्या मनातील अत्युच्च दिव्य भाव व्यक्त करण्यास योग्य शब्द तरी कसे सापडाव ? म्हणून या सर्व विषयासंबधी श्रीरामकृष्ण काय म्हणत असत तें श्रद्धा व विश्वासपूर्वक एकून सर्व उच्च भाव आपल्या कल्पनेने समजून घेण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करणें, यावाचून दुसरें काही करणें शक्य दिसत नाही

वर सांगितलेंच आहे की गयेस जाण्याचें श्रीरामकृष्णांनी नाकारल्या मुळे मथुरबाबूंनी तिकडे जाण्याचा बेत रहित केला सर्व मंडळी वैद्यनाथास जाऊन तेथून कलकत्यास परतली

श्रीवृन्दावनाहून राधाकुंड व श्यामकुंड यातील माती श्रीरामकृष्णांनी आपल्याबरोबर आणली होती त्यातील काही पंचवटीखाली व बाकीची आपल्या साधनाकुटिरात चोहोंकडे पसरून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "यापुढे ही जागा श्रीवृन्दावनासारखीच पवित्र होईल ! यानंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांनी मथुरबाबूंना सांगून त्यांचेकडून ठिकठिकाणचें संत महंत साधु भक्त वगैरे बोलावून आणून पंचवटीखाली एक महोत्सव केला मथुरबाबूंनी या प्रसंगी प्रत्येकास एक रुपयापासून सोळा रुपयांपर्यंत दक्षिणा दिली

श्रीरामकृष्ण सांगत असत की या सर्व यात्रेला मथुरबाबूंनी एकंदर एक लक्ष रुपयांहूनहि जास्त खर्च केला !

काशीवृन्दावनाशिवाय श्रीरामकृष्ण एकदा मथुरबाबूंबरोबर श्रीचैतन्य देवाच्या जन्मस्थानास–नवद्वीपास–गेले होते श्रीचैतन्यदेवांना श्रीरामकृष्णांच्या शिष्यांपैकी पुष्कळजण अवतार समजत नसत एवढेंच नव्हे पण वैष्णव या शब्दाचा 'दीन दुबळे लोक' असा अर्थ समजत श्रीचैतन्यदेवाच्या अवतारत्वा

मरधाने श्रीरामकृष्णांचेंहि मत विचारण्यास त्यांनी कमी केलें नाही श्रीरामकृष्णांनी एक दिवस त्यांच्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें ते म्हणाले, "काय सांगू रे, तेंव्हा तेंव्हा मला सुद्धा वाटत असे की पुराणात, भागवतात कोठे सुद्धा नामनिर्देश नाही आणि चैतन्य अवतार ? हें कसें ? काही तरी अवाच्या सवा वर्णन करून रजाचा गज केला आहे झालें ! काही केल्या चैतन्य अवतार म्हणून पटेना मथुरबाबूबरोवर नवद्वीपास गेलो आणि वाटलें की, जर खरोखरच चैतन्य अवतार असेल, तर तेथे काहींना काही तरी साक्षात्कार होईलच होईल आणि आपोआप सगळा खुलासा होईल असा काही साक्षात्कार व्हावा म्हणून इकडे तिकडे, मोठ्या महताच्या, छोट्या महताच्या घरी, या देवळात त्या देवळात—सारे साऱ्या नवद्वीपभर फिरलो, पण कुठे म्हणता कुठे सुद्धा काही एक साक्षात्कार नाही ! जिकडे पाहावें तिकडे आपले हात वर करून नाचत आहेत, अशा साऱ्या चैतन्यदेवाच्या लाकडी मूर्ति ! हें सारें पाहून प्राण व्याकुळ झाला, वाटलें इथे कशाला आलो ! नंतर आता तेथून निघावें म्हणून नौकेंत निघणार, तो एक अद्भुत दर्शन झालें ! दोन सुंदर मुलें—रूप तर असें की, कुठे कधीच पाहिलें नाही, तापलेल्या सुवर्णासारखा रंग—वयाने तेरा चवदा वर्षांची, मुखमंडळासभोवती तेजाची वलयें असलेली—हात वर करून माझ्याकडे पाहून हसत हसत, आकाशपथाने माझ्याकडे वेगाने येत आहेत ! त्याबरोबर 'हा बघ, आलो रे आलो !' असें मी एकदम ओरडलो ! पण इतक्यात ती मुलें माझ्याजवळ येऊन (स्वतःकडे बोट करून) या शरीरात अंतर्धान पावली आणि मी एकदम समाधिस्थ होऊन पडलो नदीतच पडायचा पण हृदू जवळ होता, त्याने धरून आत ओढलं ! असेंच आणखीहि काही काही दाखवून खात्री केली की खरोखरच चैतन्य अवतार !"

नवद्वीपाजवळच्या नदीतीराच्या वाळवटात श्रीरामकृष्णांना जितका भावावेश झाला तितका खुद्द नवद्वीपात झाला नाही, याचें कारण विचारता ते म्हणाले, "श्रीचैतन्यदेवाचें जुनें नवद्वीप गंगेमध्ये बुडून गेलें आहे व त्याची जागा त्या वाळवटाखालीच असावी म्हणूनच त्या ठिकाणी मला भावावेश झाला "

काशी, वृन्दावन व नवद्वीप याशिवाय मथुरबाबूबरोबर, श्रीरामकृष्ण एकदा खुल्ना येथील प्रख्यात सत्पुरुष भगवानदास बाबाजी याच्या भेटीसाठी

गेले होते (१८७१) श्रीचैतन्यदेवाच्या पादस्पर्शाने पवित्र झालेल्या अनेक स्थानांपैकी कुल्ना हें एक स्थान असून तेथील एकशे आठ शिवमंदिरें प्रख्यात आहेत

भगवानदास बावाजीचें वय त्या वेळी ऐंशी वर्षांहून अधिक असून त्यांचें तीव्र वैराग्य आणि अलौकिक भगवद्भक्ति सान्या बंगालभर गाजत होती रात्रंदिवस एकाच जागी बसून जप, ध्यान-धारणादि करीत राहिल्याने वृद्धापकाळी त्यांचे दोन्ही पाय अगदी नि शक्त आणि लुले होऊन गेले होते तरी पण ऐंशी-पेक्षाहि अधिक वर्षे वयाला होऊन गेली असताहि आणि शरीर असें परावलंबी होऊन उठण्याचीहि शक्ति अंगात नसताहि, या वृद्ध साधुपुरुषाचा हरिनाम-स्मरणाचा उद्दाम उत्साह आणि ईश्वरभक्ति आणि ईश्वरप्रेम, एखाद्या तरुणालाहि लाजवील असें होतें नामस्मरण करता करता ते देहभान विसरून जात आणि त्यांच्या डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहत ! निर्जीव झालेला वैष्णवसमाज त्यांच्यामुळे सजीव झाला होता आणि बावाजींच्या उदाहरणाने आणि उपदेशाने अनेक लोक सन्मार्गाकडे वळू लागले होते त्यांच्या दर्शनास जे कोणी जात, त्यांच्यावर बावाजींच्या—तीव्र वैराग्य, तपस्या, ईश्वरप्रेम, पवित्रता वगैरे—अनेक सद्गुणांचा फार परिणाम होई आणि त्यांच्या आयुष्यास एक प्रकारचें निराळेंच वळण लागे महाप्रभु श्रीचैतन्यदेव यांच्या प्रेमधर्मासंबंधीच्या एखाद्या विषया-बद्दल काही वाद उत्पन्न झाल्यास, सर्वजण भगवानदास बावाजींचें मत ग्राह्य धरून त्यावरून वादाचा निकाल लावीत बावाजी नुसत्या साधन भजनातच गुंतलले नसत, तर वैष्णव समाजात कोठे काय चालले आहे, वैष्णव समाजाची उन्नति कशानें होईल, श्रीचैतन्यदेवाचा प्रेमधर्म आणि त्याचें अलौकिक चरित्र यांचेकडे लोकांचें लक्ष कसें वेधेल —वगैरे गोष्टींची त्यांना नेहमी काळजी लागलेली असे ढोंगी साधूंच्या आचरणाची सर्व हकीगत लोक त्यांचजवळ सांगत व अशा बाबतीत काय केलें पाहिजे याविषयी त्यांचें मत घेऊन, लोक त्याप्रमाणे नि शंकपणें आचरण करीत यामुळे बावाजींचा सर्व वैष्णव समाजावर एक प्रकारचा दरारा असे आणि ढोंगी स्वार्थपरायण साधूंना त्यांची एक प्रकारची विलक्षण दहशत वाटे

श्रीरामकृष्णांनी आपल्या तपश्चर्येस आरंभ केला, त्या सुमारास उत्तर हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी धर्मविषयक खळबळ उडण्यास सुरवात झाली होती

कलकत्ता व त्याच्या आसपासच्या ठिकाणी हरिसभा आणि ब्राह्मोसमाजाची चळवळ , संयुक्तप्रांत, पंजाब या बाजूस स्वामी दयानंद सरस्वतीचा वैदिक धर्माचा प्रचार , बंगाल्यात वेदान्त, कर्तभिजा संप्रदाय, राधास्वामी संप्रदायाची चळवळ वगैरे धार्मिक चळवळी त्या सुमारास सुरू झाल्या होत्या त्या सर्वांचा आपल्या सांप्रतच्या विषयाशी संबंध नाही ; फक्त कलकत्त्यातील कलूटोला नामक आळीत नेहमी भरणाऱ्या एका हरिसभेमध्ये जी हकीगत घडून आली होती ती सांगावयाची आहे, कारण भगवानदास बाबाजीच्या व श्रीरामकृष्णाच्या भेटीशी तिचा संबंध आहे

एक दिवस कलूटोल्याच्या हरिसभेस श्रीरामकृष्णाना निमंत्रण असल्यामुळे ते तेथें गेले हृदय त्याच्याबरोबर होता श्रीरामकृष्ण तेथें गेले, तेव्हा पुराण रंगात आलें असून श्रोतृसमाज तें ऐकण्यात अगदी तल्लीन होऊन गेलेला होता श्रोतेमंडळीतच एका बाजूस श्रीरामकृष्ण बसले आणि पुराण ऐकू लागले

त्या ठिकाणची मंडळी आपणाला श्रीचैतन्यदेवाचे एकनिष्ठ भक्त समजत असत आणि म्हणून त्याचें स्मरण सदैव राहावें याकरिता श्रीचैतन्यदेवासाठी तेथे एक निराळें आसन मांडीत असत त्या आसनावर साक्षात् श्रीचैतन्य देव बसलेले आहेत असें समजून सर्वजण त्यास मान देत, त्याची पूजाअर्चा करीत, त्यापुढे साष्टांग नमस्कार घालीत आणि कोणालाहि त्या आसनावर बसू देत नसत प्रत्यक्ष श्रीचैतन्यदेव ऐकत आहेत असेंच समजून पुराणिक बुवा आपलें पुराण सांगत असो

त्या दिवशी पुराण ऐकता ऐकता श्रीरामकृष्ण एकाएकी भावाविष्ट झाले आणि त्या भावाच्याच भरात एकदम ताडक्न् उठून त्या आसनावरच जाऊन उभे राहिले आणि तसे उभे असताच त्याना अत्यंत गाढ समाधि लागली ! हें सर्व इतक्या थोड्या वेळात घडून आलें की, हा सर्व प्रकार एकदम कोणाच्याच लक्षात आला नाही परंतु श्रीरामकृष्णाना तथे उभे पाहिल्यावर मात्र सभेत जिकडे तिकडे एकच खळबळ उडाली ! जो तो त्याच्याकडे पाहू लागला त्या समाधि अवस्थेतच, चैतन्यदेवाप्रमाणेच श्रीरामकृष्णाचेंहि हात वर झालेले होते आणि त्याच्या वदनमंडळावर अपूर्व तेज झळकत होतें

तों त्याची दिव्य आणि तेजःपुंज मूर्ति पाहून, त्या सभेतील कोणा भक्तांना तर ते साक्षात् चैतन्यदेवच वाटले पुराणिकाचें पुराण बंद पडलें, श्रीरामकृष्ण त्या आसनावर उभे राहिले ही गोष्ट चांगली झाली की वाईट झाली, हेंहि त्या श्रोतृमंडळीस समजेनासें झालें श्रीरामकृष्णाच्या त्या दिव्य तेजानें, ती सारी मंडळी दिपून गेली आणि सर्वांना एकच स्फूर्ति होऊन त्यांनी एकदम मोठमोठ्यानें जयजयकार आणि भजन करण्यास सुरुवात केली! बऱ्याच वेळानें श्रीरामकृष्ण अर्धवट शुद्धीवर आले आणि तेहि त्या मंडळीत मिसळून नृत्य करीत भजन करू लागले व मधें मधें समाधिमग्नहि होऊं लागले! सर्वांनाच आवेश चढला आणि सर्वजण देहभान विसरून उन्मत्तासारखे मोठमोठ्यानें भजन करू लागले असें भजन किती तरी वेळ चाललें! कोणालाच कशाची शुद्ध उरली नाही! बऱ्याच वेळानें श्रीचैतन्यदेवाच्या नावाचा जयजयकार होऊन भजन समाप्त झालें व थोड्याच वेळानें श्रीरामकृष्ण हृदय-बरोबर दक्षिणेश्वरी परतले

श्रीरामकृष्ण निघून गेल्यानंतर, जसा एखादा निजलेला मनुष्य दचकून जागा व्हावा, तशी ही मंडळी जागी झाली आणि मग आजचा प्रकार चांगला झाला की वाईट झाला याबद्दल त्यांच्यात भवति न भवति सुरू झाली श्रीरामकृष्णाची समाधि, त्याचें तें दिव्य तेजःपुंज रूप आणि त्याचें तें अलौकिक नृत्य व भजन हें पाहून काही मंडळी, त्यांनी चैतन्यदेवाचें आसन ग्रहण केलें यांत काहीएक वाईट झालें नाही असें म्हणू लागली व काहीजण ही गोष्ट वाईट झाली असं म्हणू लागले उभयपक्षामध्ये खूप कडाक्याचा वाद झाला पण वादाचा निकाल त्या दिवशी काहीच लागला नाही

हळूहळू ही हकीगत सर्व ठिकाणी पसरली आणि यामुळे साऱ्या वैष्णव समाजांत खळबळ उडून गेली ही हकीगत भगवानदास बाबाजीच्याहि कानावर गेली व उगीच एखाद्या यःकश्चित माणसानें चैतन्यदेवाच्या आसनाचा असा अपमान करावा व स्वतःच्या भक्तिभावाचें असें ढोंग माजवावें याचा त्यांना फार राग आला एवढेच काय पण रागाच्या भरांत त्या ढोंगी माणसाविषयी वाटेल तसे अद्वातद्वा उद्गार काढण्यालाहि त्यांनी कमी केलें नाही त्या दिवशीच्या प्रकारानें वैष्णव समाजांत बरीच खळबळ उडून

गेली आहे, यापलीकडे श्रीरामकृष्णाना मात्र याविषयी आणखी काही माहिती झाली नाही

यानतर थोड्याच दिवसात, श्रीरामकृष्ण मथुरबाबूबरोबर खुलना येथे गेले दिवस उजाडण्याचे सुमारासच त्याची नौका घाटाला लागली व मथुरबाबू सामानसुमानाची व्यवस्था लावण्यांत गढून गेले इकडे हृदयला बरोबर घेऊन श्रीरामकृष्ण शहर बघण्यास निघाले व चौकशी करीत करीत भगवानदास बाबाजीच्या आश्रमाजवळ येऊन पोहोचले

एखाद्या अपरिचित व्यक्तीची भेट घेण्याचा प्रसग आल्यास, प्रथम बालकस्वभाव श्रीरामकृष्णाच्या मनात नेहमी खरोखरच भीतीने धडकी भरत असे आणि हा त्याचा स्वभाव आम्ही प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यानी पाहिला आहे. भगवानदास बाबाजीच्या भेटीच्या वेळीहि प्रथम असेंच झालें हृदयला पुढे करून, आपलें सर्वांग वस्त्राच्छादित करून, त्यानी बाबाजीच्या आश्रमात प्रवेश केला हृदय पुढे होऊन बाबाजीना नमस्कार करुन म्हणाला, "माझे मामा मोठें भगवद्भक्त आहेत, ते आपल्या दर्शनास येत आहेत"

हृदय सागत असे की त्याना प्रणाम करुन मी बोलू लागण्याच्या पूर्वीच बाबाजी म्हणू लागले, "आज आश्रमात कोणातरी महापुरुपाचे आगमन झालें आहे असे वाटतें!" असें म्हणून ते इकडे तिकडे पाहूहि लागले परतु माझ्याशिवाय दुसरें कोणी न दिसल्यामुळे ते आपल्या चालू कामास लागले काही मडळी एका वैष्णव साधूच्या दुर्वर्तनाची हकीगत सागत असून, त्यासबधाने आता काय केलें पाहिजे, असें त्याना विचारीत होती बाबाजीहि त्याची खूप निर्भर्त्सना करून, "त्याची माळ हिसकावून घेऊन त्याला सप्रदायातून हाकून देईन", वगैरे गोष्टी बोलत होते इतक्यात, श्रीरामकृष्णहि तेथें आले व बाबाजीना प्रणाम करुन नम्रपणें एका बाजूला गुपचुप बसून राहिले सर्वांग वस्त्राच्छादित असल्यामुळे त्याचें तोंड कोणाच्याहि नजरेस पडलें नाही हृदयने त्याच्याकडे बोट दाखवून, "हेच माझे मामा" अशी त्याची ओळख करून दिली व बाबाजीहि इतर गोष्टी बद करून श्रीरामकृष्णाशी, "कोठून आलात, केव्हा आलात", वगैरे कुशल गोष्टी करु लागले

आपल्याशी बोलत असताना सुद्धा, बाबाजी माळ फिरवीत आहेत असें पाहून चतुर हृदयनें त्यांना विचारलें, "बाबाजी, आपण अजून सुद्धा माळ कशासाठीं ठेवली आहे बरें? आपण तर सिद्ध झाला आहात, मग आपल्याला आता माळेची काय जरूर?" बाबाजींनीं नम्रपणें उत्तर दिलें, "स्वत ला मोठीशी आवश्यकता नाही, तरी लोकासाठीं माळ ठेवावी लागते नाही तर लोकहि माझें पाहून तसेंच वागू लागतील!"

श्रीजगदंबेवरच सर्व विषयांत सर्वकाळ एखाद्या बालकाप्रमाणें निर्भर ठेवणें, ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या इतकी हाडीमासीं खिळून गेली होती की, मीपणानें स्वत च्या प्रेरणेनें एखादी गोष्ट करणें बाजूलाच राहो, पण दुसरा कोणी जरी तसें करीत असल्याचें त्यांनी पाहिलें तरी त्यांच्या अंत करणाला अत्यंत वेदना होत! आपल्या अहंकाराचा त्यांनीं इतका समूळ नाश केला होता की, त्यांच्या तोंडून स्वत बद्दल "मी अमुक केलें अथवा करीन," असा प्रयोग कधींहि बाहेर पडत नसे! कधीं पडलाच तर, 'मी' शब्दाचा 'जगदंबेचें बालक' अथवा 'दास मी' असाच अर्थ अभिप्रेत असे स्वत संबंधी ते नेहमी 'इथलं मत' 'इथली अवस्था' 'ह्या देहाची स्थिति,' अशा शब्दांचा उपयोग करीत! हा त्यांचा स्वभाव अगदी अल्प सहवासाच्या व्यक्तीच्याहि लक्षात आल्यावाचून राहत नसे व एखाद्याच्या 'मी करीन' वगैरे गोष्टींचा श्रीरामकृष्णांना राग आलेला पाहून त्याला मोठा विस्मय वाटे व तो मनात म्हणे, "असा काय एवढा अपराध या माणसानें केला की त्यामुळे श्रीरामकृष्णांना त्याचा राग यावा?" येथेंहि हाच प्रकार झाला श्रीरामकृष्ण येतात न येतात तोंच "त्या साधूची माळ हिसकावून घेऊन त्याला वैष्णव संप्रदायांतून हाकून देईन," हे बाबाजींच्या तोंडचे शब्द त्यांनीं ऐकलें, थोड्याच वेळांत पुन्हा "लोकांसाठीं म्हणून मी माळ सोडीत नाही," हे शब्द त्यांच्या कानावर आले 'मी हाकून देईन,' 'मी माळ सोडली नाही' 'मी लोकांना शिकवीन' वगैरे बाबाजींच्या तोंडचे 'मी' पणा दाखविणारे शब्द ऐकून, सभ्यासभ्यतेच्या भीतीनें आपल्या मनांतील राग श्रीरामकृष्ण आमच्यासारखा लपवून ठेवू शकले नाहीत ते एकदम उठून उभे राहिले आणि बाबाजींच्याकडे पाहून म्हणाले, "काय? अजूनहि तुम्हाला इतका अह-

कार आहे ? तुम्ही लोकाना शिक्षण देणार ? तुम्ही हाकून देणार ?-लोकाना शिक्षण देणारे तुम्ही कोण ! हें सारें जग ज्याचें आहे, त्यानें शिकविल्यावाचून तुम्ही कोण शिकविणार ?" असें म्हणत असताच त्याच्या अगावरील वस्त्र व नेसलेलें धोतरहि गळून खाली पडलें ! आपण कोणाला काय म्हणत आहो याचें त्याना भान उरलें नाही पाहता पाहता भावातिशयानें त्याना समाधि लागली आणि त्याच्या मुखमडलावर दिव्य तेज चमकू लागलें ते खाली पडू नयेत म्हणून हृदयहि त्याना धरून उभा राहिला !

सिद्ध बाबाजीना आजपर्यंत सर्वजण मानच देत आलेले होते त्याना उलट उत्तर देण्याचें अगर त्याचे दोष काढण्याचें आजपर्यंत कोणीहि साहस केलें नव्हतें अर्थातच श्रीरामकृष्णाच्या या बोलण्यानें ते चकित होऊन गेले परतु तेहि थोरच पुरुष असल्यामुळे, क्रोधवश न होता स्तब्ध बसून राहिले थोड्या वेळानें त्याना श्रीरामकृष्णाच्या या बोलण्याचा अर्थ समजला व 'मी अमुक करीन, तमुक करीन' असें म्हणणें हाहि अहकार होय असें त्याच्या लक्षात आलें श्रीरामकृष्णाच्या अहकाररहित्याचें त्याना कौतुक वाटलें व त्याची समाधिस्थिति आणि अगावरील लक्षणें व अगाची दिव्य काति पाहून हे काही सामान्य पुरुष नव्हत, अशी त्यांची खात्री झाली

समाधि उतरल्यानतर, बाबाजीची नम्रवृत्ति पाहून श्रीरामकृष्णाना आनद वाटला आणि मग या दोघा थोर पुरुषाच्या ईश्वरविषयक गोष्टी सुरू होऊन, त्याच्या आनदसागराला जी काही भरती आली तिचें वर्णन करणें अशक्य आहे ईश्वरविषयक गोष्टी बोलत असता त्या वेळचें श्रीरामकृष्णाचें तन्मयत्व आणि वरचेवर होणारा भावावेश आणि भजनप्रसगीचा त्याचा उद्दाम आनद हा सर्व प्रत्यक्ष पाहून, बाबाजीना श्रीरामकृष्णाची धन्यता वाटली आणि इतके दिवस महाभावाच्या शास्त्रीय विवेचनातच आपण गढून जात होतो पण आज तर महाभावाची सर्व लक्षणें ज्याच्या ठिकाणी आहेत अशा महापुरुषाचें आपल्याला दर्शन होत आहे, म्हणून त्याना अत्यत आनद झाला व श्रीरामकृष्णाविषयी त्याच्या मनात आदर आणि भक्ति उत्पन्न झाली पुढे, गोष्टीवरून गोष्ट निघता जेव्हा त्याना समजलें की, कलुटोल्याच्या चैतन्यआसनाचें भावावेशात ग्रहण करणारे हेच ते दक्षिणेश्वरचे परमहस, तेव्हा तर, "अशा महापुरुषालाच

आपण भन्तेंमलतें वाल्ला " या विचाराने त्याना अत्यत वाईट वाटलें व त्यानी अत्यन नम्रपणाने त्याबद्दल श्रीरामकृष्णाची माफी मागितली

अशा रीतीने या दोघा थोर पुरुषाची भेट झाली थोड्याच वेळाने बावाजीचा निरोप घेऊन श्रीरामकृष्ण हृदयबरोबर परत आले आणि मथुरबाबूजवळ त्यानी बावाजीच्या उच्च आध्यात्मिक अवस्थेची पुष्कळ प्रशसा केली ती ऐकून मथुरबाबूहि बावाजीच्या दर्शनास गेले व आश्रमातील देवताची नित्य पूजाअर्चा व वार्षिक महोत्सव याच्यासाठी त्यानी काही वार्षिक नेमणूक करून दिली

४. हृदयरामाची हकीगत

"तू माझी सेवा नीट केलीस म्हणजे झालें, तुला दुसरी तपश्चर्या नको"

—श्रीरामकृष्ण

तीर्थयात्रा आटोपून मथुरबाबू वगैरे मंडळी परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत, हृदयरामाच्या पत्नीस देवाज्ञा झाली (१८६९) व त्यामुळे काही काळपर्यंत त्याचें मन समारानून उडालें. मागे सांगितलेंच आहे की, हृदय भाविक नव्हता. श्रीरामकृष्णाच्या सेवेमध्ये आणि दिव्य संगतीत तो इतके दिवस राहिल्याने, त्याच्या मनात कधीकधी पारमार्थिक विचार येत, परंतु ते कायम टिकत नसत. संसारयात्रा नीट चालवून, साधल्यास परमार्थ करावयाचा, हें त्याच्या जीवनाचें ध्येय होतें. त्यामुळे श्रीरामकृष्णाची आध्यात्मिक उन्नति त्याच्या डोळ्यासमोर झपाट्याने होत असताहि, तो समुद्रात पडूनहि कोरडाच्या कोरडाच राहिला. आपल्या मामाचा अपूर्व शक्तिविकास पाहून त्याला वाटावें की, "परमार्थ परमार्थ म्हणजे काय गोष्ट आहे? मी माझ्या मामापाशी जर धरणें धरून बसलो तर ते मला सर्व देवदेवतांची दर्शनें सहज करून देतील. म्हणून, त्या संबंधाने आपल्याला उगीच एव्हापासूनच काळजी करावयाला नको. अगोदर संसारसुख भोगू, मग वेळ आली म्हणजे परमार्थाकडे वघू!" आता पत्नीस देवाज्ञा झाल्यामुळे हृदयरामाला वाटलें की, आता तशी वेळ आली आहे. तो आता पूर्वीपेक्षा अधिक मन लावून व निष्ठापूर्वक श्रीजगदंबेची पूजाअर्चा करू लागला, नेसलेलें धोतर व जानवें वगैरे काढून ठेवून, मधूनमधून ध्यान करू लागला व श्रीरामकृष्णाच्या जवळ धरणें धरून बसला की, "मला तुमच्या-सारखे सारे आध्यात्मिक अनुभव तुम्ही प्राप्त करून दिले पाहिजेत." श्रीराम-कृष्णांनी यावर त्याची पुष्कळ समजूत घातली की, "तुला असें करायची आवश्य-कता नाही, तू माझी सेवा नीट केलीस म्हणजे झालें. तुला दुसरी तपश्चर्या नको

आणि तू व मी दोघेहि, रात्रंदिवस जर असे ध्यानधारणेंत निमग्न होऊन राहू लागलो, तर मग आपली काळजी कोण घेईल ?" पण हृदय काही केल्या ऐकेना मग श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "आईची इच्छा असेल तसें होईल , माझ्या इच्छेने कुठे काही होतें का रे ? आईनेच तर माझी बुद्धि फिरवून माझी अशी अवस्था केली तिची इच्छा असेल, तर ती तुझीहि तशी अवस्था करील !"

यानंतर काही दिवसांनी पूजा व ध्यान करीत असताना हृदयला थोडी फार अद्भुत दर्शनें व मधूनमधून अर्धबाह्यदशा प्राप्त होऊ लागली ! हृदयची अशी भावावस्था पाहून एक दिवस मथुरबाबू श्रीरामकृष्णाना म्हणाले, "बाबा हृदयची आणखी ही काय अवस्था झाली आहे ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले "हृदय ढोंग करीत नाही , त्याची खरोखरच तशी अवस्था होऊ लागली आहे 'मला दर्शनें होऊ देत', अशी त्याने आईजवळ प्रार्थना केल्यामुळे हें सारें होत आहे असेंच काहीतरी थोडें फार दाखवून त्याचें मन आई लौकरच शात करील !" मथुरबाबू म्हणाले, "बाबा, कुठली आई व कुठलें काय ? हा सारा तुमचाच खेळ आहे ! तुम्हीच हृदयची अशी अवस्था केली आहे आणि आता तुम्हीच त्याचें मन शात करा ! आम्ही दोघे दुर्गीमृगीसारखे तुमच्या चरणा पाशी सदोदित राहून तुमची सेवा करणारे ! आम्हाला या असल्या अवस्था कशाला पाहिजेत ?" हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हसू लागले

या गोष्टीनंतर काही दिवसांनी, एक दिवस रात्री, श्रीरामकृष्ण उठून पंचवटीकडे चालले आहेत असें पाहून हृदयहि उठला व श्रीरामकृष्णाचा तांब्या व हातरुमाल घेऊन त्याच्या मागोमाग जाऊ लागला तो काही पावलें जातो न जातो तोच त्याला एक अद्भुत दर्शन झालें त्याला दिसलें की, श्रीरामकृष्ण माणूस नसून कोणी दिव्यदेहधारी पुरुष असून, त्याच्या तेजाने साऱ्या पंचवटी भर प्रकाश पडला आहे व चालताना त्यांचे पाय जमिनीला लागत नसून, ते अधांतरीच चालत आहेत ! कदाचित् हा आपला दृष्टिभ्रम असेल, असें वाटून डोळे चोळून, हृदय पुन्हा पाहू लागला, तरी तेंच हें पाहून मात्र तो चकित झाला व 'आपल्यामध्ये असा काय फरक झाला असावा म्हणून आपल्याला हा असा विचित्र देखावा दिसत आहे ' असें वाटून तो आपल्या स्वत कडे पाहू लागला तो काय आश्चर्य ! त्याला आपलेंहि शरीर ज्योतिर्मयच असल्याचें दिसू लागलें व

कळून आलें की, "आपणहि दिव्य पुरुष आहोत, प्रत्यक्ष परमेश्वराच्याच सेवेंत आपण काल घालवीत आहोत, त्याच्याच सेवेसाठी आपला जन्म आहे, वास्तविक ते व आपण एकच आहोत, फक्त त्याच्या सेवेसाठी म्हणून आपण निराळें शरीर धारण केलें आहे!" असें कळून येऊन व आपल्या जीवनाचें हें रहस्य समजून येऊन, त्याचा आनंद गगनात मावेनासा झाला! त्याला संसाराचा विसर पडला, स्वत:चाहि विसर पडला आणि आनंदातिशयाच्या भरात, बेहोष होऊन तो एकदम ओरडून म्हणाला, "ए रामकृष्णा, रामकृष्णा, आपण तर माणसें नाही, मग आपण इथें रे कशाला आलो? चल आपण देशोदेशी हिंडू आणि जीवाचा उद्धार करू! तू व मी एकच आहोत!"

श्रीरामकृष्ण सांगत असत, "अशी त्याची आरडाओरड ऐकून मी त्याला म्हणालो, 'हृदू, अरे केवढ्यानें ओरडतोस? तुला झालें आहे तरी काय? या तुझ्या ओरडण्याने सारे लोक धावून येतील ना?' पण ऐकतो कोण? त्याचें आपलें ओरडणें सुरूच! तेव्हा मात्र मग त्याच्याकडे धावत गेलो आणि त्याच्या वक्षःस्थलावर हात ठेवून म्हणालों, 'आई! आई!! या मूर्खाला जड करून टाक!'"

हृदय म्हणे, "त्यांनी माझ्या छातीला स्पर्श करून असें म्हटल्याबरोबर, माझी ती दिव्य दृष्टि आणि तो सारा आनंद नाहीसा झाला आणि मी आपला पुन्हा जसाच्या तसाच झालो! मला फार दुःख झालें आणि रडत रडत मी म्हणालो, "मामा, तुम्ही असें का केलें बरें? मला असा जड का केलात बरें? आता मला तो दिव्य आनंद पुन्हा मिळणार नाही" हें ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, 'मी काय तुला कायमचा जड हो म्हणून म्हणालो? तू आता गप्प बसावेंस म्हणून मी तसें केलें जरा कुठे एवढें तेवढेंसें दर्शन झालें, तर तू केवढा आरडाओरडा केलास? म्हणून मग मला तसें करावें लागलें! आणि मी पाहा बरें? चोवीस तास मी किती अद्‌भुत अद्‌भुत गोष्टी पाहत असतो, पण म्हणून, मी कधी असा कल्ला केला आहे? अशा प्रकारची दर्शनें बघण्याची अजून तुझी वेळ आली नाही सध्या शांत हो, वेळ आली म्हणजे आणखी कितीतरी तुझ्या दृष्टीस पडेल"

हें श्रीरामकृष्णाचें बोलणें ऐकून हृदय गप्प बसला, पण ही गोष्ट त्याच्या मनाला फार लागली त्यानं असा विचार केला की, काही होवो, पण परवा-सारखा साक्षात्कार आणखी एकदा प्राप्त करून घेतला पाहिजे आता याबद्दल श्रीरामकृष्णाजवळ बोलण्याची सोयच नव्हती, म्हणून तो त्याना न कळ-विताच, पुन्हा दररोज खूप जप आणि ध्यान करू लागला त्याने रात्री उठावें आणि पंचवटीखाली जाऊन, श्रीरामकृष्ण जेथे जपध्यान करीत, तेथे बसून जप ध्यान करावें एक दिवस तो असाच तेथे बसून ध्यान करीत होता रात्रीची वेळ—अंधार काळाकुट्ट पडला होता त्या दिवशी श्रीरामकृष्णानाहि पंचवटीकडे जाण्याची इच्छा होऊन ते तिकडे जाण्यास निघाले पंचवटीपर्यंत पोहोचतात न पोहोचतात तोच, "मामा! धावा हो धावा! मी आता भाजून मरतो!" असे शब्द त्याच्या कानावर पडले! हा हृदयचा आवाज आहे असें ओळखून घाईघाईने तेथे जाऊन श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "भिऊ नको, हा मी इथे आहें काय झालें तुला?" वेदनानी कळवळून हृदय म्हणाला, "मामा, इथे येऊन ध्यान करायला बसलो आणि एकाएकी अंगाचा असा भडका उडाला की, जशी काही अंगाला आग लागली आहे! या वेदना सहन करवत नाहीत!" हें ऐकून त्याच्या अंगावर हात फिरवीत श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "रडू नको आत्ता वेदना नाहीशा होतील बरें! तू कशाला असें करीत होतास बरें? मी एकदा तुला सांगितलें ना, की तुला ह्या साऱ्या गोष्टींची जरूर नाही तू माझी सेवा केलीस म्हणजे झालें म्हणून!" हृदय सांगत असे की श्रीरामकृष्णाच्या त्या हस्त-स्पर्शाने त्याच्या वेदना खरोखरच नाहीशा झाल्या श्रीरामकृष्ण सांगतात त्याप्रमाणे वागण्यातच आपलें हित आहे असें जाणून यानंतर तो पुन्हा कधी पंचवटीखाली ध्यान वगैरे करण्यास गेला नाही

त्याच वर्षी आश्विन महिन्यात, श्रीदुर्गापूजा उत्सव करण्याची हृदयला फार इच्छा झाली मथुरबाबूंनी त्याला द्रव्याचें साहाय्य केलें, परंतु श्रीराम-कृष्णाना मात्र आपल्याच घरी ठेवणार असल्याचें त्यास सांगितलें हृदयची अशी इच्छा होती की, उत्सव आपल्या गावी करावा व बरोबर आपल्या मामा-नाहि घेऊन जावें तेव्हा मथुरबाबू त्याना सोडीत नाहीत हें पाहून त्याचा फार विरस झाला हृदय सांगे की, "मी असा उदासीन चित्ताने गावाला

जाण्याला निघालेला पाहून, श्रीरामकृष्ण माझी समजूत करून म्हणाले, 'हृदू, तुला असें वाईट वाटू देऊ नको, मी दररोज तुझ्या घरी तुझी पूजा पाहण्यास येत जाईन, म्हणजे तर झालें ? तू आपल्या मताप्रमाणे पूजा करीत जा उगीच सारा दिवस उपास करू नकोस मधे दुपारी थोडा फराळ करीत जा' असें सांगून श्रीरामकृष्णानी पूजेसबधी काय काय व्यवस्था करावयाची, तें सर्व मला नीट समजावून दिले व मीहि मोठ्या हर्षाने आपल्या गावी गेलो"

गावाला गेल्यावर त्याने श्रीरामकृष्णानी सागितल्याप्रमाणे सर्व तयारी करून आश्विन शुद्ध षष्ठीपासून पूजेला सुरुवात केली सप्तमीच्या दिवशी रात्री पूजा वगैरे करून आरती करीत असताना त्याला दिसलें की, ज्योतिर्मय शरीर धारण करून श्रीरामकृष्ण देवीच्या मागे भावावेशात उभे आहेत ! श्रीरामकृष्णाना पाहून त्याला अत्यत हर्ष झाला व आपल्या पूजेचें आज सार्थक झाले असें वाटून त्याला धन्यता वाटली

पूजेचे दिवस सपल्यानतर दक्षिणेश्वरी परत आल्यावर, त्याने श्रीरामकृष्णाना ही हकीगत सागितली त्यावर श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "त्या दिवशी रात्री आरतीचे वेळी, तुझी पूजा पाहण्याची मला खरोखरच उत्कठा लागून भावावेश झाला व त्यात मी असें पाहिलें की, ज्योतिर्मय शरीर धारण करून ज्योतिर्मय मार्गाने मी तुझ्या घरी गेलों असून, तुझी पूजा पाहत आहें !"

श्रीरामकृष्ण एकदा भावावेशात हृदयला म्हणाले, "तू तीन वर्षे दुर्गापूजा उत्सव करशील,"—आणि गोष्टहि खरोखरच तशी घडली श्रीरामकृष्णाच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून, चौथ्या वर्षी तो पूजेची तयारी करू लागला असता त्यात इतकी विघ्नें आली की, अखेरीस त्याला तो नाद सोडून द्यावा लागला. पहिल्या वर्षीचा उत्सव समाप्त झाल्यानतर त्याने दुसरें लग्न केले (१८६९-७०) व दक्षिणेश्वरी येऊन आपल्या कामास व श्रीरामकृष्णाच्या सेवेस त्याने पुन्हा पहिल्यासारखी सुरुवात केली

यानतरची हृदयची हकीगत म्हणजे मनुष्याच्या अध पतनाचें एक अत्यत विलक्षण उदाहरण आहे महामायेचा प्रभाव काही अजब आहे श्रीराम-

कृष्णाच्या सर्व साधना त्याच्या नजरेसमोर झाल्या ; त्याचा अद्भुत शक्तिविकास त्याच्या दृष्टीसमोर झाला , त्याच्या व आपल्या जीवनाचें रहस्य काय हेंहि त्याला समजलें ; परंतु तोच हृदय प्रत्यक्ष समुद्रात पडूनहि कोरडाच राहिला ! त्याच्या अगची भाविकता वाढली नाही , एवढेंच नव्हे, तर श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सहवासाने उत्पन्न झालेला थोडाफार भक्तिभावहि उत्तरोत्तर कमी कमीच होत जाउन त्याच्या अगी पराकाष्ठेची स्वार्थबुद्धि आली ! ! श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास उत्तरोत्तर अधिक अधिक लोक येऊ लागल्यामुळे हृदयला द्रव्याचा लोभ सुटला ! हृदय सर्वकाळ श्रीरामकृष्णाच्या जवळ असावयाचा , पुढे पुढे असें होऊ लागलें की, हृदयला खुश केल्याशिवाय कोणालाहि, मनास येईल तेंव्हा आणि वाटेल तितका वेळ, मन मोकळें करून श्रीरामकृष्णाशी बोलताहि येणें अशक्य झालें ! ! अर्थातच् शिवदर्शन घेण्यापूर्वी प्रत्येकाला अगोदर या नदीची यथाशक्ति पायपूजा केल्याशिवाय गत्यंतर उरेनासें झालें ! हळूहळू हृदयचा लोभ वाढू लागला असा प्रकार होत असल्याची श्रीरामकृष्णाना कुण-कुण लागताच त्यानी त्याला नानातऱ्हेने समजावलें व उपदेश केला, काही वेळ रागावलेहि, पण व्यर्थ पण पुढे तर, हृदय श्रीरामकृष्णावरच रागावू लागला व मधूनमधून त्यानाहि प्रत्युत्तरें देऊ लागला ! ! श्रीरामकृष्णावरील त्याचा भक्तिभावहि कमी झाला त्याच्या वर्तनामुळे श्रीरामकृष्णाना फार त्रास होऊ लागला व त्याची ही अधोगति पाहून त्याना फार दुःख झालें एखाद्या दिवशी तर त्याना इतका त्रास होई की, तो असह्य होऊन बाल-स्वभाव श्रीरामकृष्ण एखाद्या मुलासारखे रडत व हात जोडून त्याच्या विन-वण्या करीत !

हृदय हळूहळू श्रीरामकृष्णाची नक्कल करू लागला त्याने श्रीराम-कृष्णाच्या सारखीच गाणी म्हणावी, नृत्य करावें व भावावेश दाखवावा ! हें त्याचें वर्तन इतक्या थराला गेलें की, प्रत्यक्ष श्रीरामकृष्ण व त्याची भक्त-मंडळी याच्यासमोर तो श्रीरामकृष्णाना उलट बोलू लागला व प्रसगविशेषी चेष्टाहि करू लागला ! सर्वानाच यामुळे अत्यंत वाईट वाटे व हृदयचा संतापहि येई , पण उपयोग काय ? एक दिवस असेंच काही कारणावरून तो श्रीराम-कृष्णाना इतका बोलला की, श्रीरामकृष्ण रडू लागले व म्हणाले, "आई !

तू माझें सारें ससारबधन तोडून टाकलेंस, बाबा गेले, आई गेली, भाऊ गेले, सगळयाची वाट लागली आणि शेवटी आता काय हृदयकडून माझी अशी दुर्दशा व्हायची बाकी राहिली होती का ग ?" असें म्हणता म्हणता त्याना समाधि लागली ! समाधीतून थोडेसे देहमानावर येऊन हसत हसत ते पुन्हा म्हणू लागले, "आई ! तो माझ्यावर खरेंच प्रेम करतो, म्हणून वाटेल तसें बडबडतो , अजाण माणूस, त्याला काय कळतें आई ? त्याच्यावर असें रागवायचें कशाला बरें ?" असें म्हणून ते पुन्हा समाधिमग्न झाले ! इतकें झालें तरी सुद्धा हृदयची बडबड चालूच होती

पुढे एक दिवस हृदयची गोष्ट निघाली असता मागील सर्व गोष्टी आठवून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "त्याने प्रथम माझी सेवा जशी केली, अखेरीस त्रासहि पण तसाच दिला पोटशूळाने मी आजारी होतो, काही सुद्धा खाववत नसे, पाठपोट एक होऊन अगाची नुसती हाडें उरली होती , तेव्हा एक दिवस मला काय म्हणाला, 'हें पाहा, मी कसा चागला खातो पितो ? तुमच्या नशिबातच नाही, त्याला तुम्ही काय करणार ?' आणखी एक दिवस म्हणाला, 'बुवाजी, मी नसतो तर तुमची साधुगिरी कशी काय चालती ती पाहिली असती ?' एक दिवस तर त्याने असें काही छळलें की, वैतागून जीव द्यायला गगेच्या घाटावर गेलो ! ! (थोडा वेळ थाबून) पण प्रथम त्याने सेवाहि तशीच केली आई जशी एखाद्या लहान मुलाची काळजी घेते, तशी त्याने माझी काळजी घेतली मला तर देहाचीहि शुद्ध नसे , पण त्यानेच माझी सर्व व्यवस्था नीट ठेवावी त्याने ऊठ म्हटलें की मी उठावें, बस म्हटलें की बसावें आईच्या इच्छेने तो जर त्या वेळी इथे नसता तर माझें शरीरच टिकलें नसतें ! !" असो

पुढे पुढे तर कालीमदिरातील नोकरचाकराना सुद्धा हृदयपासून त्रास होऊ लागला "याचा परिणाम चागला होणार नाही, तू आपलें वर्तन सुधार," असें श्रीरामकृष्णानी त्याला कितीकदा बजावलें, पण त्याने तिकडे लक्षच दिलें नाही , उलट श्रीरामकृष्णानाच एखादे वेळी म्हणावें--"रासमणीच्या जनावाचून तुम्हाला दुसरी गति नाही, तेव्हा तुम्ही वाटल्यास सगळयाना भिऊन

वागा, मला काय कोणाची पर्वा आहे ? फार तर इथून जायला सागतीलना ? जाईन निघून !"

हृदयची अरेरावी अधिकाधिक वाढू लागली व सर्वांना, विशेषत: श्रीरामकृष्णाना, त्याच्यापासून फार त्रास होऊ लागला ; "ही ब्याद इथून कुठे काळे करील तर बरे", असें ज्याला त्याला वाटू लागलें हृदयच्या पापाचा घडा भरत आला कालीमदिर स्थापन झालें त्या दिवसाचा दक्षिणेश्वरी दरवर्षी उत्सव होत असे १८८१ सालच्या उत्सवाच्या दिवशी त्रैलोक्य बाबू (मथुरबाबूचे पुत्र) सर्व मडळीसह तेथे आले होते त्या दिवशी सकाळी देवीची पूजा करण्यास हृदय कालीमदिरात गेला तेथें त्रैलोक्य बाबूची दहा-अकरा वर्षांची लहान मुलगी उभी होती हृदयने तिच्या पायावर गध फुलें वाहून तिची पूजा केली ! साधनाकाली श्रीरामकृष्ण असेच लहान मुलींची जगदबाज्ञानाने पूजा करीत असत, तसेंच हृदयहि करू गेला ! थोडयाच वेळात त्रैलोक्यबाबूच्या कानावर ही गोष्ट गेली आणि त्याना हृदयचा अत्यत सताप येऊन त्यानी आपल्या नोकराकडून हृदयला धक्के मारून कालीमदिरातून बाहेर हाकून दिलें आणि त्याला पुन्हा कालीमदिरात येण्याची मनाई केली !

अशा प्रकारें श्रीरामकृष्णाचा व हृदयचा सबध सपला यानतर हृदय कालीमदिराच्या जवळच असलेल्या यदुनाथ मल्लिकाच्या बगीच्यात राहत असे श्रीरामकृष्णाकडे कालीमातेच्या प्रसादाची दोन ताटें येत असत श्रीरामकृष्ण दररोज दोन्ही वेळा त्यातील एक एक ताट हृदयकडे पाठवून देत व मधूनमधून स्वत त्याचेकडे जाऊन त्याचा समाचार घेत इतकें झालें तरी अजून हृदयचा लोभ कमी झाला नव्हता एक दिवस तो श्रीरामकृष्णाना म्हणाला, "मामा, काय तुम्ही या देवळात राहून करता ? चला आपण कुठे तरी दुसरीकडे जाऊन एक कालीमदिर बाधू आणि दोघेजण सुखात राहू !" हें ऐकून श्रीरामकृष्ण सतापून म्हणाले, "साल्या, तू मला घेऊन आता काय दारोदारी मार्गे प्रदर्शन करीत हिंडणार आहेस वाटतें ?"

पुढे पुढे मात्र त्याला आपल्या वर्तनाचा फार पश्चात्ताप झाला श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यानतर पोट भरण्यासाठी तो कापडविक्याचा धदा करीत

असे श्रीरामकृष्णासारख्या महापुरुषाच्या आश्रयाला राहून सुद्धा आपण त्याच्यापासून काहीएक फायदा करून घेतला नाही याचें त्याला अत्यंत दु ख होई व श्रीरामकृष्णाच्या शिष्यमंडळीत मिळून मिसळून तो आपलें दु ख कमी करण्याचा प्रयत्न करी अशी मंडळी जमली म्हणजे तो आपलें मन मोकळें करून श्रीरामकृष्णाच्या गोष्टी सांगत बसे श्रीरामकृष्णाच्या साधनाकालापासून तो त्याच्या अत्यंत निकट सहवासात असल्यामुळे, श्रीरामकृष्णाच्या चरित्रातील कित्येक गोष्टीची माहिती लोकाना त्याच्याचकडून मिळाली आहे श्रीरामकृष्णाची शिष्यमंडळी त्याचा यथाशक्ति परामर्ष घेत व श्रीरामकृष्णाची त्याने मनोभावाने केलेली सेवा आठवून त्याला योग्य तो मान देत श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यानंतर तेरा वर्षांनी, आपल्या वयाच्या ६२-६३ व्या वर्षी हृदय आपल्या गावी मृत्यु पावला (१८९९)

---

५. मथुरबाबूंचा मृत्यु व षोडशी पूजा

(१८७१) (१८७३-७४)

'(मथुर) कोठें तरी एखाद्या राजकुळांत जन्माला गेला असेल. त्याची भोगवासना नष्ट झाली नव्हती."

"तीच (स्वतःची पत्नी) जर इतकी शुद्ध व पवित्र नसती तर आमच्या संयमाचा बांध भंगून जाऊन, मनांत क्षुद्र देहबुद्धीचा उदय झाला असता की नाही,—हें कोणी सांगावें ?"

—श्रीरामकृष्ण

तीर्थयात्रेहून परत आल्यानंतर दोन अडीच वर्षें विशेष कांहीं घडलें नाही. स. १८७७ साली श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या (रामकुमाराचा मुलगा) अक्षय यास दक्षिणेश्वरी देवाज्ञा झाली. ता. १८६५ सालापासून १८७० पर्यंत श्रीराधा-कांताच्या पूजकपदावर होता. त्याचा स्वभाव फारच सरळ व प्रेमळ असे. तो अत्यंत भक्तिमान असून, आपला बहुतेक वेळ पूजा, जप, ध्यान यांतच घालवी. या त्याच्या गुणांमुळे श्रीरामकृष्णांचें त्याचेवर अत्यंत प्रेम असे. त्याच्या मृत्यूनें त्यांना फार दुःख झालें व ज्या खोलींत त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें, त्या खोलींत त्यांनीं पुन्हा कधींहि पाऊल टाकलें नाही. अक्षयच्या मृत्यूनंतर श्रीराम-कृष्णांचा मधला भाऊ रामेश्वर* याची त्याच्या जागीं नेमणूक झाली.

अक्षयच्या दुःखाचा श्रीरामकृष्णांना विसर पडावा म्हणून मथुरबाबू त्यांना, आपल्या जमीनदारीच्या गांवीं आणि आपल्या कुलगुरूंच्या गांवीं घेऊन गेले व तेथें कांहीं दिवस घालवून त्यांना बरोबर घेऊन दक्षिणेश्वरी परत आले.

---

* रामेश्वर १८७४ पर्यंत पूजकपदावर होता. त्या वर्षी आपल्या गांवीं परत गेला असतां त्याला देवाज्ञा झाली. त्याच्या मृत्यूच्या बातमीनें आपल्या वृद्ध मातेला फार दुःख होईल असें जाणून, श्रीरामकृष्णांनी "माझ्या आईला हें

मथुरबाबू आपल्या जमीनदारीच्या गावाहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसात मथुरबाबूचीहि प्रकृति बिघडून ते आजारी पडले त्याचें अवतारकृत्य समाप्त होण्याची वेळ आली श्रीरामकृष्णानी पूजकपद ग्रहण केल्यापासून आज पुरी चवदा वर्षे मथुरबाबूनी त्याची एकनिष्ठेने सेवा केली श्रीजगदंबेच्या अचिंत्य लीलेने, वर्तमान युगावतार श्रीरामकृष्ण याच्या अद्भुत शक्तिविकासाला साहाय्य करण्याचा थोर मान त्याना मिळाला होता, त्यानी आपले काम किती चोख रीतीने बजावलें होतें, हें आतापर्यंतच्या त्याच्या हकीगतीवरून समजून आलें असेल अखेर अखेरच्या दिवसात त्याना श्रीरामकृष्णाच्या सेवेवाचून दुसरें काही सुचतच नव्हतें असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम (रामकृष्ण) ।।

असें त्याचें मन श्रीरामकृष्णमय होऊन गेलें होतें

श्रीरामकृष्णासारख्या महापुरुषाची सेवा अनन्य भावाने करून त्याचें मन सहजच अतिशय उन्नत व निष्काम झालें होतें श्रीरामकृष्णावर त्याची इतकी भक्तिनिष्ठा आणि इतका विश्वास जडला होता की, तेच त्याचे सारात्सार, परात्पर होऊन गेले होते पारलौकिक सद्गतीसाठी श्रीरामकृष्णाच्या सेवेवाचून आपल्याला इतर काहीएक करणें नको, असा दृढविश्वास त्याना उत्पन्न झाला होता त्याच्या नेहमीच्या व्यवहारात सुद्धा या अपूर्व भक्तिविश्वासाची उदाहरणें पाहावयास सापडत

दुःख सहन करण्याची शक्ति दे," अशी जगदंबेची प्रार्थना केली व आपल्या मातेकडे जाऊन रडत रडत त्यानी ही दुःखदायक बातमी तिला सांगितली श्रीरामकृष्ण सांगत असत—"मला वाटलें की, ही बातमी ऐकून आईला धक्का बसेल, पण काय आश्चर्य—'सर्वांनाच एक दिवस जाणें आहे, म्हणून व्यर्थ शोक करू नये', अशी उलट तीच माझी समजूत करू लागली ! ! हा प्रकार पाहून मी चकित होऊन गेलो व श्रीजगदंबेला वरचेवर नमस्कार करूं लागलो !"

एकदा मथुरबाबूना एक मोठें गळू झालें व त्याने ते अगदी अयरगाला खिळून पडले पाच सहा दिवसात श्रीरामकृष्णाचें दर्शनहि न झाल्यामुळे त्यानी हृदयबरोबर त्याना बोलावणें पाठविलें श्रीरामकृष्ण म्हणाले–"मी तेथे जाऊन काय करू ? मी कोणी वैद्य आहें की काय, म्हणून मला त्याचें गळू बरें करता येईल ? " श्रीरामकृष्ण येत नाहीत असें पाहून, मथुरबाबूनी त्याचेकडे बोलावण्यावर बोलावणी पाठवली त्याचा फारच आग्रह पाहून, श्रीरामकृष्णाना अर्थातच गेल्यावाचून राहवेना ते हृदयला घेऊन त्याच्याकडे गेले श्रीरामकृष्ण आलेले पाहून मथुरबाबूंचा आनद गगनात मावेना त्या आनदाच्या भरात ते एकदम ताडकन् उठून बसले व म्हणाले, "बाबा, मला तुमच्या पायाची धूळ घेऊ द्या !" श्रीरामकृष्ण हसत हसत म्हणाले, "अहारे वेड्या ! माझ्या पायाची धूळ घेऊन रे तुला काय उपयोग ? तिने तुझें गळू बरें होईल का रे ?" हें ऐकून मथुरबाबू म्हणाले—"बाबा, इतका मी वेडा आहें का, की हें गळू बरें करण्यासाठी तुमच्या पायाची धूळ मागीन ? त्यासाठी तर हे डॉक्टर लोक आहेत मी हा भवसागर तरून जाण्यासाठी तुमच्या पायाची धूळ मागत आहें" मथुरबाबूचे हे अलौकिक भक्तिविश्वासाचे शब्द ऐकून श्रीरामकृष्णाना गहिवर येऊन ते एकदम समाधिमग्न झाले आणि मथुरबाबू त्याचे चरण आपल्या मस्तकी धारण करून आनदातिशयाने अश्रू गाळू लागले ! मथुरबाबूचें गळू थोड्या दिवसात बरें झालें

एक दिवस भावाविष्ट होऊन श्रीरामकृष्ण मथुरबाबूना म्हणाले, "मथुर, तू (जिवत) असपर्यंत मी येथे (दक्षिणेश्वरी) राहीन" हें ऐकून मथुरबाबू भयचकित झाले, कारण त्याना पूर्ण माहीत झालें होतें की, साक्षात् जगदबाच बाबाच्या रूपाने आपलें व आपल्या परिवाराचें सर्वदा रक्षण करीत आहे ! ते मोठ्या नम्रपणाने श्रीरामकृष्णाना म्हणाले, "असें का बरें बाबा ? माझी पत्नी आणि द्वारकानाथ (पुत्र) याचीहि तुमच्यावर फार भक्ति आहे त्याना मी कोणाच्या हवाली करून जाऊ ? तें काही नाही, बाबा ! त्याच्यासाठी तुम्हाला येथे राहिलेंच पाहिजे" मथुरबाबूचें हें बोलणें ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "बर तर तुझी पत्नी आणि द्वारका असपर्यंत मी येथे राहीन , मग तर झालें ना ?" आणि गोष्टहि पण खरोखर अशीच घडून आली जगदबादासी व द्वारकानाथ

याच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसात श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगाने आजारी पडून दक्षिणेश्वराहून कायमचे दुसरीकडे राहण्यास निघून गेले असो

अशा रीतीने चवदा वर्षपर्यंत श्रीरामकृष्णाची अश्रुतपूर्व सेवा करून मथुरबाबू १८७१ मध्ये जुलै महिन्यात आजारी पडले सात आठ दिवसातच त्याची प्रकृति अत्यवस्थ झाली बोलण्याने सुद्धा त्याना फार कष्ट होऊ लागले श्रीरामकृष्णाना अगोदरच समजून चुकलें होतें की, मथुरबाबूच्या अलौकिक सेवाव्रताच्या उद्यापनाची वेळ अगदी नजीक आली आहे या आजारात त्याच्या समाचारास ते स्वतः गेले नाहीत, हृदयला मात्र दररोज पाठवीत. शेवटच्या दिवशी तर त्यानी हृदयलाहि पाठविलें नाही. मथुरबाबूचा अतकाळ समीप आला असें पाहून त्याना गगेवर नेण्यात आलें त्या दिवशी दुपारी (ता १६ जुलै) श्रीरामकृष्ण समाधिमग्न होऊन बसले त्याचें स्थूल शरीर दक्षिणेश्वरी आपल्या खोलीत होतें, परन्तु तिकडे आपल्या दिव्य शरीराने, ते आपल्या परमभक्ताच्या मागे उभे राहून, त्याना ज्योतिर्मय मार्गाने, अत्यत थोर पुण्याईने प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गलोकी स्वत चढवीत होते ! !

श्रीरामकृष्णाची समाधि उतरली, तो पाच वाजून गेले होते श्रीरामकृष्ण हृदयला हाक मारून म्हणाले—"मथुर दिव्य रथामध्ये बसून गेला श्रीजगदबेच्या सख्यानी त्याला मोठ्या आदराने रथात बसविलें मथुर देवीलोकाला गेला"

पुढे रात्री नऊ-दहा वाजता देवालयातील चाकर-नोकर, पुजारी वगैरे मडळी परत आली व सध्याकाळी पाच वाजता मथुरबाबूचे देहावसान* झाल्याचे त्यानी सागितलें

---

*राणी रासमणि मृत्युशय्येवर असता ज्या भीतीने अस्वस्थ झाली होती, (भाग १ ला, प्रकरण २०) ती भीति अखेर खरी ठरली मथुरबाबू हयात असतानाच पद्मणि व जगदबादासी याच्यात देवालयाच्या सपत्तीबद्दल वाद सुरु झाले होते मथुरबाबूच्या मृत्यूनंतर तर हा वाद फारच माजून तो हायकोर्टापर्यंत गेला हायकोर्टात त्याचा निवाडा होऊन तो उभयपक्षाना मान्यहि झाला पुढे पद्ममणि व जगदबादासी याच्या मृत्यूनंतर १८८८ मध्ये तो वाद

मथुरबाबूच्या मृत्यनंतर सहा महिने लोटले दक्षिणेश्वरची सर्व व्यवस्था त्यांच्या मागेहि ठीक चालली होती याच सुमारास श्रीरामकृष्णाच्या साधनेतिहासात एक विशेष गोष्ट घडून आली, तिची थोडी सविस्तर हकीगत येथे द्यावयाची आहे

मागे सांगितलेंच आहे की, वेदांतसाधना झाल्यानंतर काही दिवसपर्यंत श्रीरामकृष्ण आपल्या गावी जाऊन राहिले होते व तेथे त्यांची पत्नीहि माहेराहून आली होती श्रीरामकृष्णांनी तेथे असेपर्यंत तिला नानाप्रकारचें शिक्षण दिलें होतें व ल्हान वय असलें तरी तिची समजूत मोठी असल्यामुळे, त्याचा तिच्या मनावर फार परिणाम झाला होता तिचें पवित्र व शुद्ध मन श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य संगतीने आनंदपूर्ण झालें होतें श्रीरामकृष्ण परत आल्यावर, ती जेव्हा आपल्या माहेरी परत गेली, तेव्हा तिचा पूर्वीचा स्वभाव बदलून गेलेला पाहून तिच्या घरच्या मंडळीस आश्चर्य वाटलें, परंतु याचें कारण मात्र त्यांच्या लक्षात आलें नाही

या गोष्टीसहि आता चार वर्षें होत आली होती व तिला अठरावें वर्ष लागलें होतें आपल्या पतीचें आपल्यावर प्रेम आहे, या आनंदात ती जरी मग्न असे तरी, सार्‍या गावातील मंडळी त्यांच्याविषयी तऱ्हेतऱ्हेच्या गोष्टी सांगत, त्याचा तिच्या मनावर थोडाफार परिणाम होईच तिला वाटे 'तर मग त्यांचा स्वभाव खरोखरच बदलला आहे काय? त्यांना खरोखरच वेड लागलें आहे की काय?" तिच्या मैत्रिणी तिला 'वेड्याची बायको', म्हणून चिडवीत, तेव्हा तिला अत्यंत दुःख होई व सघनमधून वाटे की "आपण स्वतः दक्षिणेश्वराला जाऊन खरा प्रकार काय आहे तो पाहिला पाहिजे बरें, जर त्यांना खरोखरच वेड लागलें असेल, तर आपल्यालाहि तेथे राहून काय करावयाचें आहे? तेथच त्यांच्याजवळ राहून त्यांची सेवा केली पाहिजे" असा विचार करून शक्य तितक्या लवकर दक्षिणेश्वरी जाण्याचा तिने निश्चय केला

पुन्हा त्यांच्या मुलांत (राणी रासमणीच्या नातवांत) सुरू झाला या सब वादात देवालयाची संपत्ति गहाण पडली असून, अजून सुद्धा ती ऋणमुक्त झाली नाही!!

फाल्गुनी पौर्णिमेस गंगास्नानासाठी म्हणून ठिकठिकाणचे लोक कलकत्त्यास येत असतात. जयरामवाटीहून त्या वर्षी पौर्णिमेस, स्नानासाठी पुष्कळ मंडळी कलकत्त्यास जाणार होती. त्यातच तिच्या नात्यातीलहि काही स्त्रिया होत्या. त्यांच्याबरोबर जाण्याची संधि चांगली आहे, असें पाहून तिने आपल्या वडिलांची परवानगी विचारली. रामचंद्र मुखोपाध्यायांनी तिच्या मनातील हेतु ताडला व आपणच तिच्याबरोबर कलकत्त्यास जाण्याचें ठरविलें.

निघण्याचा दिवस उजाडताच मंडळी निघाली. त्या वेळी रेल्वे नसल्यामुळे साधारण स्थितीतले लोक पायींच प्रवास करीत. दिवसा प्रवास करावा व रात्री एखाद्या खेड्यात अगर धर्मशाळेत मुक्काम करावा, असा क्रम असे. एकमेकांच्या संगतीत मोठ्या आनंदात मंडळी चालली असता, मध्येच एक विघ्न उपस्थित झालें. चालण्याची सवय नसल्यामुळे श्रीरामकृष्णांची पत्नी वाटेंतच आजारी पडली व रामचंद्रबाबूंना वाटेंतच एका धर्मशाळेंत राहावें लागलें.

अशा रीतीने भलत्याच ठिकाणी आजारी पडल्यामुळें श्रीरामकृष्णांच्या पत्नीला व इतरहि मंडळींना बराच त्रास झाला. तरी त्या धर्मशाळेंत असताना तिला एक अद्‌भुत दर्शन प्राप्त झालें व त्यामुळे तिला बराच धीर आला. यासंबंधाने श्रीरामकृष्णांच्या स्त्री-भक्त मंडळींना त्या एकदा म्हणाल्या, "अग तापाने फणफणत होतें व जवळ जवळ बेशुद्ध होऊन पडलें होतें. अशा वेळी असें दिसलें की, एक बाई येऊन माझ्या उशाशी बसली आहे. तिचा वर्ण काळा होता, तरी रूप मात्र अत्यंत सुंदर होतें. जवळ बसून, ती माझ्या डोक्यावरुन हात फिरवूं लागली आणि त्या थंड व कोमल हस्तस्पर्शाने माझी तल्खीहि कमी होऊं लागली! मी तिला विचारलें, 'बाई, तुम्ही कोठून आलात?' ती म्हणाली, 'दक्षिणेश्वराहून!' मी आश्चर्यचकित होऊन म्हणालें, 'काय? दक्षिणेश्वराहून तुम्ही आलात? मी सुद्धा तिकडेच जायला निघालें आहें. मनांत विचार केला आहे की, तेथे जावें, त्यांचें (श्रीरामकृष्णांचें) दर्शन घ्यावें आणि त्यांच्या सेवेंत काळ घालवावा, पण तें सारें बाजूला राहिलें नि मी ही येथे आजारी होऊन पडलें आहें! त्यांचें दर्शन होण्याचें माझ्या भाग्यात आहे का हो बाई?' ती बाई म्हणाली, 'आहे म्हणजे? खास आहे! तूं आता बरी होशील, तिथे जाशील, त्यांचे दर्शन घेशील, सारं काही होईल बरें! तुझ्या-

साठी तर त्याना तेथे अडकवून ठेवलें आहे !' मी म्हटलें, 'खरच का ? पण तुम्ही कोण माझ्या ?' ती बाई म्हणाली 'मी तुझी बहीण आहे' हें ऐकून मी म्हटलें, 'अस्स का? म्हणूनच तुम्ही आलात वर का !' इतका सवाद झाल्यावर मी शुद्धीवर आलें'

दुसऱ्या दिवसापासून त्याचा ताप हटला व मग एक दोन दिवस तेथच राहून, मडळी हळूहळू कलकत्त्याकडे जाऊ लागली वाटेंत एक वाहनहि मिळालें अशा रीतीने मुक्काम करीत करीत, मडळी दक्षिणेश्वरी येऊन पोहो चली रात्री नवाचे सुमारास माताजी कालीमदिरात येऊन पोहोचल्या आपली पत्नी आजारीपणातच तेथे आल्याचें पाहून, श्रीरामकृष्णाना फार वाईट वाटलें थडी वगैरे लागून ताप उलटेल, या भीतीने तिला आपल्या खोलीतच, एका बाजूला निराळा बिछाना घालून देऊन, दुखाने तें वरचेवर म्हणू लागले, "अरेरे ! तू इतक्या दिवसानी का आलीस ? आता काय माझा मथुर जिवत आहे, म्हणून तो तुझी नीट व्यवस्था ठवील ?" दुसऱ्या दिवशी सकाळीच त्यानी वैद्याना बोलावून आणवून त्याचें औषध सुरू केलें तीन चार दिवस औषधपाण्याची नीट व्यवस्था करून, ताप हटल्यावर नौबतखान्यात आपल्या मातोश्रीच्याकडे राहण्याची तिची व्यवस्था श्रीरामकृष्णानी करून दिली

त्याच्या पत्नीचा सशय दूर झाला आणि त्याची खात्री झाली की, आपले पति जसे पूर्वी होते तसेच आताहि आहेत त्याच्या आनदाला आता पारावार उरला नाही व त्या नौबतखान्यात राहून आपल्या पतीची व आपल्या सासूची मनोभावाने सेवाशुश्रूषा करण्यात काळ घालवू लागल्या आपल्या कन्येला आनदात असल्याचें पाहून, त्याच्या पित्यान तेथे काही दिवस राहून आपल्या गावी प्रयाण केलें

कामारपुकुरास असता श्रीरामकृष्णानी आपल्या पत्नीस शिक्षण देण्यास सुरवात केली होती असें मागे सागितलेंच आहे परतु काही दिवसानी ते दक्षिणेश्वरी परत आल्यामुळे, तें काम आणि आपली तपश्चर्या कसोटीस लावण्याचा त्याचा उद्देश अर्धवटच राहून गेला होता आपण होऊन कशातेंच काम करण्यात पुढाकार घ्यावयाचा नाही श्री जगदबेच्या इच्छेने जें काही प्राप्त होईल तें मनःपूर्वक पार पाडावयाचें अशा प्रकारचा स्वभाव त्याच्या हाडीमासी

खिळून गेल्यामुळे, आपली तपश्चर्या कसोटीस लावण्याचा विचार, पत्नी आपण होऊन तेथे येईपर्यंत त्यानी कधी केला नाही पत्नीला शिक्षण देण्यासाठी अथवा आपली तपश्चर्या कसोटीस लावण्यासाठी त्यानी स्वत होऊन पत्नीस बोलाविलें नाही आता पत्नी दक्षिणेश्वरासच आल्यामुळे हें कार्य पुरें करण्याचा त्यानी निश्चय केला व सर्व प्रकारच्या प्रापचिक गोष्टीपासून तो गहन आध्यात्मिक विषयापर्यंत सर्व गोष्टीसबधाने तिला शिक्षण देण्यास सुरवात केली त्यानी तिला सागितलें, "चादोबा ज्याप्रमाणे साऱ्याच मुलाचा मामा, त्याचप्रमाणे ईश्वरहि आपणा सर्वांचाच आहे त्याची भक्ति करण्याचा सर्वांचाच अधिकार आहे जो त्याची भक्ति करील त्याला तो दर्शन देऊन कृतार्थ करील तू त्याची भक्ति करशील, तर तो तुलाहि दर्शन देईल !" श्रीरामकृष्णाची शिक्षणपद्धति अशी असे की, शिष्यावर अपार प्रेम करून ते प्रथम त्यास अगदी आपलासा करून घेत व मग त्याला त नुसता उपदेश करूनच थाबत नसत, तर आपल्या उपदेशानुसार शिष्य वागतो की नाही, इकडे बारकाईने लक्ष देऊन पाहत व त्याची कोठे चूक होत असेल तर त्याला ती समजावून देऊन त्याला पुन्हा योग्य मार्गाला लावीत आपल्या पत्नीसबधानेहि त्यानी हीच पद्धति अमलात आणली पत्नी दक्षिणेश्वरी येताच त्यानी ती आजारी आहे असं पाहून तिला आपल्या खोलो-तच जागा दिली व ती बरी होऊन नौबतखान्यात आपल्या सासूजवळ राहू लागल्यावरहि रात्री तिला आपल्या शय्येवर शयन करण्याचीहि अनुमति दिली ! यावरून पत्नीला त्याचेविषयी किती आपलेपणा वाटला असेल व त्याचे सर्व उपदेश ती किती तत्परतेने मान्य करीत असेल, याची वाचकानीच कल्पना करावी या वेळच्या, श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य आचरणाची हकीगत आम्ही मागेच (विवाहप्रकरण) वाचकाना सागितली आहे , फक्त एकदोनच नवीन गोष्टी येथे सागावयाच्या आहेत

या वेळी एक दिवस, त्याचे पाय चेपीत असता माताजीनी त्याना एकदम विचारलं, "मी कोण आहे असें तुम्हास वाटतें ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "जी माता त्या कालीमंदिरात आहे, तिनेच या शरीराला जन्म दिला असून, सध्या नौबतखान्यात राहत आहे आणि तीच आत्ता येथे माझे पाय चेपीत

आहे ! तू मला खरोखरच नेहमी साक्षात् आनंदमयीच्या स्वरूपातच दिसत असतेस !"

आणखी एक दिवस आपल्या पत्नीला आपल्या जवळच निद्रित असलेली पाहून, आपल्या मनाला संबोधून श्रीरामकृष्ण विचार करू लागले, "मना, ह्यालाच स्त्रीशरीर म्हणतात सारें जग यालाच परमभोग्य वस्तु समजून, त्याच्या प्राप्तीसाठी सर्वदा लाळ घोटीत असतें परंतु ह्याचें ग्रहण केल्यास देहासक्तीमध्ये सर्वदा गुतून पडावें लागतें आणि त्यामुळें सच्चिदानंद ईश्वराचा लाभ करून घेता येत नाही मना ! खरें खरें सांग , पोटात एक, बाहेर एक असें करूं नको,—तुला हें शरीर पाहिजे की ईश्वर पाहिजे ? हें शरीर पाहिजे असेल, तर हें पाहा तुझ्या शेजारीच पडलें आहे, ग्रहण कर !" असा विचार करून श्रीरामकृष्ण आपल्या पत्नीच्या शरीरास स्पर्श करण्यास तयार होणार, तोच, मन कुंठित होऊन श्रीरामकृष्णांना इतकी गाढ समाधि लागली, की त्या रात्रीं ते देहभानावर आलेच नाहीत ! सकाळ झाल्यानंतर त्यांच्या कानांत किती वेळ तरी ईश्वराचें नामस्मरण केल्यावर, मग त्यांची ती समाधि उतरली !

अशा रीतीनें पूर्णयौवन श्रीरामकृष्ण आणि त्यांची नवयौवनसंपन्न पत्नी, यांच्या या दिव्य लीलाविलासाच्या, श्रीरामकृष्णांच्याच तोंडून ऐकलेल्या गोष्टी, साऱ्या जगताच्या आध्यात्मिक इतिहासात केवळ अपूर्व आहेत ! कोणत्याहि थोर अवतारी पुरुषाच्या अशा अलौकिक आचरणाच्या गोष्टी ऐकिवात नाहीत ! ह्या सर्व ऐकून मन अगदी चकित होऊन जातें त्या वाळी श्रीरामकृष्णांच्या रात्रीच्या रात्री समाधीमधेच जात व समाधि उतरल्यानंतरहि मन इतक्या उच्च अवस्थेंत असे, की त्यामध्ये एक क्षणभरहि साधारण देहबुद्धीचा उदय होत नसे !

या रीतीनें दिवसामागून दिवस महिन्यामागून महिने लोटून गेले, एकें वर्षापेक्षाहि अधिक काळ लोटून गेला, तरी ते अद्भुत श्रीरामकृष्ण व त्यांची ती अद्भुत पत्नी, यांच्या मन संयमाचा बांध यत्किंचितहि भंगला नाही ! ! एक क्षणभर सुद्धा तुच्छ कामकल्पनेचा त्यांच्या मनात उदय झाला नाही ! या वेळच्या गोष्टींचें स्मरण करून पुढे श्रीरामकृष्ण कधी कधी आमचेजवळ म्हणत असत, "तीच (पत्नी) जर इतकी शुद्ध व पवित्र नसती व कामासक्तीनें विवेकहीन बनती, तर आमच्या संयमाचा बांध भंगून जाऊन मनात देहबुद्धीचा उदय

झाला असता की नाही, हें कोणी सांगावें ? तिच्याबरोबर एकत्र वास करीत असतांना माझी खात्री झाली की, विवाह झाल्यानंतर श्रीजगदंबेची मी अत्यंत व्याकुळतेनें जी प्रार्थना केली होती की, 'आई ! हिच्या मनातील सर्व कामभाव नष्ट करून टाक !' ती आईनें खचित ऐकली होती !"

एक वर्षापेक्षा जास्त काळ याप्रमाणे पत्नीबरोबर एकत्र राहूनहि, जेव्हा कामकल्पनेचा यत्किंचितहि उदय श्रीरामकृष्णाच्या मनात झाला नाही, तेव्हा त्यांची खात्री झाली की, आपण श्रीजगदंबेच्या कृपेनें या खडतर परीक्षेंत उत्तीर्ण झालों व आपल्या मनात आता यापुढे कामकल्पनेचा उदय होणें अशक्य आहे ! या खात्रीमुळे त्यांच्या मनात एक अद्‌भुत इच्छा उत्पन्न झाली व त्याप्रमाणे लगेच अनुष्ठान करण्याचाहि त्यांनी निश्चय केला यासंबधानें आम्ही श्रीरामकृष्ण व श्रीमाताजी या उभयतांच्या तोंडून जें ऐकलें आहे, तें येथे वाचकांना सांगावयाचें योजलें आहे

आज ज्येष्ठ अमावस्या, फलहारिणी कालिकापूजेचा पुण्य दिवस अर्थातच दक्षिणेश्वरी, कालीमंदिरात आज महोत्सव होता आज श्रीजगदंबेची पूजा स्वत करण्याचें मनात आणून त्याप्रमाणें सामानाची जमवाजमव श्रीरामकृष्णांनी चालविली होती, परंतु आज ही पूजेची तयारी मंदिरात न होता त्यांच्याच खोलीत, त्यांच्याच इच्छेप्रमाणें गुप्तपणें चालली होती देवीला बसण्यासाठी, एक सुंदर चौरंग तयार करून ठेवला होता हळूहळू दिवस मावळला रात्र झाली अमावस्येचा काळोख जिकडे तिकडे पसरला आज मंदिरात देवीची विशेष पूजा असल्यामुळे, श्रीरामकृष्णाच्या पूजेची सर्व तयारी नीट रीतीनें करून ठेवून, हृदय श्रीजगदंबेच्या मंदिरात निघून गेला राधाकांताच्या मंदिरातील रात्रीची पूजा आटोपून तेथील पुजारी श्रीरामकृष्णाच्या मदतीस आला पूजेची सर्व तयारी होता होता नऊ वाजले पूजेच्या वेळीं आपल्या खोलीत हजर राहण्यासाठी श्रीरामकृष्णांनी आपल्या पत्नीला निरोप पाठविला होता, त्याप्रमाणे तीहि आली होती सर्व तयारी झालेली पाहून श्रीरामकृष्ण पूजेस बसले

सर्व पूजासाहित्याचें प्रोक्षण झाल्यानंतर, श्रीजगदंबेसाठी तयार केलेल्या चौरंगावर बसण्याची, आपल्या पत्नीस श्रीरामकृष्णांनी खूण केली ! श्रीरामकृष्णाच्या या कृतीचा थोडाफार अर्थ, अगोदरच तिच्या लक्षात येऊन, तिला

अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाली होती अर्थातच,आपण काय करतों हें नीटसें लक्षात न येऊन, मोहनी घातल्याप्रमाणे, ती चौरंगावर उत्तराभिमुख होऊन बसली ! जवळच असलेल्या कलशातील पाण्याने श्रीरामकृष्णानी आपल्या पत्नीला यथा विधि सिंचन केलें नंतर मंत्रोच्चारण झाल्यावर ते प्रार्थनामंत्र म्हणू लागले —

"हे बाले ! हे सर्वशक्ति-अधीश्वरी माते, त्रिपुरासुंदरी ! सिद्धीचें द्वार मोकळें कर आणि हिचें (पत्नीचें) शरीर व मन पवित्र करुन, हिच्या ठिकाणी आविर्भूत हो आणि सर्वाचें कल्याणसाधन कर !"

यानंतर श्रीरामकृष्णानी आपल्या पत्नीची साक्षात् श्रीजगदंबाज्ञानानें षोडशोपचार पूजा केली व नैवेद्य दाखवून त्यातील पदार्थांचा थोडा थोडा अंश आपल्या हाताने तिच्या मुखी घातला ! हा सर्व विधि पूर्ण होतो न होतो तोंच त्याच्या पत्नीस समाधि लागली ! अर्धबाह्य दशेत मंत्रोच्चार करता करतां श्रीरामकृष्णहि समाधिमग्न झाले ! देवी आणि तिचा पूजक दोघेहि एकरूप झाले ! !

किती तरी वेळ निघून गेला ! रात्रीचा दुसरा प्रहरहि लोटून बराच वेळ झाला, तेंव्हा कुठे श्रीरामकृष्णाची समाधि उतरली ! पूर्वीप्रमाणे अर्ध बाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर त्यानी देवीला आत्मनिवेदन केलें नंतर आपली जपाची माळ, आपल्या साधनाचें फल आणि आपल्या स्वत ला देवीच्या पादपद्मी कायमचें वाहून टाकून पुन्हा मंत्रोच्चार करीत ते तिला नमस्कार करू लागले —

"हे सर्व मंगलाच्या मंगलस्वरूपे ! हे सर्वकर्मनिष्पन्नकारिणी ! हे शरणदायिनी, त्रिनयने, शिवगेहिनी गौरी ! हे नारायणी, तुला शतश प्रणाम असोत !"

पूजा संपली मनुष्यदेहधारिणी श्रीजगदंबेची पूजा करून श्रीरामकृष्णानी आपल्या अलौकिक साधनाची इतिश्री केली !

या षोडशीपूजेनंतर अजमासें पाच महिनेपर्यंत माताजी श्रीरामकृष्णाच्या जवळ राहिल्या होत्या पूर्वीप्रमाणेच त्या, दिवसा नौबतखान्यात आपल्या सासूच्या सेवेंत काळ घालवीत व रात्री श्रीरामकृष्णाच्या शेजारीच शयन करीत

श्रीरामकृष्ण रात्रदिवस समाधिमग्न असत व केव्हा केव्हा त्याना अशी गाढ समाधि लागे की, त्याच्या शरीरावर मृताची लक्षणें दिसून येत ! श्रीरामकृष्णाना केव्हा कशी समाधि लागेल, या भीतीनें माताजींना सारी रात्र झोप नसे ! एक दिवस तर किती वेळ झाला, अजून का समाधि उतरत नाही, या भीतीने त्यानी हृदयलाहि झोपेतून उठवून आणलें आल्यावर हृदयनें त्याच्या कानात किती वेळ तरी नामोच्चार केल्यावर मग त्याची समाधि उतरली ! ही हकीगत समजल्यावर, रोज रात्री आपल्या पत्नीला आपल्यामुळे झोप येत नाही असें पाहून, श्रीरामकृष्णानी तिला आपल्या मातेजवळ नौबतखान्यात रात्री निजत जाण्यास सांगितलें अशा रीतीने एक वर्ष आणि चार महिने इतका काळ दक्षिणेश्वरी राहून, श्रीमाताजी कार्तिक महिन्यात कामारपुकुरास परतल्या

६. साधकभावासंबंधी आणखी कांही गोष्टी

"तो एकच पुरुष बुडी मारून इकडे बाहेर निघून कृष्ण झाला ; तिकडे बाहेर निघून येशु झाला !"

"शीखांचे दहा गुरु, जनक राजाचे अवतार"

"साधना करून सर्वांनाच अशा अवस्था प्राप्त होतात असें नाही"

"(स्वत कडे बोट करून) इथें काहीतरी विशेष आहे"

—श्रीरामकृष्ण

षोडशीपूजा समाप्त झाल्यावर श्रीरामकृष्णाचा अलौकिक साधना यज्ञ समाप्त झाला ईश्वरानुरागाचा जो पुण्याग्नि त्याच्या हृदयात निरंतर बारा वर्षेपर्यंत धडाडून पेटला होता व ज्याच्या दारुण दाहक शक्तीने त्याच्या मनात इतके दिवस प्रचड खळबळ उडवून देऊन त्याना एकसारखे अस्थिर करून टाकून त्याच्याकडून नानाप्रकारच्या साधना करविल्या होत्या व यानतरहि काही दिवसपर्यंत ज्याने त्याना सपूर्ण शाति लाभू दिली नाही, तो पवित्र अग्नि, षोडशीपूजेच्या पूर्णाहुतीने, इतके दिवसानी थोडाफार शात झाला आणि शात न होईल तर होईल तरी काय ? श्रीरामकृष्णापाशी आता मुळी शिल्लकच काय उरलें होतें की, ज्याची त्यानी यापूर्वीच त्या अग्नीमध्ये आहुति दिली नव्हती ? धन, मान, नाम, यश वगैरे सर्व ऐहिक भोगाकाक्षाचा तर त्यानी कधीच त्या अग्नीत होम करून टाकला होता ! मन, बुद्धि, अहकार वगैरे सर्वांचीहि त्यानी त्या अग्नीच्या विशाळ मुखात एकामागून एक आहुति दिली होती ! नाही म्हणायला, नाना प्रकारच्या साधना करून, नानारूपानी जगदंबेला पाहण्याची एक इच्छा, त्याच्या मनात इतके दिवस शिल्लक राहिली होती ती सुद्धा आता त्यानी या अग्नीला समर्पण करून टाकली ! मग आता तो अग्नि शात न व्हावा, तर व्हावें तरी काय ?

परंतु षोडशीपूजेला एक वर्ष कसेंबसें लोटतें न लोटतें तोंच त्यांच्या मनात आणखी एका मताची साधना करण्याचें आलें (१८७५). त्या सुमारास त्यांचा श्रीशंभूचंद्र मल्लिक यांच्याशी परिचय झाला होता व त्यांच्या तोंडून बायबलातील श्रीयेशुख्रिस्ताच्या पवित्र जीवनाची व संप्रदायाची, त्यांना थोडी-फार माहिती झाली होती. या ख्रिस्तमताचें अवलंबन करून त्या मार्गांतील अत्युच्च ध्येय हस्तगत करण्याची त्यांना उत्कंठा लागली व श्रीजगदंबेनेंहि आपल्या बालकाची इच्छा, आपल्या अचिंत्य लीलेनें, अद्‌भुत उपायानें, पूर्णहि केली! ती प्रकार असा —

कालीमंदिराच्या आवाराच्या दक्षिणेस यदुनाथ मल्लिक यांचा बगीचा व बंगला असे. श्रीरामकृष्ण कधी कधी तेथें फिरत फिरत जात असत. श्रीयुत यदुनाथ व त्यांची माता या दोघांची श्रीरामकृष्णांवर फार भक्ति असे व तीं दोघें नेहमी श्रीरामकृष्णांच्याबरोबर ईश्वरीय गोष्टी बोलत आनंद करीत असत. एखाद्या वेळीं, त्यांच्यापैकीं कोणीहि घरी नसलें तरी श्रीरामकृष्ण तेथें गेल्यावर तेथील नोकरचाकर त्यांना दिवाणखान्यात बसण्याची विनंती करीत. त्या दिवाणखान्यातील भिंतींना अनेक सुंदर सुंदर तैलचित्रें लाविलेलीं असत. त्यांतच, आपल्या आईच्या मांडीवर बसलेल्या श्रीयेशुख्रिस्ताचेंहि एक सुंदर चित्र होतें. श्रीरामकृष्ण सांगत असत कीं, एक दिवस ते त्या दिवाणखान्यात बसले असतांना, अत्यंत तन्मय होऊन त्या चित्राकडे पाहून मनात येशुख्रिस्ताच्या चरित्राचा विचार करीत होते, इतक्यात त्यांना असें दिसलें कीं तें चित्र जिवंत-ज्योतिर्मय झालें असून, मेरी आणि येशु यांच्या अंगातून तेजाचे किरण बाहेर पडून, ते आपल्या अंगात शिरून, आपल्या सब मानसिक भावाचें आमूल परिवर्तन करून टाकीत आहेत! आपल्या अंतःकरणातील सगळे हिंदु संस्कार कोठच्या कोठे नाहीसे होऊन, त्यांच्या जागीं निराळेच संस्कार उत्पन्न होत असल्याचें पाहून, श्रीरामकृष्णांनी स्वतःला सावरण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला व अधीर होऊन जगदंबेला म्हणूं लागले, "आई! आई! मला आज हें तू काय करीत आहेस?" पण कशाचाच कांही उपयोग झाला नाहीं. अत्यंत प्रचंड वेगानें ते नवीन संस्कार उत्पन्न होऊन, त्यांनीं त्यांच्या मनातील सारे हिंदु संस्कार बुडवून टाकले. देवदेवतांवरील त्यांचें भक्तिप्रेम कोठच्या

कोठे नाहीसें झालें व त्याच्या जागी येशुख्रिस्ताच्या सप्रदायावर भक्ति व विश्वास त्याच्या मनात उत्पन्न झाला व एका चर्चमध्ये आपण येशूच्या मूर्तीसमोर उभे राहून त्याला धूपदीप दाखवून त्याच्या दर्शनासाठी त्याची व्याकुळतेने प्रार्थना करीत आहो, असें त्याना दिसू लागलें। दक्षिणेश्वरी परत आल्यावर सुद्धा, याच ध्यानात ते निमग्न होऊन राहिले व श्रीजगदंबेचें दर्शन घेणें वगैरे गोष्टींचा त्याना पूर्ण विसर पडला। तिसरे दिवशी मध्यान्हकाळी पचवटीखाली सहज हिंडत असता, त्याना दिसलें की, एक अपूर्व तेजःपुंज गौर वर्णाचा भव्य पुरुष स्थिर दृष्टीने पाहत आपल्याकडे येत आहे। त्यानी त्याला पाहताच ओळखलें की, हा पुरुष कोणी तरी विदेशीय असावा त्याचे डोळे विशाल असून, त्याचें नाक जरी थोडेसें चपटें होतें, तरी त्यामुळे त्याच्या मुखमडलाची अपूर्व शोभा काही कमी नव्हती त्या पुरुषाकडे पाहून, 'हा देवासारखा दिसणारा पुरुष कोण असावा ?' असा श्रीरामकृष्ण विचार करू लागले तो पुरुष अगदी जवळ येऊन ठेपला व एकाएकी श्रीरामकृष्णाच्या अतःकरणातून ध्वनि निघाला की, अरे हा पुरुष येशुख्रिस्तच। इतक्यात श्रीरामकृष्णाना आलिंगन देऊन तो पुरुष त्याच्या शरीरात अतर्धान पावला आणि त्याबरोबर श्रीरामकृष्णाना गाढ समाधि लागली। अशा रीतीने ख्रिस्ती धर्माचें अतिम ध्येय श्रीरामकृष्णाना हस्तगत झालें

पुढे एक दिवस सहज बोलत असता, श्रीरामकृष्ण आम्हाला म्हणाले, "का रे ? तुम्ही मडळीनी तर बायबल वाचलें आहे, मग त्यात येशुख्रिस्ताच्या शरीराचें वर्णन कसें केलें आहे सागा पाहू ?" आम्ही उत्तर दिलें, "महाराज त्याच्या शरीराचें वर्णन बायबलात कोठे केल्याचें पाहण्यात नाही , तरी पण येशु जातीने यहुदी असल्यामुळे गौरवर्णाचा होता, त्याचे डोळे मोठे होते व त्याचें नाकहि चागलें लाबट होतें यात सशय नाही" हें ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "पण मी तर त्याचें नाक चपटें असल्याचें पाहिलें मग असें कसें मला दिसलें कोण जाणें!" यावर आम्ही काहीच उत्तर दिलें नाही, तरी पण आम्हाला येवढें मात्र वाटल्यावाचून राहिलें नाही की, श्रीरामकृष्णानी भावावेशात पाहिलेली येशुख्रिस्ताची मूर्ति, खरोखरच त्याच्यासारखी कशी असावी ? असा श्रीरामकृष्ण समाधिस्थ झाल्यावर आम्हाला असें

कळलें की, येशुख्रिस्ताच्या शारीरिक घडणीसंबधानें तीन प्रकारची मतें प्रचलित आहेत व त्यातच एक मत असें आहे की त्याचें नाक चपटें होतें !

बुद्धदेवासंबधी इतर हिंदूंच्याप्रमाणे त्याचाहि विश्वास होता की, बुद्धदेव हे साक्षात् परमेश्वराचेच अवतार होऊन गेले पुरीक्षेत्राच्या श्रीजगन्नाथ मूर्तीमध्ये श्रीबुद्धदेवाचा प्रकाश अद्यापहि आहे अशी त्याची दृढ धारणा होती. श्रीजगन्नाथ क्षेत्री गेल्यास जातिभेदाची भावना नष्ट होऊन जाते, असें त्या क्षेत्राचें माहात्म्य ऐकून, तेथे जाण्याची त्याना फार उत्कंठा लागली होती पण तेथे गेल्यास आपलें शरीर राहणार नाही या भीतीने त्यानी तेथे जाण्याचा बेत रहित केला ! श्रीजगन्नाथाचा प्रसाद ग्रहण केल्यास मनुष्याचें मन तत्क्षणीच पवित्र होऊन जातें असा त्याचा दृढ विश्वास होता विषयी लोकाच्या संगतीत काही काल गेल्यास, ते स्वत थोडेसें गंगेचें पाणी व श्रीजगन्नाथदेवाचा थोडासा प्रसाद ग्रहण करीत व आपल्या शिष्यमडळीसहि तसेंच करावयास सांगत ! श्रीरामकृष्णाचे परमभक्त श्रीयुत गिरीशचद्र घोष यानी बुद्धचरित्रावर रचलेलें नाटक पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "श्रीबुद्धदेव ईश्वरावतार होते यात मुळीच संशय नाही त्यानी उपदेशिलेल्या मतात व वैदिक ज्ञानमार्गात काही सुद्धा फरक नाही !"

श्रीरामकृष्णाची जैन धर्मावर व शीख धर्मावरहि भक्ति असे त्याच्या खोलीत, इतर देवदेवताच्या चित्रावरोबरच महावीर तीर्थंकराची एक पाषाणमूर्ति व येशुख्रिस्ताची एक तसबीर असे दररोज सकाळ सध्याकाळी, इतर देवदेवताच्या चित्राबरोबरच, याहि चित्राना ते धूपदीप दाखवीत ! जैन व शीख धर्माविषयी त्याच्या मनात भक्ति होती, तरी पण तीर्थंकरापैकी अथवा शिखाच्या दहा गुरूपैकी कोणालाहि त्यानी ईश्वरावतार म्हटल्याचे आमच्या ऐकिवात नाही. शिखाच्या दहा गुरूसबधाने ते म्हणत, "ते सारे जनक ऋषीचे अवतार होते शीख मडळीच्या तोडून मी असें ऐकलें आहे की, देहत्यागाचें वेळी, जनक राजाच्या मनात लोककल्याण करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली होती व म्हणून त्याने नानकापासून गुरु गोविंदापर्यंत दहा गुरूच्या रूपाने अवतार घेऊन, शीख लोकात धर्मसस्थापना केली

या रीतीने जगातील सर्व मुख्य मुख्य धर्मांशी श्रीरामकृष्णाचा परिचय झालेला होता व त्यापैकी बहुतेकांचें त्यांनी अनुष्ठान करून त्या त्या धर्मांत मागितलेलें ध्येय हस्तगत करून घेतलें होतें. अशा प्रकाराने निरनिराळ्या धर्मांचें अनुष्ठान स्वतः करून आणि प्रत्येक धर्माचें अंतिम ध्येय एकच असल्याचें प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन त्यांची दृढ धारणा झाली की, 'जितकी मतें तितके मार्ग" कोणत्याहि मार्गाने गेल्यास, ईश्वराची निःसंशय प्राप्ति होते. अंतःकरणात वळकट श्रद्धा विश्वास आणि भक्ति असली म्हणजे झालें. श्रीरामकृष्णाच्या ह्या सिद्धान्ताला आध्यात्मिक राज्यामध्यें काही अपूर्व किंमत आहे. कारण हा सिद्धांत जरी पूर्वकालीहि मागितला गेला होता, तरी श्रीरामकृष्णाच्या वेळेपर्यंत कोणाहि एका व्यक्तीने, निरनिराळ्या धर्मांचें स्वतः अनुष्ठान करून, त्या अनुभवाच्या जोरावर ह्या सिद्धान्ताचें प्रतिपादन केलेलें नव्हतें. श्रीरामकृष्णांनी स्वतः अनुष्ठान करून, आपल्या अधिकारयुक्त वाणीने, "मतें तितके मार्ग," हा सिद्धांत प्रतिपादला असल्यामुळे आध्यात्मिक जगतात त्याला केवढी मोठी किंमत आहे, हें सांगावयास नको.

द्वैत, विशिष्टाद्वैत व अद्वैत ही तीन निरनिराळी मतें नसून मनुष्याच्या आध्यात्मिक उन्नतीच्या त्या केवळ तीन पायऱ्या आहेत व प्रत्येकाला या तिन्ही पायऱ्यावरून जावें लागतें असा सिद्धान्त, प्रत्यक्ष अनुभवावरून श्रीरामकृष्णांनीच प्रथम लोकापुढे मांडला. उपनिषदादि शास्त्रामध्ये, पूर्वोक्त तिन्ही मतें ऋषींनी प्रतिपादिली असल्यामुळे शास्त्रोक्त धर्ममार्गामध्यें अतिशय गोंधळ होऊन तो किती गुतागुंतीचा होऊन बसला आहे हें नव्याने सांगावयास नको. प्रत्येक संप्रदायाच्या आचार्यांनी दुसऱ्या संप्रदायाचें मत खंडण करून आपलें मत प्रस्थापित करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करावा, शब्दांचे अर्थ उलटे सुलटे करावे व अशा रीतीने एकंदर धर्ममार्गच गुंतागुंतीचा करून ठेवावा. असा प्रकार झाल्यामुळे 'शास्त्रविचार' अथवा 'शास्त्रोक्त धर्ममार्ग' असे शब्द उच्चारताच साधारण लोकांच्या मनात धडकीच भरली यात आश्चर्य वाटणें? अशा भीतीचाच परिणाम म्हणजे शास्त्रावर अविश्वास उत्पन्न होणें व भारतवर्षाची सांप्रतची आध्यात्मिक अवनति हा होय. युगावतार श्रीरामकृष्णांना हा अविश्वास नाहीसा करण्यासाठीच, सर्वप्रकारच्या

अवस्थाचा स्वत अनुभव घेऊन, त्याचा परस्पर सबध प्रस्थापित करणें भाग पडलें यासबधी श्रीरामकृष्णाच्या खालील उक्ती लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत —

"विषयासक्त साधारण मनुष्याला द्वैतभावच प्रशस्त"

"मनबुद्धिसाहाय्याने विशिष्टाद्वैतापर्यंत बोलता व समजता येतें त्या वेळी ईश्वर ज्याप्रमाणे सत्य, त्याप्रमाणेच जीव जगत हेहि सत्य"

"अद्वैतभाव ही अखेरची पायरी असें समजावें अद्वैतभाव हा वाक्य-मनातीत उपलब्धीचा विषय आहे"

श्रीरामकृष्णाच्या आणखी एका अद्भुत दर्शनाची हकीकत देऊन साधक-भावाची इतिश्री करू सन १८७५ मध्ये, एकदा श्रीरामकृष्णाना श्रीचैतन्यदेवाचें सर्वजनमनोहर नगरसंकीर्तन कसें असे, तें पाहण्याची फार इच्छा झाली व ही त्याची इच्छा जगदबेने पूर्णहि केली एक दिवस, श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलीच्या बाहेर उभे राहून, पचवटीकडे सहज पाहत असता, त्याना असें दिसलें की, तिकडून आपल्या खोलीच्या बाजूने, दक्षिणेश्वर बागेच्या मुख्य फाटकाकडे एक प्रचड जनसमूह भजन करीत चालला आहे ! असें दिसलें की, श्रीनित्यानद व श्रीअद्वैत, याना बरोबर घेऊन त्या जनसमुदायाच्या मध्यभागी श्रीगौरागदेव स्वत भावावेशात नृत्य व भजन करीत असून आजूबाजूची मडळीहि देह-भान विसरून, त्याच्याबरोबर नाचत मोठमोठ्याने हरिनामाचा गजर करीत आहेत ! त्या मेळ्यात इतके लोक होते की त्या मेळ्याचा आरभ व शेवट कोठे आहे हेंहि दिसत नव्हते ! या मेळ्यातील काही लोकाची तोंडे श्रीरामकृष्णाच्या पक्की लक्षात राहून गेली व पुढे ते लोक आपले भक्त म्हणून येऊ लागल्ले पाहून त्याची खात्री झाली की, पूर्वजन्मी ते लोक चैतन्यदेवाचे भक्त होते !

या अद्भुत दर्शनानतर काही दिवसानी श्रीरामकृष्ण आपल्या कामारपुकुर गावी व हृदयच्या शिऊडगावी काही दिवस राहण्यास गले होत शिऊडजवळच श्यामबाजार म्हणून एक गाव असून तेथे पुष्कळ वैष्णवाची वस्ती असे त्या ठिकाणी नित्य भजन वगैरे चालते असें ऐकून तेथे जाण्याची श्रीरामकृष्णाना इच्छा झाली श्यामबाजारजवळच बेल्टें म्हणून एक गाव आहे, तेथील श्रीयत नट-

वर गोस्वामीनी यापूर्वीच श्रीरामकृष्णाना पाहिलें होतें श्रीरामकृष्ण शिऊडला आल्याचें ऐकून, त्यानी त्याना आपल्या घरी येण्याचें आमंत्रण पाठविलें हृदयाला बरोबर घेऊन श्रीरामकृष्ण तेथे गेले व तेथे सात दिवस राहून श्यामबाजारच्या वैष्णव मंडळीचें भजन त्यानी एकलें श्यामबाजारच्या ईशानचंद्र मल्लिकाची त्याचेवर भक्ति जडली व त्यानी श्रीरामकृष्णाना आपल्या घरी भजनास बोलाविलें भजनाच्या वेळचा त्याचा भावावेश आणि मधुर नृत्य पाहून, जमलेली सर्व मंडळी तल्लीन होऊन गेली लौकरच श्रीरामकृष्णाच्या अद्भुत भजनाची कीर्ति त्या व जवळपासच्या गावात पसरली हळूहळू त्याचें भजन ऐकण्यास व त्याचेबरोबर भजन करण्यास, जवळपासच्या गावातून लोकाच्या झुंडीच्या झुंडी श्यामबाजार गावात येऊ लागल्या व त्या गावात रात्रंदिवस भजनें सुरू झाली हळूहळू लोकात अशी बातमी पसरली की, एकजण मोठा सुंदर भजन करणारा भगवद्भक्त आहे, तो भजन करताना काही वेळ मरून जातो व पुन्हा काही वेळाने जिवंत होतो ! मग काय विचारावें ? श्रीरामकृष्णाचें दर्शन घेण्यास लोकाची इतकी गर्दी लोटली की, काही विचारू नये झाडावर चढून, घरावर बसून, जिथे जागा सापडेल तिथे जाऊन लोक त्याचें दर्शन घेऊ लागले त्याच्या चरणावर मस्तक ठेवण्यासाठी तर याहूनहि अधिक गर्दी होऊ लागली ! लोक दर्शन घेण्यास व पाया पडण्यास जसे काही वेडे होऊन गेले होते ! हा प्रकार एकसारखा तीन दिवस चालला होता ! श्रीरामकृष्णाना जेवणाखाण्यास की विश्रांति घेण्यासहि वेळ सापडेना हें पाहून, हृदयने चलाखी करून, त्याना लपवून घराच्या मागच्या दाराने शिऊडास नेलें, तेव्हा कोठे श्यामबाजारची गर्दी मोडली व श्रीरामकृष्णाना विश्रांति मिळाली ! काही दिवस शिऊडला राहून हृदयसह श्रीरामकृष्ण दक्षिणेश्वरीं परत आले

---

७. गुरुभाव आणि गुरु

(प्रास्ताविक)

"साचा तयार झाला आहे, तुम्ही आपापली जीवनें त्यात घालून घडवून घ्या!"

"धर्मलाभ कसा होईल, ईश्वरलाभ कसा होईल, अशी तळमळ लागून जे येथे येतील, त्यांचे मनोरथ पूर्ण होतील"

"साधक जन्मभर परिश्रम करून मोठ्या कष्टानें एक दोन भावात सिद्ध होऊ शकतो, इथे एकाच वेळी एकाधारें तसले एकोणवीस भाव वसत आहेत!"

"आम्ही सरकारी माणसें, आईच्या जमीनदारीत जिथे कुठे गोंधळ झाला असेल, तिथे आम्हाला धावून जावें लागते!"

"प्रातःकाळी माझें मन सर्व जग व्यापून राहतें, म्हणून त्या वेळी माझें स्मरण करीत जा"

"आई म्हणते की, 'गावोगावी, घरोघरी तुझें आसन होईल!'"

"जो राम आणि कृष्ण (झाला होता) तोच आता रामकृष्ण होऊन आला आहे"

"आणखी दोनशे वर्षांनी वायव्य दिशेकडे यावें लागणार आहे"

—श्रीरामकृष्ण

श्रीरामकृष्णांच्या ठिकाणी गुरुभावाचा प्रकाश अगदी लहानपणापासून असल्याचें दिसून येतें, तरीपण तरुणपणी निर्विकल्प समाधिलाभानंतर त्याचा पूर्ण विकास झाला हें खरें. थोर थोर अवतारी पुरुषांच्या जीवनाकडे पाहिल्यास असें दिसून येतें की, त्यांच्या ठिकाणी ज्ञानाचा प्रकाश लहानपणापासूनच होता.

ज्ञानप्राप्तीनंतर जसें वतन असावें, तसें वतन त्यांचें ल्हानपणापासूनच होतें जो यथार्थ गुरु असतो त्याच्या ठिकाणी तें गुरुत्व ल्हानपणी सुद्धा असल्याचें दिसून यतें स्वामी विवेकानंद म्हणत असत की, मनुष्य एखाद्याला आपला गुरु अगर पुढारी म्हणून निवडत नाही जो गुरु अथवा पुढारी असतो, तो गुरु त्याचा अधिकार घेऊनच जन्मास यत असतो , असो

श्रीरामकृष्णाच्या साधनायज्ञाची परिसमाप्ति होऊन ते गुरुपदवीवर अधिष्ठित झाल्यानंतर त्यांच्या हातून लोककल्याणाचें महत्कृत्य कसें सहज लीलेनं होत गेलें हें सांगण्यापूर्वी श्रीरामकृष्णाच्या अलौकिक गुरुभावाचें रहस्य यथार्थ रीतीनं समजावें म्हणून काही गोष्टीचा यथ विचार केला पाहिजे गुरुभाव म्हणजे काय एखाद्या महापुरुषाच्या ठिकाणी त्याचा पूर्ण विकास होणें केव्हा संभवतें निर्विकल्प समाधि म्हणजे काय व तिच्या लाभानंतर मनुष्याची स्थिति कशा प्रकारची असते इत्यादि गोष्टींची आपल्या कारणापुरती मीमांसा करणें आवश्यक आहे

ज्यांनी श्रीरामकृष्णाला एक दोन वेळा ओझरतेंच पाहिलें असे व ज्याचा त्यांच्याशी विशेषसा परिचय झालेला नसे त्यांनी श्रीरामकृष्णाच्या अलौकिकत्वाच्या काही गोष्टी त्यांच्या शिष्यमंडळीकडून एकल्यास ते चकित होत व त्यांना त्या गोष्टी एकदम खऱ्याहि वाटत नसत त्यांना वाटे की आम्ही सुद्धा त्यांना पाहिले आहे मग आम्हाला त्यांच्यात काही अलौकिक असे दिसले नाही ते ? ते तर अगदी गरीब नम्र दिसतात जो दिसेल त्याला प्रथम नमस्कार करतात कोणी त्यांना गुरु म्हटल्यास त्यांना ते खपत नाही लगेच म्हणतात कोण कुणाचा गुरु ? एक ईश्वरच गुरु तोच कर्ता करविता मी तर हीनाहून हीन तुमच्या दासाचा दास तुमच्या अंगावरल्या एखाद्या ल्हान केसासारखा मी ! —असे म्हणून लगेच त्याच्या पाया पडण्यासहि कमी करीत नाहीत अशा दीन गरीब माणसाला तुम्ही सर्वशक्तिमान म्हणता तेव्हा याला काय म्हणावे व यावर विश्वास तरी कसा ठेवावा ?

आणि खरोखरच श्रीरामकृष्ण जेव्हा साधारण देहभानावर असत तेव्हा सर्व प्राणिमात्रांत ईश्वर भरलेला आहे ही त्यांची इतकी दृढ धारणा असे की ते आपल्याला मनुष्याचा तर काय पण सर्व प्राणिमात्राचा दास

असे समजत ! आणि खरोखरच या भावनेने सर्वांच्या पायाची धूळ सुद्धा घेण्यास ते कमी करीत नसत !! त्या वेळी त्याना गुरु म्हटलेलें बिल्कुल खपत नसे , परंतु भावावस्थेतील अथवा समाधि-अवस्थेतील त्याचें तेजोमय वदन-मंडल पाहून, "हेंच ते मघाशी स्वतःला दीनाहून दीन, दासाचे दास म्हणून घेणारे श्रीरामकृष्ण," असें कोण म्हणालें असतें ? त्या अद्भुत भावावेशात श्रीजगदंबेच्या हातातील यंत्ररूप होऊन, जेव्हा ते स्पर्शानें अगर नुसत्या इच्छामात्रेंकरून एखाद्याचें देहभान नष्ट करून त्याला समाधि लावीत अगर भगवत्प्रेमाचा प्रचंड प्रवाह त्याच्या हृदयात उत्पन्न करीत अथवा आपल्या अलौकिक शक्तिबलानें त्याच्या मनाची मलिनता आणि संसारासक्ति नष्ट करून त्याचें मन मागे कधीहि झाले नव्हतें असे ईश्वर-चिंतनात तल्लीन करीत, तेव्हा त्याचीती अपूर्व शक्ति पाहून नि:संशय वाटे की, हे मघाचे श्रीरामकृष्ण नव्हत ! हे खरोखरच अज्ञानानें अंध झालेल्या, त्रिविध तापाने तापलेल्या, भवरोगाने ग्रासलेल्या, असहाय, दीन, अनाथ मानवाचे गुरु व त्राते होत ! आणि याच त्याच्या दिव्य शक्तीला उद्देशून त्याचे भक्त त्याना गुरु, कृपासागर, भगवान् इत्यादि नावानी संबोधीत दिसण्यात परस्परविरुद्ध अशा दोन गोष्टी—दीनपणा व सर्वशक्तिसंपन्नता—श्रीरामकृष्णावाचून इतर कोणाचेंहि ठिकाणी आम्हाला कधीहि दिसल्या नाहीत ह्या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टी एकाच ठिकाणी कशा संभवतात, हें पाहण्यासाठी निर्विकल्प समाधि व सर्वात्मभाव यांच्याविषयी थोडासा विचार येथे करणें प्राप्त आहे

प्र —निर्विकल्प समाधि म्हणजे काय ?

उ —मनाला संकल्पविकल्परहित अशा अवस्थेत आणणें, याला 'निर्विकल्प समाधि अवस्था' असें म्हणतात

प्र —संकल्प विकल्प म्हणजे काय ?

उ —बाह्य जगतातील रूपरसादि विषयाचें ज्ञान अथवा त्याचा अनुभव , सुखदुःखादि ऊर्मि, कल्पना विचार, अनुमान इत्यादि मानसिक व्यापार आणि 'मी हें करीन', 'तें समजून घेईन, 'याचा भोग घेईन', 'त्याचा

त्याग करीन इत्यादि मनाच्या विविध वृत्ति याना सकल्पविकल्प म्हणतात

प्र —या वृत्ति कशामुळे उत्पन्न होतात ?

उ — मी मी हें भान अथवा बोध असला म्हणजे जर हे 'मी'पणाचें ज्ञान हा अहंकार कायमचा नष्ट झाला अथवा काही वेळापुरता तरी नाहीसा झाला तर त्या वेळी मनामध्ये कोणतीच वृत्ति उत्पन्न होत नाही

प्र —मूर्च्छेमध्ये अथवा गाढ निद्रेमध्ये सुद्धा हा मीपणाचा बोध उरत नाही मग निर्विकल्प समाधि म्हणजे अशी एखादी अवस्था आहे का काय ?

उ —नाही मूर्च्छा अथवा गाढ निद्रा या अवस्थात मीपणाचा बोध नसतो असें नाहे तो असतोच इतकेंच की ज्या मेदुरूप यंत्राच्या साहाय्याने मन मी मी करीत असतें त्या यंत्राची क्रिया काही वेळपर्यंत थोडीफार बंद पडलेली असते परंतु आपल्या सर्व वृत्ति आत गजबजलेल्या असतातच श्रीरामकृष्ण याला एक सुंदर दृष्टान्त देत —'कबूतरें वाटाणे खाऊन गळा फुगवून गटर घुम् असा आवाज करीत असतात एखाद्याला अगदी वाटेल की यांच्या तोंडात काही सुद्धा नाही पण त्यांच्या गळ्याला हात लावून पाहा बरें ?—असें दिसेल की त्यांच्या तोंडात वाटाणे जसे नुसते ठेचून भरलेले आहेत !

प्र —मूर्च्छा अगर सुषुप्तीमध्ये तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे मीपणाचा बोध असतो हें समजावे कशावरून ?

उ —प्रत्यक्ष फळ पाहून मूर्च्छेमध्ये अथवा सुषुप्तीमध्ये हृदयाचें स्पंदन हातापायाच्या नाड्या रुधिराभिसरण वगैरे सर्व शारीरिक क्रिया सुरूच असतात त्या बंद पडत नाहीत कारण या क्रिया सुद्धा मीपणाच्या बोधाच्या आश्रयानेच घडत असतात दुसरी गोष्ट —मूर्च्छेचा अगर सुषुप्तीची बाह्य लक्षणे काही अंशी समाधीसारखीच असली तरी त्यातून मनुष्य जेव्हा सावध होतो तेव्हा त्याचे ज्ञान अथवा आनंद जगाचा तसाच असतो तो मुळीच वाढलेला

अथवा कमी झालेला नसतो त्याच्या वृत्तीहि जशाच्या तशाच असतात, उदाहरणार्थ, कामी मनुष्याचा काम जशाचा तसा असतो, लोभी मनुष्याचा लोभ, जशाचा तसा असतो, इत्यादि निर्विकल्प समाधि-अवस्थेचा अनुभव प्राप्त झाल्यावर ह्या सर्व वृत्ति नाहीशा होतात, अत करण अपार आनदाने भरून जातें व जगत्कारण भगवानाच्या साक्षात् दर्शनाने 'ईश्वर आहे की नाही,' वगैरे सशय पार नाहीसे होऊन जातात

प्र. —बरें, समजलें की, निर्विकल्प अवस्था प्राप्त होऊन काही काळपर्यंत श्रीरामकृष्णाच्या मीपणाचा लोप झाला होता मग पुढे काय झालें ?

उ —याप्रमाणे मीपणाच्या बोधाचा लोप झाल्यावर, कारणस्वरूपिणी श्रीजगदवेचें साक्षात् दर्शन श्रीरामकृष्णाना झालें पण तेवढ्यानेच तृप्ति न होऊन, सदासर्वकाळ तसेच दर्शन व्हावें म्हणून त्याच अवस्थेंत राहण्याचा ते प्रयत्न करू लागले. हा प्रयत्न चालू असता, केव्हा केव्हा त्याच्या मीपणाचा पूर्ण लोप होऊन शरीरावर मृताची सर्व लक्षणें दिसून यावी, आत मात्र श्रीजगदवेचें पूर्ण दर्शन घडत असावें, केव्हा केव्हा मीपणाचा अल्पाश मात्र शिल्लक राहून शरीरावर जिवतपणाची थोडीफार लक्षणें दिसून यावी व आत त्याच्या शुद्ध सत्त्वगुणमय मनाच्या पडद्यातून श्रीजगदवेचें किंचित् बाधायुक्त दर्शन होत असावें—अशा रीतीने कधी मीपणाचा पूर्ण लोप व मनाच्या सर्व वृत्तीचा पूर्ण लय होऊन जगदवेचें पूर्ण दर्शन व्हावें, तर कधी मीपणाचा थोडासा अश उरून थोड्याशा चित्तवृत्तीहि उरून श्रीजगदवेचें ओझरतें दर्शन व्हावें, असा प्रकार एकसारखा सहा महिने सुरू होता ! त्यानतर, श्रीजगदवेने म्हणा, की श्रीभगवानानी म्हणा, की जें विराट् चैतन्य अथवा जो विराट् शक्ति, जगद्रूपाने प्रकाशित असून सर्व चराचरात ओतप्रोत भरून उरून निरनिराळ्या नामरूपानी नटलेली आहे तिने म्हणा, त्याना "अरे ! तू भावमुखी राहा," असा आदेश केला ! 'भावमुखी राहा', म्हणजे, "अहकाराचा पूर्ण लोप करून निर्गुण भावामध्ये अवस्थान करू नको तर, 'ज्यापासून या अनत भावाची उत्पत्ति होत असते तो विराट अहकार मी, त्याची इच्छा तीच माझी इच्छा, त्याचें कार्य तेंच माझें कार्य', ही भावना सदासर्वकाळ मनात बागवून आपलें आयुष्य घालव व लोककल्याण साध", असा आदेश केला या

अवस्थेला पाहाचल्यावर मी अमक्याचा मुलगा, मी तमक्याचा पिता, मी ब्राह्मण इत्यादि सर्व गोष्टी मनातून अगदी धुऊन पुसून काढल्या जातात व 'मी' हा 'विश्वव्यापी मी आहे' याच गोष्टीचा बोध सदासर्वकाळ जागृत राहतो श्रीरामकृष्ण वरचेवर म्हणत 'बाबांनो मी अमक्याचा मुलगा, मी तमक्याचा बाप मी ब्राह्मण अथवा मी शूद्र मी पंडित अथवा मी श्रीमंत हा सगळा 'कच्चा' अहंकार, यानेच मनुष्य बंधनात पडतो, या अहंकाराचा त्याग करावा आणि 'मी भगवंताचा दास मी त्याचा भक्त मी त्याचे अपत्य मी त्याचा अंश', हा पक्का अहंकार, हाच सदैव मनात वागवावा'

याप्रमाणे निरंतर भावमुखी राहून विराट अहंकाराशी आपले एकत्व असल्याचा ते जेव्हा अनुभव घेत तेव्हा अर्थातच ते श्रीजगदंबेच्या निर्गुण भावापासून काही पायऱ्या खाली उतरलेले असत हे सांगावयास नकोच परंतु या अवस्थेतसुद्धा त्यांचा एकत्वाचा अनुभव इतका दृढ असे की या ब्रह्मांडातील सर्व व्यवहार आपणच करीत आहो असा त्यांना प्रत्यक्ष अनुभव येई! या अवस्थेचा अयन अल्प अनुभव सुद्धा अथवा तिची नुसती कल्पना सुद्धा अतिशय अद्भुत असते या त्यांच्या सर्वात्मभावासंबंधीचा एक दोन उदाहरणे येथे सांगितल्यास वाचकांना त्याची थोडीशी कल्पना येईल

एका पावसाळ्यात कालीमंदिराच्या आवारातील एका बाजूला सुंदर हिरवेगार गवत उगवले होते एक दिवस त्या सुंदर जागेकडे पाहत असता श्रीरामकृष्ण इतके तन्मय होऊन गेले की त्या जागेशी एकरूप होऊन ती जागा आपल्या शरीराचाच एक भाग आहे असे त्यांना वाटू लागले होते इतक्यात एक मनुष्य त्या जागेतील गवतावरून चालत पलीकडे गेला श्रीरामकृष्ण सांगत आपल्या छातीवरून कोणी चालत गेल्यास जशा वेदना होतात तशा वेदना मला त्या वेळी झाल्या आणि छाती काही वेळ लाल होऊन गेली!!

तसेच आणखी एक दिवस कालीवाडीच्या घाटावर उभे राहून श्रीरामकृष्ण भावावस्थेत गंगेकडे पाहत होते त्या वेळी दोन नावा घाटाला लागल्या होत्या व त्यातील एका नावेतील दोघा नावाड्यांचे एकमेकात खूप भांडण चालले होते भांडण हळूहळू हातघाईवर येऊन त्या दोघात मारामारी सुरू झाली हा प्रकार पाहता

वेशात तन्मय होऊन पाहत असता, श्रीरामकृष्ण मोठमोठ्याने ओरडू लागले ! त्यांचे ओरडणें कालीमंदिरात हृदयच्या कानावर जाऊन तो एकदम धावतच तेथे आला व पाहतो तो श्रीरामकृष्णांची पाठ लाल झाली असून तिच्यावर काठ्यांचे वळ उठले आहेत ! ! हें पाहून क्रोधाने लाल होऊन थरथर कापत, दात ओठ खात, हृदय ओरडून म्हणाला, "मामा, मामा ! तुम्हाला कोणी मारलें मला सांगा मी आताच्या आता जाऊन त्याचा जीव घेऊन येतो !" मग, थोड्या वेळाने जरा शांत झाल्यावर पाठीवर वळ उठण्याचें कारण श्रीरामकृष्णांनी हृदयला सांगितलें, तें ऐकून त्याच्या आश्चर्यास सीमा उरली नाही !

ह्याहि सर्वात्मभावाच्या खाली मायेच्या राज्यात जेव्हा श्रीरामकृष्णांचें मन उतरे, तेव्हा त्यांच्या मनात, मी श्रीजगदंबेचा दास, मी तिचा भक्त अथवा मी तिचें अपत्य अथवा मी तिचा अंश, हाच भाव सदैव जागृत असे या अवस्थेच्या फार खालच्या बाजूला अविद्या मायेचें, काम, क्रोध, लोभ, मोह इत्यादिकांच्या बळावर चाललेलें राज्य आहे निरंतर अभ्यासाने आणि ईश्वरचिंतनाने या राज्याचा सर्वस्वी त्याग केला असल्यामुळे, श्रीरामकृष्णांचें मन त्या राज्याच्या सीमेंत कधीहि उतरत नसे अथवा श्रीजगदंबाच त्यांना त्यात उतरू देत नसे, कारण ते नेहमी म्हणत, "ज्याने आपला सर्व भार आईवर टाकला त्याचा पाय आई कधीहि वेताल पडू देत नाही '

या सर्व विवेचनावरून दिसून येईल की, निर्विकल्प समाधिलाभानंतर श्रीरामकृष्णांच्या कच्च्या अहंकाराचा पूर्णपणें लोप झाला होता व अहंकाराचा जो भाग थोडाफार अंश त्यांच्यामध्ये शिल्लक उरला होता, तो विराट् अथवा पक्क्या अहंकाराशी चिरसंयुक्त झालेला होता याच कारणाने सर्व प्रकारच्या लोकांच्या सर्व प्रकारच्या भावांचें त्यांना सहज आकलन होई कारण, मानवमनातील सर्व भावतरंग तरी याच विराट् अहंकाराच्या आश्रयाने उत्पन्न होत असतात अशा प्रकारच्या उच्च अवस्थेमध्ये, 'भगवानाचा अंश–अथवा अपत्य मी,' हा सुद्धा त्यांच्या मनातील भाव हळूहळू लुप्त होऊन जाऊन, त्याच्या जागी विराट् अहंकार अथवा श्रीजगदंबेचा अहंकार स्फुरण पावू लागे आणि त्यांच्यामधील निग्रहानुग्रह सामर्थ्य गुरुस्थान प्रगट होई ! अशा वेळी ते 'दीनाहून दीन', 'दासाचें दास', राहत नसत त्या वेळी त्यांचें बोलणें, चालणें, दुस-

त्याशी वतन वगैरे व्यवहार अगदी निराळ्या तऱ्हेच होऊन जात ! त्या वेळी ते साक्षात् कल्पतरुच होऊन, 'तुला काय पाहिजे ?' असें आपल्या भक्ताला मोठ्या प्रमाने विचारीत ! जणु काय, आपल्या भक्ताच्या सव इच्छा आपल्या दिव्य शक्तीच्या जोरावर पूर्ण करण्यास ते समर्थ आहेत !! दक्षिणेश्वरी दर शनिवारी आणि मंगळवारी आणि विशेष विशेष पर्वकाळी, असें भावापन्न होऊन निरनिराळ्या भक्तावर त्यांनी कृपा केल्याची कित्येतरी उदाहरणें आहेत या त्याच्या दिव्य शक्तीचें १८८६ च्या जानेवारीत काशीपुरास घडलेलें एक उदाहरण अत्यंत अद्‌भुत असल्यामुळे तो प्रसंग येथे सविस्तर वर्णन करू

श्रीरामकृष्णाच्या गळ्याला काही रोग झाल्यामुळे, डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार यांच्या सांगण्यावरून, औषधाच्या सोयीसाठी व बागेतील हवा शुद्ध म्हणून भक्तमंडळीनी कलकत्त्याजवळच काशीपुरातील गोपालबाबूच्या बगीच्या तील बंगला भाड्याने घेऊन, त्यात श्रीरामकृष्णाना ठेविलें होतें यथ डाक्टरांचें औषध सुरू केलें होतें व त्यापासून थोडाफार गुणहि दिसत होता तरीपण या जागेंत आल्यापासून एक दिवस सुद्धा श्रीरामकृष्ण वरच्या मजल्यावरून खाली, बागेंत फिरण्यास वगैरे उतरले नव्हते आज त्याना रोजच्यापेक्षा बरें वाटत असल्यामुळे बागेंत हिंडण्याची इच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली होती अर्थातच आज श्रीरामकृष्ण खाली यणार म्हणून मंडळींना आनंद झाला होता

श्रीरामकृष्णाच्या सवल संन्यासी भक्तमंडळी तेथ सर्वकाळ राहत गृही भक्ताच्या माग संसाराचा व्याप असल्यामुळे ते नेहमीच तेथ राहत नसत, ते येऊनजाऊन तेथ असत व श्रीरामकृष्णाच्या सेवेंत असलेल्या मंडळींचा सर्व बंदोबस्त ठेवीत

आज जानेवारीची पहिली तारीख (१८८६) सुट्टी असल्यामुळे आज काशीपुरात पुष्कळ भक्तमंडळी जमली होती दुपारी तीन वाजण्याचा सुमार होता श्रीरामकृष्ण रेशीमकाठी धोतर नेसून अंगात एक सदरा घालून व अंगा-वर एक लाल किनारीची चादर घेऊन डोक्याला एक कानटोपी व पायात जोडा घालून स्वामी अद्‌भुतानंदाबरोबर, वरून हळूहळू खाली उतरले व पश्चिमच्या दाराने बगीच्यात फिरण्यास निघाले गृहीभक्तापैकी कांहीजण

मोठ्या आनंदाने त्यांच्या मागून मागून चालू लागले नरेंद्र वगैरे तरुण भक्तांनी रात्रभर भजन, जपध्यान वगैरे करून जागरण केलें असल्यामुळे ते एका खोलीत निजले होते श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर बरीचशी मंडळी असल्यामुळे त्यांच्याबरोबर जाण्याची आवश्यकता नाही असें पाहून, स्वामी अद्भुतानंद काही वेळाने परत घरात गेले व श्रीरामकृष्णांचा बिछाना, खोली वगैरे झाडून साफ करण्याच्या कामास लागले

गृही भक्तमंडळीपैकी श्रीयुत गिरीशचंद्र घोष यांचा ईश्वरानुराग त्या वेळी अत्यंत प्रबल होता त्यांच्या अद्भुत विश्वासाची अतिशय प्रशंसा करून, एकदा श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "गिरीशचा पाच रुपये पाच आणे विश्वास आहे ! त्याची अवस्था पाहून पुढे लोक चकित होतील !"

विश्वास व भक्ति यांच्या प्रबल प्रेरणेने, गिरीशचंद्र श्रीरामकृष्णांना साक्षात् परमेश्वर समजत असत ! ते म्हणत, "जीवांच्या उद्धारासाठी भगवानांनी कृपाळूपणाने हा अवतार घेतला आहे !" आणि हा आपला दृढ विश्वास मोकळेपणाने, उघड उघड, वाटेल त्यापाशी ते बोलूनहि दाखवीत ! श्रीरामकृष्णांनी याचा निषेध केला, तरी तिकडे ते लक्षच देत नसत

त्या दिवशी इतर मंडळींबरोबर गिरीशहि तेथें आले होते व बागेतच एका आंब्याच्या झाडाखाली मंडळींबरोबर गप्पागोष्टी बोलत बसले होते फिरत फिरत श्रीरामकृष्णहि त्या ठिकाणी येऊन पोहोचले व तयील मंडळीत गिरीश आहेत असें पाहून त्यांना म्हणाले, 'गिरीश, तू माझें असें काय पाहिलें आहेस, म्हणून ज्यालात्याला ह्या गोष्टी (मी अवतार इत्यादि) सांगत असतोस रे ?"

हा एकाएकी केलेला प्रश्न एकूनहि, गिरीशचंद्र बिल्कुल गोंधळले नाहीत ते एकदम उठून रस्त्यावर आले व हात जोडून श्रीरामकृष्णांच्या पायापाशी गुडघे टेकून बसून, त्यांच्या तोंडाकडे पाहत सद्गदित कंठाने म्हणाले, "व्यास, वाल्मीकि अशासारखे महर्षीसुद्धा ज्यांचा महिमा वर्णन करता करता थकून गेले, त्यांच्यासंबंधाने मी य:कश्चित् पामर आणखी जास्त तें काय सांगणार ?"

गिरीशचंद्रांचे हे असे अद्भुत विश्वासाचे उद्गार ऐकून श्रीरामकृष्णांचें सर्वांग रोमांचित झाले ; हृदय उचंबळून आलें आणि मन एकाएकी उच्च

भूमीवर आरूढ होऊन त्यांना गाढ समाधि लागली! त्यांच्या वदनमंडलावर अपूर्व तेज झळकूं लागलें! त्यांचें तें तेजःपुंज मुखमंडल पाहून गिरीशचंद्रा च्याहि भक्तीला भरतें आलें व 'जय रामकृष्ण!' 'जय रामकृष्ण!' असा मोठमोठ्यानें जयघोष करीत ते त्यांची पदधूलि आपल्या मस्तकावर घेऊं लागले!

हा प्रकार चालू असतांना, श्रीरामकृष्णांना अर्धबाह्य दशा प्राप्त होऊन, त्यांच्या तेजःपुंज मुखमंडलावर हास्य झळकूं लागलें व जवळ उभे असलेल्या भक्तमंडळीकडे पाहून ते म्हणाले "तुम्हांला आणिक काय सांगूं? तुम्हां सगळ्यांना चैतन्य प्राप्त होवो!" ही वरप्रदानाची वाणी ऐकून मंडळीहि आनंदातिशयानें 'जय रामकृष्ण!' 'जय रामकृष्ण!' असा जयघोष करून कोणी त्यांना नमस्कार घालूं लागले कोणी त्यांच्यावर फुलें उधळूं लागले तर कोणी त्यांची पदधूलि ग्रहण करूं लागले! एकजण त्यांच्या पायावर डोकें ठेवून उभा राहिला, त्याबरोबर त्या अर्धबाह्य अवस्थेंतच त्यांच्या वक्षःस्थळावर स्पर्श करून वर हात फिरवून, श्रीरामकृष्ण म्हणाले "तुला चैतन्य प्राप्त होवो!" दुसरा त्यांच्या पायावर डोकें ठेवून उभा राहताक्षणीच श्रीरामकृष्णांनी पुन्हा तसेंच केलें तिसऱ्यालाहि तसेंच चवथ्यालाहि तसेंच! अशा रीतीनें पायावर डोकें ठेवणाऱ्या प्रत्येकाला असाच स्पर्श करून आशीर्वाद देऊं लागले आणि त्या अद्भुत स्पर्शानें प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत कांहीं अपूर्व भावांतर उपस्थित होऊन कोणी हसूं लागले तर कोणी रडूं लागले तर कोणी ध्यानामध्येंच निमग्न झाले तर कोणाचें हृदय आनंदानें पूर्ण होऊन त्या अहेतुक कृपासिंधु श्रीरामकृष्णांच्या कृपालाभानें धन्य होण्यासाठीं बाकीच्या सगळ्यांना मोठमोठ्यानें हाका मारूं लागले! त्या आरडाओरडीनें आणि जयजयकारानें निजलेली भक्तमंडळी जागी होऊन त्या रस्त्याच्या जागीं धावत जाऊन पाहतात, तो रस्त्यांतच श्रीरामकृष्णांना वेढून एक वेड्यांचा मेळ्याचा मेळा उभा!! तो देखावा पाहतांच त्यांनी ताडलें की दक्षिणेश्वरीं विशेष व्यक्तीवर कृपा करण्यासाठीं श्रीरामकृष्णांची दिव्य भावावस्थेंत लीला होत असे आज तर लीला, इथें रस्त्यावर सर्वांवर कृपा करण्यासाठीं होत आहे! ही मंडळी येतात तोंच श्रीरामकृष्णांची ती दिव्य भावावस्था कमी होऊन त्यांना साधारण भाव प्राप्त

झाला होता नतर श्रीरामकृष्णाच्या त्या हस्तस्पर्शाने व आशीर्वादाने, कोणाला काय अनुभव प्राप्त झाला होता, त्याची चौकशी करिता असे समजले की, कोणाच्या हृदयात आनदाचें प्रचड तुफान एकाएकी सुटून ते बेहोश होऊन गेले, कोणाकोणाला आपल्या इष्टदेवतेचें दर्शन झालें , कोणाला काहीएक अपूर्व शक्ति आपल्या हृदयात सचार करीत असल्याचाच अनुभव प्राप्त झाला, कोणाच्या मनाचा चचलपणाच नष्ट होऊन, तें अगदी एकाग्र झालें , तर डोळे मिटल्यावरोबर कोणाला एका अद्भुत ज्योतीचेंच दर्शन झालें ! या निरनिराळ्या दर्शनाशिवाय, स्वत चें मन अत्यत शाति व अपूर्व आनद यानी भरून गेल्याचा प्रत्येकाला अनुभव आला ! या सगळ्या मडळीत फक्त दोघा नाच* त्या वेळी, "एव्हाशीच नको", असें म्हणून श्रीरामकृष्णानी स्पर्श केला नाही आणि ते दोघेच केवळ, त्या महापर्वणीच्या दिवशी कोरडेच राहिले असो

अशा प्रकारची अनेक उदाहरणें सागता येतील या सर्वांवरून असें दिसून येतें की, कच्च्या अहकाराचा सर्वस्वी त्याग केल्यामुळेच श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी ही असली दिव्य शक्ति पूर्णपणे आविर्भूत झालेली होती आणि कच्च्या अहकाराचा सर्वस्वी त्याग केल्यामुळेच त्याच्या ठिकाणी 'लोकगुरु', 'जगद्गुरु' या भावाचा इतका अपूर्व व पूर्ण विकास झाला होता मायाबद्ध मानवाच्या मनातील सर्व प्रकारची अज्ञान-मलिनता नाहीशी करणारी जी दिव्य शक्ति तिलाच 'गुरुभाव' आणि ही शक्ति ज्या शरीराच्या आश्रयाने प्रकट होतें, त्याला 'गुरु,' असें शास्त्रात म्हटलें आहे

वर सागितल्याप्रमाणे, मानवाची अज्ञान मलिनता दूर करणारी शक्ति साक्षात् परमेश्वराचीच असल्यामुळे ती ज्या शरीराच्या आश्रयाने प्रकट होत असते, त्या शरीराला म्हणजे गुरूला, साक्षात् परमेश्वरच समजावें, असें शास्त्रानी सागितले आहे अग्नि आणि त्याची दाहक शक्ति ज्याप्रमाणे एकच, ती ज्याप्रमाणे पृथक् करिता येत नाहीत, त्याप्रमाणेच ही ईश्वरी शक्ति व ज्याच्या आश्रयाने ती प्रकट होते तें शरीर हीहि एकच आणि हीच गोष्ट स्पष्ट करण्यासाठी —

---

* पुढे एक दिवस त्याच्यावरहि श्रीरामकृष्णानी कृपा केली

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वर ।
गुरुस्साक्षात परब्रह्म

वगैरे, गुरु व परमेश्वर याचें ऐक्य दाखविणारी वचनें सांगून शास्त्रांनी गुरुभक्तीचें एवढें महत्त्व वर्णन केलें आहे

परंतु भक्तिमार्गांत नवीनच प्रविष्ट झालेल्या साधकाला गुरुविषयी साक्षात परमेश्वरासारखा आदर एकदम वाटत नाही त्याला वाटतें — 'गुरुभावावर श्रद्धा ठेवून गुरुभावाची भक्ति करिता येईल पण ज्या देहाच्या आश्रयानें हा भाव प्रकट होतो त्याविषयी आमच्या मनांत परमेश्वरासारखी श्रद्धा कशी उत्पन्न व्हावी ?' परंतु अशा लोकांना एवढेंच सांगणें आहे की असें तुम्हाला करता येत नसेल तर करू नका परंतु स्वतःची फसवणूक मात्र करून घेऊ नका इतकेंच शक्ति अथवा भाव आणि ज्याच्या आश्रयानें हा दोन्ही प्रकाशित होतात तो आधार — या दोन गोष्टी कोणी कधी वेगवेगळ्या अस्तित्वांत असलेल्या पाहिल्या आहेत काय ? तर मग अग्नि व त्याची दाहक शक्ति ह्या दोन गोष्टी वेगवेगळ्या करून एकाचें ग्रहण व दुसरीचा त्याग तुम्ही कसे करू पाहता ? आपण व्यवहारांत सुद्धा प्रत्यक्ष पाहतों की आपलें एखाद्यावर प्रेम असल्यास त्याच्या सामान्य वस्तूविषयी सुद्धा आपल्याला अत्यंत प्रेम वाटतें व ती आपण शिरावर धारण करतो तो ज्या मार्गाने चालत गेला असेल तेथील मातीसुद्धा आपल्याला पवित्र वाटते तर मग ज्या शरीराच्या आश्रयानें साक्षात परमेश्वर आपली पूजा ग्रहण करून आपल्यावर कृपा करतो आणि आपले सारे अज्ञानमालिन्य दूर करून आपल्याला चिरशांतिसुखाचा अधिकारी करतो त्या शरीरावर साक्षात परमेश्वरासारखी भक्तिश्रद्धा ठेवावी असें शास्त्र सांगतात यांत आश्चर्य तें काय ?

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत अत्यंत एकनिष्ठ भक्ताला आपल्या गुरु-विषयी प्रेम वाटलेंच पण गुरुच्या एखाद्या नातलगाविषयी अगर गुरुच्या गावचा एखादा मनुष्य भेटला तरी एकदम गुरुची आठवण होऊन त्यालाच गुरु म्हणून तो नमस्कार करील ! भक्ताची गुरुभक्ति एकदा उच्च अवस्थेला पोहोचली म्हणजे त्याला आपल्या गुरूंत एकहि दोष दिसत नाही

गुरु जें सांगेल ते त्याला प्रमाण,—त्याची दृष्टिच तशी होऊन जाते कावीळ झालेल्या माणसाला जसें सर्व काही पिवळेंच दिसतें, तसे त्याचें होऊन जातें, त्याला जिकडे तिकडे 'ईश्वरच सर्व काही झालेला आहे,' असें दिसू लागतें"

दक्षिणेश्वरी एक दिवस श्रीरामकृष्ण, एका सरल पण वादप्रिय स्वभावाच्या एका शिष्याला, काही गोष्ट समजावून सांगत होते, पण त्याच्या विचारशक्तीला ती गोष्ट काही केल्या पटेना श्रीरामकृष्णांनी त्याला तीन चार वेळ ती गोष्ट सांगूनहि जेव्हा त्याचा तर्क आणि विचार संपेना, तेव्हा किंचित् रागावल्यासारखे करून पण गोड शब्दांनी ते त्याला म्हणतात, "तू कसा मनुष्य आहेस रे? मी स्वत सांगत आहें आणि तरी सुद्धा हें तुला पटत नाही?" तेव्हा मात्र त्या शिष्याचें गुरुप्रेम एकदम जागृत झालें व तो किंचित् लाजून म्हणाला, "महाराज! चूक झाली आपणच प्रत्यक्ष सांगता आणि मला हें पटणार नाही असें कसें होईल? इतका वेळ मी आपल्या विचारशक्तीच्या जोरावर उगीच वाद घालीत होतो" हें ऐकून प्रसन्न होऊन हसत हसत श्रीरामकृष्ण म्हणतात—"गुरुभक्ति कशी असावी सांगू? गुरु जसें सांगेल तसें लागलीच दिसू लागलें पाहिजे अशी भक्ति अर्जुनाची होती एक दिवस रथात बसून अर्जुनाबरोबर श्रीकृष्ण सहज फिरत चालले असतां मधेंच आकाशाकडे पाहून म्हणाले, "अहाहा! अर्जुना, हें पाहिलेंस, का, कसें एक सुंदर खबूतर उडत चाललें आहे तें!" आकाशाकडे पाहून अर्जुन लागलीच म्हणाला, 'खरच, कृष्णा, किती सुंदर खबूतर आहे हे!' पण पुन्हा श्रीकृष्ण वर पाहून म्हणाले, 'छे, छे, अर्जुना! अरे हें खबूतर नव्हे!' अर्जुन तिकडे पाहून पुन्हा म्हणाला, "खरेंच, कृष्णा! अरे हें खबूतर दिसत नाही!' आता, हें तू लक्षात घे की, अर्जुन महान् सत्यनिष्ठ, उगीच कृष्णाची खुशामत करण्यासाठी तर तो असें म्हणाला नाही? पण श्रीकृष्णाच्या शब्दावर त्याचा इतका विश्वास आणि भक्ति की, कृष्णाने जें काही सांगितलें तें अर्जुनाला अगदी तसें दिसू लागलें!" असो

ही ईश्वरी शक्ति सर्व मनुष्याच्या मनात कमीअधिक प्रमाणात वास करीत असल्यामुळे, गुरुभक्तिपरायण साधक अखेरीस अशा अवस्थेला

जाऊन पोहोचतो की, त्या वेळी ही शक्ति त्याच्या स्वतःमध्येच आविर्भूत होऊन, त्याच्या मनातील सर्व संशयाचा उलगडा करून गूढ गूढ आध्यात्मिक तत्त्वें त्याला समजावून देते. मग आपले संशय दूर करून घेण्यासाठी त्याला त्या वेळी कोठेहि दुसरीकडे जावें लागत नाही. या अवस्थेसंबधाने श्रीरामकृष्ण म्हणत असत—"शेवटीं मनच गुरु होतें" परंतु तें मन व आपलें नेहमीचें मन यात फार फरक. आपलें नेहमीचें मन म्हणजे अशुद्ध व अपवित्र असून, भोगसुखाच्या, कामकांचना-सक्तीच्या मागे लागलेलें असतें आणि हें मन शुद्ध व पवित्र असून ईश्वरी शक्ति प्रकट होण्याचें यंत्रस्वरूप बनलेलें असतें. तसेंच ते म्हणत, "गुरु म्हणजे जशी सखी, जोपर्यंत राधेची व कृष्णाची भेट झालेली नसते, तोपर्यंत सखीचें काम संपत नाही. श्रीगुरु आपल्या शिष्याचा हात धरून, त्याला उच्च उच्चतर भावप्रदेशात नेत नेत त्याच्या इष्टदेवतेसमोर आणून, 'हे, शिष्या! हें बघ तुझें इष्ट दैवत!' असें म्हणून स्वतः अंतर्धान पावतात!"

एक दिवस, श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून गुरुभावाचें याप्रमाणे रहस्य ऐकून, त्यांचा एक अत्यंत अनुरक्त भक्त, "तर मग अखेरीस, एक दिवस, श्रीगुरूंची व आपली ताटातूट होणारच अं?" असें वाटून, व्यथित अंतःकरणाने त्यांना म्हणाला, "महाराज, तव्हा गुरु कोठे जातात बरे?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "गुरु त्या इष्टदेवतेशी एकरूप होऊन जातात. गुरु, कृष्ण, वैष्णव हे तीनहि एकच—एकाचीच ही तीन रूपें!"

---

८. श्रीरामकृष्णांचा गुरुभाव

तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें कें असे साधन ? ।
हें जाणोनि मिया नमन । निवांत केलें ।।—ज्ञानेश्वरी

गौरी म्हणे, "तुमचे अनुभव वेद-वेदान्त मोडून फार पुढे गेले आहेत !"

—श्रीरामकृष्ण

शास्त्रात म्हटलें आहे की, क्षुद्र मीपणाचा सर्वस्वी त्याग करून, ईश्वरीय भावातच सदा सर्वकाळ राहून जगद्गुरु व ब्रह्मज्ञ पदवीला पोहोचलेला पुरुष सर्वज्ञ होतो. "साधारण मानवाप्रमाणे, त्याच्या मनात कधी मिथ्या संकल्प उदय पावत नाहीत. त्याच्या मनात, ज्या वेळी जो विषय जाणण्याची इच्छा होते, तो विषय त्या वेळी त्याच्या अंतर्दृष्टीपुढे प्रकाशित होतो आणि त्या विषयाचें तत्त्व ते सहज रीतीने जाणू शकतात." हें ऐकून, शास्त्राचा हें म्हणण्याचा भाव न समजून, आमच्या मनात कितीतरी तर्कवितर्क उत्पन्न होत असतात. आम्ही म्हणतो, "हें जर खरें असेल तर, पूर्वकालीन ऋषि जडविज्ञानासंबंधी इतके अज्ञ का होते ? हायड्रोजन व ऑक्सिजन हे दोन वायु काही विशिष्ट प्रमाणात एकत्र झाले म्हणजे पाणी होतें, ही गोष्ट कितीशा ब्रह्मज्ञ ऋषींना माहीत होती ? चार पाच महिन्यांचा मार्ग विजेच्या साहाय्याने केवळ चार पाच सेकंदात आक्रमिता येतो, या गोष्टीची शक्यता कितीशा ऋषींच्या लक्षात आली होती ? अथवा इतरहि शास्त्रीय शोध कितीशा ऋषींनी लावले होते ? अथवा लावून ठेवण्याचा प्रयत्न कितीशा ऋषींनी केला होता ?"

श्रीरामकृष्णाच्या चरणाच्या आश्रयाचा लाभ झाल्यावरच आम्हाला समजून आलें की, शास्त्रांनी सांगितलेली ही गोष्ट अशा भावाने समजून घेतल्यास तिचा काहीच अर्थ लागत नाही, परंतु शास्त्रांनी ज्या भावाने ही

गोष्ट सांगितली आहे त्या भावानें तिचा विचार केल्यास तिचा अर्थ बरोबर लागतो श्रीरामकृष्ण यासंबधानें म्हणत, "चुलीवर भात शिजत आहे, तो नीट शिजला की नाही हें पाहण्यासाठी तुम्ही काय करता? पळीच्या दांड्यावर त्यांतील चारपांच शितें काढून घेऊन चाचपून पाहता, नाही? मग सारा भात शिजला हें कशावरून ठरवता? त्याचप्रमाणे हा सर्व जगत्संसार नित्य की अनित्य, सत् की असत, हें सुद्धा, त्यांतीलच चारपांच गोष्टी तपासून पाहून ठरविता येतें पाहाना मनुष्य जन्मला, कांही दिवस वांचला, नंतर मरून गेला जनावरांचें बघावें तों असेंच, झाडाझुडपांचें पाहावें तों असेंच—बाळें! अशा रीतीनें पाहता पाहता समजलें की, ज्या वस्तूला म्हणून नाम आहे, रूप आहे त्या सर्वांची हीच वाट! अशा रीतीनें कळून आलें की, या साऱ्या जग त्संसाराचा हाच स्वभाव आहे पृथ्वी, सूर्यलोक, चंद्रलोक, या सर्वांना नाव आहे अर्थात यांचीहि हीच वाट! मग तुम्हाला जगतांतील सर्व वस्तूंचा स्वभाव समजला की नाही? याप्रमाणें संसार हा अनित्य आहे, असत् आहे असें निःसंशय समजलें की, मग तुमचें मन संसारावरून उडून जाऊन तुमच्या सर्व सांसारिक वासना नष्ट होतील आणि संसाराची अनित्यता पटून तुम्ही त्याचा त्याग केला की, तुम्हाला जगत्कारण ईश्वराचा साक्षात्कार होईल अशा रीतीनें ज्याला ईश्वराचें दर्शन झालें तो सर्वज्ञ झाला नाही, तर काय झालें सांगा पाहू!

श्रीरामकृष्णाच्या या गोष्टीवरून समजलें की, खरेंच एका अर्थानें तो सर्वज्ञच झाला खरा ज्ञान ज्ञान म्हणजे तरी काय? एखाद्या पदार्थाचा आदि, मध्य व अंत पाहता येणें अगर त्याची माहिती होणें व त्या पदार्थाची उत्पत्ति ज्यापासून झाली असेल, तेंहि पाहता येणें अथवा तें जाणता येणें यालाच आपण त्या पदार्थाचें ज्ञान असें म्हणत असतों नव्हे काय? तर मग पूर्वोक्त रूपानें जगत्संसाराला जाणणें अथवा समजणें यालाच ज्ञान म्हणावयाचें नाही तर कशाला? शिवाय हें ज्ञान जगदंतर्गत सर्व पदार्थांसंबधानं साम्येंच सत्य आहे अर्थातच त्याला जगदंतर्गत सर्व पदार्थांचें ज्ञान झालें असेंच म्हणणें पाहिजे व या प्रकारचें ज्ञान ज्याला झालें, त्याला सर्वोत्तरच सर्वज्ञ म्हटलें पाहिजे! तर मग शास्त्रांनीं सांगितलें आहे तें कांही खोटें नव्हे!

शास्त्राचा सांगण्याचा भावार्थ, हा अशा प्रकारचा आहे कोणत्याहि विषयावर मनाची एकाग्रता केली म्हणजे त्या विषयाचें ज्ञान आपणाला प्राप्त होतें ही गोष्ट आपल्या नित्याच्या अनुभवातली आहे तर मग आपल्या मनाचें ज्यानी पूर्णपणें आकलन करून, त्यास आपल्या ताब्यात ठेविलेलें असतें, अशा ब्रह्मज्ञ पुरुषाना, कोणताहि एखादा विषय जाणण्याची इच्छा होताच, त्या विषयावर आपल्या मनाची सर्व शक्ति एकत्रित करून तो विषय सहज जाणता यावा, यात काय आश्चर्य आहे ? प्रश्न एवढाच आहे की, सर्व जगत्संसार अनित्य आहे, अशी ज्याची दृढ धारणा झालेली असते आणि सर्वशक्तिमान जगत्कारण ईश्वराचा, ज्यानी आपल्या भक्ति-प्रेम-तपस्येच्या बळावर साक्षात्कार करून घेतलेला असतो, त्याच्या मनात आगगाडी चालविण्याचा, कारखाने काढण्याचा अथवा शास्त्रीय शोध लावण्याचा सकल्पच अथवा प्रवृत्तिच उत्पन्न होते की नाही ? शास्त्रीय शोध लावण्याचें बाजूलाच राहो पण त्याचें आपल्या शरीराकडे तरी लक्ष असते की नाही ? जर त्याच्या मनात अशा प्रकारच्या सकल्पाचा अथवा प्रवृत्तीचा उदय होणेंच असभवनीय होऊन जात असेल, तर मग त्याच्याकडून या गोष्टी न घडाव्या हें ठीकच आहे श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सहवासाच्या लाभाने आम्ही असें प्रत्यक्ष पाहिलें की, खरोखरच ब्रह्मज्ञ पुरुषाच्या मनात, अशा प्रकारचा सकल्पच उदय पावत नाही! यासबधाने श्रीरामकृष्णाच्या चरित्रातील एकदोन गोष्टी येथे सांगितल्यास बरें पडेल

अखेरच्या वर्षी काशीपुरातील बगीच्यात, श्रीरामकृष्ण गळयाच्या रोगाने अत्यवस्थ असून, रोग दिवसेंदिवस वाढतच होता ते आजारी असल्याचें ऐकून श्रीयुत शशधर तर्कचूडामणि व आणखी काही मडळी, एक दिवस त्याच्या समाचारास आली बोलता बोलता पडितजी श्रीरामकृष्णाना म्हणाले, "महाराज, शास्त्रात वाचलें आहे की, आपल्यासारखे पुरुष इच्छामात्रेंकरून शारीरिक रोग सहज बरे करू शकतात मन काही वेळ रोगाच्या जागी एकाग्र करून 'आराम होवो,' अशी इच्छा करताच, रोग बरा होऊन जातो तर मग, आपण एकदा असें करून पाहिल्यास चालायचें नाही काय ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तुम्ही पडित असून ही काय गोष्ट बोलत आहा ? जें मन एकदा सच्चिदानदाला

आपण केलें त्याला तेथून उठवून या मगलल्या हाडामासाच्या सापळ्यावर आणण्याची प्रवृत्ति होईल काय ?

या भाषणाने पंडितजी निरुत्तर झाले. परंतु स्वामी विवेकानंद प्रभृति भक्तमंडळींना स्वस्थ बसवेना. पंडितजी निघून गेल्यावर त्यांनी पंडितजींच्या म्हणण्याप्रमाणे करण्याविषयी श्रीरामकृष्णांना अत्यंत आग्रह केला. ते म्हणाले, "महाराज, आपणाला रोग नाहीसा केलाच पाहिजे. निदान आमच्याकडे तरी पाहून आपला रोग बरा केला पाहिजे!"

श्रीरामकृष्ण —माझी काय अशी इच्छा आहे होय रे, की मी रोग भोगत बसावें ? मी तर खूप म्हणतो की रोग बरा व्हावा. पण तसें होतेय कुठे ? बरें होणे न होणें ह्या साऱ्या आईच्या हातातल्या गोष्टी आहेत !

स्वामी विवेकानंद —तर मग आईलाच सांगा ना रोग बरा करायला ? ती आपलें खचित ऐकेल !

श्रीरामकृष्ण —तुम्ही तर पुष्कळ सांगता रे, पण ही गोष्ट माझ्या तोंडातून बाहेरच पडत नाही; त्याला मी काय करूं ?

स्वामी विवेकानंद —तें काही नाही, महाराज, आपणाला ही गोष्ट आईजवळच काढलीच पाहिजे !

श्रीरामकृष्ण —बरं बुवा, बघेन. शक्य असेल तर काढीन.

काही तासांनी स्वामीजी श्रीरामकृष्णांच्या जवळ जाऊन म्हणाले, 'महाराज, आपण आईजवळ गोष्ट काढली काय ? आई काय म्हणाली ?'

श्रीरामकृष्ण —आईला म्हणालो, 'आई, (गळ्याकडे बोट दाखवून) याच्यामुळे काही खाता येत नाही. तरी दोन घास खाता येतील असे काही कर.' यावर तुम्हा साऱ्यांकडे बोट दाखवून आई म्हणाली, 'का बरं ? या इतक्यांच्या तोंडांनी तू खात नाहीस का ?' हे ऐकून मला लाज वाटली, माझी छाती धाड धाड उडू लागली व मी मग आणिक काही बोलू शकलों नाही !

किती हा देहबुद्धीचा अद्भुत अभाव ! आणि अद्वैतज्ञानाचा हा किती परमावधि ! त्यावेळी महामहिम श्रीरामकृष्णांचा रोजचा आहार म्हणजे केवळ

पावशेर दीड पावशेर पातळसोजी मात्र होता, आणि अशा अवस्थेत, 'का बरें, या इतक्याच्या तोंडानी तू खात नाहीस का ?' असें जगदंबेने म्हटल्यावरोबर "या क्षुद्र शरीराला, 'मी' म्हणाल्यो हें मी केवढें पाप केले !" असें वाटून श्रीरामकृष्ण लज्जेने तोंड खाली करून निरुत्तर झाले व रोग बरा करण्याची कल्पना सुद्धा मनात आणू शकले नाहीत !

तसेंच आणखी एक दिवस, बागबाजारातील श्रीयुत बलराम बसूच्या घरी श्रीरामकृष्ण आले होते त्या वेळी दहाचा सुमार असावा श्रीरामकृष्ण त्या दिवशी यावयाचें अगोदरच ठरलें होतें व म्हणून नरेंद्र वगैरे अनेक भक्त-मंडळी तेथें जमून, श्रीरामकृष्णांशी व आपापसात गोष्टी बोलत बसली होती. गोष्टी निघता निघता मायक्रोस्कोपची गोष्ट निघाली व डोळ्याला मुळीच न दिसणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यातून पाहिलें असता दिसतात, अगावरचा एखादा लहानसा केस एखाद्या काठीएवढा दिसतो, अगदी लहान वस्तूचे सुद्धा निरनिराळे भाग दिसून येतात—वगैरे गोष्टी ऐकून, श्रीरामकृष्णाना एखाद्या लहान मुलासारखें कौतुक वाटलें व तें यंत्र पाहण्याची त्यानी इच्छा प्रदर्शित केली अर्थातच त्याच दिवशी दुपारी तें यंत्र कोठून तरी आणून श्रीरामकृष्णाना दाखवावयाचें, असें भक्तमंडळीनी ठरविलें

तपास करता करता स्वामी प्रेमानंदजीचे बंधु डॉ बिपिन बिहारी घोष याच्यापाशी एक मायक्रॉस्कोप असल्याचें मंडळीना कळल व त्यानी लगेच तो त्याच्याकडून आणवून त्यातून कसें काय दिसतें, तें दाखविण्यासाठी श्रीराम-कृष्णाच्या जवळ तो नेला श्रीरामकृष्ण उठले पाहण्यासाठी पुढे झाले, परतु काहीएक न पाहताच मागे सरल ! सर्वांना याचा मोठा अचंबा वाटून, तसें करण्याचें कारण विचारता श्रीरामकृष्ण म्हणाल, "या वेळी मन इतक्या उच्च अवस्थेवर आरूढ झालें आहे की काही केल्या त्याला आता तेथून उतरविता येत नाही !" आम्ही त्याच्या मनाच्या उतरण्याची पुष्कळ वाट पाहिली, परतु व्यर्थ त्यांचें मन त्या दिवशी साधारण अवस्थेवर आलेंच नाही व अर्थातच मग त्यानी तें यंत्रहि पाहिलें नाही !

वरील दोन्ही गोष्टीवरून स्पष्ट दिसून येईल की श्रीरामकृष्णा-सारख्या ब्रह्मानंदात रंगून गेलेल्या पुरुषाचें आपल्या शरीराकडेहि लक्ष

नसतें, मग इतर विषयाकडे त्याचें लक्ष न गेल्यास व त्या विषयावर मन एकाग्र करून त्या विषयाचें ज्ञान त्यानी प्राप्त करून न घेतल्यास त्यात आश्चर्य कोणतें ? असो

देहादि साधारण भाव मोडून श्रीरामकृष्णाचें मन जेव्हा उच्च उच्चतर भावभूमीवर आरोहण करीत जाई, तेव्हा त्या त्या अवस्थेमध्ये प्राप्त होणारे सर्व असाधारण दर्शनसमूह त्याना प्राप्त होत आणि देहबुद्धीचा सर्वस्वी त्याग करून, जेव्हा त्याचें मन अद्वैतभावात लीन होऊन जाई, तेव्हा तर त्याच्या इंद्रियाचे सर्व व्यापार अजीबात बंद होऊन जात, हृदयाचें स्पंदन सुद्धा बंद होई व काही कालपर्यंत त्याचा पार्थिव देह मृतवत् पडून जाई! त्या वेळी त्याच्या बुबुळाना स्पर्श केला तरी पापण्या हाल्त नसत! या अत्यंत उच्चावस्थेंत, त्याना पृथ्वी वरील सर्व गोष्टीचा व सर्व विषयाचा पूर्ण विसर पडे, तो इतका की, या अवस्थेंतून नेहमीच्या साधारण अवस्थेंत मन आल्यानंतर सुद्धा काही काळ-पर्यंत त्याना नित्य परिचयातील वस्तु व व्यक्ति याची सुद्धा ओळख पटत नसे व आपण ही काही तरी नवीन सृष्टि पाहत आहो, असा भास होऊन, आपण या वस्तु व व्यक्ति, मागे केव्हा तरी पाहिल्या होत्या की काय, अशी ते आठवण करू लागत!! मग आपल्या समजुतीमध्ये काही चूक तर होत नाहीना, हें पाहण्यासाठी जवळच्या एखाद्या व्यक्तीकडे बोट दाखवून 'नरेंद्र?' (हा नरेंद्रच आहे की काय?) 'राखाल?' व एखाद् दुसऱ्या वस्तूकडे बोट दाखवून 'गडू?' 'धोतर?' असें विचारीत व जवळच्या मंडळीनी 'होय महाराज, नरेंद्र' 'होय महाराज, गडू', असें उत्तर दिलें म्हणजे जणु काय ओळख पटली, असें वाटून मग इतर गोष्टी बोलावयास लागत!!

वरील विवेचनावरून दिसून आलें असेल की, या समारानील निरनिराळ्या वस्तु व व्यक्ति याचकडे श्रीरामकृष्ण दोन दृष्टींनी पाहत एक, विराट अहं-कारामध्ये त्याचें मन एकरस होऊन गेल्यावर, त्या उच्च अवस्थेवरून व साधारण भावभूमीवरून, या कारणान कोणत्याहि वस्तूच्या व व्यक्तींच्या बद्दल त्याचें एकदशी मन कधीहि होत नसे व याच कारणाने ते दुसऱ्याच्या मनातील सर्व भाव जाणू शकत आम्ही म्हणजे माणसाला माणूस, जनावराला जनावर,

झाडाला झाड अशा दृष्टीने जाणतो , परंतु श्रीरामकृष्णांना माणूस, जनावर, झाड, हें सर्व माणूस, जनावर, झाड, असें तर दिसेच, शिवाय असेंहि दिसे की, या सर्वांमध्ये तो जगत्कारण सच्चिदानंद भरलेला आहे ! कोणामध्ये त्याचा प्रकाश अधिक तर कोणामध्ये कमी, इतकाच फरक ! ते म्हणत, "असें पाहतों की, माणूस, जनावर, झाड, प्राणी, ह्या जणु काय निरनिराळ्या खोळी आहेत उशीच्या, तक्क्याच्या पिशव्या असतात की नाही ? एखादी चिटाची, एखादी खादीची, एखादी आणखी दुसऱ्या कशाची, एखादी चौकोनी, एखादी वाटोळी, अशा निरनिराळ्या कापडाच्या व तऱ्हेच्या असतात पण या साऱ्या पिशव्यांत एकच पदार्थ भरलेला असतो,—कापूस ! त्याचप्रमाणे माणूस, जनावर वगैरे सर्वांत तो एकच अखंड सच्चिदानंद भरलेला आहे ! खरोखरच मला दिसत रे, की आई ह्या साऱ्या निरनिराळ्या चादरी अंगावर घेऊन आतून डोकावून पाहत आहे ! एकदा अशी अवस्था होती की, जेव्हा सर्व काळ असेंच दिसते असे ! माझी ही अवस्था पाहून ती नीट न समजल्यामुळे, सगळेजण मला शिकवायला, शांत करायला आले रामलालच्या आईनें मला किती तरी मागितलें आणि शेवटी आपण रडायला लागली ! या साऱ्याकडे पाहिलें तो असें दिसलें की, (मंदिराकडे बोट दाखवून) ही आईच तऱ्हेतऱ्हेने सजून, मा साऱ्या गोष्टी करीत आहे ! हे तिचे ढंग पाहून हसता हसता माझी मुरकुंडी वळली व म्हणू लागलो, 'वा ! आई ! काय सजली आहेस पण !' आणखी एक दिवस, मंदिरात आसनावर बसून आईचें ध्यान करू लागलो, पण काही केल्या आईची मूर्ति काही ध्यानात येईना ! हें असें का होतें म्हणून पाहतों, तों कालीघाटावर रमणी म्हणून एक वेश्या नेहमी स्नान करायला येत असे, तिच्यासारखें नटून देव्हाऱ्याच्या जवळच उभी राहून आई डोकावून पाहत आहे ! हें पाहून मला हसू आलें व म्हणालो 'वाहवा ! आई ! आज तुला रमणी व्हायची इच्छा झाली होय ! तरीहि बर आता याच रूपाने आज आपली पूजा घे !' रमणीसारखं नटून आईने दाखविलें की, वेश्या देखील मीच, माझ्याशिवाय दुसरें काही नाही ! आणखी एक दिवस मछुआबाजारातून गाडीत बसून चाललो होतों पाहिलें की, पागली नटूनसजून, भांग काढून, सुंदर लुगडें नेसून व्हरांड्यात उभी राहून गुडगुडी ओढीत एक वेश्या लोकांची मनें भुल-

वीत आहे ! ! हें पाहून चकित होऊन म्हणाले, 'वाहवा ! आई ! आज तुला हें रूप घ्यावेंसें वाटलें होय !' व तिला नमस्कार केला !" उच्च भाव भूमीवर आरोहण करून जगतातील वस्तुमात्राकडे या दृष्टीने पाहण्याचें आम्हीं साफ विसरून गेलो असल्यामुळे, श्रीरामकृष्णाच्या या अद्भुत उपलब्धीचें स्वारस्य आम्हाला कळावें कसें ? असा

ही याली उच्च भावभूमीवरून पाहण्याची तन्द्रा, आणि श्रीरामकृष्ण जेव्हा साधारण भावभूमीवर येत, तेव्हा त्यांच्या मनात स्वार्थसुखाची अथवा भोगसुखाची लेशमात्रहि इच्छा नसल्यामुळे त्यांच्या शुद्ध बुद्धीला व दृष्टीला आमच्यापेक्षा किती तरी अधिक विषय समजून येत व किती तरी सूक्ष्म आणि गुतागुतीच्या गोष्टी त्याना सहज समजून येत ! अद्वैतभाव पूर्णपणें बाणवून घेतल्यामुळे त्याना जगात ईश्वराच्या स्वरूपावाचून काही दिसत नसे, आणि त्यांच्या या अद्वैत ज्ञानाचें गांभीर्य इतकें होतें की अगदी थोड्याशा उद्दीपनाने देखील त्याना एकदम समाधि लागे ! अशा प्रकारची उदाहरणें नित्य घडत

एक दिवस ते आपल्या खोलीच्या व्हराड्यात बसले असता तेथें एक पतग उडत आला त्याच्या अगात एक भला मोठा काटा घुसला असून तो बिचारा पतग त्याला काढण्यासाठीच खूप धडपड करीत होता त्याची ती अवस्था पाहून श्रीरामकृष्णाचें अग थरारलें व "रामा ! काय रे तुझी ही शोचनीय अवस्था !" असें म्हणत म्हणत ते समाधिमग्न झाले !

एक दिवस गाडीत बसून, कलकत्त्याहून दक्षिणेश्वरी परत येत असता, एका मोठ्या रस्त्यावर एका पानवाल्याचें दुकान त्यांच्या नजरेस पडलें दुसऱ्या एका मोठ्या दुकानाच्या पायऱ्याजवळ नाल्याला लागून एक कमान असून, तिच्या खाली एकच मनुष्य कसाबसा बसेल इतकीच जागा होती तेथ नाल्यावरच एक चौरग माडून, त्या कमानीखाली त्या अडचणीच्या जागेत पानवाल्याने आपलें दुकान थाटलें होतें ! त्या बिचाऱ्याला नीट उठता बसता यण्याची मारामार होती ! हा त्याचा प्रकार पाहून श्रीरामकृष्णाच्या डोळ्याना पाणी आलें आणि 'आई ! आई ! तुझ्या मायेचा प्रभाव काही विलक्षण आहे, असें म्हणत म्हणत ते समाधिमग्न झाले !

आणखी एक दिवस, कलकत्त्याहून दक्षिणेश्वरी परत येत असता, त्याची बग्गी एका दारूच्या गुत्त्याजवळून गेली तेथे गिऱ्हाइकांची खूप गर्दी असून, सुरापानाच्या आनंदाने बेहोष होऊन कोणी मोठमोठ्याने बोलत होते, कोणी गात होते, कोणी नाचत होते,—असा एकच गोंधळ त्यांनी तेथे माजविला होता! हा त्यांचा आनंद पाहून श्रीरामकृष्णांना, ब्रह्मानंदाचें उद्दीपन झालें आणि एकदम गाडीतल्या गाडीत उभें राहून त्यांच्याकडे पाहत, "वा! ठीक! छान चाललें आहे!" असें म्हणत म्हणत ते समाधिमग्न झाले!

कित्येकदा तर 'कारण' (मद्य) या शब्दाच्या नुसत्या उच्चाराने त्यांना जगत्कारण ईश्वराचें उद्दीपन होऊन त्या नशेंत समाधिमग्न झालेले आम्ही त्यांना पाहिलें आहे! स्त्रीपुरुषाच्या ज्या अवयवाचे नुसतें नामोच्चारण करणें सुद्धा असभ्य, अश्लील समजलें जातें—त्याचा उच्चार करीत करीत, त्यांनी कित्येकदा समाधिमग्न व्हावें आणि अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर म्हणावें, "आई! पन्नास वर्ण म्हणजे तरी तुझेंच स्वरूप ना ग? मग ज्या वर्णांच्या जुळणीनें वेदवेदान्त झाले आहेत, ते सुद्धा सारे अश्लीलच! तुझ्या वेदवेदांचा 'क' 'ख' निराळा आणि अश्लील भाषेचा 'क' 'ख' निराळा असें तर नाहीना! वेदवेदान्तहि तूच आणि शिव्यागाळीहि तूच!" आणि असें म्हणत म्हणत पुन्हा समाधिमग्न व्हावें! ! जगतातील सारें चांगलेंवाईट, हें त्यांच्या पवित्र दृष्टीला केवळ जगन्मातेचें स्वरूप दिसे! केवढें हें मनाचें पावित्र्य!

तसेंच श्यामपुकुरातील बगीच्यात असण्याचे वेळी एक दिवस एकाने त्यांना साकार व निराकार ध्यानाला उपयोगी अशी आसनें विचारली असता, ती त्याला श्रीरामकृष्ण समजावून देत होते पद्मासन घालून डाव्या हाताच्या पंजाच्या तळावर उजव्या हाताच्या पंजाचा पृष्ठभाग ठेवून, ते दोन्ही हात आपल्या वक्षःस्थळावर धारण करून, डोळे मिटून ते म्हणाले, "सर्व प्रकारच्या साकार ध्यानाला हें आसन प्रशस्त आहे" नंतर याच आसनावर बसून, डाव्या गुडघ्यावर डावा व उजव्या गुडघ्यावर उजवा पंजा उताणा ठेवून, आंगठा व तर्जनी यांची टोकें एकमेकांना मिळवून, बाकीची बोटें सरळ ठेवून,

दृष्टि भुवयामध्ये स्थिर करून म्हणाले, "निराकार ध्यानाला हेंच आसन प्रशस्त आहे" परंतु असें म्हणता म्हणता त्याना समाधि लागली! समाधीतून उतरल्यावर ते म्हणाले, "आता आणखी काही सांगत नाही कारण अशा रीतीने या आसनावर बसताक्षणीच उद्दीपन होतें व मन तन्मय व समाधिलीन होऊन जातें?"

सदैव ईश्वराचेंच चिंतन व सदैव भाव व समाधि यामध्ये निमग्न राहत गेल्याने, त्यांचे ठिकाणी अद्वैतभावाची पराकाष्ठा होऊन गेली होती आणि ते यथार्थ दिव्य भावारूढ झाले होते ईश्वराशी आपलें पृथगस्तित्व ते पूर्णपणें विसरून गेल्यामुळे आणि 'अहं'चा लवलेशहि त्यांच्या मनात न राहिल्यामुळे, त्यांची इच्छा तीच ईश्वराची ईच्छा, अशी त्यांची अवस्था होऊन गेली होती त्यांच्या सर्व व्यवहारात, त्यांच्या बोलण्याचालण्यात, मानवी दुर्बलता अगर असपूर्णता यत्किंचितहि राहिली नव्हती त्यांचें शरीर चैतन्यमय होऊन गेलें असून, दिव्य ईश्वरी शक्ति प्रकट होण्याचें तें एक प्रचंड यंत्र बनून गेलें होतें हा त्यांचा अलौकिक दिव्य भाव दाखविणारी उदाहरणें त्यांच्या जीवनात प्रत्यही घडत आणि त्यांच्या दिव्य शक्तीचा परिचय सर्वांस करून देत

अवतारिक महापुरुषाच्या ठिकाणी, दुसऱ्याला स्पर्श करून अथवा त्याच्याकडे पाहून अथवा नुसत्या इच्छेने, त्याचें मनोमालिन्य बदलून, त्याची वृत्ति ईश्वराभिमुख करण्याची शक्ति असते ही शक्ति श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी पूर्णपणें वास करीत होती असें दिसून येई की, कित्येक वेळी, एखाद्यानें त्यांच्याहून विरुद्ध मताचें अवलंबन करून त्यांच्याशी खूप वादविवाद करीत असावें 'श्रीरामकृष्णाचें म्हणणें मान्य करायचेंच नाही', असा जणु त्याने निश्चयच केलेला असावा आणि अशा वेळी त्यांच्याशीं बोलता बोलता मोठ्या कुशलतेनें, श्रीरामकृष्णानी त्याच्या अंगाला स्पर्श करावा! त्याबरोबर असें होई की, त्या वेळेपासून त्याच्या विचारप्रवाहाची गति जणु बदलून जाई आणि तो मनुष्य श्रीरामकृष्णाचा सिद्धान्त पूर्णपणें मान्य करी! श्रीरामकृष्ण स्वत: कधीकधी म्हणत, "मंडळीशी बोलत असता, मधेच असा एखाद्याला स्पर्श का करतों, तुम्हाला माहीत आहे? ज्या अविद्या शक्तीनें त्याच्या मनावर आच्छादन घातलेलें असतें, त्या शक्तीचा जोर कमी होऊन, त्याला सत्य काय तें समजावें म्हणून!"

आपल्या भक्तमंडळीपैकी अनेकांना ते ध्यानस्थ होण्यास सांगून, त्यांच्या वक्ष-स्थलाला वा जिव्हेला स्पर्श करीत त्या शक्तिपूर्ण स्पर्शाने त्यांच्या मनातील बाह्य विषयचिंतन नाहीसें होई व वृत्ति अंतर्मुख होऊन जाई आणि निरनिराळ्या व्यक्तींना निरनिराळी दर्शनें आणि अनुभव प्राप्त होत ! नरेंद्र, छोटा नरेंद्र, तारक, तेजचंद्र वगैरे बहुतेक सर्व भक्तमंडळीच्या आयुष्यात या त्यांच्या दिव्य शक्तिपूर्ण स्पर्शाने क्रांति घडवून आणली नरेंद्रनाथाच्या संबंधात तर, या योगाने केवढी उलथापालथ करून टाकली, ह्याचें वर्णन पुढे येईलच स्वामी विवेकानंद म्हणत असत, "मनाच्या बाहेर असणाऱ्या शक्तींना काही उपायांनी वश करून घेऊन, त्यांच्या जोरावर काही चमत्कार घडवून आणणे ही काही विशेषशी गोष्ट नाही , पण हा दक्षिणेश्वराच्या देवळातला अशिक्षित पुजारी, एखाद्या चिखलाच्या गोळ्याला जसे वाटेल तसे आकार द्यावे, तसे, लोकांच्या मनाला वाटेल तसे आकार देई, त्यांची वाटेल तशी घडामोड करी, स्पर्शाने अथवा नुसत्या इच्छेनें त्यांच्या मनातील विचारप्रवाह वाटेल तसे बदलून टाकी , यापेक्षा अधिक आश्चर्यकारक चमत्कार मी कुठेंहि कधीहि पाहिला नाही !"

या त्यांच्या दिव्य शक्तीची बरीचशी उदाहरणें मागे येऊन गेली आहेत काशीपुरातील बगीच्यात, अखेरच्या दिवसात, गळ्याच्या रोगाने अत्यवस्थ होऊन पडले असता, श्रीरामकृष्ण एक दिवस आम्हाला म्हणाले, "आई मला असें दाखवीत आहे की, (स्वतःकडे बोट करून) या शरीरात सध्या एक अशी शक्ति आविर्भूत झाली आहे की, आता कोणाला स्पर्शहि करण्याचें कारण नाही , 'तू त्याला स्पर्श कर', असें मी एखाद्याला सांगितलें व त्यानें स्पर्श केला म्हणजे झालें , तेवढ्यानेच त्या दुसऱ्याला चैतन्यप्राप्ति होईल ! जर या वेळी आईने हा रोग बरा केला, तर इथे लोकांची अशी गर्दी होईल की ती आवरता आवरता तुमच्या नाकी नऊ येतील आणि मलाहि इतके श्रम करावे लागतील की, औषधें घेऊन प्रकृति ठीक ठेवावी लागेल !" असो.

विशेष विशेष पर्वकाळी श्रीरामकृष्णाच्या शरीर व मनामध्ये विशेष विशेष प्रकारचा देवभाव उत्पन्न होत असे वैष्णवांच्या पर्वदिवशी वैष्णवभाव,

शाक्ताच्या पर्वदिवशी शक्तिभाव त्याच्या ठिकाणी विशेष प्रमाणात दिसून येई जसे---दुर्गापूजेच्या अथवा कालीपूजेच्या दिवशी ते श्रीजगदंबेच्या भावात इतके तन्मय होत की त्याच्या शरीराची ठेवण सुद्धा श्रीजगदंबेच्या वराभयकर मूर्तीप्रमाणे होऊन जाई। जन्माष्टमीच्या व इतर वैष्णव पर्वदिवशी श्रीकृष्ण व राधा याच्या भावात तन्मय होऊन त्याच्या अंगावर कम्पपुलकादि अष्ट सात्त्विक भावाची लक्षणें दिसून येत। आणि हे निरनिराळे भाववश इतक्या साहजिकपणें त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होत की, तसे उत्पन्न होण्यास त्याना काही एक श्रम पडत नसावेत, असें वाटे एवढेच नव्हे तर उलट कित्येक वेळा असेंहि दिसून आलें आहे की, अशा एखाद्या पर्वदिवशी ईश्वरीय कथाप्रसंगात अत्यंत तन्मय होऊन जाऊन आज म्हणजे अमुक एक पर्व दिवस आहे ही गोष्टहि ते विसरून गेले असाव आणि इतक्यात त्याच्या बाह्यकथावार्ता बंद होऊन जाव्या आणि त्या दिवसीच्या पर्वाला उचित अशा प्रकारचा भाव एकदम त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न व्हावा। जणु काय कोणी तरी जबरदस्तीने त्याच्या मनातील भावप्रवाह बदलून टाकीत आहे। कलकत्त्यात शामपुकुर येथे राहत असताना डाक्टर सरकार वगैरे मंडळीशी दुर्गापूजेच्या दिवशी बोलत असता श्रीरामकृष्णाना एकाएकी भाववश उत्पन्न झाला त्या वेळचें त्याचें तेजःपुंज आणि सस्मित वदनमंडळ पाहून कोणी म्हटलें असतें की त्याना काही आजार झाला आहे?

ज्या वेळी जो भाव त्याच्या मनात प्रबळ असे त्यामध्यच ते इतके तन्मय होऊन गेलेले असत की इतर कोणताहि विचार त्या वेळी त्याच्या मनात येत नसे आणि त्याच्या स्वभावाचें हें विशेषत्व आतापर्यंत वर्णिलेल्या त्याच्या चरित्रावरून स्पष्ट दिसून आलेंच असेल भाववशात जर ते चालत असत तर इकडे तिकडे सभोवती त्याचें मुळीच लक्ष नसे व एखाद्या झिंगलेल्या माणसाप्रमाणे त्याची पावलें पडत। एकसारखी बारा वर्षेपर्यंत खडतर तपश्चर्या केल्यामुळे त्याच्या मनाला एकाग्रतेची इतकी सवय झाली होती की हातातल्या कामावाचून अथवा मनात त्या वेळी असलेल्या विचारावाचून दुसरें काम अथवा विचार त्याच्याने होणेंच अशक्य होई। उदाहरणार्थ, दक्षिणेश्वरी देवीच्या देवळातील आपल्या खोलीतून श्रीजगदंबेच्या दर्शनासाठी

जगदंबेच्या देवळाकडे ते निघाले आहेत असे समजा त्यांच्या खोलीतून जगदंबेच्या देवळास जाताना वाटेंत श्रीराधागोविंदजीचें मंदिर लागतें, तेव्हां खरें पाहिलें तर, जाता जाता श्रीराधागोविंदजीचे दर्शन घेऊन मग श्रीजगदंबेच्या मंदिराकडे त्यांनी जावें पण त्यांच्याने असें कधीच होत नसे खोलीतून निघाले की त्यांनी सपाट्याने प्रथम श्रीजगदंबेचें मंदिर गाठावें व मातेला प्रणाम करून परत येताना श्रीराधागोविंदाच्या दर्शनास जावे ! प्रथम प्रथम आम्हाला वाटे की यांची श्रीजगदंबेवर विशेष भक्ति आहे, म्हणून ते असें करीत असावेत पण एक दिवस श्रीरामकृष्णच स्वत म्हणाले, "हें असें का होते बरें ? मातेच्या दर्शनास जायचें मनात आलें की सरळ मातेच्याच मंदिराकडे जावें लागते, राधागोविंदजीचें दर्शन घेऊन जावे अगर इकडे तिकडे करीत जावें म्हटलें, तर सोय नाही ! पायच इकडे तिकडे वळत नाहीत ! मातेचें दर्शन घेतलें म्हणजे मग वाटेल तिथे जाता येतें हें असें का व्हावें बुवा ?" याचें कारण ते स्वतच कित्येकदा सांगत ते म्हणत, " असें आहे की अमुक एक करायचें असें मनात आलें की लागलीच तसें झालेंच पाहिजे , मग त्याला इतका सुद्धा विलंब खपत नाही निर्विकल्प अवस्था प्राप्त झाली म्हणजे तिथे तर काही 'मी', 'तू' बोलणें चालणें, वगैरे काही उरत नाही तयून दोन तीन पायऱ्या उतरल्यानंतर सुद्धा मनाची अशी स्थिति असत की त्या वेळीहि अनेक वस्तु अथवा व्यक्ति यांच्याशी व्यवहार करता येत नाही समजा, त्या वेळी जेवायला बसलो आणि पानात पन्नास प्रकारच्या भाज्या असल्या तरी हातच मुळी त्यांच्याकडे जात नाही जें काही खायचें असेल ते सारें मिसळून, एक करुन एकाच जागेवरुन उचलून खावें लागतें !"

भावावेशात शरीरज्ञानाचा पूर्णपणें लोप झाल्यामुळे त्यांचे हात, पाय, मान वगैरे भाग वाकडेतिकडे होऊन जात व कधी कधी तर सारें शरीरच हालू लागून हे आता पडतात की काय असे वाटे ! म्हणून अशा वेळी जवळपास असलेली भक्तमंडळी, त्यांचे वेडेवाकडे झालेले अवयव हळूहळू जसेच्या तसे करीत व ते पडू नयेत म्हणून त्यांना नीट धरून ठेवीत ! आणि त्यांची समाधि उतरण्यासाठी ज्या देवतेच्या अगर भावाच्या चिंतनामुळे त्यांना

समाधि लागलेली असे त्या देवतेचें नाव—'काली' 'काली', 'कृष्ण' 'कृष्ण', 'ॐ', 'ॐ', त्यांच्या कानांत एकसारखं काही वेळ उच्चारीत! असें केल्यावर मग त्यांची समाधि उतरे. ज्या भावाच्या चिंतनानें ते तन्मय होऊन समाधिमग्न झालेले असत, त्याशिवाय इतर भावाचें नाम त्यांच्या कानीं उच्चारल्यास त्यांना भयंकर वेदना होत! श्रीरामकृष्ण म्हणत, "अशी एक अवस्था होत असते की तेव्हा कोणाचाहि स्पर्श झाला तरी वेदना होनात आणि अशीहि एक अवस्था होते की तेव्हा केवळ (बाबूरामाकडे बोट दाखवून) ह्याचा स्पर्श झाला तर चालतो व ह्याच्याच हातचें खाल्लेलें चालतें"

श्रीजगदंबेच्या दर्शनास श्रीरामकृष्ण दररोज जात असत आणि जेव्हा जेव्हा ते जात, तेव्हा तेव्हा त्यांना भावावेश प्राप्त होई व कधी कधी तर गंभीर समाधिहि लागे मग ती उतरून बाह्यदशा प्राप्त होईपर्यंत तेथेच त्यांना कोणी तरी धरून उभें असे बराच वेळ त्यांच्या कानांत नामोच्चार केला म्हणजे हळूहळू त्यांची समाधि उतरे व ते आपल्या खोलीकडे यावयास निघत अशा वेळी कोणी तरी त्यांना धरून चालविणें अवश्य असे व चालतांना त्यांची एखाद्या ल्हान मुलासारखी काळजी घ्यावी लागे! नाही तर भावावस्थेच्या नशेंत ते पडण्याची भीति असे म्हणून त्यांना धरून चालणारा मनुष्य,—"हं इथे पायरी आहे बरें का, जरा खाली पाय टाका," "हं, इथे पायरी चढायची आहे, जरा उचलून पाय टाका!" असें सावध करीत करीत, त्यांना त्यांच्या खोलीकडे घेऊन जाई!!

एक दिवस कलकत्त्याहून परत आल्यावर श्रीरामकृष्ण थेट कालीमंदिरात गेले व देवीचें दर्शन घेऊन बाहेर सभामंडपात उभे राहून, एक स्तुतिपर पद म्हणता म्हणता समाधिमग्न झाले! सोबती बरीच भक्तमंडळीहि होती श्रीरामकृष्ण समाधिमग्न होऊन उभे असल्याचें पाहून, कदाचित् त्यांचा झोक जाऊन खाली पडतील म्हणून छोटा नरेंद्र त्यांना धरून ठेवण्यास पुढे सरसावला, परंतु त्याच्या हाताचा स्पर्श होताच श्रीरामकृष्णांनी एकदम किंकाळी फोडली! या वेळी आपला स्पर्श श्रीरामकृष्णांना खपत नाही असें पाहून बिचारा नरेन्द्र हिरमुसला होऊन जरा दूर जाऊन उभा राहिला सामान्यांत श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या रामलाल होता श्रीरामकृष्णांची किंकाळी ऐकताच तो एकदम धावून

आला व श्रीरामकृष्णाना धरून उभा राहिला बराच वेळ श्रीरामकृष्णाच्या कानात नामोच्चार केल्यावर त्याची समाधि उतरली, तरी सुद्धा पाय इतके लटपटत होते की त्याना नीट उभें राहता येत नव्हतें

काही वेळाने सभामडपाच्या पायऱ्यावरून ते अगणात उतरू लागले व उतरत असता एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे म्हणू लागले, "आई! मला जरा नीट धर ना, नाही तर पडेन की ग!" आणि खरोखरच त्याच्याकडे पाहून असें वाटू लागलें की श्रीरामकृष्ण म्हणजे एक लहान बालक असून ते आपल्या आईच्या तोडाकडे पाहूनच असें बोलत आहेत आणि स्वत आईनेच हात धरला असल्यामुळे जरा धीर येऊन, त्या पायऱ्या उतरत आहेत! लहानसहान गोष्टीत सुद्धा केवढा विलक्षण निर्भर हा! आपल्या खोलीत पोहोचले, तरी त्याचा भावावेश जशाचा तसाच होता काही वेळ जरा कमी व्हावा, पुन्हा काही वेळ वाढावा, असें एक-सारखे चाललें होतें थोड्या वेळाने त्याची समाधि पूर्णपणे उतरली मग छोटा नरेंद्र त्याना धरू लागला असता त्यानी कि काळी का फोडली याचा उलगडा झाला. नरेंद्राच्या डोक्यात डाव्या बाजूला एक फोड झाला होता व डॉक्टरानी तो नुकताच कापून काढला होता 'क्षतशरीराने देवमूर्तीला स्पर्श करू नये', असें आमच्या ऐकिवात होतें खरे, परतु या म्हणण्याची सत्यता, अशा विलक्षण रीतीने आमच्या डोळ्यासमोर प्रमाणित होईल ही कल्पना कोणाला होती? देवभावामध्ये तन्मयत्व प्राप्त होऊन बाह्यज्ञान सर्वस्वी लुप्त झालेलें असलें तरी सुद्धा, कोणत्या अतर्ज्ञानाने श्रीरामकृष्णाना ही गोष्ट समजली, कोणी सागावें? तरी नरेंद्राने त्याना स्पर्श करताच त्याना वदना झाल्या, ही गोष्ट मात्र नि स-शय आहे छोट्या नरेंद्राला ते किती शुद्ध स्वभावाचा समजत असत, हें सर्वांना ठाऊक होतें आणि त्याच्या अगावर जखम असूनहि साधारण अवस्थेंत इतर सर्वांप्रमाणेच ते त्याला स्वत स स्पर्श करू देत व त्याच्याबरोबर एकत्र बसत उठतहि असत म्हणून त्याला तरी कसें समजावें की भावावस्थेंत श्रीरामकृष्णाना आपल्या स्पर्शापासून त्रास होईल? असो तेव्हापासून मात्र जखम नीट बरी होईपर्यंत त्याने पुन्हा श्रीरामकृष्णाच्या शरीराला स्पर्श केला नाही! श्रीराम-कृष्णाच्या ठिकाणी दिव्य भावाचा किती अद्भुत विकास झाला होता, हें वरील गोष्टीवरून समजेल

दुसऱ्या स्पर्शाने अथवा इच्छेने दुसऱ्याचे विचार बदलून टाकण्याचें जसें अद्भुत सामर्थ्य त्यांच्या अंगी होतें, त्याचप्रमाणे दुसऱ्याचे रोग सुद्धा स्वतःच्या अंगीं ओढून घेण्याचें विचित्र सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी असे! तरी पण या सर्व सामर्थ्यांचा ते क्वचितच उपयोग करीत. मथुरबाबूच्या पत्नीचा—जगदंबादासीचा—संग्रहणी रोग त्यांनी स्वतःवर ओढून घेतल्याचें मागें आलेंच आहे. आणखी एका वेळी एकजण अंगावर कोड असलेला मनुष्य त्यांच्याकडे आला व "माझ्या अंगावरून आपण एकवार नुसता हात फिरविला म्हणजे माझा रोग नाहीसा होईल," असें म्हणून हात फिरविण्याबद्दल फार काकुळतीस येऊन त्यांची प्रार्थना करू लागला. श्रीरामकृष्णांना त्या माणसाची फार दया आली व ते म्हणाले, "मला तर बुवा काही माहीत नाही, तरी पण तू म्हणतोच आहेस, तर फिरवितो बापडा तुझ्या अंगावरून हात! आईची इच्छा असेल, तर रोग बरा होईल!" असें म्हणून त्यांनी त्याच्या अंगावरून हात फिरविला. त्या साऱ्या दिवसभर श्रीरामकृष्णांच्या हाताला अशा वेदना होत होत्या की त्यांना त्या सहन करवेनात! अखेरीस ते म्हणू लागले, "आई! पुन्हा असलें काम मी कधी करणार नाही, मला क्षमा कर". श्रीरामकृष्ण सांगत असत, "त्याचा रोग बरा झाला पण त्याचा भोग मला भोगावा लागला!"

श्रीयुत विजयकृष्ण गोस्वामी हे ढाका येथे राहत असता एक दिवस घराचें दार बंद करून ध्यान करीत होते. काही वेळाने त्यांना असा भास झाला की श्रीरामकृष्ण आपल्यासमोर बसले आहेत! कदाचित् आपल्याच डोक्याचा हा खेळ असेल असें वाटून समोरील मूर्तीकडे सरसावून, त्यांनी त्या मूर्तीला स्पर्श केला व हात पाय वगैरे नीट चाचपूनहि पाहिले. तेव्हा त्यांची खात्री झाली की हे प्रत्यक्ष श्रीरामकृष्णदेवच आहेत!

कलकत्त्यास आल्यानंतर एक दिवस ते दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास आले असता, त्यांनी वरील घटना सर्वांसमक्ष श्रीरामकृष्णांना सांगितली. ते म्हणाले "देश, विदेश, पहाड, पर्वत खूप हिंडून अनेक साधुमहात्मे पाहिले, पण (श्रीरामकृष्णांकडे बोट करून) यांच्यासारखा एकहि पुरुष पाहण्यात आला नाही! इथे ज्या भावाचा पूर्ण प्रकाश दिसून येतो, त्यांपैकी कुठे

पें, तर कुठे पैसा, तर कुठे आणा, फार फार तर दोन आणे इतकाच प्रकाश पाहिला , चार आणे सुद्धा कुठे पाहिला नाही!" आमच्याकडे पाहून थोडे थोडे हसत श्रीरामकृष्ण म्हणतात, "काय ? म्हणतो तरी काय हा ?" विजयकृष्ण -- "त्या दिवशी डाक्यात जें काही मी पाहिलें, तें आपल्याला नाकबूल करून सोयच नाही आपण नाही म्हणालात तरी मी ऐकणार नाही! आपण दिसायला साधे भोळें दिसता, म्हणूनच आम्हाला असें गोंधळात पाडता आणि काही पत्ताच लागू देत नाही! आपले दर्शन घेण्यालाहि काही मोठा त्रास पडत नाही, --दक्षिणेश्वर म्हणजे काय? एक दीड तासाचा रस्ता! बरे, वाहतूकीचीहि कमतरता नाही,--नौका आहेत, बग्ग्या आहेत, गाड्या आहेत, वाटेल तेव्हा सहज येता येतें इतके अगदी आमच्या घराच्या जवळ येऊन बसला आहा, म्हणूनच आम्ही आपल्याला ओळखलें नाही! आणि हेंच जर आपण एखाद्या पहाडावर, एखाद्या दुर्गम गुहेंत जाऊन बसला असता आणि आपल्या दर्शनासाठी आम्हाला उपाशीतापाशी, दिवसचे दिवस रानावनात भटकावें लागलें असतें, म्हणजे मग आम्ही आपला योग्य मान ठेवू लागलो असतो! आता म्हणजे असें वाटतें की आपल्या घराजवळ जर इतके आहे, तर दूर रानावनात आणि गिरिकंदरात याच्याहून किती तरी असेल! म्हणून आपल्याला टाकून देऊन, उगीच इकडे तिकडे धावपळ करून मरत असतो झालें!"

अशा प्रकारें यथार्थ गुरुपदवीवर आरूढ होऊनहि श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी आपल्या असाधारण शक्तीबद्दल यत्किंचित् सुद्धा अहकार नव्हता किंबहुना त्यांच्या ठिकाणी अहंकाराचा लवलेश सुद्धा नव्हता, म्हणूनच त्यांना श्रीजगदंबेने गुरुपदवीवर आरूढ केलें होतें असेंच म्हटलें तर अधिक शोभेल अद्वैताच्या अत्युच्च अवस्थेचा सदासर्वकाळ प्रत्यक्ष अनुभव घेत असताहि, परमेश्वराशी आपला आई-लेकराच्या जिव्हाळ्याचा प्रेमसंबंध त्यांनी सदैव कायम ठेवला होता "आपण अजाण लेकरू, आपल्या आईला सर्व काही समजतें--ती सर्वशक्तिमती--आपण आपले नेहमी तिला आळवत असावें तो काय करायचें तें करील", असा त्यांचा विलक्षण निर्भर असे!! ते नित्य पहाटे व सायंकाळी परमेश्वराचं नामस्मरण करीत हा नित्य नेम त्यांनी कधीहि चुकू दिला

नाही. त्यांचें नेहमी सांगणें असे की, "कलियुगात नामस्मरणासारखें दुसरें सोपें साधन नाही" "नामस्मरणाने मनुष्याचें मन व शरीरहि शुद्ध होतें" त्यांच्या खोलीत श्रीचैतन्य, श्रीबुद्धदेव, श्रीयेशुख्रिस्त वगैरेंच्या तसबिरी असत पहाटे उठून, भावावेशात प्रत्येक तसबिरीजवळ जाऊन, अत्यंत तन्मयतेने नाचत नाचत, टाळ्या वाजवीत वाजवीत, आपल्या गंधर्वासारख्या मधुर आवाजानें ते नामस्मरण करीत. सायंकाळीहि असेंच. त्या वेळी ते कलकत्त्यास एखाद्या भक्ताच्या घरीं असोत की दक्षिणेश्वरीं आपल्या खोलीत असोत, सायंकाळ होताच एकदम सर्व गोष्टी बंद करून ते नामस्मरण करू लागत! खऱ्या खऱ्या तळमळीने अंतःकरणापासून ईश्वराची प्रार्थना कशी करावी, हेंच जणु काय ते या वेळीं लोकांना शिकवीत!

त्यांच्या या नामस्मरणाचें व प्रार्थनेचें एकच स्वरूप ठरलेलें नसे. ज्या वेळीं जो भाव उत्कट असेल त्याच भावाची प्रार्थना होई आणि ती कोणत्याहि देवाची असली तरी ती अगदी अंतःकरणापासून होत असल्यामुळे, त्यांचे शब्द, ऐकणाऱ्याच्या मनावर आपला ठसा कायमचा उठवीत.

उदाहरणार्थ खालील प्रसंग पाहा —

पहाट झाली आहे. अजून भक्तमंडळी आली नाहीत. श्रीरामकृष्ण तोंड धुऊन, आपल्या खोलीच्या पश्चिमेकडील दाराजवळ उभे राहून मधुर स्वराने ईश्वराचें नामस्मरण करीत आहेत. जवळ 'एम्' उभे आहेत. इतक्यात 'गोपाळची आई' व आणखी एकदोन स्त्रिया येऊन श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनासाठी एका बाजूला उभ्या आहेत.

श्रीरामचंद्राचें नामस्मरण करून, श्रीरामकृष्ण श्रीकृष्णाचें नामस्मरण करीत आहेत —कृष्ण कृष्ण! गोपीकृष्ण! गोपी गोपी! राखालजीवन कृष्ण! नंदनंदन कृष्ण! गोविंद गोविंद!!

काही वेळाने श्रीगौरांगाचें नामस्मरण करीत आहेत —श्रीकृष्णचैतन्य प्रभु नित्यानंद। हरे कृष्ण, हरे राम, राधे गोविंद!

मग थोड्या वेळाने म्हणत आहेत —आलेख निरंजन! 'निरंजन' म्हणून ते रडत आहेत! त्यांच्या रडण्याचा आवाज एकून जवळ उभ असलेल्या

मडळीच्या डोळयाना पाणी आलें आहे ! श्रीरामकृष्ण अश्रु गाळीत, सद्‌गदित स्वराने म्हणत आहेत —"निरजना ! ये रे माझ्या बाबा ! तुला आपल्या हाताने भरवून मी कधी आपला जन्म सफल करीन ? तू माझ्यासाठी देह धारण करून नररूपाने आला आहेस !"

मग जगन्नाथाजवळ जाऊन म्हणू लागले —"जगन्नाथ ! जगद्‌बधो ! हे दीनबधो ! मी तर कोणी जगाच्या बाहेरचा नाही, नाथ ! माझ्यावर दया कर !" थोडया वेळाने प्रेमोन्मत्त होऊन म्हणू लागले —

"उडिप्या जगन्नाथ भज विराज जी !"

आता नाचत पुन्हा नामस्मरण करू लागले —"श्रीमन्नारायण ! नारायण नारायण ! नारायण !" नाचता नाचता गाऊ लागले —

हलाम[1] जार[2] जन्य[2] पागल तारे कई पेलाम[3] सई[4] ।
ब्रह्मा पागल विष्णु पागल आर पागल शिव ।
तिन पागल मुक्ति करे भागलें[5] नवद्वीप ।।
आर एक पागल देखे[6] एलाम[6] वृन्दावनेर माझे[7] ।
राइके राजा साजायें[8] आपनि कोटाल[9] साजे ।।

धोतर गळून पडल्याची शुद्ध नाही ! काही वेळाने आपल्या पलगावर येऊन बसले

* * * *

पहाट झाली भक्तमडळी उठून पाहतात तो श्रीरामकृष्ण परमेश्वराचें नामस्मरण करीत, आपल्या खोलीत नाचत आहेत ! कमरेला धोतर नाही ! मधेच गगेला नमस्कार करीत आहेत मधेच देवादिकाच्या तसबिरीजवळ जाऊन नमस्कार करीत आहेत, तर मधेच एखादें पद अत्यत तन्मयतेने म्हणत, टाळया वाजवीत, नाचत आहेत ! काही वळाने म्हणत आहेत, 'सहजानद !' 'प्राण हे गोविंद मम जीवन !' अखेरीस म्हणत आहेत, "वेद पुराण, तत्र , गीता गायत्री, भागवत भक्त भगवान (गीतला उद्देशून म्हणत आहेत)

१ झालें, २ ज्याच्यासाठी, ३ मिळवलें, ४ सखे ५ मोडले, ६ पाहून आले ७ वृन्दावनामध्ये, ८ सजवून, ९ नोकर

'त्यागी, त्यागी, त्यागी, त्यागी !' तूच ब्रह्म, तूच शक्ति, तूच पुरुष, तूच प्रकृति, तूच नित्य, तूच लीलामयी, तूच चतुर्विंशति तत्त्व !"

* * * *

सध्याकाळ झाली जवळ बसलेल्या मडळीबरोबर चाललेलें बोलणें बद करून श्रीरामकृष्ण एकदम नामस्मरण करू लागले टाळ्या वाजवीत अत्यत मधुर स्वरान म्हणत आहेत —"हरि बोल, हरि बोल, हरिमय हरि बोल, हरि हरि हरि बोल !" काही वेळाने श्रीरामचद्राचें नामस्मरण करीत आहेत —'राम राम राम राम, राम राम राम राम" नामस्मरणानतर श्रीरामाची प्रार्थना करीत आहेत —

'रामा, रामा, मी तुला शरण आलो आहें रामा ! मी भजनहीन साधनहीन , रामा कृपा कर , मला देहसुख नको, लोकमान्यता नको, अष्टसिद्धि नकोत ! केवळ तुझ्या पादपद्मी शुद्धा भक्ति दे तुझ्या भुवन-मोहिनी मायेने मला गुरफटून टाकू नको ! रामा, मी तुला शरण आलों आहें , कृपा कर !"

प्रार्थना इतक्या करुणस्वराने करीत आहेत की कसल्याहि पाषाणहृदयी माणसाच्या अत करणाला पाझरच फुटावा !

* * * *

गोष्टी चालता चालता सध्याकाळ झाली श्रीरामकृष्ण मधुर स्वरान नामस्मरण करू लागले त्याच्या त्या मधुर स्वराला उपमा नाही ! सर्व मडळी चित्रासारखी तटस्थ होऊन श्रीरामकृष्णाचें तें नामस्मरण एकत आहेत कोणाकोणाला तर असें वाटत आहे की साक्षात्परमेश्वरच प्रेममय शरीर धारण करून 'प्रार्थना कशी करावी', हेंच जीवाना शिकवीत आहे की काय ? श्रीरामकृष्ण म्हणत आहेत —'आई ! मी तुला शरण आलो आहें आई ! मला देहसुख नको लोकमान्यता नको, अष्टसिद्धि नकोत, मला फक्त तुझ्या पादपद्मी शुद्धा भक्ति दे—निष्काम, अमला अहेतुक भक्ति दे म्हणजे झालें तुझ्या भुवनमोहिनी मायेत मी गुरफटून जाणार नाही आणि तुझ्या मायामय ससारावर, कामकाचनावर माझें कधीहि प्रेम जडणार नाही असें कर ! आई! तुझ्यावाचून मला दुसरं कोणी मुद्दा नाही, मी भजनहीन, साधनहीन, ज्ञान

भक्ति–वैराग्यहीन,—माझ्यावर दया कर आणि मला तुझ्या पादपद्मी शुद्धा भक्ति दे।"

* * * *

आपण काय, आपल्या आईच्या हातातले एक यंत्र इतकेच, ती वागवील तसें वागावयाचें, ती सांगेल तें करावयाचें, असा त्यांचा सदाचा विलक्षण निर्भर असे! पुढे पुढे, जेव्हा त्यांच्याकडे धर्मपिपासु मंडळी येऊ लागली तेव्हा त्यांच्याशी बोलण्यात, त्यांचे शंकासमाधान करून त्यांना ईश्वरलाभाचा योग्य तो मार्ग दाखवून देण्यात, त्यांचा सारा वेळ खर्च होऊ लागून त्यांना एका क्षणाचीहि फुरसत सापडेनाशी झाली व त्यांना फार त्रास होऊ लागला निर-भिमानी आणि निरहंकार वृत्तीचे श्रीरामकृष्ण, आईचें काम आईच करू जाणे, तिने आपल्यामागे उगीच ही दगदग कशाला लावावी, असें म्हणून एखाद्या दिवशी एखाद्या लहान मुलासारखे अडून बसून आपल्या आईशी भांडत!! एक दिवस आपल्या भक्तमंडळीशी बोलत असता त्यांना भावावेश प्राप्त होऊन, त्या भरात ते आपल्या आईशी भांडू लागले ते म्हणाले—"आई, तुझ्या मनात आहे तरी काय? इतकी का कुठे गर्दी जमवावयाची असते? (केविलवाण्या स्वराने) खायला, की जरा वमायला सुद्धा फुरसत नाही! (स्वत कडे बोट करून) हें तर काय? एक फुटकें ढोलगें आणि तू जर त्याला असें एकसारखे धोपटू लागलीस, तर त कधी फुटेल याचा काही नेम आहे? आणि मग तू काय करशील ग?"

आणखी एक दिवस दक्षिणेश्वरी भावावेशात ते आईला म्हणू लागले —"आई! तू इथे इतकी गर्दी कशाला जमवतेस? (काही वेळ गप्प बसून) माझ्याच्याने हें नाही सारे सहन होत! शेरभर दुधात अर्धपाव पाणी चालेल, पण ते नाही, एक शेर दुधात पाच शेर पाणी! फुकता फुकता माझे प्राण कासावीस होऊन गेले! तू जाणे आणि तुझे काम जाणे माझ्याने हें नाही होत! इतकी माणसें येथे आणत जाऊ नकोस!"

तसेच आणखी एक दिवस भावावेशात ते म्हणत होते, "आई, तू राम, केदार, मास्टर (एम्) यांना थोडी थोडी शक्ति दे, म्हणजे लोक प्रथम

त्याच्याकडे जाऊन धर्मतत्त्वें समजून घेतील आणि इथे आले म्हणजे मग एकदोन गोष्टींतच त्याचें समाधान होईल !!"

वरील उदाहरणावरून श्रीरामकृष्णाना यत्किंचितहि अहंकार नसून ते श्रीजगदंबेचें काम तिच्याच प्रेरणेने कसें यंत्रवत् करीत होते हें दिसेल, असो

अहंकाराचा स्वल्पेंशहि नसल्यामुळे त्याना लोकमान्यता, कीर्ति वगैरेची बिल्कुल पर्वा नसे स्वामी प्रेमानंद सांगत असत—"एक दिवस रात्री बारा-एक वाजण्याचें सुमाराम मी जागा होऊन पाहतो तो, श्रीरामकृष्ण कावरी-बावरी मुद्रा करून, 'आई, मला कीर्ति देऊ नको', 'आई, मला कीर्ति देऊ नको', असें म्हणत 'थू' 'थू' करीत, गडबडीने सान्या घरभर धावपळ करीत आहेत !! कमरेला धोतरहि नाही !! थोड्या वेळाने ते देहभानावर आल्यावर, त्याना विचारता ते म्हणाले,—"आज मघाशी एकाएकी थोपमोड झाली व पाहतो तो, एका टोपलीत कीर्तीचें गाठोडें घेऊन, आई माझ्या बिछान्या-पाशी उभी असून तें स्वीकारण्यास मला सांगत होती, पण त्या गाठोड्याकडे नजर जाताच मला त्याची अतिशय किळस येऊन, आई फार आग्रह करीत असतानाहि तें घेण्याचें मी साफ नाकारलें तेव्हा थोडेसें हसून आई निघून गेली !"

गुरुपदवीवर आरूढ होऊन, मागे सांगितल्याप्रमाणे प्रत्येक वस्तु व व्यक्तीकडे साधारण भावभूमीवरून व उच्च भावभूमीवरून ते सदैव पाहत असल्यामुळे त्याची दृष्टि आपल्यासारखी एकदेशी नसे व म्हणून एखाद्या गोष्टी-संबधाने अथवा एखाद्या व्यक्तीसंबधाने त्यांनी आपलें मत बनविलें की तें नेहमी बिनचूक असे पुढे आपल्या भक्तमंडळींशी त्याचा जो अलौकिक प्रेमसंबंध होता व आपल्या भक्ताविषयी त्यांची जी मतें होती, त्यांचें यथार्थ रहस्य समजण्यासाठी श्रीरामकृष्णाच्या स्वभावातील उपरोक्त विशेषत्व लक्षात ठेवावें, एवढी सूचना करून श्रीरामकृष्णाच्या गुरुभावातील इतर गोष्टींकडे वळू

९. असाधारण गुणोत्कर्ष

जिही विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें ।
हें जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणा इहीं ।। ज्ञानेश्वरी, १८, १२
तरी जितुलें जैसें भुली । पिसें आलापु घाली ।
तैसें वानू तें माउली । उपसाहावें तुवां ।। ज्ञा० १८, २६

आतापर्यंतच्या श्रीरामकृष्णाच्या चरित्रावरून त्याच्या असाधारण भगवद्भक्ति, पावित्र्य, त्याग, वैराग्य, सरलता, सत्यनिष्ठा, इत्यादि गुणांची वाचकांना कल्पना आलीच असेल असें असतां त्याच्या गुणाचें वर्णन करण्यासाठी हे निराळें प्रकरण घालण्याचा हेतु इतकाच की त्याच्या अंगच्या या गुणाचें उज्ज्वल चित्र वाचकाच्या नजरेस स्पष्टपणें पडावें व एखाद्या सद्गुणाच्या उत्कर्षाची सीमा कोठपर्यंत जाऊं शकते हें प्रत्यक्ष पाहण्यास सांपडावें श्रीरामकृष्णाच्या प्रत्येक इतर गोष्टीप्रमाणें त्याच्या अंगी त्याग, वैराग्य, सरलता, सत्यनिष्ठा वगैरे गुणाची आश्चर्यकारक आणि अद्‌भुत वाढ झालेली होती त्याच्या आश्रयास येणाऱ्या प्रत्येकाचें लक्ष, या त्याच्या अलौकिक गुणांपैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी गुणाकडे ओढलें जाऊन, त्याचा त्याच्या मनावर योग्य तो परिणाम झाल्यावाचून राहत नसे कोणी त्याच्या सरल स्वभावानें मोहित होई, तर कोणाला त्याच्या ईश्वरनिर्भरतेचेंच आश्चर्य वाटे, कोणी त्याच्या विलक्षण कामकांचनत्यागानेंच चकित होऊन जाई, तर कोणाच्या मनावर त्याच्या सत्यनिष्ठेचाच परिणाम होई ,—अशा रीतीनें निरनिराळे लोक त्याच्याकडे ओढले जात व त्याच्या मनात श्रीरामकृष्णाबद्दल आदर उत्पन्न होई आणि खरोखरच इतक्या निरनिराळ्या गुणांचा, इतका कमालीचा उत्कर्ष फारच थोड्या पुरुषाच्या ठिकाणीं दिसून येईल खालील वर्णन वाचून वरील विधानाची सत्यता वाचकांना पटेल

निरभिमानता

श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी गर्वाचा, मानाचा लवलेशहि नव्हता। मी म्हणजे एक अमुक कोणी आहे, असा अहंकार त्यांच्या मनाला कधीहि शिवला नाही 'अवतार' म्हणून चोहोकडे ख्याति होत असता आणि मोठे मोठे विद्वान् आणि पंडित त्यांच्या चरणी लीन झाले असता ते स्वत बालक ते बालकच! यत्किंचितहि अहंकार नाही! कोणीहि त्यांच्या दर्शनास येवो, तो नमस्कार करण्याच्या अगोदर त्याला नमस्कार श्रीरामकृष्णाचा! "आपल्याकडून जें काही घडतें तें आपली आईच घडविते ती चालक आहे, आपण केवळ तिच्या हातातील बाहुलें आहों", ही भावना त्यांच्या रोमरोमात भिनली होती! 'मी' अशी जर वस्तुच नाही, तर मान करावयाचा तरी कोणी? त्यांच्याकडे येणारी मंडळी या त्यांच्या अलौकिक गुणाने चकित होऊन जात

दक्षिणेश्वरी एकदा डॉ सरकार काही कामासाठी आले काम झाल्यावर श्रीकालीच्या दर्शनासाठी ते देवळात गेले आवारातील बागेंतून जात असता, तथील नानाप्रकारच्या फुलांच्या ताटव्यांच्या परिमलाने त्याना फार आनंद झाला श्रीरामकृष्ण त्या वेळीं तेथे सहज हिंडत होते त्याना पाहून हा बागेंतीलच कोणी माळी असावा असें समजून डॉक्टरानी त्याना दोन चार फुलें तोडून दण्यास सांगितलें श्रीरामकृष्णानी तत्काळ काही सुंदर फुलें तोडून, मोठ्या नम्रतेने त्यांच्या हातीं दिली! पुढे काही दिवसानी डॉक्टराना आपली चूक समजताच त्याना आपल्या चुकीचें फार वाईट वाटलें व त्यानी श्रीरामकृष्णाची माफी मागितली

एकदा एका भक्ताच्या घरी श्रीरामकृष्णाना भक्तमंडळीसह भजनासाठी आमंत्रण होतें भजनानंतर फराळाचे वेळी तो भक्त इतर कोणी मोठी मंडळी आली होती त्यांच्याच समाचारात गढून गेला व इकडे श्रीरामकृष्ण तसेच राहिले! देव सोडून देवळाचीच पूजा चालली! श्रीरामकृष्णाना मानअपमान कसचा? काही वेळ वाट पाहून आपल्याकडे कोणीच पाहत नाही असें बघून, ते म्हणतात—"कारे! आमच्याकडे कोणीच पाहत नाही कायरे?" त्यांच्या बरोबर आलेल्या भक्तांपैकी एकजण रागारागाने म्हणतो —"महाराज, चला आपण दक्षिणेश्वरी निघून जाऊ!" श्रीरामकृष्ण —"अरे बाबा! असें रागावून

अखेरीस एवढें ठरलें की, डॉक्टराना काहीएक न मागता बोलावून आणावयाचें श्रीरामकृष्णांचा असा बेत की, ते आल्यावर आपणच स्वत सागू लागलें ! डॉक्टर आले व त्यानी आपण होऊन, "मी याच्या औषधाचे पैसे घेणार नाही," असें मडळींना सांगितलें, वगैरे हकीगत पुढे येईलच

एक दिवस एक प्रसिद्ध नैय्यायिक पडित श्रीरामकृष्णाना भेटण्यास गेल त्याना उलट नमस्कार न करता पडित म्हणाले, "आपण आम्हाला प्रणम्य आहा काय ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाल "मी सर्वांचा दास आहें, मला सर्वजण प्रणम्य आहेत' पडित म्हणाले –'मी विचारलेल्या प्रश्नाचें आपण उत्तर दिलें नाही , आपण आम्हाला प्रणम्य आहा काय ?" श्रीरामकृष्णानी उत्तर दिलें, "या विश्वससारातील सर्व वस्तहून मी कमी योग्यतेचा आहें मी सर्वांचा दासानुदास , मला सर्वजण प्रणम्य आहेत" पडित पुन्हा म्हणाले, "मला वाटतें, माझें बोलणें आपल्या लक्षात आलें नाही आपल्या गळयात यज्ञोपवीत दिसत नाही, म्हणून आपण ब्राह्मणाना प्रणम्य नाही तरी पण आपण जर सन्यासी असाल तर आपण आम्हाला प्रणम्य आहा , म्हणून विचारतो की आपण सन्यासी आहा काय ?" परतु श्रीरामकृष्णाचें पुन्हा तेंच उत्तर ! "मी सन्यासी आहें' ही गोष्ट सुद्धा त्याच्याने म्हणवली नाही ! !

दभराहित्य

श्रीरामकृष्णाना यत्किचितहि मान, अहकार नसल्यामुळे त्याच्यात अर्थातच दाभिकपणा मुळीच नस दाभिकपणा आणून आपला वडजावच माजवायचा की नाही ? पण त वडजाव, कीर्ति वगैरेबद्दलहि पूण उदासीनच होत त्यानी आपले दोष कधीहि लपवून ठवल नाहीत अथवा आपल्यामध्य नसलल गुण मुद्दाम आहत असें भासवून कोणाचीहि कधीहि त्यानी दिशाभूल केली नाही त्याच्यात लपवाछपव लटपट यत्किचितहि नस मनात उत्पन्न चालला भाव त्यानी कधीहि लपवून ठवला नाही अथवा कोणताहि भाव मुद्दाम आणण्याचा खटाटोपहि करा नाही त्याच्या भाषणात स्पष्टपणा आणि आचरणात सरळपणा भरलला असे

एक दिवस श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास कलकत्त्याहून काही श्रीमत मारवाडी मडळी आली श्रीरामकृष्ण खोलीत नव्हते , हृदय होता मडळी श्रीराम-

कृष्णाबद्दल हृदयजवळ चौकशी करीत होती व हृदयहि आपल्या मामाची, त्या मडळीजवळ मनमुराद स्तुति करीत होता इतक्यात श्रीरामकृष्ण तेथे आले, तोच हृदयचे काही शब्दहि त्याच्या कानी पडले त्याबरोबर ते हृदयकडे वळून त्याची निर्भर्त्सना करीत म्हणतात, "गाढवा, तुला या पचायती करायला कोणी सागितलें ! ही मडळी श्रीमत आहेत असें पाहून काही तरी खोटया-नाटया गप्पा सागून, त्याच्याकडून काही तरी उपटण्याचा तुझा बेत आहे वाटतें ? आई असल्या लोभी माणसाना कशाला इथे राहू देते कोणास ठाऊक !" असे म्हणत ते गळा काढून रडू लागले ! थोडया वेळाने त्या मडळीकडे वळून ते म्हणतात –"बाबानो, तुम्ही त्याच काहीएक ऐकू नका तो सागतो तसें काही-एक नाही एवढें मात्र खरें की मी जगदबेची एकनिष्ठपणें भक्ति करीत असतो व तो सागतो तशी योग्यता यावी अशी माझी इच्छा आहे, इतकेंच" हें त्याचें विलक्षण आचरण पाहून ती मडळी अगदी चकित होऊन गेली

त्याच्या बाह्य वेशावरून हे सन्यासी आहेत असें कोणालाहि समजून येत नसे त्यामुळे कित्येक बहिर्दृष्टीचे लोक त्याच्याविषयी गैरसमज करून घेत अशीच एक गमतीदार पण उद्बोधक घटना खाली दिली आहे

दक्षिणेश्वरी एक परमहस राहतात, असें एका पडिताना समजल्यावरून ते एक दिवस दक्षिणेश्वरी गेले श्रीरामकृष्णाच्या खोलीत जाऊन पडित पाहतात, तो ते छोटया पलगावर बसलेले असून खाली चारी बाजूला अनेक भक्त बसले आहेत तो सर्व थाट पाहून पडितजीना आश्चर्य वाटून ते म्हणतात, आपणच का ते परमहस ? वा ! वा ! छान !" इकडे तिकड पाहतात तो बिछान्याकडे लक्ष जाऊन पडित म्हणतात, "वा ! मच्छरदाणीहि आहे !!" इतक्यात श्रीरामकृष्णानी आपल्या जोडयाकडे व चपलाकडे बोट करून, त्या त्याना दाख-विल्या पडिताना अधिकच आश्चर्य वाटून ते म्हणतात, "वा ! आणखी बूट चपलाहि आहेत !!" श्रीरामकृष्ण त्याना आणखीहि कित्येक वस्तु दाखवू लागले व पडित अधिकाधिक गोंधळून, "वा ! हेहि आहे ? छान आहे बुवा !" असे उद्गार काढू लागले मग काही वेळाने श्रीरामकृष्णाच्या जवळच पलगावर बसून म्हणाले, "आज आम्हाला फार छान परमहस पाहायला सापडले बुवा !"

नंतर जवळच्या मंडळीकडे वळून म्हणाले, "तुम्ही सारे सगळ, भोळी माणसें, म्हणून मोठ्या भक्तीने इनक्या दुरून येथें येता ; पण बाबांनो! तुम्ही फसलेले फसला आहा. अहो, हे कसचे परमहंस! परमहंसाची लक्षणें शास्त्रांनी काय सांगितली आहेत माहीत आहे?" असें म्हणून त्यांनी काही शास्त्रोक्त वचनें म्हणून दाखविली. मग मध्याकाळ झाल्याचें पाहून ते उठले व म्हणाले, "आजचा दिवस फुकट गेला. चला, मध्याविध्या तरी करून यावें!" असें म्हणून पंडितजी घाटावर जाऊन मध्या करून इष्टदेवतेचें ध्यान करू लागले. थोडा वेळ झाला असेल नसेल, तोंच पंडितजी ताडकन् उठले व तेथून पळतच श्रीरामकृष्णांच्या खोलीत गेले! पाहतात तो श्रीरामकृष्ण समाधिमग्न आहेत. पंडितजी हात जोडून तेथें उभे राहिले व परमेश्वरज्ञानाने श्रीरामकृष्णांची अनेक तऱ्हेने स्तुति करू लागले!!

कोणालाहि न दुखविणें

श्रीरामकृष्णांनी कधी कोणालाहि कृतीनें अथवा वाचेनें दुखविलें नाही, की कोणाच्या वाइटाचे विचारहि कधी मनात आणले नाहीत. आपल्या-पासून कोणाला कोणत्याहि तऱ्हेने त्रास होऊ नये, याबद्दल ते फार जपत. एक दिवस दारावर फळें विकावयास आली असता, 'ती घेऊ काय', असें विचारण्यास माताजी आल्या. श्रीरामकृष्ण 'नको' म्हणाले. हें ऐकून माताजी थोडें हिर-मुसलें तोंड करून निघून गेल्या. त्यांना जाताना पाहून श्रीरामकृष्ण जवळच्या एका शिष्यास म्हणाले, 'अरे जा, तिला सांग की तुला किती फळें घ्यायची असतील तितकी घे. माझ्यामुळे तिच्या डोळ्यांना पाणी आलेलें जर माझ्या दृष्टीस पडलें तर माझी जगदंबवरची भक्तिसुद्धा ढासळून जाईल!! जा." त्यांच्या तोंडी पुष्कळदा 'साल्या' हा शब्द येई. परंतु त्याचा अर्थ 'मूर्खा' अथवा 'गाढवा' इतकाच असून त्यांच्या मनात आपल्याबद्दल काहीहि वाईट नाही ही गोष्ट सर्वांना माहीत असे. रात्रंदिवस परमेश्वराच्या चिंतनाच्या तन्मयतेने त्यांना स्वतःच्या देहाचहि भान राहत नसे, तरी आपल्या सर्व वस्तूंकडे त्यांचें लक्ष असे. हेतु हा की आपल्यापासून कोणालाहि त्रास होऊ नये. कल-कत्त्यास एखाद्या भक्ताच्या घरी जाताना ते आपले आवश्यक सर्व जिन्नस— हातरुमाल, बटवा वगैरे—बरोबर घेण्यास कधीहि विसरत नसत. पुष्कळ

वेळा कलकत्त्याहून परत येण्यास फार रात्र होई व बागेचें फाटकहि बंद झालेलें असे, अशा वेळीं तेथील रखवालदारास हाक मारून, त्याच्याशीं ते चार गोड शब्द बोलून व एवढ्या रात्रीं मुद्दाम फाटक उघडण्याच्या त्याच्या श्रमाबद्दल ते त्याला काहीतरी बक्षीस देण्यास कधी चुकत नसत! एखाद्याला काही काम सांगावयाचें, त्याला किती संकोच आणि किती आढेवेढे? न जाणो, आपल्या काम सांगण्याने त्याला त्रास झाला तर?

एक दिवस सकाळी आंघोळ झाल्यावर, रामलालला (त्याचा पुतण्या) हाक मारून ते म्हणतात —"कारे? तुला आज दुपारी शहरात (कलकत्त्यास) जायचें आहे काय?

रामलाल —नाही, का बरें?

श्रीरामकृष्ण —काही विशेष नाही, म्हटलं, तू अलीकडे पुष्कळ दिवसात शहरात गेला नाहीस, इथें एकसारखे राहून कंटाळा आला असेल, म्हणून विचारलं, इतकेंच

रामलाल —मला दुपारी इथे काही काम नाही; आपलें काही असेल तर जाऊन येईन

श्रीरामकृष्ण —नाही नाही, मुद्दाम जाण्यासारखें काही नाही, तरी पण तू जाणारच असशील तर—

रामलाल —काही हरकत नाही, मी जाऊन येईन

श्रीरामकृष्ण —बर तर,—पण मुद्दाम जाऊ नकोस बर? मग असें कर,—जाताना पेटीतून पैसे घे आणि एखादी होडी करून जा खुशाल संध्याकाळपर्यंत इकडे तिकडे कर आणि मग परत ये, आणखी असें कर, —ती तिथे मिठाई व काजू किसमिस आहेत, जाताना त्यांचा पुडा बांधून घेऊन जा आणि तेवढं नरेंद्राला नेऊन दे! समजले?"

रामलालदादा सांगत असत, "आदल्या दिवशी एका मारवाड्याने ती मिठाई आणि काजू किसमिस आणून दिले होते ते त्यांना नरेंद्राला पाठवावयाचे होते" 'तू ते नरेंद्राला नेऊन दे', असें एकदम कसें सांगावयाचें? मला त्रास नाही वाटायचा? म्हणून एवढा संकोच आणि इतके आढेवेढे'!" असी अशी कित्येक उदाहरणें देता येतील

अखेरच्या दुखण्यात त्यांच्या सेवाशुश्रुषेसाठी त्यांची भक्तमंडळी रात्रंदिवस त्यांच्यापाशी राहू लागली. आपल्यासाठी इतक्या मंडळींना श्रम होतात असें पाहून त्यांना अत्यंत वाईट वाटे व वरचेवर ते तसें बोलूनहि दाखवीत. आपल्या सेवेसाठी राहिलेल्या सर्वांची खाण्यापिण्याची नीट व्यवस्था चालली आहे की नाही, याची ते वरचेवर चौकशी करीत. कोणी बराच वेळ त्यांचे पाय चेपीत बसल्यास अथवा त्यांच्यासाठी इतर काही कामें बराच वेळ करीत बसल्यास—त्याला आपल्यासाठी श्रम होत आहे असें पाहून, ते त्याला काही वेळ थांबण्यास अथवा जरा हिंडून येण्यास अथवा दुसऱ्या कोणाला पाठवून देण्यास सांगत. दुसऱ्याच्या सुखसोईकडे त्यांचें सदैव लक्ष असे.

शांति, चित्ताची समता

दुसऱ्याला आपल्यापासून कोणत्याहि तऱ्हेने श्रम होऊ न देण्याविषयी जसें ते जपत, तसेंच दुसऱ्याकडून स्वतःला कितीहि श्रम झाला, तरी तो मोठ्या आनंदानें सहन करीत. ते नेहमी म्हणत, "सज्जनाचा राग म्हणजे पाण्याचा डाग', वस्त्रावर पाण्याचा थेंब उडाला तर तो काही वेळ डागासारखा दिसतो, पण तो खरोखरच डागच नसतो व तो लवकरच निघूनहि जातो. त्यांचें स्वतःचें असेंच होतें. त्यांना कधीहि राग येत नसे व एखादे वेळी आल्यासारखा दिसला तरी तो फार वेळ टिकतहि नसे. सर्व ठिकाणी परमेश्वर भरून राहिला असून जें काही घडतें तें त्याच्याच इच्छेनें घडत, अशी जंव दृढ धारणा झाली तेथ राग काणी आणि कोणावर करावा? कसल्याहि विकट प्रसंगी त्यांच्या मनाची समता ढळत नसे.

मथुरनाथाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र त्रैलोक्यबाबू याचकडे देवळाची व्यवस्था आली. एक दिवस काही कारणावरून हृदयवर रागावून त्रैलोक्यबाबूंनी त्याला देवळांतून तावडतोब निघून जाण्यास सांगितलें व श्रीरामकृष्णांनीहि येथ राहण्याचें कारण नाही असें कोणाजवळ रागाच्या भरात उद्‌गार काढले. हें श्रीरामकृष्णांना समजताच, ते जसे होते तसे उठून बाहेर जाण्यास निघाले,—आवाराच्या फाटकापर्यंत गेले सुद्धा, पण ते निघालेले पाहून त्यांचा काहीएक अपराध नाही हें लक्षात येऊन व आपणांस काही अकल्याण होईल या भीतीनें, त्रैलोक्यबाबूंनी त्यांच्या पाठोपाठ धाव घतली व

त्याना तेथून न जाण्याविषयी विनविलें ; श्रीरामकृष्णहि, जणु काहीच झालें नाही अशा मुद्रेने हसत हसत परत आपल्या खोलीत आले !

त्याना स्वत ला कोणी काही म्हटलें अथवा त्याची निंदा केली तरी त्याना त्याचें काहीएक वाटत नसे श्रीयुत केशवचद्र सेन यानी 'सुलभ समाचारात' त्याची हकीगत प्रसिद्ध केल्यापासून त्याच्यासबधी निरनिराळ्या वर्तमानपत्रात वरचेवर लेख येत एखादें पत्र त्याना नावेंहि ठेवी 'अमुक वर्तमानपत्राने आपली निंदा केली आहे,' असें एखाद्याने त्याना सागितलें तर ते म्हणत, "केली तर केली ! आपण तिकडे लक्षच कशाला द्यावें ? ज्याला जसें कळेल, तसें तो म्हणेल !" एक दिवस तर ते केशवचद्राना म्हणाले की, "बाबरे केशव, मी काय मानासाठी हपापलेला आहे म्हणून तू वर्तमानपत्रात माझी हकीगत लिहितोस ? झालें ते झालें , यापुढे काहीएक लिहू नकोस". स्वत च्या स्तुतिनिंदेविषयी ते इतके उदासीन होते, तरी श्रीकालीची कोणी निंदा केली तर मात्र त्याचा धीर सुटे व ते त्यानेवर रागवत स्वामी विवेकानदाचा प्रथम प्रथम ईश्वराच्या साकार स्वरूपावर विश्वास नसे व त्याबद्दल ते श्रीरामकृष्णाशीं वरचेवर वाद घालीत एक दिवस वादाच्या भरात स्वामीजी कालीला काही निंदेचे शब्द बोलून गेले श्रीरामकृष्ण त्याना म्हणाले, "बाबारे, तू मला काय वाटेल तें बोल, माझ्या आईला का ?" तरीहि विवेकानदाचा पट्टा थावेना तेव्हा रागारागाने श्रीरामकृष्ण म्हणाले "साल्या, निघ येथून , जा , माझ्या इथे येऊन माझ्या आईला नावें ठेवतोस ? आजपासून इथे येत जाऊ नकोस !" हें ऐकून विवेकानदाना वाईट वाटलें , परतु तेथून न जाता, ते तेथेच एका बाजूला जाऊन बसले काही वेळाने श्रीरामकृष्णाना राहवेनासें होऊन, ते उठून त्याचेजवळ गेले व एखाद्या ल्हान मुलामारखे कुरवाळीत त्याना म्हणाले, "तू माझ्या आईला का बरे नावें ठेवलीस ? म्हणून माझा धीर सुटला ! आईला कोणी नावें ठेवलेली मला सहन होत नाहीत, तुला काय बोलायचें तें मला बोलत जा !"

त्याच्याकडे नेहमी सकाळपासून तो रात्री नऊ-दहा वाजेपर्यंत एकसारखी माणसाची रहदारी सुरू असे कित्येकदा तर त्याना चार घास खाण्यालाहि फुरसत मिळू नये ! येणाऱ्या मडळीत सर्व तऱ्हेचे लोक असत आणि प्रत्ये-

याची ही इच्छा की श्रीरामकृष्णानी आपल्याशी जास्त वेळ बोलावें ! त्यामुळे श्रीरामकृष्णाना फार त्रास होई, पण ते कधीहि रागावत नसत व तो सर्व त्रास आनंदाने सहन करीत.

सरलता

अगदी लहानपणापासून श्रीरामकृष्णाचा स्वभाव अत्यंत सरळ असे त्याना छक्केपंजे बिल्कुल समजत नसत ते म्हणत असत, "अनेक जन्माच्या पुण्याईने मनुष्य सरल व उदार स्वभावाचा होतो ,"—"मनुष्य सरळ स्वभावाचा असल्याशिवाय त्याला ईश्वराचा लाभ होत नाही" असावयाचे एक आणि दाखवावयाचे एक, अशी लटपट त्याच्याजवळ मुळीच नसे जें करावयाचें तें कायावाचामनें करावयाचें, ज्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा, त्याच्यावर कायावाचामनें विश्वास ठेवावयाचा, असा त्याचा स्वभाव लहानपणापासूनच असे आणि या सरल विश्वासाच्या जोरावरच त्यानी ईश्वरलाभ करून घेतला अमुक गोष्ट करायची असें ठरल्यावर ती अक्षरश तशी करावयाची , 'असेंच का' आणि 'तसेंच का' असे तर्कुतर्क काढीत बसावयाचें नाही, असा लहानपणापासूनचा त्याचा स्वभाव असे या चरित्रात आतापर्यंत या त्याच्या विलक्षण सरलतेच्या पुष्कळ गोष्टी आल्या आहेतच,—आणखीहि काही येथे देऊ

लहानपणी एके दिवशी आपल्या घराजवळच्या परसात खेळत असता तेथील गवतात त्याच्या पायाला काही चावलें त्याना वाटलें साप चावला ! त्यानी ऐकलें होतें की साप जर पुन्हा चावला, तर विष उतरतें , म्हणून त्या बिळात हात घालून साप पुन्हा चावण्याची ते वाट पाहू लागले ! ! इतक्यात तेथून एकजण चालला होता तो म्हणाला, "अरे बाबा, असें नव्हे साप जर पुन्हा त्याच जागी चावला, तर विष उतरतें, भलत्याच जागी चावला तर विष उतरत नाही ! " हें ऐकल्यावर त्यानी आपला हात बाहेर काढला !

साधकावस्थेंत ते दक्षिणेश्वर खेड्यात एका घरी अध्यात्मरामायण ऐकण्यास जात एक दिवस पुराणिक बोवानी पुराणात सांगितलें की, 'रामनामाच्या उच्चाराने मनुष्य निर्मल होतो' पुढे एक दिवस श्रीरामकृष्णानी पुराणिक बोवाना शौचास जाताना पाहिलें, त्याबरोबरत्या दिवशीच्या पुराणा-

तील त्याचे उद्गार आठवून, श्रीरामकृष्णाचें मन फार अस्वस्थ झालें त्याना चैन पडेना व ते तसेच पुराणिक बोवाकडे जाऊन त्याना म्हणाले, "महाराज, हें कसे झालें? रामनामाच्या उच्चाराने आपण अजूनहि निर्मल कसे झाला नाही?" हा त्याचा बालकासारखा सरल विश्वास पाहून, पुराणिकाचे डोळे पाण्याने भरून आले व ते म्हणाले,—"बाबा, रामनामाने मनातील मळ नाहीसा होतो बरें! शरीरातील नव्हे". हें ऐकून श्रीरामकृष्णाच्या जिवात जीव आला!!

श्रीरामकृष्ण सागत,—"मथुर व त्याची पत्नी जेथें निजत तेथेच मी निजत असे माझी त्या वेळी उन्माद अवस्था असे ती दोघेहि अगदी एखाद्या लहान मुलासारखे मला वागवीत व माझे लाड करीत त्या दोघाचें सर्व बोलणें मला ऐकू येई एखादे वेळी मथुर विचारी—"बाबा, आमच्या गोष्टी तुम्हाला ऐकू येतात?" मी म्हणे "होय येतात!"

"एकदा त्याच्या पत्नीला, त्याच्याबद्दल काही संशय आला व तिनें त्याला सागितलें की, बाहेर कोठेहि जाताना बाबाना बरोबर घेऊन जात जा एके दिवशी त्याने मला आपल्याबरोबर नेलें, एका ठिकाणी आपण माडीवर गेला व मला खालीच बसविलें सुमारे अर्ध्या तासाने खाली येऊन मला म्हणाला, 'ह, बाबा चला, आता गाडीत बसून जाऊ!' घरी आल्यावर त्याच्या पत्नीने विचारताच मी सर्व सागितलें,—म्हणालो,—याने मला एका गाडीत बसवून कुठेंसे नेलें—मग मला खाली बसवून आपण माडीवर गेला आणि अर्ध्या तासाने खाली येऊन म्हणाला, 'ह बाबा चला, आता गाडीत बसून जाऊ!'"

वयोवृद्धीबरोबर बालक युवक होतो, युवक वृद्ध होतो आणि बाल्यकालची मधुरस्मृति हा केवळ कल्पनेचा मात्र विषय होऊन होऊन बसतो, हा प्रवृत्तीचा नियम आहे श्रीरामकृष्णाच्या अद्भुत चरित्रात हा नियम बदलून गेला होता! ते जन्मभर बालकच होते, आणि त्याच्यात बालकाचा सरळ आणि मोकळा स्वभाव जसाच्या तसा कायम राहिला होता! अगदी अखेरच्या दिवसात सुद्धा त्याचा हा बालस्वभावच पुष्कळाना मोहून टाकी!

त्यांच्या बालस्वभावाची ज्यांना ओळखच पटलेली नसे त्यांना कित्येकदा श्रीरामकृष्णांचें वर्तन असभ्यपणाचें अथवा ढोंगीपणाचें वाटे. परंतु ज्यांना त्यांच्या अद्भुत स्वभावाची माहिती झालेली असे, त्यांना त्यांत विलक्षण असें मार्दव दिसत असे. बालकाच्या अंगावर ज्याप्रमाणे वस्त्र फार वेळ टिकत नाहीं त्याचप्रमाणें श्रीरामकृष्णांचें होई! त्यांचें धोतर बहुतेक मोकळेंच असे व पडून गेलें तरी त्याचें तिकडे लक्षहि नसे! समोर मोठमोठी विद्वान् मंडळी अथवा मोठमोठे अधिकारी आणि राजे महाराज बसलेले असतांहि धोतर गळून पडल्यावर त्यांचें तिकडे तिळमात्रहि लक्ष नसावें, ही गोष्ट कित्येकांनी प्रत्यक्ष पाहिली आहे.

बालकांचें जसें असतें की, भूक लागली की मागून घेऊन खावयाचें तसेंच श्रीरामकृष्णांचें असे. अनेकदा अनेक ठिकाणी त्यांनी याप्रमाणे भूक लागतांच मागून घेऊन खावें!

त्यांच्या सहवासांत बराच काळ घालविणाऱ्या मंडळींच्या असें लक्षात येई की रस्त्यावरून धावतांना सुद्धां श्रीरामकृष्णांना बालकाप्रमाणे चार पावलें सुद्धां सरळ चालतां येत नसे!!

नवीन नवीन वस्तु पाहण्याची मुलांना जशी उत्कंठा वाटते व ती पाहिल्यावर त्यांना जसा अत्यानंद होतो तीच अवस्था श्रीरामकृष्णांची! एकदा जहाजाच्या इंजिनाचा भकभक आवाज कसा होतो, हें पाहण्याची त्यांना फार इच्छा झाली. हें समजल्यावर मंडळींनी त्यांना जहाजावर नेऊन तीं सर्व यंत्रें दाखविलीं तेव्हां त्यांच्या आनंदाला सीमा उरली नाहीं!!

कलकत्त्यांतील एखाद्या नवीनच रस्त्यानें एखादे वेळीं त्यांची गाडी गेल्यास त्यांतील नवीन नवीन इमारती, नवे नवे देखावे पाहून ते आनंदानें वेडेच होऊन जात आणि 'हें काय आहे? तें काय आहे?' 'याला काय म्हणतात?' 'त्याला काय म्हणतात?' वगैरे प्रश्नांचा एकसारखा भडिमार करून, जवळ बसलेल्या माणसाला उत्तरें देतां देतां पुरेवाट करून टाकीत!

नवीन नवीन माहिती व नवीन नवीन विषय जाणण्याची त्यांना कधीं कधीं इच्छा होई, परंतु एका परमेश्वराचेंच चिंतन करण्याची त्यांनीं आपल्या

मनाला अशी जबरदस्त शिस्त लावून ठेवली होती की दुसरा कुणी काही माहिती सागत असता तिकडे त्याचे लगेच दुर्लक्ष होऊ लागे !

एक दिवस ते मास्तर महाशयाना म्हणाले, "का रे ? तुमच्या इग्रजीत न्यायशास्त्रावर काही पुस्तकें आहेत काय ?"

मास्तर महाशयानी होय म्हटल्यावर, त्याची थोडक्यात माहिती देण्यास त्यानी त्याना सागितलें मास्तर महाशयानी माहिती देण्यास सुरवात केली, परतु लवकरच त्याना दिसलें की श्रीरामकृष्णाचें आपल्या बोलण्याकडे मुळीच लक्ष नाही ! हें पाहून त्यानी बोलणें बद ठेवलें

तसेंच आणखी एक दिवस एका ग्रहणाच्या दिवशी, ग्रहणें का लागतात हें समजून घेण्याची त्याना फार इच्छा झाली, म्हणून एक जण त्याना जमिनीवर आकृत्या काढून तो विषय समजावून देऊ लागला. थोड्याच वेळात एकदम त्याला थाबावयास सागून ते म्हणाले, "बम्, बम्, पुरे ! माझें डोकें भणभणायला लागलें !"

एकदा प्राणिसग्रहालयात जाऊन तेथील सिंह पाहण्याची त्याना फार इच्छा झाली मडळी त्याना गाडीतून तिकडे नेत असता, 'आता आपल्याला आईचें वाहन पाहावयास मिळणार,' या विचारात तल्लीन होऊन त्याना वाटेंतच भावावस्था प्राप्त झाली तेव्हा ते म्हणू लागले, "आई, आई, मला बेहोश करू नकोस, मी तुझें वाहन पाहायला चाललो आहें !" तेथे गेल्यावर सिंहाला पाहताच त्याची समाधि लागली !

एक दिवस ते आपल्या भक्तमडळीस बरोबर घेऊन प्रख्यात पडित ईश्वरचद्र विद्यासागर, याच्या भेटीस गेले होते गाडीतून उतरून वाड्यात जाताना, आपल्या कोटाच्या गुड्या मोकळ्याच आहेत असें पाहून, ते मास्तर महाशयाना विचारतात—"काय रे, कोटाच्या गुड्या अशाच असू देत, की नीट घालू ?" मास्तर महाशय—"महाराज, तशा राहिल्या तरी हरकत नाही !" हें ऐकताच जणु काय त्याची समजूत पटली !

कोणी मोठे पडित अथवा कोणी एखादी प्रसिद्ध व्यक्ति त्याच्या भेटीस येणार असली, म्हणजे प्रथम त्याना एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें भय वाटे, त्याना वाटे आपण तर काही कुठे लिहायला वाचायला शिकलो नाही आणि हे तर एवढे

मोठे पंडित, तेव्हा आता कसें होईल? या त्याच्या स्वभावाचा जवळच्या मंडळींस मोठा अचंबा वाटे, पण कित्येकदा त्याचा व्यवहार नीट लक्ष देऊन पाहिल्यावर असें दिसून येई की ह्याचें कारण त्याचा बालस्वभावच होय, दुसरें काही नाही. एखाद्या अनोळखी माणसाला पाहिल्याबरोबर, लहान मूल जसें प्रथम बिचकतें अथवा लाजतें, परंतु तोच थोडासा परिचय झाला म्हणजे त्याच्या खांद्यावर चढून त्याचे केस ओढण्यासहि कमी करीत नाही, तशाच प्रकारची अवस्था श्रीरामकृष्णांची!

एकदा पंडित शशधर तर्कचूडामणि श्रीरामकृष्णांना भेटण्यास आले होते. त्या दिवशींची हकीगत श्रीरामकृष्णांनी स्वतःच एका भक्ताला सांगितली. ते म्हणाले, "तुम्हाला तर ठाऊकच आहे की, इथे लिहिण्यावाचण्याच्या नावानें पूज्य! म्हणून तो पंडित येणार असल्याचें ऐकून फार भय वाटलें. इथे तर धोतराची देखील शुद्ध राहत नाही. मग त्याच्याशी बोलायचें तर दूरच राहिलें! आईला म्हणालो, 'आई! तुला तर ठाऊक आहे की मला तुझ्याशिवाय दुसरें कोणी नाही, मला सांभाळणारी तूच आहेस!' मग ह्याला सांगितलें, 'तू इथेच राहा', त्याला सांगितलें, 'तू कुठे जाऊ नकोस, तुम्ही सारे जवळ असला म्हणजे तितकाच धीर येईल, म्हणून!' झालें! पंडितजी आले, समोर बसले, ते बोलू लागले आणि मी आपला त्याच्याकडे पाहतोच आहे! इतक्यात असें दिसलें की त्याचें अंतःकरणच आई मला दाखवून देत आहे आणि म्हणत आहे की 'नुसती शास्त्रें आणि पुराणें वाचून काय उपयोग? विवेकवैराग्यावाचून काही एक फायदा नाही!' त्याबरोबर माझी भीति आणि मापरें कोठच्या कोठें नाहीसें झालें आणि आतून ज्ञानाच्या लहरी उसळायला लागून तोंडातून गोष्टींचा जसा प्रवाह सुरू झाला! असें वाटलें की आतली जागा जसजशी रिकामी होत आहे, तसतसा आत कोणी तरी भर घालीत आहे! तिकडे आमच्या गावाच्या बाजूला धान्य मोजताना एकजण लाभरे दोनरे तीनरे, चाररे, करीत मापें मोजत असतो आणि रास कमी होऊ लागली की एकजण तीत भर घालीत असतो, तसें झालें! पण मी काय बोलत होतों, याची मला बिलकुल शुद्ध नव्हती! जरा देहभानावर आल्यावर पाहतों तो पंडिताच्या डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहत

आहेत !" मधूनमधून अशी अवस्था होते मागे एकदा असेंच झालें; केशवने निरोप पाठविला की, 'येथे कुक् म्हणून एक साहेब आले आहेत, त्याना घेऊन मी येत आहें, आपण आमच्याबरोबर नौकेंतून फिरायला यावें' हा निरोप ऐकताच इतकें भय वाटलें की, मी लगेच हातात तांब्याच घेतला ! पण मडळी आल्यावर मी जेव्हा नौकेंत गेलो, तेव्हा कालच्याच सारखें झालें आणि मग किती तरी वेळ बोलत होतो मागून ही सारी मडळी म्हणाली की, आपण आज किती सुदर उपदेश केला ! मला स्वत ला म्हणशील तर त्यातलें काहीच आठवत नाही !" असो

एकदा झाउतलाकडे शौचास जात असता वाटेंत पडून त्याच्या डाव्या हाताला बरीच दुखापत झाली व हात बरा होण्यास बरेच दिवस लागले. हाताच्या दुखण्याने ते आजारी असता, एक दिवस एक गृहस्थ कलकत्त्याहून त्याच्या दर्शनास आले श्रीरामकृष्णानी, 'तुम्ही कोण, कोठून आला', वगैरे त्याची चौकशी केली ते कलकत्त्याहून आले असें समजताच श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "ही देवळें वगैरे पाहायला आलात वाटतें ?" ते म्हणाले—"नाही महाराज , आपल्यालाच पाहायला आलो " हें ऐकताच एखाद्या लहान मुलासारखें रडत ते म्हणू लागले, "आता मला काय बघतोस बाबा ! माझा हात मोडला आहे ! अग आई ग ! हाताला ठणका लागला आहे !" हा प्रकार पाहून आता त्याच्याशी काय बोलावें, हेंच त्या गृहस्थाला समजेना ! काही वेळाने त्याचे सात्वन करण्यासाठी त म्हणाले, "महाराज ! असे करू नये, हात लवकरच बरा होईल !" हु ऐकताच एखाद्या मुलासारखे ते उत्कठेने म्हणू लागले, "अँ ? खरच माझा हात लौकर बरा होईल ?" व जवळ असलेल्या एका मनुष्याला मोठ्या उत्सुकतेने ते म्हणू लागले, "अरे ऐकलेस का ? हे बाबू कलकत्त्याहून आले आहेत , ते म्हणतात माझा हात लवकरच बरा होईल !"

एक दिवस रामचद्र दत्त व मनमोहन मित्र श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास गेले श्रीरामकृष्णाना फुलकोबीची भाजी फार आवडे, म्हणून या मडळीनी, जाताना बरोबर फुलकोबी नेली होती त्या वेळी पोटशूळाने त्याचे पोट फार दुखत असे आणि पोटदुखीला ती चागली नाही म्हणून हृदय त्याना फुलकोबीची

भाजी खाऊ देत नसे तो फुलकोबी पाहताच, हृदयला न दिसेल अशा ठिकाणी ती ठेवण्यास श्रीरामकृष्ण त्या मंडळींना सांगत होते, इतक्यात हृदय तेथे आला त्याला पाहताच एखाद्या अपराधी मुलासारखे भयभीत होऊन श्रीरामकृष्ण म्हणतात, "नाही रे हृदू ! मी नव्हती त्यांना आणायला सांगितली, त्यांनी आपण होऊन आणली ! खरच, त्यांनी आपण होऊन आणली ! विचार त्यांना पाहिजे तर !"

त्यांच्याकडे मोठे मोठे पंडित, विद्वान् वगैरे मंडळी येत त्यांना पाहून एकदा त्यांना वाटले, "आपणहि त्यांच्यासारखेच विद्वान् आणि पंडित असतो तर काय मजा झाली असती !" त्या दिवशी भावावस्थेत ते आईला म्हणू लागले, "आई, तू मला असा निरक्षर, मूर्ख का केलेस बरे ? मूर्ख असणे ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे !" श्रीरामकृष्ण सांगत असत, "इतक्यात मला एक डोंगराएवढा केरकचऱ्याचा ढीग दिसला त्याच्याकडे बोट दाखवून आई म्हणाली, 'ह, ही इथे विद्या आहे ; पाहिजे तुला ?' त्याबरोबर मी म्हणालो, 'आई, नको मला ही तुझी विद्या ! मला तुझ्या पादपद्मी शुद्धा भक्ति दे, म्हणजे झाले !"

पावित्र्य

सदैव ईश्वरचिंतनात तन्मय झाल्यामुळे श्रीरामकृष्णांचे मन अत्यंत पवित्र झाले असून, त्यात अपवित्र विचार येणेच अशक्य होऊन गेले होते, यात आश्चर्य नाही, परंतु या मानसिक पावित्र्याचा त्यांच्या शरीरावरहि केवढा परिणाम झाला होता हे पाहिले म्हणजे मन चकित होऊन जाते ! वाटेल तसल्या मनुष्याच्या हातचे पाणी सुद्धा त्यांना पिववत नसे ! मनुष्य कसा आहे, हे त्याला पाहताच ते तात्काळ ओळखीत आणि तो काही घेऊन आला असल्यास त्याला वाईट वाटू नये म्हणून, त्या पदार्थाला नुसता स्पर्श करून तो बाजूला ठेवीत, स्वतः कधीहि खात नसत ! कित्येकदा असे होई की, भक्त-मंडळींशी त्यांच्या गोष्टी चालल्या असताना आणि मधेच तहान लागल्यास त्यांनी पाणी मागावे, ते कोणी आणले इकडे त्यांचे लक्षहि नसावे, परंतु ते पिऊ जाता, त्यांचा हातच आखडावा आणि त्यांना ते पाणी पिताच येऊ नये ! ! जणु काय त्यांच्या शरीरानेच ते अपवित्र पाणी पिण्याचे नाकारावे ! मग त्यांनी पुन्हा

पाणी मागावें व दुसऱ्या कोणी तें आणून दिल्यावर प्यावें। स्वामी विवेकानंद याच्या समोर अशी गोष्ट एक दिवस घडली व त्यांनी आपल्या नेहमीच्या चिकित्सक स्वभावाला अनुसरून, तें पाणी घेऊन आलेल्या मनुष्याच्या वर्तनाची बारकाईने चौकशी केली व तीत त्याना असें आढळून आलें की, खरोखरच तो मनुष्य वाईट वर्तनाचा आहे।।

त्याना अर्पण करण्यासाठी आणलेल्या पदार्थाचा अग्रभाग जर अगोदर दुसऱ्याला दिला असेल तर तो पदार्थ त्याच्याने ग्रहण करवत नसे।

वर्तमानपत्रास ते कधीहि स्पर्श करीत नसत, कारण त्यात साऱ्या भाडणतटयाच्या आणि प्रपंचाच्या गोष्टी। एकदा ते एका भक्ताच्या घरी निमंत्रणावरून भोजनास गेले होते, त्याना बसण्यासाठी तयार केलेल्या आसनाजवळ एक वर्तमानपत्र पडलें होतें तें पाहताच त्यानी तें तेथून उचलण्यास सांगितलें।

तसेच दुसऱ्याच्या घरी गेल्यावर, आसन ग्रहण करण्यापूर्वी ॐ काराचा उच्चार करून ते त्या आसनाला स्पर्श करीत व मग त्यावर बसत।

सदासर्वकाळ परमेश्वरचिंतनात तन्मय होऊन गेल्यामुळे त्याचें मनच शुद्ध व पवित्र होऊन गेलें होतें, एवढेंच नव्हे तर त्याचें शरीरहि अत्यंत पवित्र होऊन गेलें होतें (मागे प्रकरण ८ वें पाहा)

त्याच्या दर्शनास नेहमी अनेक प्रकारचे लोक येत व सर्वजण त्याची पदधूलि मोठया भक्तिभावाने ग्रहण करीत पण येणाऱ्या भडळीत सर्वजण कोठून पवित्र असणार? अशुद्ध आचरणाचे आणि अपवित्र विचाराचेहि कित्येकजण असत, अशा मडळीच्या स्पर्शाने श्रीरामकृष्णाचें शुद्ध व पवित्र देवशरीर विटाळलें जाई।। श्यामपुकुरात गळच्याच्या रोगानें ते आजारी असता एक दिवस त्याना एक अद्भुत दर्शन झालें त्याना दिसलें की, आपलें सूक्ष्म शरीर आपल्या स्थूल शरीरातून बाहेर येऊन आपल्या समोर हिंडत आहे। श्रीरामकृष्ण सागत असत,—"असें दिसलें की, त्याच्या अगावर फोड झाले आहेत।। हें पाहून मी आपल्या मनाशी विचार करू लागलो की, असें का बरें व्हावें?—इतक्यात आईनेच समजावून दिलें की, 'हे इतके लोक वाटेल तसली कामें करून तुझ्याकडे येतात आणि त्याची दुर्दशा पाहून तुला त्याची दया येते, तू त्याना शिवू देतोस, यामुळे त्याच्या कर्माची फळें तुला भोगावी लागतात,

—म्हणून हें असे झालें आहे!' (स्वत च्या गळयाकडे बोट करून) म्हणून तर इथे रोग झाला आहे, नाहीतर या देहाकडून कधी कुणाला त्रास झाला नाही, की कधी कुणाचें वाईट झालें नाही, मग याच्या मागे हे रोगबीग का लागावे?"

वरील अद्भुत गोष्टीवरून श्रीरामकृष्णाच्या अलौकिक पावित्र्याची वाचकाना कल्पना येईल, असो

वैराग्य

श्रीरामकृष्णाच्या कित्येक असाधारण गुणापैकी तीव्र वैराग्य हा एक प्रमुख गुण होता त्याच्या ठिकाणी त्यागाची पराकाष्ठा दिसून आली 'ज्याचें ग्रहण करावयाचें, त्याचें कायावाचामनें ग्रहण करावें व ज्याचा त्याग करावयाचा तोहि तसाच कायावाचामनें त्याग करावा', हें तत्त्व त्याच्या ठिकाणी ततोतंत बिंबल्याचें दिसून येतें मानसिक त्यागाबरोबर कायिक त्यागहि इतक्या विलक्षण रीतीनें अशी वाणू शकतो, हें श्रीरामकृष्णाच्या खेरीज इतरत्र दिसून येणें अशक्य आहे साधना-काली श्रीजगदंबेच्या पादपद्मी पुष्पांजलि वाहताना त्यानी व्याकुळतेने प्रार्थना करावी—"आई, हें घे तुझें पापपुण्य, मला शुद्धा भक्ति दे, हे घे तुझे धर्माधर्म, मला शुद्धा भक्ति दे, ही घे तुझी कीर्ति-अपकीर्ति, मला शुद्धा भक्ति दे, ही घे तुझी शुचिता-अशुचिता, मला शुद्धा भक्ति दे,—" आणि अशा रीतीनें या सर्व द्वंद्वाचा श्रीजगदंबेच्या पादपद्मी त्याग करावा यांप्रमाणे सर्व भोगवासनाचा (इहामुत्रफलभोगविराग) त्यानी सर्वस्वी त्याग केला होता

श्रीरामकृष्णाच्या अद्भुत चारित्र्याचा 'त्याग' हा मूलमंत्र होता, असें म्हटलें तरी चालेल त्याची बुद्धिमत्ता असाधारण असल्यामुळ कोणत्याहि कामात प्राविण्य मिळवून नाम, यश व संपत्ति सहज मिळविता येण्यासारखी असताहि, त्यानी ईश्वराच्या लाभासाठी तिकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें मथुरबाबूसारख्याच्या आश्रयास राहून हवी तवढी संपत्ति मिळत असता, ईश्वरलाभाच्या मार्गातील तो एक अडथळा आहे, असें पाहून त्यानी तिला लाथाडून दिलें। पुढेहि लोभाला बळी पडण्यासारखे अनेक प्रसंग आले असता, त्यानी आपलें मन आपल्या ध्येयापासून बिलकुल ढळू दिलें नाही, एवढेंच काय, पण मानसिक त्यागातच

संतुष्ट होऊन त्याग हा मानसिक तसाच कायिक असणेंहि शक्य आहे, हें जणु काय जगाला दाखविण्यासाठी म्हणून त्यांनी तोहि आचरून दाखविला ! ! या त्यांच्या अद्‌भुत त्यागाची थोडीफार उदाहरणें मागें (भाग १ ला, प्रकरण १८ वें) आलीच आहेत, येथें आणखी थोडीशी देऊं

श्रीरामकृष्णांनी पूजक-पदाचा स्वीकार केल्यावर लवकरच त्यांच्या अंगी दिव्योन्माद अवस्था बाणून, देवीची पूजाअर्चा यथासांग रीतीनें पार पाडणें त्यांना अशक्य होऊन गेलें त्या सुमारास एका महिन्याच्या पगारा-साठी त्यांना इतर नोकरांबरोबरच बोलावणें आलें असता, त्यांनी, 'पैसा ईश्वरदर्शनाच्या मार्गांतील अडथळा आहे', असें म्हणून पगारच घेण्याचें नाकारलें ! आणि तेव्हांपासून त्यांनी पगारपटावर कधीहि सही केली नाही !

श्रीरामकृष्णांच्या वडिलांना सुखलाल गोस्वामी यांनी दिलेल्या दीड बिघा जमिनीचें रजिस्टरपत्र करण्याचें कांही कारण पडलें, म्हणून १८७८ सालीं त्यांना त्यांच्या नातेवाइकांनी कामारपुकुरास बोलाविलें श्रीरामकृष्ण सांगत असत—"रघुवीराच्या नांवाची जमीन रजिस्टर करायला आपल्या गांवी गेलों तिथें कोर्टांत रजिस्टर पत्रावर मला सही करायला सांगितलें पण माझ्या हातून तें झालें नाही 'माझी जमीन' असें म्हणायची सोयच नाही ! केशव सेनचे गुरु म्हणून मंडळींनी कोर्टांत माझा खूप सन्मान केला आणि घरी परत येतांना बरोबर कांही आंबे दिले , पण ते बरोबर घेण्याची सोय नाही ! संन्याशानें संचय करायचा नाही ! !"

'संन्याशानें द्रव्य ग्रहण करूं नये', असें आपल्या भक्तमंडळींना सांगत असतां, एक दिवस श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—"कांही दिवसांपूर्वी महेंद्र इथें आला होता परत जातांना त्यानें रामलालजवळ (श्रीरामकृष्णांचा पुतण्या) पांच रुपये दिले मला कांहीच माहीत नाही तो गेल्यावर रामलालनें मला सांगितलें ; मी म्हणालों, 'हे पैसे तो कोणासाठी देऊन गेला ?' रामलाल म्हणाला, 'आपल्याचसाठीं'. प्रथम मला वाटलें, 'बरें झालें, दुधाचे पैसे द्यायचे आहेत, तेवढे तरी देऊन टाकूं !' पण काय ? रात्रीं जरा कुठें डोळा लागतो न लागतो तोंच झोपेंतून धडपडतच उठलों ! छातीवर जणु काय एखादें मांजर ओरखडत आहे ! ! तसाच रामलालकडे गेलों आणि त्याला

विचारलें,—"अरे ते पैसे तुम्ही चुन्नीसाठी (श्रीरामकृष्णाची पत्नी) तर नाही दिले?" तो म्हणाला, 'नाही' तेव्हा त्याला म्हणालो,—'तू आताच्या आता ते पैसे त्याला परत नेऊन दे बघू?' ते पैसे त्याने परत दिले तेव्हा वाचलो!!"

हा काचनत्याग श्रीरामकृष्णाच्या हाडीमासी इतका भिळला होता की त्याना पैशाला स्पर्शाह करण्याची सोय नसे! स्पर्श केल्यास दवाग गुदमरल्या-सारखा होऊन त्याच्या अगाला विंचवाने नांगी मारल्यामारख्या वेदना होत व हात पाय वाकडेतिकडे होऊन जात! पैशाचेच काय, पण अखेरच्या दिव-सात वमलेंहि भाडेंमुद्धा त्याना हातात घेववत नसे!! एक दिवस भक्त-मडळीशी बोलत असता ते म्हणाले,— "अलीकडे मला हें असें का झालें आहे बरें? धातूच्या भाड्याला हात लावायची सोय नाही! एकदा एका वाटीला हात लागला तर विंचवाने नांगी मारल्याप्रमाणे वेदना झाल्या! बरें गडव्यावाचून कसें चालायचें? म्हणून विचार केला की, हातरुमालाने तो झाकून हातात घ्यावा तरीपण काय? त्याला हात लावला मात्र, तोच हाताला एकदम कळा लागल्या! शेवटी आईला म्हणालो, 'आई, एवढी वेळ क्षमा कर, पुन्हा कधी असें करणार नाहीं!' तेव्हा त्या वेदना थावल्या!" अशी विलक्षण अवस्था होऊन गेल्यामुळे ते केळीच्या पानावर जेवीत व मातीच्या भाड्याने पाणी पीत!!

जी गोष्ट काचनत्यागाची तीच गोष्ट सचयाची 'सन्याशाने सचय करा-वयाचा नाहीं', ही गोष्ट त्याच्या रोमारोमात भिनली होती कलकत्त्यास भक्तमडळीकडे गेल्यावर कोणी काही जिनस त्याच्याबरोबर देण्याचें मनात आणलें तर व्यर्थ जाई, कारण एखादा जिनस बरोबर घ्यावयाचा म्हणजे सचयाची कल्पना आली!! भक्तमडळीनी प्रेमाने त्याना फार आग्रह करावा पण त्याचा काही उपयोग होत नसे यामुळे कोणा कोणाला फार वाईट वाटे एक दिवस एका भक्ताच्या घरी ते गेले असता, भजन वगैरे झाल्या-वर परत फिरताना त्याने त्याच्याबरोबर थोडीशी मिठाई देण्याचा विचार केला श्रीरामकृष्ण काहीकेल्या ती घेईनात व तो तर फार आग्रह करू लागला तेव्हा श्रीरामकृष्ण अत्यत केविलवाण्या स्वरात म्हणाले, "बाबू,

माझ्यावर दया करा तुम्ही ते काहीहि माझ्याबरोबर देऊ नका यात मला दोष आहे मी आपल्याबरोबर एखादा जिन्नस संचय करून कसा नेऊ ? तुम्ही याबद्दल काही वाईट वाटून घेऊ नका !"

एक दिवस सवयामबधाने गोष्टी चालल्या असता ते म्हणाले—"साधु आणि पक्षी संचय करीत नाहीत इथली (माझी) तर अशी स्थिति आहे की, वटव्यात घालून पानें वागवण्याची सोय नाही, की शौचाला गेल्यास, हाताला लावायला म्हणून तेथून मातीसुद्धा आणायची सोय नाही !!" आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही की, त्याच्या अंगावरील वस्त्रास कुठे एखाद्या टोकालासुद्धा एखादी लहानशी गाठ मारावयाची सोय नसे ! कारण गाठ म्हटले की संचयाची कल्पना आलीच !! कुठे गाठ मारल्यास त्यांचा श्वास गुदमरून जाई व हातपाय वाकडेतिकडे होऊन जात !!! काय विलक्षण त्याग हा ! त्या त्यागाच्या या असल्या धगधगीत अग्नीजवळ येणाऱ्या मंडळीचे डोळे त्याच्या तेजाने दिपून जावे आणि त्याच्या मनावर त्याचा परिणाम व्हावा यात मुळीच आश्चर्य नाही असो

काम-त्याग

साधनाकालाच्या सुरवातीपासूनच—अथवा असेंहि म्हटलें तरी चालेल की, त्याना समजावयास लागल्यापासूनच—त्याच्या मनाची अगदी पक्की भावना झाली होती की, काम आणि कांचन हे ईश्वरदर्शनाच्या मार्गातील दोन अत्यंत जबरदस्त अडथळे आहेत ही गोष्ट त्याच्या मनावर पक्की ठसताच, ते आपल्या नेहमीच्या स्वभावाप्रमाणे, हे दोन्ही अडथळे आपल्या मार्गातून दूर करण्याच्या मागें लागले कोणतीहि गोष्ट अर्धवट करणें हे त्याच्या स्वभावाला ठाऊकच नसे कांचनासक्तीचा त्यांनी किती पुरा नायनाट केला होता, याचे थोडेसें वर्णन आतापर्यंत झालें आता त्यांनी कामासक्ति किती पूर्णपणें नाहीशी केली होती, हें पाहू

पुरुष आणि स्त्री असा भेदभावच नष्ट झाल्यावर सहजच कामाला जिंकल्यासारखें होईल, असें जाणून, साधनाकाळी हा भेदभावच नष्ट होण्यासाठी म्हणून, श्रीरामकृष्ण प्रत्यक्ष स्त्रीवेशातच सहा महिने राहिले, आणि त्या वेळी त्याच्या ठिकाणी स्त्रीभावच किती अद्भुत रीतीनें भिनला होता

याचें मधुरभावसाधन-प्रकरणात वर्णन आलेंच आहे (भाग १ ला) पुरुष आणि स्त्री असा भेदभाव, त्यानी विचाराने नष्ट करून टाकला होता आणि स्वतःच्या ठिकाणचा 'मी पुरुष' असा भावहि पूर्णपणें नाहीसा केलेला होता, तरी ते आजन्म स्त्रियापासून दूरच राहत. ते म्हणत, "सन्यासी जितेंद्रिय असला तरी त्याने लोकशिक्षणासाठी स्त्रियापासून नेहमी दूर असावें"

एक दिवस मडळी बसली असता, "कामिनीकाचनत्याग केल्याशिवाय ईश्वराची प्राप्ति व्हावयाची नाही", असे श्रीरामकृष्णाचे उद्गार ऐकून एकजण म्हणाला —"पण महाराज, कामिनीकाचनावाचून चालायचें कसें?" यावर श्रीरामकृष्ण आपल्या अतरग भक्ताकडे वळून म्हणाले—"ही मडळी म्हणतात की, कामिनीकाचनावाचून चालायचें कसें? पण इथली (माझी) अवस्था त्याना काय ठाऊक आहे? एखाद्या स्त्रीचा नुसता स्पर्श झाला तर हात वाकडातिकडा होऊन, विचवाने नागी मारावी तशा वेदना होतात!!"

"एखादी स्त्री विशेष भक्तिमती आहे असें पाहून, आपलेपणाने तिच्याशी ईश्वरीय गोष्टी बोलायला जावें, तर मधे जणु काय एखादा आडपडदा पडावा तसें होत!! त्या पडद्यापलीकडे जायची सोय नाही!!"

"एखादे वेळी खोलीत एकटेंच असावें इतक्यात एखादी स्त्री आली तर एकदम माझी अवस्था एखाद्या बालकाप्रमाणे होऊन जाते आणि ती स्त्री आपली आई आहे अशी एकदम धारणा होऊन जाते!!"

आणखी एक दिवस कामिनीत्यागासबधी गोष्टी चालल्या असता आपल्या साधनाकालाची आठवण होऊन ते म्हणाले,—"त्या काळी मला बायकाचें अत्यत भय वाटे असें वाटे की, जणु काय एखादी वाघीणच खायला येत आहे!! आणि तिचें अग-प्रत्यग खूप मोठमोठें दिसे जणु काय एखादी राक्षसीणच!!"

"मागे मागे फार भय वाटे—कोणाहि स्त्रीला जवळ येऊच देत नसे आता ती अवस्था राहिली नाही आता मनाला पुष्कळ शिकवून समजावून इतकें झालें आहे की आता स्त्रियाकडे—'आई आनदमयीची निरनिराळी रूपें', या दृष्टीने पाहतो तरीपण, जरी स्त्रिया जगदबेचा अश आहेत, तरी साधकाला—साधूला—त्या त्याज्यच!

"म्हणून एखादी स्त्री जरी फार भक्तिमती असली, तरी तिला मी फार वेळ जवळ बसू देत नाहीं, थोडक्याच वेळात तिला म्हणतो, 'जा, तिकडे देवाचें दर्शन घे जा' इतकेंहि सागून ती नच उठेल, तर काही तरी निमित्त काढून मीच खोलीतून बाहेर जातो!

"बायकाचा सहवास फार वाईट बायकोच्या सहवासात मनुष्य राहिला की, तो तिला वश झालाच, ससारी माणसें बायकोनें 'ऊठ' म्हटलें की उठतात, 'बस' म्हटलें की बसतात आणि कोणालाहि विचारा,—'का रे तुझी बायको कशी आहे?' की तो म्हणालाच,—'माझी बायको चागली आहे!' कोणा एकाची सुद्धा बायको वाईट नाही!!

"पण ससारी माणसाचेंच कशाला? एक दिवस मला स्वत ला एके ठिकाणी जायचें होतें रामलालच्या चुलतीला (स्वत च्या पत्नीला) विचारता ती 'नको' म्हणाली मग मीहि गेलो नाही! थोडचा वेळाने मनात विचार आला—'काय चमत्कार आहे! मी कधी ससार केला नाही, काम-काचनाचा त्याग केलेला, तरी माझी ही अवस्था! मग ससारी माणूस बिचारा आपल्या बायकोला किती वश होत असेल, तें देवाला ठाऊक!'"

एक दिवस नारायणला (एक शिष्य) श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "बायका-माणसाच्या अगाची हवा सुद्धा स्वत ला लागू देऊ नको नेहमी काही तरी जाड वस्त्र पाघरून घेत जा आणि आपल्या आईशिवाय इतर सर्व बायकापासून आठ हात, नाही तर दोन हात, निदान एक हात तरी दूर राहत जा!"

श्रीरामकृष्णाच्या साधनाकाली मथुरानाथ वगैरेंना त्याचा उन्माद हा अखड ब्रह्मचर्याचा परिणाम असावा असें वाटून त्यानी त्याला एकदा वेश्याच्या घोळक्यात नेऊन सोडलें होतें, वगैरे हकीकत मागे (भाग १ ला, प्रकरण १८ वें) आलीच आहे

एकदा एक अत्यत सुस्वरूप वेश्या कलकत्त्यास आली असता तिनें ऐकलें की, दक्षिणेश्वरी एक कामकाचनत्यागी परमहस राहतात ती अनेक मठ आणि तीर्थे हिंडली होती परतु खरा कामकाचनत्यागी असा एकहि साधु तिला आढळला नव्हता, म्हणून हे साधुबोवा कसे काय आहेत, हें पाहण्यास म्हणून ती एक दिवस दक्षिणेश्वरी गेली श्रीरामकृष्ण त्या वेळी आपल्या भक्तमडळी-

बरोबर बोलत बसले होते तेथे गेल्यावर श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करून ती वेश्या मोठ्या अदबीने तेथेच एका बाजूस उभी राहिली इतक्यात श्रीरामकृष्णांना शौचास लागली म्हणून ते झाउतलाकडे निघाले ती चतुर स्त्रीहि लगेच त्यांचा गडवा घेऊन त्यांच्या मागोमाग निघाली झाउतलापर्यंत गेल्यावर श्रीरामकृष्ण एका ठिकाणी शौचास बसले व ती स्त्री तो गडवा घेऊन तेथेच एका बाजूला उभी राहिली काही वेळाने ती स्त्री पाहते तो श्रीरामकृष्ण दोन्ही हातात दोन काटक्या घेऊन एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे जमिनीवर रेघोट्या ओढीत तोंडाने काही गुणगुणत आपल्याच नादात आहेत ! थोड्या वेळाने श्रीरामकृष्णांनी तिच्यापासून पाणी मागून घेतले व विधि आटोपल्यावर ते तिच्याशी गप्पागोष्टी करीत परत आपल्या खोलीत आले ! ! या सर्व प्रकाराने ती स्त्री चकित झाली व श्रीरामकृष्णांची क्षमा मागून तेथून निघून गेली

तसेच आणखी एकदा त्यांची परीक्षा पाहण्यासाठी काही कुटाळ मंडळींनी हृदयला वश करून घेऊन एक रात्री एका वेश्येला त्यांच्या खोलीत नेऊन बसविले ! श्रीरामकृष्णांची तिच्याकडे नजर जाताच ते आई ! आई !' करीत एकदम खोलीतून बाहेर पडले आणि हल्धारीला हाका मारून म्हणाले "दादा दादा इकडे जरा येऊन पाहा बरे माझ्या खोलीत एक कोण माणूस येऊन बसले आहे ते ! हल्धारीबरोबर इतर मंडळींनाहि त्यांनी हाका मारल्या त्यावरोबर पुष्कळ मंडळी तेथे जमली व त्यांनी त्या वेश्येला तेथून हाकून दिले हृदयहि या कटात सामील होता असे कळल्यावर श्रीरामकृष्णांनी त्याची खूप निर्भत्सना केली व काही दिवसपर्यंत त्याला आपली सेवा करू दिली नाही

वासनात्याग

कामकांचनासक्तीबरोबर इतरहि लहानमहान भोगवासनांचा त्यांना त्याग करावा लागला होता ते म्हणत लहानमहान वासनांचा उपभोग घेऊन त्याग केला तरी चालेल पण मोठमोठ्या वासनांच तसे करू गेल्यास पतन होण्याचा फार संभव असतो म्हणून त्यांचा त्याग विचारानेच—त्यातील दोषांकडे नजर देऊन—करावा त्यांनी आपल्या स्वतःच्या लहानसहान वासनांचा

त्याग असाच उपभोग घेऊन केला , एखादा विशेष जिन्नस घेण्याची अथवा काही विशेष पदार्थ खाण्याची अथवा काही पाहण्याची इच्छा झाल्यास ते तावडताब मथुरबाबूना सागून ती पुरी करून घेत ! अशा प्रकारच्या अनेक मौजेच्या गोष्टी ते सागत

एकदा त्याना भरजरी पोषाख घालून रुप्याच्या गुडगुडीतून तमाखू ओढण्याची इच्छा झाली ! ते सागत असत—"मथुरला सागितलें , त्यानें पोषाख तयार करविला आणि एक रुप्याची सुदर गुडगुडी आणून दिली मग मी तो भरजरी पोषाख घालून, हातात ती रुप्याची गुडगुडी घेऊन, मोठ्या ऐटीनें ओढण्यास बसलो आणि एकदा इकडून, एकदा तिकडून, एकदा वरून, एकदा खालून, सर्व बाजूनी थोडे थोडे झुरके मारले आणि मनाला म्हणालो, 'मना, याला म्हणतात भरजरी पोषाख करून रुप्याच्या गुडगुडीतून तमाखू ओढणें ! बस ! झाली ना तुझी इच्छा पुरी?' असें म्हणून ती गुडगुडी तशीच टाकून दिली, अगातले कपडे काढून खाली टाकले—पायाखाली तुडवले, त्याच्यावर थुकलो आणि म्हणालो,—'मना, हे जरीचे कपडे बरें ! यानी रजोगुण वाढतो , हे नकोत आपल्याला ! थू थू !'"

श्रीरामकृष्ण सागत असत, "लहानपणी गगेवर स्नान करीत असता, एक दिवस एका मुलाच्या कमरेला सोन्याचा करगोटा पाहिला पुढे अशी स्थिति झाल्यावर (उन्मादावस्था प्राप्त झाल्यावर) एक दिवस तसला करगोटा घालायची इच्छा झाली मथुरला सागितलें , त्यानें एक सोन्याचा सुदर करगोटा आणून दिला तो घातला, पण तत्क्षणीच अगातला वायु भराभर वर जाऊ लागला आणि अगाला वेदना होऊ लागल्या ! ! सोनें अगाला लागलें की नाही ? झालें, लगेच तो काढून फेकून द्यावा लागला !"

सत्यनिष्ठा

सरल स्वभाव, पावित्र्य, कामकाचनत्याग वगैरेंप्रमाणेच श्रीरामकृष्णाच्या ठिकाणी सत्यनिष्ठेची पराकाष्ठा होऊन गेली होती त्याच्या तोडून असत्य भाषण कधीहि बाहेर पडलें नाही 'आज अमुक ठिकाणी जाईन', असे म्हटलें की ते तेथे जावयाचेच 'अमुक काम करीन' असे म्हटलें की, ते तें काम करावयाचेच थट्टेत सुद्धा कोणी खोटें बोललेलें त्याना खपत नसे अमुक

गोष्ट करीन असें म्हणून जर कोणी ती केली नाही, तर ते तत्काळ त्याची कान-उघाडणी करीत एक दिवस ते ब्राह्मसमाजात गेले असता, शिवनाथ-बाबना काही काम असल्यामुळे ते तेथे हजर राहू शकले नाहीत, त्याच्या सबधानें बोलताना श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "शिवनाथला पाहिलें म्हणजे मला फार आनद होतो त्याची ईश्वराचे ठिकाणी फार भक्ति आहे इतके लोक त्याला मान देतात, तेव्हा त्याच्यामागे थोडी फार ईश्वरी शक्ति खास असली पाहिजे पण शिवनाथाच्या अगी एक फार मोठादोष आहे—त्याचें बोलणें ठीक नाही त्या दिवशी मला म्हणाला की, मी दक्षिणेश्वरी येईन, पण आला नाही व काही निरोपहि पाठविला नाही—हें चागलें नाही" असें म्हणून ते म्हणाले, "सत्य वचन हीच कलियुगातील तपस्या सत्यनिष्ठेच्या जोरावर भगवानाचा लाभ करून घेता येतो सत्यनिष्ठा नसल तर मनुष्याचा हळूहळू सर्वनाश होतो"

ते नेहमी म्हणत असत की—"बारा वर्षेपर्यंत जर कायावाचामनें सत्याचें पालन केलें तर मनुष्य सत्यसकल्प होतो त्याचा शब्द आई कधींहि मिथ्या होऊ देत नाही" अगदी लहानपणापासून श्रीरामकृष्ण स्वत अत्यत सत्यनिष्ठ होते ही त्याची सत्यनिष्ठा उत्तरोत्तर वाढत जाऊन खरोखरच शब्दश त्याच्या हाडीमासी कशी खिळली होती, हें पाहिलें म्हणजे आश्चर्याला सीमा उरत नाही

एक दिवस आपल्या भक्तमडळीबरोबर बोलत असता ते म्हणाले, "सत्य सत्य करायला लागून माझी ही काय अवस्था होऊन गेली आहे पाहा बरें? एखादे वेळी जर सहज बोलून गेलो की आज जेवणार नाही, तर भूक लागली तरी काही खायचीसाय नाहीं! एखाद्याला काही काम सागितलें तर तें त्यानेच केलें पाहिजे, दुसरा करीन म्हणेल तर सोय नाही,—ही कशी अवस्था आहे पाहा बरें? याला काही उपाय नाही का?

"एक दिवस झाउतलाकडे ताब्या धरून यायला मी एकजणाला सागितलें तो 'बरें' म्हणाला पण काही काम होतें म्हणून निघून गेला त्याच्या ऐवजी दुसरा एक जण ताब्या धरून तिकडे आला शौचाहून परत येऊन पहातो तो ताब्या घेऊन दुसराच एकजण उभा! त्याच्या हातून काही पाणी घेववलें नाही! नुसता

हाताला माती लावून, तो येईपर्यंत तसाच उभा राहिलो झालें! काय करायचें? 'आईच्या पादपद्मी फुलें वाहत जेव्हा सर्व गोष्टींचा त्याग करू लागलो, तेव्हा म्हणू लागलो–'आई' ही घे तुझी शुचिता, आणि अशुचिता, हा घे तुझा धर्म आणि अधर्म, हें घे तुझें पाप आणि पुण्य, हें घे तुझें चांगलें आणि वाईट—मला फक्त तुझी शुद्ध भक्ति दे' परंतु त्या वेळी 'हें घे तुझें सत्य आणि असत्य', असें म्हणू शकलो नाही सत्याचा त्याग कसा करू ?"

त्यांच्या तोंडून बाहेर पडणाऱ्या गोष्टी कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीने खरोखरच प्रत्यक्ष घडून येत दिसावयास अशक्य अशा गोष्टी सुद्धा काही अतर्कित रूपाने खऱ्या होत तोंडातून बाहेर येणाऱ्या गोष्टींचें राहो, पण त्यांच्या मनात सुद्धा असत्य संकल्पाचा कधीहि उदय होत नसे त्यांना एखादी इच्छा झाली, तर ती कधी ना कधी तरी पूर्ण होईच

काशीपूर येथील बगीच्यात गळ्याच्या रोगाने आजारी असता एक दिवस, ते जवळच्या मंडळीकडे पाहून म्हणाले, "या वेळी कुठे एखादा आवळा मिळेल का ? तोंडाला चव म्हणून कशी ती नाही जर एखादा आवळा चघळायला मिळेल तर किती छान होईल ?" ते दिवस आवळ्याचे नव्हते, म्हणून या वेळी आवळा कसचा मिळतो, असें वाटून सर्वजण निराशेने स्वस्थ बसले त्यांच्यापैकी दुर्गाचरण नाग (श्रीनागमहाशय) यांना मात्र स्वस्थ बसवेना आवळे मिळविल्यावाचून स्वस्थ बसावयाचें नाही, असा विचार करून तेथून त्यांनी लगेच जवळपासचे बगीचे धुंडाळवयास सुरुवात केली लागोपाठ दोन दिवस हिंडल्यावर तिसऱ्या दिवशी त्यांना एका बगीच्यात एका झाडाला दोनतीन आवळे सापडले, ते तोडून घेऊन त्यांनी त्याच पावली काशीपुरास जाऊन ते श्रीरामकृष्णांना दिले! त्यांची खात्री होती की ज्या अर्थी श्रीरामकृष्णांना आवळे खावयाची इच्छा झाली आहे त्या अर्थी कोठे ना कोठे तरी आवळे सापडलेच पाहिजेत! एक दिवस भक्तमंडळीशी बोलत असता श्रीरामकृष्ण मध्येच म्हणाले, "मला आता चांगली हिंगबिंग घातलेली गरम गरम खुसखुशीत कचोरी खायची इच्छा झाली आहे" हें ऐकून एकजण म्हणाला, "तर मग मी आत्ताच कलकत्याला जाऊन कचोरी करून घेऊन येतो" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "नको, कचोरीसाठी मुद्दाम इतक्या लांब जायची गरज नाही आणि शिवाय

इतक्या लांब येईपर्यंत ती गरम कशी राहील ? " असें त्याचें बोलणें चाललें आहे इतक्यात कलकत्याहून एकजण अगदी तसलीच गरमागरम कचोरी त्यानाच देण्यासाठी म्हणून घेऊन आला ! !

एक दिवस राखाल दक्षिणेश्वरी आला होता श्रीरामकृष्ण त्याचेबरोबर बराच वेळ बोलत बसले राखालने काही खाल्लें नसल्यामुळें तो भुकेने व्याकुळ होऊन रडू लागला खाण्याला देण्यासारखा पदार्थहि काही जवळ नाही, असें पाहून श्रीरामकृष्ण लगबगीने उठले व घाटावर जाऊन मोठमोठयाने, "ए गौरदासी (एक स्त्रीभक्त) माझ्या राखालला भूक लागली आहे, काही तरी खायला घेऊन ये ग ये " असें म्हणत ओरडू लागले ! ! थोडयाच वेळाने कलकत्याच्या बाजूने एक नौका येऊन घाटाला लागली व तीतून बलराम बसू व गौरदासी ही दोघेजण खाली उतरलीं गौरदासीनें श्रीरामकृष्णाना देण्यासाठी एक डबा भरून रसगुल्ल (एक प्रकारची मिठाई) आणले होते ! ! ते पाहताच मोठया आनंदाने तेथूनच राखालला हाका मारीत ते म्हणू लागले—"ए राखाल, अरे हें बघ रसगुल्ले,—गौरदासी घेऊन आली आहे भूक लागली म्हणत होतास ना ?" राखाल तेथे येऊन किंचित् रागावून म्हणाला, "महाराज, मला भूक लागली म्हणून ज्याच्या त्याच्याजवळ कशाला सांगत सुटलात ? " श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "अरे भूक लागली म्हणून सांगायला काय हरकत आहे ? ये, हे खा रसगुल्ले ! ! "

अशी पुष्कळ उदाहरणें सांगता येतील तोंडाने असत्य भाषण बाहेर न येणें, मनातहि असत्य संकल्पाचा उदय न होणें, वाचिक आणि मानसिक सत्य-पालनाची गोष्ट राहो, पण श्रीरामकृष्णाचा देह सुद्धा नेहमी सत्याचेंच पालन करी ! सत्य हें कायावाचामनेंकरून पाळावें असें शास्त्रें सांगतात परंतु कायेकडूनहि सत्य पाळलें जाणें म्हणजे काय, याचा उलगडा श्रीरामकृष्णाच्या चरित्रात जसा सुंदर रीतीनें दिसून येतो, तसा इतरत्र दिसून येत नाही खालील उदाहरणावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल

कालीमंदिराजवळ बाबू शंभुचंद्र मल्लिक याचा बगीचा असून तेथे त्याचा एक दवाखाना असे शंभुचंद्र व त्याची पत्नी या उभयताची श्रीरामकृष्णावर अत्यंत भक्ति असे व श्रीरामकृष्ण मधूनमधून तेथे फिरा-यपास जात व शंभुबाबूचे बरोबर ईश्वरविषयक गोष्टींत कांही काळ घालवून

परत जात श्रीरामकृष्णाना पोटदुखीची व्यथा असे एक दिवस ते शभुचद्राकडे गेले असता त्यांचें पोट दुखू लागलें शभुचद्र त्याना म्हणाले, "आपल्याला मी एक दोन अफूच्या गोळ्या देईन परत गेल्यावर त्या खा, म्हणजे पोट दुखणें राहील " श्रीरामकृष्णानी ही गोष्ट मान्य केली पुढें बराच वेळपर्यंत दोघांच्या गप्पागोष्टी झाल्या व बोलण्याच्या नादांत दोघेहि ही गोष्ट विसरून गेले.

- श्रीरामकृष्ण परत जावयास निघाले व दहा-वीस पावलें गेल्यावर त्याना गोळ्यांची आठवण झाली त्याबरोबर ते परत फिरले पण परत येऊन पाहतात तो शभुचद्र तेथून गेले होते तेव्हा एवढ्यासाठी त्याना कशाला हाक मारावी, असा विचार करून कपाउडरजवळूनच अफूच्या दोन गोळ्या घेऊन ते परत फिरले पण वाटेंत आल्यावर, काय झालें कोणास ठाऊक, त्याना नीट चालवेनाच ! पाय रस्त्याने सरळ न जाता नाल्याच्या बाजूलाच ओढ घेऊ लागले ! 'असें का होतें ? वाट तर चुकली नाही ना ? ' असा सशय येऊन मागे वळून पाहतात, तो मागील रस्ता नीट दिसत होता ! न जाणो खरोखरच रस्ता चुकला असेल, असें वाटून ते शभुचद्राच्या फाटकापर्यंत परत गेले व तेथून आपला रस्ता पुन्हा एकवार नीट पाहून घेऊन परत जाऊ लागले तरी मुद्दा तसेंच ! त्याच्या पायाना रस्ता नीट सापडेनाच ! असें का व्हावें याचें कारणहि त्याच्या लक्षात येईना चालावयास लागावें, पण पायानी सरळ जाण्याचेंच नाकारावें ! असें दोन तीन वेळ झाल्यावर ते निराश होऊन रस्त्यात बसले, तो एकाएकी त्याच्या मनात आलें, "अरे हो ! शभु तर म्हणाला होता की, 'माझ्याजवळून गोळ्या घेऊन जा, ' पण तसें न करता व त्याला न कळवता मी त्याच्या कपाउडरजवळून गोळ्या घेऊन चाललो आहें ! म्हणूनच आई मला येथून जाऊ देत नसावी ! शभूला विचारल्याशिवाय गोळ्या देणें कपाउडरला योग्य नाही व 'माझ्याजवळून घेऊन जा' म्हणून त्याने सागितलें असता, दुसऱ्या-जवळून घेऊन जाणें मलाहि योग्य नाही तर अशा रीतीनें गोळ्या नेण्यात असत्य भाषण आणि चोरी हे दोन्ही दोष आहेत, म्हणून आई मला येथून जाऊ न देता इथेच अडवून ठेवीत असावी ! ! " असें मनात येताच ते तात्काळ दवाखान्यात गेले तेथे तो कपाउडरहि नव्हता, तेव्हा त्यानी दारातूनच ती

गोळ्याची पुडी आत टाकून, "ह्या तुमच्या गोळ्या आत टाकल्या हो!" असे मोठ्याने ओरडून आपला रस्ता धरला! आता या वेळेस पाय ठीक चालत होते व रस्ताहि नीट दिसत होता!! लवकरच ते आपल्या खोलीत जाऊन पोहोचले! ते नेहमी म्हणत असत—"ज्याने आपला भार सर्वस्वी आईवर टाकला, त्याचा पाय ती इतका सुद्धा बेताल पडू देत नाही!!"

अशा प्रकारची किती तरी उदाहरणें त्यांच्या चरित्रात दिसून येतात या अलौकिक सत्यनिष्ठेची व निर्भराची यत्किंचित् तरी कल्पना कोणाला करता येईल काय? सत्यनिष्ठा ही त्यांच्या रोमारोमात, हाडीमासी, इतकी भिनून गेली होती की असत्य सकल्प मनात येणें, वाचेने असत्य भाषण बाहेर निघणें, हें त्यांच्या बाबतीत अशक्य होऊन गेलें होतें व यदाकदाचित् मनात असत्य सकल्प आलाच तर, त्यांच्या देहाकडून त्या सकल्पाप्रमाणे कृति घडून येणें, हेंहि अशक्य होऊन गेलें होतें!! त्यांचा जगदबेवरील निर्भरच काही विलक्षण होता या त्यांच्या बालकासारख्या सरळ निर्भरातच त्यांचें अलौकिक शक्तिसर्वस्व साठविलेलें होतें ते वारवार आपल्या शिष्याना खालील उदाहरण देत —"तिकडे आमच्या गावी एक माळ आहे जवळपासच्या गावाना जाण्याला त्यावरून एक अरुदशी पाऊलवाट असे एकदा एकजण आपल्या दोघा मुलाना बरोबर घेऊन त्या माळावरून चालला होता लहान मुलाला त्याने कडवर घतलें होतें, मोठा मुलगा त्याचा हात धरून चालला होता जाता जाता वाटेंत काही गमत दिसून, कडवरचा मुलगा आनदाने टाळ्या वाजवू लागला ती गमत पाहून, चालणारा मुलगाहि बापाचा हात सोडून टाळी वाजवणार तोच ठेच लागून धपदिशी खाली आपटला व रडू लागला! त्याच प्रमाणें आईनेच ज्याचा हात धरला त्याला पडायचें भय नाही, पण ज्याने आईचा हात धरला त्याला मात्र भय आहे! त्याने हात सोडला की तो पडलाच!"

ईश्वरनिर्भरता

श्रीरामकृष्णाची जगदबेवर एवढी उत्कट भक्ति होती की, त्याना जगदबेवाचून दुसरें सुचतच नसे असे म्हटलें तरी चालेल एक दिवस 'विचार करणें' यावरून गोष्टी निघाल्या असता त मणीन्द्र (एक शिष्य) म्हणाले, "बाबा, पुरें झालें विचार करणें तुमचा विचार करून का कुठे ईश्वराला

जाणता येईल ? त्यागटा म्हणत असे, 'ईश्वराच्या एका अंशाने हें सारें ब्रह्मांड उत्पन्न झालें आहे एवढें मी ऐकून ठेवलें आहे,—बस झालें, जास्त विचार करण्याची गरज काय ?'

"हाजराची भारी विचारबुद्धि ! त्याचा नुसता हिशेब ऐकत जा,—'ह, इतक्या अंशाने जगत् झालें, आता इतके अंश बाकी राहिले !' तो एखाद्या दिवशी माझ्याजवळ आला आणि हिशेब करू लागला म्हणजे माझ्या डोक्यात तिडीक उठते,—काय जाळायचें आहे असल्या हिशेबाला ? मला ठाऊक आहे की, मला काहीएक कळत नाही आणि मी कधी कळण्याचा प्रयत्नहि पण करीत नाही. मी नुसता 'आई' 'आई' करून टाहो मात्र फोडीत असतो झालें ! तिची इच्छा असेल तस ती करील ! इच्छा असल तर समजावून देईल, नसेल तर नाही समजावून देणार ! माझा माजराच्या पिल्लासारखा स्वभाव आहे पिल्लाला नुसतें 'मियाँऊ' 'मियाँऊ' करायचें ठाऊक असतें मग त्याची आई त्याला कुठे का ठेवीना,—उकिरड्यात ठेवो की, घरमालकाच्या बिछान्यावर ठेवो ! ! लहान मुलाना आई हवी असते, आपली आई श्रीमंत आहे की गरीब आहे, हें त्याना माहीत नसतें मोलकरणीच्या मुलाला सुद्धा सगळा आधार आईचा ! मालकाच्या मुलाशी त्याचें भांडण झालें, तर तें त्याला म्हणतें, "थाव वर था, आता मी आपल्या आईला जाऊन सांगतो ! "

आणि श्रीरामकृष्णाचीहि सदैव हीच अवस्था असे "आपल्याला काही एक समजत नाही,—आपल्या आईला सार काही समजते —तिची इच्छा असल तसें करील ! " हा त्याचा नेहमीचा भाव असे

आपल्या साधनाकालाच्या गोष्टी सांगत असता एक दिवस श्रीरामकृष्ण म्हणाले,—"तेव्हा मी धरणें धरून बस—मी म्हणे 'आई ! मी मूर्ख अडाणी माणूस, मला समजावून दे —वेद पुराणें तत्रें, नाना शास्त्रें यात काय आहे तें ! ' आईने मला एकेक सारें समजावून दिलें ! "

आपल्याला ज्ञान प्राप्त व्हावें असा निराळा प्रयत्नच त्यानी केला नाही आईची इच्छा असेल, तर ती देईल आपल्याला ज्ञान, आपल्याला काय हवें तें आपण आईजवळ मागावें, मग तिला योग्य दिसल तें ती करील, असा त्याचा विलक्षण निर्भर होता

जसें ज्ञानाचें, तसेंच स्वत च्या शरीररक्षणासंबधाचें,—त्याचें तिकडे बिल्कुल लक्ष नसे साधनाकालाच्या हकीगतीचें वर्णन मागे आलें आहे, त्या वरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल सदा सर्वकाळ मन ईश्वरचिंतनात तल्लीन झालेलें, मग देहाची फिकीर करावयाची कोणी?

साधनाकाली एकदा ते बरेच आजारी होते, ते स्वत सागत, "एक दिवस कालीमदिरात बसलो असता आईजवळ वरे करण्याची प्रार्थना करायची इच्छा झाली, परतु स्पष्टपणें बोलवेना इतकेंच म्हणालो की, 'आई, हृदू म्हणतो की, आजाराची गोष्ट एकदा आईजवळ काढा,' पण असें म्हणत आहे तोंच म्युझिअममधील तारानी गुफलेला माणसाच्या हाडाचा सापळा एकदम माझ्या डोळ्यापुढे आला ! त्याबरोबर मी म्हणालो,—'आई, तुझी इच्छा असेल तसें कर इतकेंच की, तुझें गुणवर्णन करीत हिंडायला सापडावें म्हणून, माझ्या हाडाचा सापळा, कसा तरी तिथल्यासारखा तारेने गुफून ठेव म्हणजे झालें ! ! '"

१०. श्रीरामकृष्णांची शिष्यपरीक्षा

"नीट परीक्षा केल्याशिवाय मी कोणालाहि आपल्या मंडळीत घेत नाही "

"कोणाला होईल (धर्मलाभ), कोणाला नाही, कोणाला किती झाला आहे, वगैरे सर्व गोष्टी आई मला दाखविते !"

— श्रीरामकृष्ण

शास्त्रामध्ये गुरूला 'भवरोगवैद्य' असें म्हटलेलें आहे हें नाव उगीच अलंकारिक नसून तें खरोखरच अर्थपूर्ण आहे, हें श्रीरामकृष्णाच्या सहवासाने कळून येई साधक ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गात असता तो ज्या ज्या अवस्थामधून जातो, त्या चागल्या की वाईट, साधकाच्या प्रगतीला त्या अनुकूल की प्रतिकूल, हें त्याच्या लक्षणावरुन सद्गुरु तावडतोब कसें ओळखतात, त्या अनुकूल असल्यास, साधकाच्या अंगी त्या मुरून अधिकाधिक उच्च अवस्था प्राप्त होणें त्याला कोणत्या उपायाने शक्य होईल आणि त्या प्रतिकूल असल्यास साधकाचें त्यापासून अकल्याण न होऊ देता, त्याच हळूहळू नाहीशा कशा होत जातील, यासबधाने सद्गुरु कशी व्यवस्था करतात या गोष्टी श्रीरामकृष्णाच्या जवळ नेहमी पाहावयास सापडत नरेंद्राला प्रथम निर्विकल्प समाधीचा लाभ झाला तेव्हा श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, "तू आता काही दिवसपर्यंत दुसऱ्या कोणाच्या हातचें खाऊ नकोस, स्वत स्वयपाक करुन खात जा या अवस्थेत फार फार तर आपल्या आईच्या हातचें खाल्लेलें चालतें इतर कोणाच्याहि हातचें खाल्ल्यास हा भाव नष्ट होऊन जातो!" एका भक्ताचें बाह्य शौचाचाराकडेच फार लक्ष असे त्यामुळेच त्याचे मन ईश्वरचिंतनात एकाग्र होत नाही, असें पाहताच श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, "लोक जिथे मलमूत्रत्याग करितात, तिथे एक दिवस तू मुद्रा धारण करून बस आणि ईश्वराचें ध्यान कर!" एकजणाचें भजनकाळचे उद्दाम शारीरिक विकार त्याच्या उन्नतीला प्रतिकूल

आहेत असें पाहून, ते त्याचा तिरस्कार करून म्हणाले, "मोठा लेकाचा इथे मला आपला भाव दाखवायला आला आहे? खरोखरच भाव असला तर कुठे असें होत असतें काय? बुडी मार, स्थिर हो हें काय? (इतराच्याकडे वळून) एखाद्या मोठ्या कढईत अर्धा छटाक दूध टाकून खाली चांगला दणकून जाळ लावावा की नाही तसा याचा हा भाव आहे थोड्याच वेळाने कढई खाली काढून पाहावी, तो कुठे काय आहे? दुधाचा एक थेंब सुद्धा नाही! अर्धा छटाक तर नुसते कढईची आतली बाजू माखण्यातच निघून गेलें!" तसेंच एकाचा मानोभाव ओळखून त्याला म्हणाले, "निघ साल्या इथून! जरा खा, पी, चैन कर अन् मग ये आणि कोणतेंहि काम धर्म करायचा म्हणून करू नको, जा" काशीपुरातील बगीच्यात एक दिवस काही वैष्णवभक्त एका तरुण मुलाला घेऊन श्रीरामकृष्णाकडे आले तो मुलगा ईश्वरभक्ति करीत असे परंतु अलीकडे चार पाच दिवस झाले, त्याचें आचरण एखाद्या उन्माद झालेल्या माणसासारखें होई त्याचें तोंड, छाती लाल लालली होती, तो अत्यंत दीनभावानें ज्याच्या त्याच्या पायाची धूळ आपल्या शिरावर धारण करी! ईश्वराच्या नामोच्चाराने त्याच्या अंगास कंप सुटून रोमांच उभे राहत दोन्ही डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा वाहत असल्यामुळे डोळे सुजून लाल झाले होते व शरीराकडे त्याचें बिलकुल लक्षच नव्हतें! एक दिवस नामसंकीर्तन करीत असता एकाएकी त्याची अशी अवस्था झाली व तेव्हापासून त्याची हीच अवस्था होती तेव्हापासून जेवणखाण व निद्रा नाहीच म्हटलें तरी चालेल रात्रदिवस ईश्वरदर्शनाच्या तळमळीन तो व्याकुळ झाला अस त्या मुलाला पाहताच श्रीरामकृष्ण म्हणाले, 'हा मधुरभावाचा आरंभ दिसतो परंतु याची ही अवस्था टिकणार नाही,—याच्याने टिकवली जाणार नाही ही अवस्था राखणें फार कठीण गोष्ट आहे स्त्रीचा नुसता स्पर्श झाल्यास (कामभावान) ही अवस्था तात्काळ नष्ट होऊन जाते!" श्रीरामकृष्णाचें बोलणें ऐकून व 'निदान, या मुलाला वेड तरी लागलें नाही,' असें पाहून त्या मंडळींना बरें वाटलें त्यानंतर काही दिवसांनी असें कळलें की, श्रीरामकृष्णांनी सांगितल्या होतें तसें खरोखरच झालें, भावाच्या क्षणिक उद्दीपनाने त्याची जितकी उच्च अवस्था झाली होती, तितकेंच, तो त्याचा भाव सरताच, त्याचें अधःपतन झालें!!

आणि खरोखरच, नुसता भाव अथवा समाधिलाभ होऊनच सर्व काही संपले असें नाही, त्याचा वेग धारण करता येणें, ती उच्च अवस्था अंगात मुरवून घेता येणें, हीहि तितकीच महत्त्वाची गोष्ट आहे ही गोष्ट करता न आल्याने, उच्च अवस्थेला पोहोचलेल्या कित्येक साधकाचें अधःपतन होतें, मनात वासनाचा लवलेश असला, तरी ती उच्च अवस्था कायम राहत नाही म्हणूनच 'साधकाने वासनाचा समूळ त्याग करावा,' असें शास्त्रानी सागितलें आहे, असो

औषधें कितीहि उत्तम असली तरी रोगाचें अचुक निदान झाल्याशिवाय त्याचा प्रयोग केल्यास, ती जशी काही कामाची नव्हत, तसेच, उपदेशवाक्यें कितीहि उत्तम असली तरी, शिष्याची विनचूक परीक्षा केल्याशिवाय त्याचा प्रयोग केल्यास तीहि निरुपयोगीच होतात म्हणून गुरूला शिष्याची परीक्षा विनचूक करता येत असली पाहिजे हा गुण श्रीरामकृष्णामध्ये पूर्णत्वाने वास करीत असे

त्याना माणसाची पारख काही विलक्षण असे कोण कसा आहे, हे त्याना विनचूक समजे आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाच्या मनातील भाव पूर्णपणें ओळखून ते त्याच्याशी वर्तन करीत व त्याच्या स्वभावानुरूप ते त्याला आपल्या स्वतःशी वर्तन ठेवायला लावीत! उदाहरणार्थ —नरेंद्रासबधाने ते म्हणत, 'नरेंद्र माझी सासुरवाडी आहे, (स्वत कडे बोट करून) याच्या आत जो कोणी आहे तो जणु मादी आहे, आणि (नरेंद्राकडे बोट करून) याच्यात जो कोणी आहे तो जणु नर आहे " ते नरेंद्राला स्वत ची कोणतीहि सेवा करू देत नसत ते म्हणत, "त्याला सेवा करण्याची जरूरी नाही " राखालला (स्वामी ब्रह्मानदाना) ते स्वत चा पुत्र समजत व त्याचे मुलासारखे लाड करीत एखाद्याने आपल्या स्वभावाविरुद्ध आचरण केलें तर तें त्याना बिलकुल खपत नसे एक दिवस देवीच्या मदिरात उभे असता भावावेशात त्यानी गिरीशला भैरवाच्या रूपाने पाहिलें तेव्हापासून ते त्याला साक्षात् भैरव समजत व त्याची वाटेल तसली बोलणी तें खुशाल हसत हसत ऐकून घेत! एक दिवस दुसरा एकजण त्याना गिरीशसारखेंच बोलू लागला, त्यावरोवर त्यानी त्याला थाबवून म्हटलें—"हा भाव तुला योग्य नाही, तो गिरीशलाच शोभतो "

याचप्रमाणे इतर सर्वांशी त्यांचा ज्ञान अगर वात्सल्य कोणता तरी एक संबंध ठरलेला असे. ते म्हणत, "कांचेच्या कपाटांतील सर्व वस्तु ज्याप्रमाणे दिसतात त्याप्रमाणे माणसाच्या आत काय आहे काय नाही, हें सर्व आई मला दाखवून देते! माणसाच्या काठीवरून आणि छत्रीवरून त्याचा स्वभाव मला ओळखता येतो!"

आपल्या आश्रयाला येणाऱ्या प्रत्येकाची ते अत्यंत बारकाईने परीक्षा करीत व तींत तो उतरला तरच त्याच्याशीं मन मोकळें करून वागत. त्यांची ही निवड कधींहि चुकीची ठरली नाहीं. केशवचंद्र सेन यांच्या अनुयायांत फाटाफूट होऊं लागल्यावर एक दिवस ते त्यांना म्हणाले, "केशव, तू आपल्या मंडळींत वाटेल तशी खोगीरभरती करतोस म्हणून असें होतें. नीट परीक्षा केल्याशिवाय मी कोणालाहि आपल्या मंडळींत घेत नाहीं."

आपल्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाची ते किती बारकाईने व किती प्रकारांनी परीक्षा पाहत, याचा विचार करतां मन आश्चर्यानें थक्क होऊन जातें व असें वाटतें कीं, त्यांनी लोकांचें चरित्र जाणण्याचे हे इतके उपाय कोठून व कसे जमा केले असतील ते असोत! ते या बाबतीत कदाचित् आपल्या योगसामर्थ्याची मदत घेत असतील, तरी पण त्यांची अवलोकनशक्ति काहीं विलक्षण होती यांत शंका नाहीं. कोणीहि मनुष्य त्यांच्याकडे प्रथमच आला म्हणजे त्याच्याकडे ते नीट लक्ष देऊन पाहत व त्याच्याकडे त्यांचें मन आकृष्ट झालें, तर त्याच्याशीं बोलावयास लागत व त्याला आपल्याकडे पुन्हा पुन्हा यावयास सांगत. असा तो चार पांच वेळां येऊन गेला म्हणजे ते तेवढ्या वेळांत, त्याच्या नकळत त्याच्या अवयवांची घडण कशी आहे, त्याचे विचार कशा प्रकारचे आहेत, आपल्या स्वतःविषयीं त्याचें मत काय झालें आहे, या सर्वांचें निरीक्षण करीत व त्याच्यावरून त्याच्या आध्यात्मिक उन्नतीचा अंदाज बांधून त्याच्याशीं कसें वागावयाचें हें ठरवीत व मग पुढें जर त्याच्याविषयीं एखादी विशेष गोष्ट जाणण्याची इच्छा झाली तर ती गोष्ट ते आपल्या योगसामर्थ्यानें जाणून घेत. ते म्हणत "पहाटे उठून तुम्हां सर्वांचें कल्याण चिंतीत असतांना, 'कोणाची किती उन्नति झाली आहे कोणाची का होत नाहीं' या सर्व गोष्टी आई मला समजावून देते!"

शारीरिक लक्षणावरून ते माणसाची परीक्षा करीत, असें वर सांगितलें आहे या सबधाने ते कधी कधी म्हणत, "पद्मपत्रासारखे ज्याचे डोळे असतात त्याची सात्त्विक वृत्ति असते बैलासारखे ज्याचे डोळे असतात त्याच्यात काम प्रबल असतो योग्याचे डोळे ऊर्ध्वदृष्टिसंपन्न व आरक्त असतात देवचक्षु फारसे मोठे नसतात, पण त्यांची लांबी अधिक असते एखाद्याशी बोलताना, त्याच्याकडे विशेष न्याहाळून पाहण्याची ज्याला सवय असते, तो साधारण माणसापेक्षा अधिक बुद्धिमान् असतो दुष्ट माणसाचा हात जड असतो नाक चपटें असणें चागलें नाही शंभुचद्राचें* नाक चपटें होतें, म्हणून ज्ञानी असूनहि ते तितक्या सरळ वृत्तीचे नव्हत हात आखूड आणि कोपर मोठें, हें तसेंच एक वाईट लक्षण आहे डोळे माजरासारखे घारे असणें बरें नव्हे तसेंच डोळा तिरळा असणेंहि वाईट एका डोळ्याने आंधळा एक वेळ बरा, पण तिरळा माणूस फार दुष्ट आणि वाईट असतो

"एक दिवस एकजण इथे आला होता तो हृदयला म्हणाला, 'मी नास्तिक आहें, तू आस्तिक आहेस ना? माझ्याशी वाद कर!' तेव्हा मी त्याच्याकडे नीट न्याहाळून पाहिलें, तो काय! त्याचे डोळे माजरासारखे घारे!"

तसेंच पाय व चालणें ह्यावरूनहि पुष्कळ कळून येतें शरीराच्या ठेवणी-सबधाने ते म्हणत, "भक्तिवान मनुष्याचें अग स्वाभाविकच कोमल असतें. त्याच्या हातापायाचे साधे ढिले असतात" एखादी व्यक्ति बुद्धिमान् आहे असें दिसून आल्यास, तो चागल्या बुद्धीचा आहे की वाईट बुद्धीचा आहे हें पाहण्यासाठी त्याचा हात आपल्या हातात घेऊन ते त्याचें वजन पाहत!

काशीपुरास गळ्याच्या रोगाने ते आजारी असता एक दिवस स्वामी शारदानद आपल्या धाकट्या भावास घेऊन त्यांच्या दर्शनास गेले धाकट्या भावाला पाहून ते प्रसन्न झाले व त्याच्याबरोबर धर्मविषयक गोष्टी बराच वेळ बोलल्यावर, शारदानदाना म्हणाले, "हा तुझा भाऊ आहे काय रे?" शारदा-

* याना श्रीरामकृष्ण आपले 'द्वितीय रसद्दार' म्हणत मथुरबाबूंच्या मृत्यूनतर यांचा श्रीरामकृष्णांशी परिचय झाला श्रीरामकृष्णावर यांची व यांच्या पत्नीची अत्यत भक्ति जडली यांचा स्वभाव परम उदार, तेजस्वी

नदानी हो म्हटल्यावर ते म्हणाले, "मुलगा चागला दिसतो तुम्यापेक्षा अधिक बुद्धिवान् आहे पाहू बरें सद्बुद्धि की असद्बुद्धि ?" असें म्हणून त्याचा हात आपल्या हातात तोलून पाहून त म्हणाल—"अरे वा! सद्बुद्धि!" मग सारदानदाना म्हणाल, 'काय रे? याला मुद्धा ओढून घेऊ का? (याचें सुद्धा मन ससारातून काढून ईश्वराकडे लावू का?) तू काय म्हणतास?" सारदानद म्हणाले, "वा! महाराज! मग तर काय चागलेंच झालें! आणिक काय पाहिज? त्याला आवश्य ओढून घ्या!' हें एकून क्षणभर विचार करुन श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "नको पण, अगोदरच एकाला घतल आहे आणखी दुसऱ्यालाहि घतलें, तर तुम्या आईबापाना कष्ट होतील—विशेपत तुम्या आईला, आजपर्यंत अनेक साळल्याना कष्ट दिले, तेवटच पुरेत!"

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत ("निरनिराळ्या लोकाची शारीरिक घडण जशी निरनिराळी असत, तसेच त्याचें निद्राशौचादि व्यवहारहि निरनिराळ्या प्रकारचे असतात चोपेत सर्वाचेच उच्छ्वास सारखच पडत नाहीत त्यागी लोकाच एका तऱ्हचे व भोगी लोकाच निराळ्याच तऱ्हेचे असतात शौचादि प्रसगी भाग्याची मूत्रधारा डाव्या बाजूला व त्याग्याची उजव्या बाजूला पडते याग्याच्या मलाला डुकरें शिवत सुद्धा नाहीत ")

अशा रीतीने शारीरिक घडणीवरून मनुष्याचा स्वभाव ओळखण्याचें कितीतरी आडाख श्रीरामकृष्ण सागत व आपल्या भक्तमडळीच्या परीक्षेत त्याचा उपयाग करीत नरेंद्राची त्याना अशीच कसून परीक्षा करा होती एक दिवस त त्याला म्हणाल तुझा सव लक्षणें फारच उत्तम आहत फक्त झापेत तुझा निश्वास तवढा जारात पडतो एवढाच एक गाष्ट वाईट आह यागी म्हणतात असा मनुष्य अल्पायु होतो!

एखादा मनुष्य त्याच्याकड यऊ लागला म्हणज त्याच्या चारवल्पणूकी वर त बारकाइन लक्ष ठवीत व परीक्षेत उतरून त्याला आपल्या मडळीत घ्याव-

---

असून त मोठे ईश्वरभक्त हात मथुरबाबूनतर चार वर्षेपर्यंत त्यानी श्रीरामकृष्णाची मथुरबाबूप्रमाणच अत्यत एकनिष्ठतन सवा करी त १८७५ मध्य मृत्यु पावल

याचे ठरल्यास, ते त्याला नाना प्रकारचा उपदेश करीत व गोड शब्दानी त्याचे दोष त्याला दाखवीत तसेंच त्याला गृहस्थच ठेवावयाचा, की सन्यासी करावयाचा हेंहि ठरवून त्याप्रमाणे त्याला शिक्षण देऊ लागत यासाठी, प्रत्येकाला—"तुझा विवाह झाला आहे काय ? तुला घरी कोण आहे ? तू ससाराचा त्याग केलास तर तुझ्या कुटुबाची काळजी घेईल असे कोणी आहे की नाही,"— वगैरे गोष्टींची ते प्रथमच चौकशी करीत

अविवाहित मनुष्याला—"तुला लग्न करावेसे वाटते की नाही ? तुला चाकरी करावीशी वाटते की नाही ?" वगैरे प्रश्न ते विचारीत एखाद्याने— "लग्न करायची इच्छा नाही, पण चाकरी तर केली पाहिजे," असें म्हटलें तर तें त्याना कसेसेंच लागे ! ते म्हणत, "तुला जर ससारी व्हायचें नाही, तर जन्मभर दुसऱ्याचा चाकर होऊन का राहतोस ? ईश्वराच्या सेवेत आपलें आयुष्य का घालवीत नाहीस ?" ज्याला ही गोष्ट अशक्य वाटे, त्याला ते म्हणत, "तर मग विवाह कर आणि ईश्वरप्राप्तीचें ध्येय पुढे ठेवून, सन्मार्गाने वागून ससारधर्माचें पालन करीत जा" म्हणून जे लोक आध्यात्मिक मार्गांत उत्तम व मध्यम अधिकारी असल्याचे त्याना दिसून येई, त्याच्यापैकी कोणी विवाह केला असल्याचें अथवा विशेष काही कारण असल्यावाचून नुसता पैसा अथवा मान मिळविण्यासाठीच कोणी नोकरी करीत राहून, आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग करीत असल्याचें जर त्यानी पाहिलें, तर त्याना फार दुःख होई त्याच्या बालभक्तापैकी एकाने नोकरी धरल्याचें कळल्यावर एक दिवस ते त्याला म्हणाले, "तू आपल्या आईसाठी नोकरी करतास म्हणून हरकत नाही, पण जर उगीच नोकरी करीत असनास, तर मला तुझें तोड सुद्धा पाहवलें नसतें !" तसेंच ते काशीपुरात आजारी असता एका भक्ताचें लग्न झालें लग्नानतर एक दिवस तो त्याच्या दर्शनास आला असता, त्याना जसा पुत्रशोक व्हावा तसें झालें व त्याच्या गळयाला मिठी मारून दुःखाने रडत रडत ते पुन्हा पुन्हा त्याला म्हणू लागले, "बाळ, ईश्वराला विसरून ससारातच बुडून जाऊ नको, बरें !"

दक्षिणेश्वरी वरचेवर ये जा करू लागल्यावर एके दिवशी एका मुलाला त्यानी एकदम विचारले, "काय रे ? तू लग्न का करीत नाहीस ?" मुलाने

उत्तर दिलें—"महाराज, अजून मन ताब्यात आलें नाही. आताच लग्न करीन, तर कदाचित् स्त्रैण होऊन बसेन, म्हणून कामजित् झाल्यावर मगच लग्न करायचा माझा बेत आहे." श्रीरामकृष्णांनी ताडलें की, मनात प्रबल आसक्ति असूनहि याचें मन निवृत्तिमार्गाकडे वेधलें आहे. तेव्हा ते त्याला हसत हसत म्हणाले, "बाळ, तू कामजित् झाल्यावर तुला लग्नाची मुळी आवश्यकताच उरणार नाही!"

असेंच आणखी एक दिवस ते एका मुलाला म्हणाले, "हें असें का होतें सांग पाहू? वाटेल तें केलें तरी कमरेभोवती धोतर म्हणून टिकत नाही. तें केव्हा गळून पडतें इकडे लक्षच राहत नाही! आता येवढा म्हातारा झालो, तरी नागडे हिंडायची लाज वाटत नाही! मागे मागे तर, आपल्याकडे कोणी पाहत आहे की नाही, याचीहि शुद्ध नसे. पण आता, कोणी बघेल तर त्याला लाज वाटेल, म्हणून कमरेभोवती धोतर कसेंतरी गुंडाळून ठेवतो झालें. तू माझ्यासारखा लोकांच्या समोर नागडा हिंडू शकशील?" तो मुलगा म्हणाला, "महाराज, काही बरोबर सांगता येत नाही. तरी पण आपण सांगाल तर वस्त्रत्याग करीन!" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "खरें? जा बरें तर, धोतर डोक्याला गुंडाळून देवळाच्या आंगणातून एक चक्कर मारून ये पाहू?" तो मुलगा म्हणाला, "हें नाही महाराज माझ्याने करवणार, तरीपण आपण सांगत असाल, तर फक्त आपल्यासमोर तसें करू शकेन." श्रीरामकृष्ण यावर हसून म्हणाले, "पुष्कळजण तुझ्यासारखें म्हणतात खरें—की तुमच्या समोर धोतर फेडून टाकायची लाज वाटत नाही, पण इतरांच्या समोर वाटते!"

त्यांच्याकडे येणाऱ्या मनुष्याच्या मनात त्यांच्याविषयी जी श्रद्धा असे, ती उत्तरोत्तर वाढत आहे की नाही, इकडे त्यांची नेहमी दृष्टि असे. आपली आध्यात्मिक अवस्था व आचरण त्याला कितपत समजलें आहे, हें पाहण्यासाठी ते त्याला स्वतःसंबंधी काही प्रश्न विचारीत. आपल्या सर्व सांगण्यावर त्याचा विश्वास आहे की नाही हें पाहून व आपल्या भक्तमंडळींकी ज्यांच्याशी सहवास ठेवल्यास त्याचा फायदा होईल असें त्यांना वाटे, त्यांच्याशी त्याची ओळख करून देत.

एक दिवस त्यानी एकजणाला एकदम विचारलें, "काय रे ? राम (रामचंद्र दत्त) मला अवतार म्हणत असतो, तुला काय वाटतें ?"

भक्त —असें का ? तर मग महाराज, राम आपल्याला फारच कमी लेखतो !

श्रीरामकृष्ण —वा रे वा ! तो तर मला ईश्वराचा अवतार म्हणतो आणि तू काय म्हणतोस, की तो मला कमीच लेखतो ?

भक्त —होय महाराज अवतार तर ईश्वराचा अश, मी तर आपल्याला साक्षात् ईश्वर समजतो !

श्रीरामकृष्ण —(हसून) काय म्हणतोस ?

भक्त —असें आहे खरें आपण मला शकराचें ध्यान करीत जा म्हणून सांगितलेत, पण काय वाटेल तें केलें तरी ध्यानात शकराची मूर्तिच येत नाही ! ध्यान करायला बसलो की डोळ्यापुढे एकदम आपलीच मूर्ति येते आणि मग शकराचें ध्यान करण्याची इच्छाच होत नाही ! म्हणून मग मी आपल्यालाच शिव समजून आपलेंच ध्यान करीत असतो !

श्रीरामकृष्ण —(हसून) काय, म्हणतोस तरी काय ? पण माझी तर स्वत ची अशी खात्री आहे की, मी तुझ्या एखाद्या ल्हानशा केसाहूनहि मोठा नाही ! तें काही असो, तुझ्याबद्दल फार काळजी वाटत होती, ती आज नाहीशी झाली !!

आणखी एक दिवस त आपल्या एका बालभक्ताला म्हणाले, "बाळ, तुझ्या शरीराच्या लक्षणावरून असें दिसतें की, तुला पैसा पुष्कळ मिळावा आणि तुझ्या हातून पैशाचा सद्व्यय होऊन पुष्कळाच कल्याण व्हावें मग काय ? तुला श्रीमत होण्याची इच्छा आहे काय ?" हें ऐकून त्या बालभक्तानें उत्तर दिलें, "महाराज, पैसा ईश्वरलाभाच्या मार्गांतला अडथळा आहे ना ? मग तो घेऊन काय करू ? ईश्वरानें माझ्यावर कृपा करावी आणि मला पैसा देऊ नये !" हें ऐकून श्रीरामकृष्ण हसू लागले

श्रीरामकृष्णाच्या शिष्यमडळीत हरीश हा चागला सशक्त असून अत्यत शात स्वभावाचा असे तो घरचा सुखवस्तु असे त्याचें लग्न झालेलें होतें व त्यास एक मुलगाहि झाला होता दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाकडे चार

पाच वेळ येताच त्याच्या मनात वैराग्याचा उदय झाला व तेव्हापासून तो दक्षिणेश्वरी राहून श्रीरामकृष्णाची सेवा व जपध्यान यांत बराच वेळ घालवी. घरच्या मंडळींनी त्याला पुष्कळ सांगून पाहिलें, पण त्याने आपला क्रम मुळींच मोडला नाही. हें पाहून त्याच्या घरची मंडळी त्याच्यावर फार रागावली व त्याच्या पत्नीने तर जवळ जवळ खाणेंपिणेंहि सोडून दिलें. हें ऐकून हरीशाची परीक्षा पाहण्याकरिता, एक दिवस त्याला एकीकडे हाक मारून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तुझी पत्नी इतकी दुःख करीत आहे, तर तू एकदा घरीं जाऊन तिला भेटून का येत नाहीस?" हरीशने यावर उत्तर दिलें, "महाराज, ही दया दाखविण्याची जागा नव्हे. इथे दया दाखविल्यास, मोहांत सापडून आपलें ध्येयच विसरून जाण्याची भीति. म्हणून महाराज, असली आज्ञा आपण मला करूं नये." या त्याच्या भाषणाने श्रीरामकृष्ण त्याचेवर फार प्रसन्न झाले व तेव्हापासून हरीशाची ही गोष्ट मधूनमधून आम्हांस सांगून, त्याच्या वैराग्याची प्रशंसा करीत.

नरेंद्र म्हणजे श्रीरामकृष्णाचा जीव की प्राण, पण तो सुद्धा त्यांच्या परीक्षेच्या दिव्यांतून सुटला नाही. तो दक्षिणेश्वरी आला म्हणजे श्रीरामकृष्णाच्या आनंदाला जसें भरतें येई! मग ते इतर सर्व गोष्टी विसरून त्याच्याशींच गप्पागोष्टी करीत बसत! त्याला दुरून येतांना पाहून, "येन्, येन्," एवढेंच शब्द सवसर उच्चारीत कितीदा तरी त्यांना त्या वेळीं समाधिमग्न झालेलें लोकांनी पाहिलें आहे.

पण एक दिवस नरेंद्र आला, त्यांना प्रणाम करून बसला, पण श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून शब्दहि नाही! कदाचित् ते भावावस्थेत असतील, असें वाटून तो काही वेळ थांबला, तरी श्रीरामकृष्ण काहीच बोलेनात! हें पाहून, तेथून उठून बाहेर येऊन हाजरा महाशय वगैरे मंडळींशी तो गोष्टी बोलत बसला. काही वेळाने श्रीरामकृष्णाच्या बोलण्याचा आवाज ऐकून तो आंत गेला. पण त्याला पाहताच श्रीरामकृष्ण दुसरीकडेच तोंड फिरवून बसले! अशा प्रकारे संध्याकाळपर्यंत चालला व बराच वेळ झाला असें पाहून, श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करून तो घरी निघून गेला. पुढल्या रविवारी तो दक्षिणेश्वरी गेला, पण खोलींत जाऊन श्रीरामकृष्णांना नमस्कार करतो, तोंच ते डावीकडून

पाघरूण घेऊन निजूनच राहिले ! ! त्या दिवशीहि श्रीरामकृष्ण त्याच्याशी काहीच बोलले नाहीत आणखी एक दोन रविवारी असेंच झालें मध्यंतरी श्रीरामकृष्ण इतराच्या जवळ त्याची चौकशी करीत, पण तो आला की त्याच्याशी मुळीच न बोलता स्वस्थ बसून राहत ! ! नरेंद्रनाथाने मात्र आपलें येणे सोडलें नाही पुढे एक दिवस नरेंद्र येताच श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, "काय रे नरेन्, मी तर तुझ्याशी एक शब्द सुद्धा बोलत नाही, मग तू इथे कशाला येत असतोस, साग पाहू ?" नरेंद्राने लगेच उत्तर दिलें, "मी आपलें भाषण ऐकायला थोडाच इथे येत असतो ? आपल्याविषयी प्रेम वाटतें, आपल्याला पाहावेंसे वाटतें, म्हणून येत असतो !" हें ऐकून श्रीरामकृष्णाना गहिंवर आला व ते म्हणाले, "नरेन् नरेन्, मी तुझी परीक्षा पाहिली रे ! तुझे लाड केले नाहीत, तुझ्याशी बोललो नाही, तर तू पळून जातोस की काय हें पाहिलें ! तुझ्यासारखाच हें सारें सहन करू जाणें, दुसरा कोणी असता, तर कधीच पळून गेला असता व इकडे पुन्हा फिरकला सुद्धा नसता !

तसेंच नरेंद्राच्या अंगी वैराग्य कितपत बाणलें आहे, हें पाहण्यासाठी एक दिवस त्याला एकीकडे बोलावून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "हें बघ, तपश्चर्येच्या प्रभावाने मला अणिमादि अष्टसिद्धि कधीच्याच प्राप्त झाल्या आहेत पण मला मन्याशाला त्याचा काय उपयोग ? शिवाय, त्याचा उपयोग करण्याचें मला कधी कामहि पडलें नाही म्हणून मनात आहे की, आईला विचारून त्या सर्व तुला देऊन टाकाव्या ! कारण आईने मला दाखविलें आहे की, तुझ्यावडून धर्मप्रचाराचे पुष्कळ काम व्हावयाचें आहे, तेव्हा तुला त्याचा फार उपयोग होईल *तुझा काय विचार आहे ?*" नरेंद्राने विचारलें,—"पण महाराज, ईश्वरप्राप्तीच्या कामी त्याचा काही उपयोग होईल काय ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले—"नाही परंतु ईश्वरलाभ झाल्यानंतर धर्मप्रचाराच्या कामी त्याचा उपयोग होईल" नरेंद्राने तावडतोब उत्तर दिले, "तर मग महाराज, त्या सिद्धि मला नकोत अगोदर ईश्वरदर्शन होऊ द्या, मग त्याच्या कामी सिद्धीची जरूरी असेल, तर तोच आपण होऊन देईल आताच सिद्धि घेऊन बसलो, तर मी कदाचित् त्यातच गुरफटून जाईन व ईश्वराचा लाभ बाजूलाच

राहून जाईन ! " हें ऐकून श्रीरामकृष्णाना फार आनद झाला व ते त्याचेवर अधिकच प्रसन्न झाले

ते ज्याप्रमाणे दुसऱ्याची परीक्षा घेत, त्याप्रमाणे दुसऱ्यानी आपली परीक्षा घेऊन मगच आपल्यावर विश्वास ठेवावा, अशी त्याची फार इच्छा असे ते नेहमी म्हणत—"बाबानो, साधूला दिवसा पाहावें, रात्री पाहावें, तेव्हाच त्याच्यावर विश्वास ठेवावा ! साधु दुसऱ्याला जसा उपदेश देतो, त्याप्रमाण स्वत वागतो की नाही, इकडे लक्ष देत जा ज्याच्या बोलण्यात आणि वागण्यात मेळ नाही, त्याच्यावर कधीहि विश्वास ठेवत जाऊ नका " त्याची शिष्यमडळीहि चागली चिकित्सक असल्यामुळे तीहि आपल्या चिकित्सक बुद्धीचें समाधान करून घेतल्यावाचून कधीहि स्वस्थ बसत नसत, एवढेंच नव्हे तर आपला भक्तिविश्वास दृढ करण्यासाठी म्हणून, कित्येक वेळा त्याना त्रासहि देण्यास कधी कमी करीत नसत ! तरी तो सर्व सद्धेतुमूलक आहे असें माहीत असल्यामुळे अशा प्रकारचा सर्व त्रास ते प्रसन्न मनाने सहन करीत

स्वामी विवेकानदानी त्याच्या बिछान्याखाली रुपया ठेवून त्याची परीक्षा पाहिल्याचें मागे (भाग पहिला, प्रकरण १८ वें) सागितलेंच आहे

स्वामी विवेकानद श्रीरामकृष्णाच्या चरणापाशी आल्यापासून आपल्या धर्मजिज्ञासू स्नेह्यासोबत्यासहि श्रीरामकृष्णाकडे घेऊन येत आपल्यासारखाच इतरहि सर्वांना श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सगतीचा लाभ मिळावा अशी त्याची फार इच्छा अस परतु अशा रीतीने त्यानी आणलेल्या सर्वांविषयी श्रीरामकृष्णाची सारखीच उच्च धारणा होत नसे, व म्हणून सर्वांवरच त्याची कृपा होत नसे, असें स्वामीजीच्याच तोंडून आम्ही ऐकलें आहे ते म्हणत, "श्रीरामकृष्णानी आपल्या चरणी मला आश्रय दिल्यानतर, धर्म वगैरेसबधी ते जसा उपदेश मला देत तसा या इतर स्नेह्यासोबत्याना देत नसत, म्हणून माझ्यासारखीच त्याच्यावरहि कृपा करण्याबद्दल मी एकसारखें त्याच्या मागे टुमणें लावावें, एवढेंच काय पण अजाणपणामुळे कित्येकदा याबद्दल त्याच्याशी जोराजोराने वाद करीत बसावें ! मी म्हणावें, "महाराज, असें कसें बरें ? ईश्वर काय असा पक्षपाती आहे, की तो एकावर कृपा करील व दुसऱ्यावर करणार नाही ? मग का बर तुम्ही त्यानाहि माझ्यासारखाच आपल्या चरणी आश्रय देत नाही ?

एखाद्याने मनात आणलें व तसा प्रयत्न केला, तर जसा विद्वान् पंडित होऊ शकेल, तसाच तो ईश्वरभक्तहि होईल, ही गोष्ट तर खरी ? " यावर श्रीरामकृष्णानी म्हणावें, " काय करू रे, आई तर मला निराळेंच दाखविते की, त्याच्यात एखाद्या रोड्यासारखा पशुभाव भरलेला आहे आणि त्याना या जन्मी धर्मलाभ होणार नाही, मग मी तरी काय करू बरें ? आणि हा काय तुझा भलताच समज आहे ? मनात आणलें आणि प्रयत्न केला तर काय कोणीहि जशी इच्छा असेल तसा होऊ शकतो की काय ? " पण त्यावें हें बोलणें ऐकतो कोण ? मी पुन्हा म्हणावें, "हे आपण काय म्हणता महाराज ? मनात आणलें व उद्योग केला, तर काय जशी इच्छा असेल तसें होता येणार नाही ? अलबत होता आलेंच पाहिजे माझा तर या तुमच्या म्हणण्यावर बिल्कुल विश्वास बसत नाही ! " श्रीरामकृष्णाचें पुन्हा आपलें आहेच—"तू विश्वास ठेव की ठेवू नकोस, माझी आई तर मला निराळेंच दाखविते ! " भलाहि त्यावें म्हणणें त्या वेळी काही केल्या पटत नसे पण पुढे जसजसे दिवस लोटू लागले, तसतसें मला हळूहळू दिसून आलें की, ते जें म्हणाले तच खरें आणि माझीच समजूत चुकीची होती ! "

स्वामीजी म्हणत, "अशा रीतीनें प्रत्येक गोष्टीत पदोपदी त्याच्याशी भाडून वाद करून माझी जेव्हा समजूत पटू लागली, तेव्हाच त्याच्या सर्व गोष्टीवर माझा विश्वास बसू लागला "

" साधूची दिवसा परीक्षा करावी, रात्री करावी तेव्हाच त्याच्यावर विश्वास ठेवावा, " या श्रीरामकृष्णाच्या स्वत च्याच सागण्याप्रमाणे त्याच्या प्रत्येक गोष्टीची व व्यवहाराची ते कशा रीतीन छाननी करीत यासबधाने स्वामीजीच्याच तोडून आम्ही खालील गोष्ट ऐकली आहे १८८५ साली रथयात्रेच्या दिवशी, श्रीरामकृष्ण, पडित शशधर याची भेट घेण्यास त्याच्या घरी गेले त्या दिवशी "परमेश्वराचा साक्षात्कार होऊन आदेश मिळालेले पुरुषच यथार्थ धर्मप्रचारास योग्य, इतर नुसते नावाचच प्रचारक त्याच्याकडून काही काम होणार नाही," वगैरे नानाप्रकारचा उपदेश पडितास दिल्यावर, काही वेळाने त्यानी पिण्यासाठी एक फुल्पात्रभर पाणी मागितलें त्याबरोबर टिळे लावलेल्या, रुद्राक्षमाळा घातलेल्या एका व्यक्तीने मोठ्या थाटाने तगातग एक फुल्पात्रभर पाणी त्याना आणून दिलें श्रीरामकृष्णानी तें फुल्पात्र तोंडाकडे

नेलें, पण ते तें पाणी पिऊ शकले नाहीत ! हें पाहून दुसऱ्या एकजणानें तें पाणी फेकून दिलें व दुसऱ्या एका भांड्यात पाणी आणून तें त्याना प्यावयास दिलें. त्या भांड्यातील थोडेंसे पाणी पिऊन, श्रीरामकृष्णानी त्या दिवशी पंडितजींचा निरोप घेतला. सर्वांना वाटलें की, अगोदर आणलेल्या पाण्यात काही पडलें असेल, म्हणून श्रीरामकृष्ण तें पाणी प्याले नाहीत.

स्वामीजी म्हणत "त्या दिवशी मी श्रीरामकृष्णांच्या अगदी जवळ बसलों होतो. त्या पाण्यात काही एक पडलें नव्हतें व तरी सुद्धा ते पाणी प्याले नाहीत, याचें कारण काय असावें, असा विचार करता करता माझ्या मनात आलें की, तें पाणी स्पर्शदोषानें अपवित्र झालें असावें. कारण मागे एकदा श्रीरामकृष्ण म्हणाले होते, 'ज्यांच्यात विषयबुद्धि प्रबल असते, जे ठकबाजी व कपट करून आपली उपजीविका चालवितात, जे स्वतःच्या फायद्यासाठी व स्वतःच्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी धर्माचें नुसतें ढोंग माजवून लोकाना फसवतात, अशा लोकानी काही खाद्य पेय आणून दिल्यास, तें घेण्यास मी आपला हात पुढे करीत असताहि तो पुढे सरकत नाही. मागेच वळतो!' ही गोष्ट माझ्या लक्षात येताच, या गोष्टीच्या सत्यासत्यतेची शहानिशा करण्यास ही योग्य संधि आहे असें पाहून मी लगेच उठलो व 'माझ्याबरोबर दक्षिणेश्वरी चल' असें श्रीरामकृष्ण म्हणत असता 'मला काही जरूरीचें काम आहे म्हणून गेलेंच पाहिजे' असें म्हणून मी तेथून बाहेर पडलों. टिळेमाळा धारण करणाऱ्या त्या व्यक्तीच्या धाकट्या भावाची व माझी ओळख होती, म्हणून मी त्याला एकीकडे गाठून त्याच्या थोरल्या भावाच्या चारित्र्याविषयी त्याला विचारलें. काही वेळ तर त्यानें मला काहीच पत्ता लागू दिला नाही. पण अखेरीस तो म्हणाला, 'वडील भावाचे दोष मी कसे सांगू बरें?' हें ऐकून मी समजलो की येथें खास काही तरी पाणी मुरत आहे! पुढे त्याच्या घरातील दुसऱ्या एका ओळखीच्या मनुष्याकडून साऱ्या गोष्टी मला कळल्या व तो मनुष्य खरोखरच वाईट वर्तनाचा आहे अशी माझी खात्री होऊन माझ्या आश्चर्याला सीमा उरली नाही."

योगेंद्र हा श्रीरामकृष्णांचा एक अत्यंत अनुरक्त भक्त होता. एक दिवस तो दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास गेला व संध्याकाळपर्यंत तेथेच राहिला

सध्याकाळ झाली व आलेली सर्व मडळी आपापल्या घरी निघून गेली रात्री श्रीरामकृष्णाच्या सेवेस कोणीच उरले नाही असें पाहून, त्याने रात्री तेथेच राहण्याचें ठरविले रात्री दहा वाजेपर्यंत ईश्वरीय कथालाप झाल्यावर श्रीरामकृष्णानी फराळ केला व योगेंद्राला आपल्याच खोलीत निजावयास सागून आपण स्वत हि बिछान्यावर पडले बारा वाजावयाच्या सुमारास श्रीरामकृष्णाना शौचास लागली व योगेंद्राला गाढ झोप लागली आहे असें पाहून त्याला न उठवता ते एकटेच पचवटीकडून झाउतलाकडे निघून गेले ते गेल्यावर थोडयाच वेळात योगेंद्र जागा झाला व पाहतो तो खोलीचें दार उघडें असून श्रीरामकृष्णहि बिछान्यावर नाहीत ! कदाचित् व्हराडयात फिरत असतील असें वाटून त्याने बाहेर येऊन पाहिले, पण तेथेहि कोणी दिसेना पोरवयच तें, त्याच्या मनात एक भयकर सशय आला —तर मग काय श्रीरामकृष्ण नौबतखान्यात आपल्या पत्नीकडे गेले असावे की काय ? मग काय, श्रीरामकृष्णांच्याहि बोलण्यात आणि वागण्यात मेळ नाही की काय ?

या भयकर सशयपिशाच्चानें झपाटल्यामुळे योगेंद्राचें मन अत्यत अस्वस्थ झाले व त्याने आपल्या सशयाची पूर्ण निवृत्ति करून घेण्याचा बेत केला तो बाहेर आला व नौबतखान्याच्या दाराकडे लक्ष लावून पाहत, व्हराडयात उभा राहिला काही वेळाने पचवटीच्या बाजूने जोडयाचा चटचट आवाज आला व तिकडे डोळे फिरवून पाहतो तो श्रीरामकृष्ण ! त्यानी त्याला तेथे उभा असलेला पाहून विचारले,—"काय रे ? तू इथे उभा राहून काय करीत आहेस ?" श्रीरामकृष्णाना पचवटीच्या बाजूने येताना पाहून व हा त्याचा प्रश्न ऐकून योगेंद्र अगदी गोंधळून गेला व आपण हा काय भलताच सशय मनात आणला व आपण आज केवढा घोर अपराध केला, असा विचार मनात येऊन त्याच्या अगाला दरदरून घाम सुटला, पाय लटपट् लागले व त्याच्या तोंडातून एक शब्दहि बाहेर निघेना त्याच्या तोंडाकडे पाहताच, इतका वेळ त्याच्या मनात कसला गोंधळ चालला होता, तें सर्व श्रीरामकृष्णाच्या तेव्हाच लक्षात आलें व मंत्किचितहि न रागावता, त्याच्याकडे पाहून हसत ते म्हणाले, "ठीक ठीक, साधूला दिवसा पाहावें, रात्री पाहावें, तेव्हाच त्याच्यावर विश्वास ठेवावा !" असें म्हणून त्याला आपल्या खोलीकडे येण्यास खूण करून ते आपल्या खोलीकडे वळले !

आपण आज केवढा भयकर अपराध केला, या विचाराने योगेंद्राला मात्र रात्रभर झोप लागली नाही ! असो

वरील विवेचनावरून त्याच्या शिष्यपरीक्षेची व शिष्याच्या चिकित्सकपणाची थोडीशी कल्पना येईल शिष्य गुरूच्या परीक्षेत उतरला म्हणजे त्याचे काम झाले मग त्याच्या उद्धाराची, त्याच्या कल्याणाची सर्व काळजी त्याच्या गुरूला लागली ! अशा प्रकाराने पारखून घेतलेल्या मंडळीवर श्रीरामकृष्णांचे काही विलक्षण प्रेम असे ! त्याची यथार्थ कल्पना करून देणे अशक्य आहे; तरी पण पुढील प्रकरणावरून त्याची थोडीफार कल्पना वाचकास येईल

११ श्रीरामकृष्णांचा शिष्यस्नेह

["एखाद्यावर निष्काम प्रेम असे तेच (श्रीरामकृष्ण) करू जाणत व करीत इतर सर्वजण स्वार्थासाठी, प्रेमाचें नुसते वरवर प्रदर्शन मात्र करीत असतात !"]

— स्वामी विवेकानंद

लहानपणापासूनच श्रीरामकृष्णाचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ आणि सहानुभूतिसंपन्न असे बारा वर्षांच्या अपूर्व तपश्चर्येनंतर ते जेव्हा गुरुपदवीवर अधिष्ठित झाले तेव्हा तर त्यांच्या या प्रेमळ आणि सहानुभूतिसंपन्न स्वभावाला प्रचंड भरती आली ! आपल्याकडून दुसऱ्याचे कल्याण कसें होईल, आपल्याला प्राप्त झालेले अनुभव दुसऱ्यांना कसे प्राप्त करून देता येतील हाच एक ध्यास त्यांना लागला त्यांच्या अपूर्व शिष्यस्नेहाचें बीज याच ध्यासात होतें

श्रीरामकृष्णाच्या शिष्यस्नेहाला उपमा, केवळ आईच्या अपत्यावरील प्रेमाचीच ! त्यांच्या त्या सर्वग्रासी प्रेमात जे सापडत, ते त्यांना कायमचे विकले जात ! श्रीरामकृष्णाच्या सहवासावाचून व त्यांच्याविषयीच्याच गप्पागोष्टीवाचून त्यांना दुसरें काही सुचत नसे ! आपल्या शिष्यांच्या पारमार्थिक कल्याणाचीच नव्हे, तर ऐहिक कल्याणाचीहि त्यांना काळजी लागे ! एका शिष्याची आय कमी होऊन त्याच्या खर्चाची ओढाताण होऊ लागली, श्रीरामकृष्णाच्या कानावर ही गोष्ट गेल्यावर, एके दिवशी आपल्या इतर भक्तमंडळीशी बोलत असतां ते कळवळ्याने म्हणाले,—"अरेरे ! त्याचा खर्च त्याच्या मिळकतीत भागत नाही, तुम्ही कोणी त्याला मदत कराल काय ?" एखाद्याची प्रकृति ठीक नसली तर श्रीरामकृष्णांना काळजी ! तो काही दिवस दक्षिणेश्वरी आला नाही, तर त्याच्याबद्दल ते लगेच चौकशी करीत ! एकदा 'एम्' * बरेच दिवसात त्यांच्याकडे गेले नाहीत तेव्हा एकजणाजवळ

---

* महेन्द्रनाथ गुप्त (मास्तर महाशय) श्रीरामकृष्णाचे हे शिष्य 'एम्' या नावाने प्रसिद्ध आहेत

ते म्हणाले, "अलीकडे तो इकडे आला नाही तो ? त्याला इथला कंटाळा आला की काय ?" आपल्या दर्शनास आलेल्या मंडळीत कोण पायी आले, कोण नौकेतून आले, कोण गाडीतून आले, याची ते चौकशी करीत व पायी आलेल्या व भाड्यासाठी पैसे खर्चण्याची ऐपत नसलेल्या भक्तास, परत जाताना एखाद्या श्रीमंताच्या गाडीत बसवून देत ! नौकेतून परत जाणाऱ्यासाठी, कधी कधी स्वत घाटावर जाऊन नौका पाहत बसत ! ! एखाद्याची परत जाण्याची काहीच सोय होत नसून, आता त्याला पुन्हा पायीच परत जावे लागते असे दिसल्यास, कधी कधी त्याला नौकेसाठी जवळचे पैसे देऊन, कुठ उतरावे तेंहि सांगत ! ! आपल्या भक्तमंडळीत कोणाला काय आवडते, ते सारे त्याना ठाऊक असे व त्याना कोणी कोणी आणून दिलेल्या जिनसापैकी ज्याच्या आवडीचा जो असे, तो त्याच्यासाठी नेमका वेगळा काढून ठेवीत व आल्यावर त्यास देत अथवा कोणाबरोबर त्याचेकडे पाठवून देत ! ! सर्वच भक्ता-वर त्यांचे जरी अत्यंत प्रेम असे तरी नरेंद्र, नारायण, पूर्ण, राखाल वगैरे मुलावर त्यांचे जे गाढ प्रेम असे, ते काही विलक्षणच ! ते जर दक्षिणेश्वरी काही दिवस आले नाहीत, तर श्रीरामकृष्ण खरोखरच रडत बसत, आणि जगदंबेची प्रार्थना करीत, "आई, त्याला इकडे घेऊन ये !" ज्या भक्ताच्या भेटीसाठी त्याना अशा प्रकारची व्याकुळता वाटत नसे, तो आपला अंतरंगभक्त नव्हे असे ते समजत ! एक दिवस एकजण म्हणाला, "(अमक्याला) आपल्या भेटीला आज बरेच दिवसात येता आले नाही, म्हणून फार वाईट वाटत आहे इकडे कधी येतो, असे त्याला झाले आहे !" हे ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "पण मला वाटते तो इथला अंतरंग भक्त नसावा, कारण त्याच्या भेटीबद्दल मला कधी रडू आले नाही ते ?" प्रत्यही पहाटे उठून, आपल्या भक्ताच्या कल्याणासाठी ते जगदंबेची प्रार्थना करीत !

आपल्या शिष्याचे सर्व बाजूनी कल्याण व्हावे, म्हणून कधी कधी स्वत ला आवडत नसलेली गोष्ट सुद्धा त्याच्यासाठी करण्यास ते तयार होत ! श्रीमर्यादा जसा भाग्याचा, तसा त्याचा एक लाटू (पुढे स्वामी अद्भुतानंद) म्हणून शिष्य होता तो अगदी निरक्षर असे सदैव श्रीरामकृष्णांची मनोभावाने सेवा करावयाची, एवढेच त्याला ठाऊक असे त्याला श्रीरामकृष्णांनी विनोदा तर्ग

सागावें की—" अरे, तू काही लिहावाचायला शीक, " पण त्यानें तिकडे मुळीच लक्ष देऊ नये एक दिवस श्रीरामकृष्णानी मूळाक्षराचें एक पुस्तक मुद्दाम आणवून स्वत त्याला शिकविण्यास सुरवात केली ! ! पण शिकण्याचे बावतीत शिष्याने गुरुवरहि ताण केली ! श्रीरामकृष्णानी अक्षरावर बोट ठेवून म्हणावें- "ह, म्हण 'क', 'ख', 'ग', 'घ', 'ड,'" शिष्याने म्हणावें—'का', 'खा', 'गा', 'घा', 'डा'" श्रीरामकृष्णानी पुन्हा म्हणावें, "अरे 'का' नव्हे—'क'," पण शिष्याने पुन्हा, बरोबर पहिल्यासारखाच 'का' उच्चार करावा ! शिष्याचे हे विचित्र उच्चार ऐकून श्रीरामकृष्णाची हसता हसता मुरकुडी वळली त्याचा उच्चार बरोबर यावा म्हणून श्रीरामकृष्णानी जग जग पछाडले, पण त्याचा तो 'का' 'खा' काही केल्या सुटेना ! अखेरीस कटाळून जाऊन—"जा लेका, तुझ्या नशिबात विद्याच नाही ! " असे म्हणून निराशेने त्यानी त्याला शिकवण्याचा नाद सोडून दिला ! !

त्याच्या शिष्यप्रेमाचें कितीहि वर्णन केलें तरी तें पुरें होणार नाही नरेंद्राची हकीकत पुढे येईलच, त्यावरून श्रीरामकृष्णाच्या शिष्यप्रेमाची आणखी थोडीफार कल्पना येईल शिवाय खालील प्रसग पाहा—

श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलीत, महिमाचरण, राखाल, 'एम्' व आणखी एक दोघेजण याच्याशी बोलत बसले आहेत —

श्रीरामकृष्ण —बर तर, केदारबद्दल तुला काय वाटतें ? त्याने दूध नुसतें पाहिलें आहे, की चाखलें आहे ?

महिमाचरण —मला वाटतें की त्याने चाखलें आहे, त्याने आनदाचा अनुभव घेतला आहे

श्रीरामकृष्ण —आणि नृत्यगोपाल ?

महिमाचरण —वा ! छान मनुष्य !

श्रीरामकृष्ण —आणि गिरीश (घोष) ? तो कसा काय आहे ?

महिमाचरण —तो चागला आहे, पण त्याची तऱ्हा निराळी

श्रीरामकृष्ण —आणि नरेन् ?

महिमाचरण —माझी पधरा वर्षांपूर्वी जी अवस्था होती, ती आज त्याची आहे

श्रीरामकृष्ण —आणि छोटा नरेन्! किती सरळ स्वभावाचा आहे?

महिमाचरण —हो, फारच सरळ स्वभावाचा.

श्रीरामकृष्ण —ठीक बोललास. (विचार करीत) आणिक कोण कोण बरं?—

"ही जी सारी मुलें इथे येतात, त्यांनी दोन गोष्टी जाणल्या म्हणजे झालें, मग त्यांना फारशा साधना करायला नकोत. पहिली गोष्ट—'मी कोण,' आणि दुसरी गोष्ट 'ते कोण'. या मुलांतली बरीचशी मुलें अंतरंग भक्त दिसतात. अंतरंग भक्तांना मुक्ति नाही. या मुलांना पाहून माझा प्राण शीतल होतो. ज्यांना मुलेंबाळें झाली आहेत, जे नेहमी सरकारदरबार करीत हिंडतात, कामिनीकांचनात गुरफटलेले असतात, त्यांना पाहून कसा आनंद व्हावा? शुद्धात्मा करणाऱ्या माणसांना पाहिल्यावाचून कसें जिवंत राहावें?"

• • • •

'एम्'शी गप्पागोष्टी करीत श्रीरामकृष्ण पंचवटीपर्यंत गेले. तेथें हातातली छत्री खाली ठेवून, खाली बसले. छोट्या नारायणला ते साक्षात् नारायण समजत म्हणून त्याच्यावर त्यांचें अतिशय प्रेम. नारायण 'एम्'च्या शाळेंत शिकत असे.

श्रीरामकृष्ण —नारायणचा स्वभाव कसा आहे, पाहिलास ना? लहानांत मोठ्यांत, सगळ्यांत तो मिसळतो. आणि सर्वांना तो हवासा वाटतो! अशी काही विशेष शक्ति असल्यावाचून हें शक्य नाही, आणि स्वभाव किती सरळ? नाही?

एम् —होय महाराज. फारच सरळ?

श्रीरामकृष्ण —तुमच्या घरी तो कधी आला होता काय?

एम् —होय, एकदोनदा आला होता.

श्रीरामकृष्ण —तू त्याला एक रुपया देशील, की कालीला सांगू?

एम् —बरं. मीच देईन.

• • • •

श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलीत बसले आहेत, 'एम्'ला म्हणतात—

श्रीरामकृष्ण —अलीकडे तुझी आणि नरेंद्राची भेट झाली नाही ?

एम् —नाही महाराज, अलीकडे बरेच दिवसात झाली नाही

श्रीरामकृष्ण —एक दिवस त्याला भेट ना ? आणि गाडी करून त्याला इकडे घेऊन ये (हाजराला) त्याचा आणि माझा काय संबंध आहे माग पाहू ?

हाजरा —आपल्या माहात्म्याने त्याची उन्नति होईल

श्रीरामकृष्ण —आणि भवनाथ ? पूर्वसंस्कारावाचून तो इथे इतका आला असता काय ?

"तसेंच हरीश लाटू नुसतें ध्यानच करतात, हें कसें ? हरिपद, त्या दिवशी इथे आला होता, तुला भेटला होता काय ? "

एम् —"हरिपद भजन किती छान करतो ? प्रल्हादचरित्र, श्रीकृष्ण-जन्म, हें सर्व सुंदर आवाजात गाऊन दाखवितो ! "

श्रीरामकृष्ण —बरें ? त्या दिवशी त्याचे डोळे पाहिले, जसे चढ-लेले दिसत होते ! त्याला म्हटलें —'काय रे ? तू अलीकडे ध्यानबीन फार करीत असतोस वाटतें ? ' त्याने मान हलवून 'हो' म्हटलें तेव्हा मी म्हणालो—'फार झालें, इतकें करू नये ' ('एम्‌ला') बाबूराम म्हणतो—'संसार ? अरे बापरे ! '

एम् —पण महाराज, ही नुसती एकलेपी गोष्ट बाबूरामला संसाराचा काय अनुभव आहे ?

श्रीरामकृष्ण —हां, तसें तर खरच, निरंजनाला पाहिलेंस ना ? किती सरळ स्वभावाचा मुलगा !

एम् —होय, त्याचा चेहराच मुळी आकर्षक आहे डोळसुद्धा किती सुंदर आहेत ?

श्रीरामकृष्ण —नुसते डोळेच काय, सगळेच ! त्याच्या लग्नाची बोलणी निघाली तेव्हा तो घरच्या मंडळींना म्हणाला मला उगीच का (संसारात) बुडवता ? ' ('एम्'कडे पाहून हसत) पण काय रे ? लोक तर म्हणतात की, दूर कामधाम करून घरी गेल्यावर बायकोजवळ बसून चार गप्पागोष्टी केल्या म्हणजे फार आनंद होतो ? नाही ?

एम् —ज्याच्या मनात बायकांचेच विचार घोळत असतील, त्याला होत असेल (राखालकडे पाहून) ही बहुतेक माझी परीक्षा (cross examination) चालली आहे!

* * * *

श्रीरामकृष्ण 'एम्'शी बोलत आहेत. जवळ तेजचंद्र, बलराम, नारायण वगैरे मंडळी आहेत. पूर्णचंद्राची गोष्ट निघाली. तो अलीकडे दक्षिणेश्वरी आला नव्हता. तो कधी येऊन भेटेल असें श्रीरामकृष्णांना झालें होतें.

श्रीरामकृष्ण —('एम्'ला) तो आता कधी येऊन मला भेटेल? त्याची आणि द्विजची तू गाठ घालून दे. एकाच वयाच्या आणि एकाच विचाराच्या लोकांची मी गाठ घालून देत असतो, म्हणजे त्या योगाने दोघांचीहि उन्नति होते. पूर्णचा स्वभाव कसा प्रेमळ आहे पाहिलेस ना?"

एम् —होय, मी ट्राममध्ये बसून येत होतो. मला पाहून घरातून रस्त्यावर धावतच आला, आणि मला नमस्कार केला!

हें ऐकताच श्रीरामकृष्णांचे डोळे अश्रूंनी भरून आले. ते म्हणाले "ईश्वरदर्शनाची व्याकुळता असल्याशिवाय असें व्हायचें नाही!"

* * * *

पूर्णचें वय पंधरा-सोळा वर्षांचें असेल. 'एम्'च्या शाळेंत तो शिकत असे. कोणी सद्गुणी व भाविक मुलगा पाहिला म्हणजे त्याला 'एम्' श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनास नेत. त्यांच्याबरोबर पूर्ण प्रथमच गेला तेव्हापासून श्रीरामकृष्णांना तो फार आवडू लागला. पूर्णलाहि श्रीरामकृष्णांच्याच दर्शनाचा एकसारखा ध्यास लागलेला असे. परंतु घरातील मंडळी त्याला वरचेवर दक्षिणेश्वरी जाऊ देत नसत. त्याची भेट व्हावी म्हणून प्रथम प्रथम श्रीरामकृष्ण इतके व्याकुळ होत की, एक दिवस रात्रीच दक्षिणेश्वराहून 'एम्'च्या घरी आले! त्या वेळेस रात्री 'एम्' पूर्णच्या घरी गेले व त्याला घेऊन आले! त्याला पाहून श्रीरामकृष्णांना अत्यंत आनंद झाला व नंतर त्याला ईश्वराची प्रार्थना कशी करावी, वगैरे उपदेश करून, ते परत दक्षिणेश्वरी निघून गेले!!

* * * *

आणखी एक दिवस इतर भक्तमंडळीविषयी 'एम्' जवळ गप्पागोष्टी करीत असता ते म्हणाले, "पूर्णची आणखी एक दोन वेळ भेट झाली म्हणजे माझी व्याकुळता कमी होईल. किती चतुर आहे तो? आणि माझ्यावर भक्ति तरी केवढी! तो त्या दिवशी म्हणत होता, 'आपल्या भेटीसाठी मन किती व्याकुळ होतें ते काय सांगू?' ('एम्'ला) त्याच्या घरच्या माणसांनी तुझ्या शाळेतून त्याला काढून घेतला आहे, याने तुझ्यावर तर काही ठपका येणार नाही ना?"

एम् —जर (विद्यासागर) मला म्हणतील, की तुमच्यामुळे त्याला शाळा सोडावी लागली, तर त्याला माझ्याजवळ उत्तर आहे.

श्रीरामकृष्ण —तू काय म्हणशील?

एम् —मी म्हणेन, 'साधुसंगतीत ईश्वराचेंच चिंतन घडतें, ही काही वाईट गोष्ट नाही. आपणहि आपल्या पुस्तकात लिहिलें आहे की, ईश्वराची अंतःकरणापासून भक्ति करावी!' (श्रीरामकृष्ण हसतात)

श्रीरामकृष्ण —कप्तानच्या घरी छोट्या नरेंद्रला बोलावून घेतलें. त्याला म्हटलें—'तुझें घर कुठे आहे? चल बघू?' तो म्हणाला 'चला, या, असें इकडून या.' पण भीतभीतच चालू लागला! कदाचित् बापाला समजलें तर? म्हणून! (सगळे हसतात) (एका भक्ताला) 'कारे! तू अलीकडे बरेच दिवसात आला नाहीस? सात आठ महिने होऊन गेले असतील?'

भक्त —होय महाराज, एक वर्ष होऊन गेलें.

श्रीरामकृष्ण —तुझ्यासमोर आणखी एकजण येत असे, काय नाव त्याचें?

भक्त —नीलमणि.

श्रीरामकृष्ण —हा, नीलमणि नाहि अलीकडे आला नाही. त्याला एकदा येऊन जायला सांग, बरं का?

* * * *

श्रीरामकृष्ण आज बलरामाच्या घरी आले होते. तिसर प्रहरची वेळ. आज उष्मा फार होत होता!

श्रीरामकृष्ण —(एम 'ला) त्या दिवशी बोलून गेलो तान वाजता यईन, म्हणून आलो पण उकडतें आहे काण ?

एम —खरच आपल्याला फार त्रास होत असेल।

श्रीरामकृष्ण — छोटा नरेन आणि बाबूराम याच्यासाठी आलो पूर्णला का घेऊन आला नाहीस ?

एम् —त्याला मंडळीत यायचें मोठें भय वाटतें उगीच आपण चार-चौघात त्याची प्रशंसा कराल आणि मग ही सारी गोष्ट घरच्या मंडळीच्या कानावर जाईल असें त्याला वाटतें

श्रीरामकृष्ण —हा असें तर खरेंच तू पूर्णला धर्मासंबंधी गोष्टी सागत असतोस हें ठाक आहे त्याचा लक्षणें मोठी छान आहेत

एम् —होय डोळे कसे पण उज्ज्वल आहेत ?

श्रीरामकृष्ण —नुसते उज्ज्वल असून म्हणज झालें नाही देवचक्षु काही निराळेच असतात तू त्याला विचारलेस ना ? मग तो काय म्हणाला ?

एम —आज चार पाच दिवस तो म्हणतो आहे का ईश्वराचें चिंतन किंवा नामस्मरण केलें म्हणजे अंगावर रोमांच उभे राहतात !

श्रीरामकृष्ण —काय म्हणतोस ? आणिक काय पाहिजे बाबा ? (पल्टूला) आपल्या वडिलाना काही उत्तर दिलेंस म्हणे ! (एम ला) इथ यण्याच्या गोष्टीवरून यान आपल्या वडिलाना उलट उत्तर दिलें ! काय म्हणालास बाबा तू ?

पल्टू—मी म्हणालो हा हो मी याच्याकडे जात असतो मग यात एवढा अपराध काय झाला ? (श्रीरामकृष्ण व एम् हसतात) आणखी पुढ़ा वढ आलो तर याच्यापक्षा जास्त बोलेन !

श्रीरामकृष्ण — (हसत) छे छे असे करू नये तू तर फार पुढे गेलास ! (विनोदानें) तुझें कसें काय आहे बाबा ?

• • • •

छोटा नरेंद्र आला श्रीरामकृष्ण हातपाय धुण्यास जात आहेत छोटा नरेंद्र हातरुमाल घेऊन त्याना पाणी देण्यास बरोबर जात आहे घरावर

'एम्'हि आहे छोटा नरेंद्र व्हराड्याच्या एका बाजूला श्रीरामकृष्णाचे पाय धूत आहे

श्रीरामकृष्ण —('एम्' ला) काय उष्मा होत आहे! तू त्या एवढ्याशा घरात कसा राहतोस कुणाला ठाऊक! माडी तापत नाही का?

एम् —होय महाराज, फारच तापते

श्रीरामकृष्ण —म्हणूनच तुझ्या बायकोला डोकेदुखी लागली वर! तिला खाली का बसायला सांगत नाहीस?

एम् —घरात दुसरें कोणी नव्हतें, शिवाय तिची डोकेदुखी, पाहायला कोणी नव्हतें

श्रीरामकृष्णाना पुन्हा पूर्णची आठवण झाली

श्रीरामकृष्ण —तू आज त्याला का घेऊन आला नाहीस? तो खरोखरच भक्त आहे, नाहीतर त्याच्यासाठी माझा प्राण व्याकुळ झाला नसता आणि त्याच्यासाठी बीजमंत्राचा जपहि झाला नसता!

(श्रीरामकृष्णानी पूर्णसाठी बीजमंत्राचा जप केल्याचें ऐकून 'एम्' चकितच होऊन गेले! काय हें शिष्यप्रेम!) (देवेंद्राला) 'एक दिवस तुझ्या घरी यावें म्हणतो'

देवेंद्र —तीच आपणाला विनंती करायला इथे आलो!

श्रीरामकृष्ण —ठीक, पण फारशी मंडळी बोलावू नको बरें तुझी मिळकत कमी, शिवाय गाडीभाडेंहि फार आहे

देवेंद्र —(हसून) मिळकत कमी असली तर असली! 'ऋण कृत्वा घृत पिबेत्!'

हें ऐकून श्रीरामकृष्ण एकसारखे हसू लागले त्याना हसे आवरेना!

* * * *

असे अनेक प्रसंग सांगता येतील मंडळी जमली की, सान्याजणाची चौकशी व्हावयाची कोण काय करतो ध्यान भजन जप कशाचा कसा चालला आहे कोणी आला नसला तर ना का—वगैर सब चौकशी व्हावयाची ते अमुक दिवशी अमुक भक्ताच्या घरी यावयाचे आहेत असें अगोदरपासूनच ठरलेलें असे, त्यामुळे मंडळीहि बिनचूक तयें जमत एखादा आला नसल्यास

श्रीरामकृष्ण त्याला बोलावून आणण्यास सांगत ! सर्व मंडळी जमली म्हणजे मग भजन वगैरे होऊन फराळ झाल्यावर बैठक खलास होई

भक्तमंडळींना असा विश्वास असे की, एखादी विशेष अवस्था अथवा दर्शन प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल, तर श्रीरामकृष्णांच्या जवळ हट्ट धरला म्हणजे झालें ! श्रीरामकृष्णहि त्याबद्दल त्याची किती आतुरता आहे तें प्रथम पुरें अजमावून घेत आणि त्याला खरोखरच तळमळ लागली आहे असें दिसलें म्हणजे मग काय करावयाचें तें करीत मग त्याला ती अवस्था प्राप्त होईपर्यंत त्यांच्या जिवाला चैन नसे

एकदा, बाबूरामला (स्वामी प्रेमानंद) आपल्याला भावसमाधि प्राप्त व्हावी अशी फार इच्छा झाली श्रीरामकृष्णांकडे जाऊन त्यांनी फारच आग्रह धरला की "महाराज, मला भावसमाधि मिळालीच पाहिजे" श्रीरामकृष्णांनी त्याची तळमळ अजमावून पाहण्यासाठी नेहमीप्रमाणे उडवा-उडवीची उत्तरें देऊन जेव्हा पाहिलें की हा काहीं ऐकत नाहीं, तेव्हा ते म्हणाले, 'बर बुवा आईजवळ गोष्ट काढतो, माझ्या इच्छेनं काय होतय् ?" ही गोष्ट झाल्यावर काहीं दिवसांनी बाबूराम आपल्या गावी काही कामासाठी निघून गेला इकडे श्रीरामकृष्णांना काळजी लागली ! बाबूरामला भाव-समाधि कशी मिळेल ?" ज्याच्यात्याच्याजवळ बोलू लागले—"भावसमाधीबद्दल त्यानं इथं माझ्याशी किती वाद घातलान् किती रडारडी केलीन् अन् किती हट्ट धरलान् आणि त्याला जर ती मिळाली नाहीं तर तो पुन्हा मला मानणार नाहीं काय करावें ? ' एक दिवस तर आईची प्रार्थना करीत बसले—"आई ! बाबूरामला थोडाफार भावबीव होईल असें काही कर. श्रीजगदंबेनं त्यांना सांगितलें की त्याला भाव व्हायचा नाही, त्याला ज्ञान मिळेल ! " श्रीजगदंबेची वाणी ऐकून त्यांना पुन्हा काळजी ! त्यांनी आपल्या भक्तांपैकी काणा कोणाजवळ म्हणून दाखविलें— बाबूरामबद्दल आईला सांगितलें, पण ती म्हणते—'त्याला भाव मिळायचा नाहीं, ज्ञान मिळेल' ! ' पण तें काहीं खरं होईना त्याला काहीं तरी एक मिळून त्याच्या मनाला शांति मिळाली म्हणजे झालें ! त्याच्यासाठी मनाला कसेंसेंच होतं आहे—बिचारा त्या दिवशीं किती रडून गेला !" वगैरे बाबूरामला साक्षात् धर्मोपलब्धि व्हावी म्हणून

श्रीरामकृष्णाना किती काळजी ! आणि त्याचें तें म्हणणे ?—" असें झालें नाही, तर तो पुन्हा मला मानणार नाही ! " जणु काय बाबूरामने मानणें न मानणें यावर त्याचे सर्व काही अवलबून होतें !

एक दिवस एका भक्ताबरोबर बोलत असता ते म्हणाले, "पण तू माग पाहू, (बालभक्ताकडे बोट दाखवून) या सान्याच्याबद्दल मला एवढी काळजी का वाटावी बरें ? पाहायला गेलें तर ही सारी शाळेतली पोरें, स्वत काही करू म्हणतील तर एकाचीहि ताकद नाही, की एक पैसा माझ्यासाठी खर्च करायची शक्ति नाही, मग याची एवढी काळजी मला का लागावी ? एखादा जरा एकदोन दिवस आला नाही तर त्याच्यासाठी प्राण जसा कासावीस होतो आणि तो कधी भेटेल असे होऊन जातें ! असें का व्हावें बुवा ? "

भक्त —असें का होतें हें, महाराज, मी कसें सागाव ? त्याच्या कल्याणाच्या काळजीमुळेंहि असें होत असेल !

श्रीरामकृष्ण —त्याचे कारण असें आहे की, ही सारी मुले शुद्धसत्व आहेत अजूनपर्यंत कामकाचनाचा त्याना विटाळ झालेला नाही याचे जर ईश्वराकडे लक्ष लागेल, तर याना त्याचा लौकर लाभ होईल,—म्हणून मागे मागे नरेंद्राबद्दल जी काय व्याकुळता वाटे ती काही विलक्षणच तशी दुसऱ्या कोणाबद्दलहि लागली नाही त्याला इथे यायला कधी दोन दिवस उशीर झाला तर प्राण कासावीस होई ! लोक काय म्हणतील असें वाटून तिकडे झाउतलाकडे जाऊन मनमुराद रडत बसे ! हाजरा एक दिवस म्हणाला, "हा काय तुमचा स्वभाव ? तुम्ही परमहस, तुम्ही म्हणजे सर्वकाळ समाधि लावून ईश्वराशी एक होऊन राहावयाचें, तर तें नाही, 'नरेंद्रच का आला नाही ?' 'भवनाथाचेंच कसे होईल ?' ह्या पचाइती करून तुम्हाला करायचें आहे काय? '

"हें ऐकून वाटलें—खरेंच हाजरा म्हणतो तें काही खोटें नाही, अता आपण त्याच्याच सागण्याप्रमाणे करावें यानतर झाउतलाकडून येत असता आईने दाखविलें की, कलकत्ता समोर आहे आणि लोक सारे रात्रदिवस काम-काचनात गटागळ्या खात दु खें भोगीत आहेत !! त्याची ती दशा पाहून दया

आली आणि वाटलें की, वाटेल तितके कष्ट सोसून जरी यांचें कल्याण करता येईल, यांचें दुःख थोडें तरी कमी करता येईल तरी तें करीन। परत आल्यावर हाजराला म्हणालों—' मी करतो तें ठीक करतो, या पोराची काळजी केली तर तुझें रे काय गेलें साल्या ? ' "

आपल्या शिष्यमंडळीवर त्यांचें जसें अपार प्रेम असे, तसेंच इतर सर्वांविषयी त्यांच्या मनात नेहमी दया भरलेली असे. सर्व अवस्थांतून ते स्वतः गेले असल्यामुळे इतरांच्या सुखदुःखाची त्यांना जाणीव असे. मनुष्याचें मन किती दुर्बल आहे व मायेच्या तडाख्यातून सुटणें किती कठीण आहे, हें त्यांना माहीत असल्यामुळे दुसऱ्याविषयी त्यांचें हृदय नेहमी महानुभूतिसंपन्न असे. म्हणून मनुष्याच्या अंगी कितीहि दुर्गुण असले, कितीहि दोष असले, तरी ते त्याचा कधीहि तिरस्कार करीत नसत. त्यांच्या कोशात पाप हा शब्दच नव्हता म्हटलें तरी चालेल ! माणसाच्या हातून होणाऱ्या सर्व चुका त्याच्या मानसिक दुर्बलतेमुळे होतात, ही दुर्बलता काढून टाकण्याचा त्यानें प्रयत्न करावा म्हणजे त्याच्यावर ईश्वर कृपा करील असें त्यांचें सांगणें असे. कोणीहि आपल्या दुःखाची कहाणी त्यांच्याकडे घेऊन गेल्यास ते त्याला हिडिस फिडिस करीत नसत, तर आपल्या स्वतःच्या आयुष्यातील एखादा तसाच प्रसंग सांगून,—' मलाहि त्या वेळी तुझ्याच सारखी स्थिति आली होती, परंतु आईनें मला यांतूनहि निभावून नेलें. तू ईश्वरावर पूर्ण भरवसा ठेव, तो तुलाहि यांतून निभावून नेईल ' असा त्याला उलट धीर देत ! या आश्वासनानें आणि प्रेमळ वर्तनानें त्या मनुष्याला किती धीर वाटत असेल व श्रीरामकृष्णांवरील त्याची भक्ति आणि प्रेम किती पटीनें वाढत असतील याची कल्पनाच करावी !

त्यांच्याकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या मंडळींपैकी मणिमोहन मल्लिक नावाच्या एका गृहस्थाच्या वयांत आलेल्या मुलाला एकाएकी दवाखाना झाली. बिचारा मणिमोहन दुःखानें अगदी वेडा झाला, आणि मुलाचा अंत्यविधि उरकल्यावर, त्यानें सरळ दक्षिणेश्वरी धाव घेतली. श्रीरामकृष्णांच्या भोंवती अनेक मंडळी बसलेली असून काही ईश्वरीय कथाप्रसंग चालला होता. मणिमोहन त्यांना नमस्कार करून, अत्यंत दुःखित अंतःकरणानें एका कोपऱ्यात खाली मान घालून बसला. थोड्याच वेळांत श्रीरामकृष्णांची दृष्टि त्याच्याकडे जाऊन ते

म्हणाले, "काय रे मणिमोहन, आज असा सुकलेला का दिसतोस ?" मणिमोहननें सद्गदित होऊन उत्तर दिलें, "महाराज, आज माझा मुलगा वारला " वृद्ध मणिमोहनच्या तोंडून ही बातमी ऐकून सर्वांनाच फार वाईट वाटलें व जो तो आपापल्या परीनें त्याचें सांत्वन करू लागला श्रीरामकृष्ण मात्र नुसते शांत चित्तानें या सांत्वनाच्या गोष्टी ऐकत होते ! त्यांचा हा उदासीन भाव पाहून एखाद्याला वाटलेंहि असेल, 'याचें हृदय किती कठोर आहे ?'

या सांत्वनाच्या गोष्टी ऐकता ऐकता श्रीरामकृष्णांना अर्धबाह्य अवस्था प्राप्त झाली आणि एकदम उभे राहून मणिमोहनकडे पाहत, ते अत्यंत वीरश्रीयुक्त स्वरात गाऊ लागले —

ऊठरे ऊठ । संग्राम करावा नीट ।। धृ ०।।
रणवेशानें यम येवोनी । हा बघ शिरतो तुझिया सदनी ।
यास्तव शस्त्रें सिद्ध करोनी ।। ऊ ० ।।
निजपुण्याचा रथ घे करुनी । भजन तपस्या हे हय जुपुनि ।
येइ गर्जना करित रणांगणी ।। ऊ ०।।
सज्ज करी तू ज्ञानधनूतें । भक्तिबाण हा जोडी त्यातें ।
ब्रह्मवस्तुवरी सोडी हातें ।। ऊ ० ।।
लक्ष्य बरोबर जरी वेधिशी । लाखो यम जरी यती रणाशी ।
सहज जिंकशी तरि तू त्यासी ।। ऊ ० ।।

गाण्याचा वीररसव्यंजक सूर, श्रीरामकृष्णाचा तदनुरूप अभिनय, त्यांच्या नेत्रांतून जणु बाहेर वाहणारें वैराग्याचें तेज, ही सर्व एकवटून सर्वांच्या अंतःकरणांत एक प्रकारचा अपूर्व उत्साह उत्पन्न होऊन , शोकमोहादिकांच्या राज्यांतून निघून, सर्वांची मनें एका अपूर्व इंद्रियातीत, संसारातीत अशा शुद्ध ईश्वरीय आनंदांत निमग्न होऊन गेलीं ! मणिमोहनची सुद्धा हीच अवस्था झाली, त्यालाहि आपल्या दुःखाचा क्षणभर विसर पडला !

गाणें संपलें परंतु गाण्याच्या रूपानें श्रीरामकृष्णांनीं जे दिव्य भावतरंग उत्पन्न केले होते, त्यांनीं त्या खोलींतील सारें वातावरण भरून गेलें सर्व मंडळी तटस्थ होऊन, आता श्रीरामकृष्ण काय म्हणतात या उत्कंठेनें त्यांचेकडे पाहू

लागली थोड्या वेळाने श्रीरामकृष्णांची समाधि उतरली व मणिमोहनजवळ बसून ते बोलू लागले —

' बाबा मणिमोहन, पुत्रशोकासारखी दुसरी कोणतीहि ज्वाला नाही ! या देहापासूनच त्याचा जन्म होतो, तेव्हा देह असेपर्यंत त्याची आठवण राहावयाचीच ! "अशी प्रस्तावना करून, श्रीरामकृष्णांनी आपल्या पुतण्याच्या —अक्षयच्या—मृत्यूचा हकीगत अशा कळवळ्याने सांगण्यास सुरुवात केली की जणु काय तो प्रसंग आत्ताच घडत आहे असेंं सर्वांना वाटलें ! ते म्हणाले— "अक्षय वारला त्या वेळीं काही इतकें वाईट वाटलें नाही मनुष्य कसा मरतो हें उभें राहून नीट पाहिलें तरवार म्यानात असावी आणि ती एकदम बाहेर काढावी तसें झालें ! तरवारीला काही झालें नाही, ती जशीच्या तशीच राहिली म्यान मात्र बाजूला पडलें ! हें पाहून फार आनंद झाला—खूप हसलो गायलो नाचलो ! त्याचा अंत्यविधि होऊन गेला, दुसरे दिवशी (व्हरांड्याकडे बोट करून) त्या तिथे सहज उभा होतो आणि काय सांगू, अक्षयच्या मरणाचें एकाएकी इतकें दुःख होऊ लागलें की, एखादा पिळा जसा पिळावा तसें माझ्या काळजाला कोणी पिळून काढत आहे की काय असें वाटू लागलें ! प्राण कासावीस झाला आणि तें दुःख सहन न होऊन आईला म्हणू लागलों आई ! इथे तर नेसल्या धोतराचाहि शुद्ध नसते, असें असून सुद्धा जर माझी ही दशा तर मग संसारी माणसाचें कसें होत असेल ? '

काही वेळ थांबून ते पुन्हा म्हणू लागले, तरी पण हें खास समज की ज्यांनी आपला भार ईश्वरावर टाकलेला असतो, ते असल्या दारुण प्रसंगानेहि गडबडून जात नाहीत थोड्याच वेळात ते पहिल्यासारखे होतात गंगेतून एखादें मोठें जहाज गेलें म्हणजे लहानसान होड्यांचा सवळ्यांचा कशी त्रेधा उडते ती पाहिलीस ना ? असें वाटतें का ही आता बुडतात ! एखादात तर पाणी सुद्धा शिरतें ! पण तेंच मोठ्या हजारमणी गलबताचें पाहा ! दोन चारदा हेलकावे खाऊन ते पुन्हा आपलें जागच्या जागींच ! तरी पण त्यासुद्धा दोन चार हेलकावे खावेच लागतात !'

पुन्हा काही वेळ थांबून ते पुन्हा गंभीरपणानें म्हणू लागले— बाबा मणिमोहन, संसारात स्त्रीपुत्रादिकांशीं संबंध किती दिवस ? माणूस विचारा

मोठ्या आशेने संसार करायला लागतो लग्न झालें, चार मुलेंबाळें झाली, ती मोठी झाली, त्याची लग्नें कार्यें झाली,—काही दिवस सारें ठीक चालतें, मग, हा आजारी पडला, तो मेला, याचा धंदा चालेना, त्याची नोकरी गेली,—या भानगडी सुरू झाल्या आणि मग संसार म्हणजे काय आहे, हें त्याला थोडें-बहुत समजायला लागतें पण मग काय उपयोग? बिचारा अडकून पडलेला असतो, त्याला त्यातून निसटता येत नाही!"

अशा रीतीने संसाराची अनित्यता आणि ईश्वरालाच सर्वस्वी शरणागत होण्याची आवश्यकता, याविषयी त्यांनी मणिमोहनला, त्या दिवशी नाना तऱ्हेने उपदेश केला या त्यांच्या अत्यंत प्रेमळ वर्तनाने मणिमोहनचें दुःख कमी झालें आणि सद्गदित होऊन तो म्हणाला—"म्हणून तर महाराज इथे धाव घेतली! मला वाटलेंच की ही ज्वाला इथे आल्याशिवाय शांत होणार नाही!"

म्हाताऱ्याची समजूत घालण्यासाठी श्रीरामकृष्णहि त्याचेबरोबर समदुःखी झाले! त्यांच्या या वर्तनाचा मणिमोहनच्या मनावर केवढा परिणाम झाला असेल? एवढे श्रीरामकृष्णासारखे महापुरुष आणि ते सुद्धा आपल्याविषयी इतका आपलेपणा ठेवतात व आपल्या सुखदुःखाची काळजी करतात, असें पाहून त्या म्हाताऱ्याला स्वतःविषयी किती धन्यता वाटली असेल!

गरिबांची दुःखें पाहून त्याचें मन कळवळे मथुरबाबूबरोबर तीर्थयात्रा करीत असता एक दोन गावी तेथील लोकांची दैन्यावस्था पाहून त्यांच्या अंतःकरणात कशी कालवाकालव झाली व मथुरबाबूकडून त्यांनी त्या लोकांना एक वेळ पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र कसें देवविलें ही हकीगत मागे आलीच आहे (भाग १ ला, प्रकरण १६ वें) बुभुक्षिताला कोणी अन्नदान केलें म्हणजे त्यांना फार आनंद होई एखादा भिकारी आला म्हणजे कोणाकडून तरी ते त्याला काही तरी देववीत एकदा दक्षिणेश्वरी जेवण झालें उरलेंसुरलेंले अन्न भिकाऱ्यांना मिळालें, परंतु गर्दी फार असल्यामुळे एका बिचाऱ्या म्हातारीला त्या धक्काबुक्कीत काहीच मिळाले नाही सारे भिकारी निघून गेले, तरी ती तिथेच हात मारीत बसली होती हें पाहून एका पहारेकऱ्याने तिला धक्के देऊन तेथून हाकून लावलें! हा सारा प्रकार पाहून श्रीरामकृष्ण, "आई! ही

कमली ग तझ्या घरचा व्यवस्था ? चार घास अन्नासाठी बिचाराला धक्क खाव लागल ! असें म्हणून मो मास्यान रडू लागल ! ! त्रैलोक्य बाबूच्या कानावर हा गोष्ट गली तव्हा त्याना त्या म्हातारीला बालावून आणून तिला खाऊ घातल व वर एक रुपया दिला हें एकल्यावर श्रीराम कृष्णाचा आनद गगनात मावना ! त्या आनदाच्या भरात श्रीजगदबचा स्तुति करीत त नाचू लागत ! !

त्याच्या महानुभूतीला आणि शिष्यस्नेहाला सीमाच नस आपल्याला प्राप्त चालल सव अनुभव वरचवर होत असलल्या सव दशनें सान्याना सागावी व सर्वांना आपल्यासारखच आनदपूण करावें या तळमळीत त्याना पुष्कळदा अशक्य कोटीतील गोष्टीहि शक्य करण्याचा प्रयत्न करावा ! ! कठस्थानावर कुडलिनी शक्ति गली म्हणज काय काय दशनें होतात हें आपल्या शिष्य मडळाना सागण्याची श्रीरामकृष्णानी कितो तरी वळा खटपट करावी व तें अशक्य आह असें पाहून स्वत ला वाईट वाटून घ्यावें ! एक दिवस हें सव सागण्याचा त्याना अगदा निश्चयच कला आणि मन समाधिमग्न होऊ न देण्याचा प्रयत्न करून बोलण्यास सुरुवात कला त म्हणाल आज या सान्या गोष्टी तुम्हाला सागून टाकतो अगदी एवढें सुद्धा लपवून ठवत नाहीं हृदय कठ या भूमिकापर्यंतच्या सव चक्राची माहिती नीट सागून आपल्या भुवयां मधाल भागाकड बोट करून त फार सावधगिरीत बोलू लागल— या स्थानीं मन स्थिर थाल म्हणज परमात्म्याच दशन होतें व समाधि लागत जावात्मा व परमात्मा याच्यामध्य त्या वळा कवळ एक स्वच्छ पातळ असा पडदा मात्र राहिलला असतो तव्हा असं दिसत की इतकें बोलून आता पुढ बोलणार ताच त्याना एकदम समाधि लागली ! कन्याच वळात समाधि उतरल्यावर पुन्हा बोलू लागल— तव्हा असं दिसतें की स्तक शब्द उच्चारतात ताच त्याना पुन्हा समाधि लागली ! आणखी एक दान वळ असेंच झाल याप्रमाण वरचवर प्रयत्न करून काहा उपयाग हात नाहा असें पाहून त्याच डोळ पाण्यान भरून आल आणि त रडत रडत म्हणू लागल काय करू र ? माझ्या तर फार मनात आह की तुम्हाला सारें सारें सागून टाकावें एवढ सुद्धा लपवून ठवू नय पण त हातय कुठ ? काही कल्या आई बोलूच दत नाहा

तोंडच दाबून धरते, याला काय करू रे ?" सारदानंद म्हणत—"हा सारा प्रकार पाहून आम्हाला मोठा अचंबा वाटला की 'काय चमत्कार आहे पाहा ! हे तर मला काही सांगायला तयार होऊन बसले आहेत आणि आईच यांना का बोलू देत नाही ?' पण त्या वेळी कोठे समजत होतें की बोलणें सांगणें वगैरे गोष्टी ज्याच्या साहाय्याने होत असतात, त्या मन-बुद्धीची धाव कोठपर्यंत ? परमात्म्याचें दर्शन तर त्याच्या सरहद्दीच्या पलीकडील गोष्ट ! आमच्यावरील अपार प्रेमाने प्रेरित होऊन, अशक्य गोष्टीला सुद्धा शक्य कोटीत ओढण्याचा प्रयत्न श्रीरामकृष्ण करीत आहेत, हें त्या वेळी समजावें कसें ?"

एक दिवस श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमंडळींबरोबर धर्मविषयक अनेक गोष्टी बोलत असता वैष्णवधर्माची गोष्ट निघाली. तेव्हा त्या मताचें सार थोडक्यात सांगू लागले—"नामावर प्रेम, जीवावर दया, आणि वैष्णवाचें पूजन—या तीन गोष्टी नेहमी करीत राहाव्या, असें हें मत सांगतें. ईश्वर आणि त्याचें नाम यांत मुळीच भेद नाही हें जाणून, सदा सर्वकाळ मोठ्या प्रेमाने ईश्वराचें नामस्मरण करीत जावें. भक्त आणि भगवान्, कृष्ण आणि वैष्णव यांतहि भेद नाही हें जाणून, नेहमी साधु, भक्त वगैरेंची सेवा करावी व त्यांचेवर श्रद्धा ठेवावी आणि हा सर्व जगत्संसार श्रीकृष्णाचाच आहे, हें नेहमी मनात बागवून सर्व जीवावर दया "—'सर्व जीवावर दया' इतके शब्द उच्चारताच त्यांना एकाएकी समाधि लागली ! काही वेळाने अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर ते बोलू लागले—"जीवावर दया ? जीवावर दया ? कीटानुकीट तू, तू काय जीवावर दया करणार ? दया करणार तू कोण ? छे छे, जीवावर 'दया' नव्हे, शिवज्ञानाने जीवाची सेवा !"

'शिवज्ञानाने जीवाची सेवा,' या त्यांच्या उद्‌गारात त्यांच्या अपार प्रेमाचें आणि महानुभूतीचें आणि मनाच्या उदारतेचें रहस्य आहे. ब्रह्मज्ञ पदवी प्राप्त करून घेऊन, सर्वांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी त्यांनी जो प्रचंड खटाटोप केला, त्याचें बीज याच उद्‌गारात आहे. त्यांचें सर्व भूतमात्रावर अहेतुक प्रेम असे. गुरुशिष्यसंबंध प्रेमाचा ओलावा असल्याशिवाय, गुरूचा उपदेश जसा परिणामकारक व्हावयास पाहिजे तसा होत नाही. गुरूला शिष्याविषयी अहेतुक प्रेम असलें म्हणजे आपले सर्व अनुभव शिष्याला प्राप्त करवून देण्याची

त्याला तळमळच लागत. शिष्याच्या सर्व दुर्बलतेची व अडचणींची त्यांना आपोआप कल्पना होत जात व शिष्याचें सर्व प्रकारें कल्याण कसें होईल इकडेच त्याचें सारें लक्ष वेधत. श्रीरामकृष्णांना आपल्या शिष्यांच्या कल्याणाची कशी तळमळ लागलेली असे हें त्यांच्या शिक्षणपद्धतीवरून वरचेवर स्पष्ट होईल.

---

१२. श्रीरामकृष्णांची शिक्षणपद्धति

जेथें शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणि स्थूळ क्रियेचें साधन ।
तोचि सद्‌गुरु निधान । दाखवी डोळा ॥—श्रीदासबोध, ५-२-२८.

येथें शब्द नाही शिष्यासी । हें अवघें सद्‌गुरुपाशीं ।
सद्‌गुरु पालटी अवगुणासी । नाना यत्नें करूनी ॥

—श्रीदासबोध, ५-३-१५.

श्रीरामकृष्णाच्या सहवासात राहणें हेंच एक प्रकारचें उच्च शिक्षण असे. त्यांची प्रत्येक उक्ति, प्रत्येक कृति अर्थपूर्ण असे त्याचें कोणतेंहि आचरण निरर्थक नसे आपल्या आश्रयास राहिलेल्या प्रत्येकाच्या मनातील भाव त्याना पूर्णपणें माहीत असत व त्या धोरणानें ते त्याला उपदेश करीत आपल्याकडे येणाऱ्यास ते आपल्या स्नेहानें प्रथमत आपलासा करून टाकीत व मग त्याला जें काय सागावयाचें, तें सहज एखाददुसऱ्या सिद्धान्त-वाक्यानें सागत असत कोणाच्या स्वभावात काय वैगुण्य आहे तें ओळखून, कधी गोड शब्दानी, तर कधी किंचित् रागावल्यासारखें करून, ते त्याचा अवगुण त्याला दाखवून देत

त्याच्या भक्तमंडळीत सर्व धर्मांचे, सर्व मताचे लोक असत, अर्थातच, सर्व मंडळीस एकत्रच काही सागणें असल्यास, तें सर्वांना लागू पडेल असें सागत गृहस्थाला म्हणत, "अरे ज्यानें ईश्वरासाठी सर्वस्वाचा त्याग केला, तो तर नेहमी त्याचें नामस्मरण करीलच करील, त्यात काय बहादुरी? पण संसारात राहून जो ईश्वराचें नामस्मरण करील त्याची मातब्बरी खरी संसारात काय वाईट आहे? संसारात राहून ईश्वराकडे मन लावणें म्हणजे किल्ल्यात राहून शत्रूशी लढाई करण्यासारखें आहे! किल्ल्यात असणें म्हणजे, बाहेर कितीहि का सैन्य असेना त्याचें काही चालत नाही त्याचप्रमाणें एक ईश्वराचें नामस्मरण करीत असणें म्हणजे कितीहि का संकटें येईनात, त्याचें काही चालत नाही संन्यासी भक्तमंडळीना वैराग्याचा उपदेश करावयाचा

असल्यास, तो किती जपून ! स्वामी विवेकानंद सांगत, "आम्हा बालभक्तांना त्यागवैराग्याची महती सांगावयाची असल्यास, ते आम्हाला एकीकडे बोलवीत, जवळपास कोणी गृहीभक्त नाही अशी खात्री करून घेत आणि मग आपल्या तेजस्वी वाणीने त्याग वैराग्य वगैरेंची आवश्यकता आम्हाला समजावून सांगत !"—म्हणत, "बाबांनो, ईश्वरासाठी सर्वस्वाचा त्याग केला पाहिजे, प्रखर वैराग्य अंगी बाणलें पाहिजे तरच त्याचें दर्शन होईल अंत-करणातल्या सर्व वासनांचा समूळ त्याग केला पाहिजे, वासनांचा लवलेश सुद्धा तेथे उरता कामा नाही, तरच ईश्वराचें दर्शन होईल!" भोगवासना नष्ट झाल्यावाचून संसाराचा त्याग करण्यात अर्थ नाही व जर निष्काम बुद्धीने व ईश्वरचरणी मन ठेवून संसारी माणसें आपापली कामें करीत राहतील, तर त्यांची भोगवासना हळूहळू नष्ट होईल, त्यांच्या मनात आपोआप वैराग्याचा उदय होईल व मग, सर्व मन ईश्वराकडे लावण्यास त्यांना सोपें जाईल,—असें त्यांचें सांगणें असे व म्हणून कोणाहि संसारी माणसाला, संसाराचा एकदम त्याग करण्यास ते कधीहि सांगत नसत

धर्ममार्गाला लागून कित्येकांचा मूळचा दयाळु व कोमल स्वभाव अधिकच वाढत जातो, तो इतका की तो स्वभावच कित्येकदा त्यांच्या बंधनास कारण होऊन बसतो म्हणून अशा कोमल स्वभावाच्या माणसाला कठोर होण्यास ते सांगत आणि उलट, एखाद्याचा स्वभाव फारच कठोर असल्यास ते त्याला अंतःकरणात कोमलपणा आणण्यास सांगत योगेंद्राचें नाव मागे आलेंच आहे त्याचा स्वभाव अत्यंत कोमल असे कारण असतें तरी, त्याला कधी राग येत नसे व तो कधी कोणाला टाकून अगर टोचून बोलत नसे त्याच्या मनात लग्न करण्याचें मुळीच नव्हतें तरी, एके दिवशी आईच्या डोळ्यात पाणी आलेलें पाहून त्याने लग्न करण्याला एकदम रुकार दिला व लवकरच त्याचें लग्नहि झालें परंतु आपण ही अविचाराची गोष्ट केली असें त्याला वाटू लागून त्याचें मन उदास झालें दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांकडे येऊजा करूं लागल्यावर त्यांच्या उपदेशाने व धीर देण्याने त्याचें मन हळूहळू शांत झालें मनाच्या कोमलतेमुळे त्याच्या हातून अशा प्रकारचा अविचार पुन्हा होऊ नये व सर्व कामें त्याने नीट विचारपूर्वक करीत जावी, म्हणून श्रीरामकृष्ण

त्याला यापुढे कसें शिक्षण देत, हें खालील उदाहरणावरून समजून येईल. श्रीरामकृष्णाच्या वस्त्रें वगैरे ठेवण्याचा पेटीत, एक दिवस एक झुरळ त्याना दिसलें योगेंद्र जवळच होता, त्याचेकडे पाहून ते म्हणाले, "हें झुरळ बाहेर नेऊन मारून टाक" योगेंद्राने तें बाहेर नेलें, परतु न मारता तसेंच सोडून दिलें तो परत खोलीत येताच श्रीरामकृष्णानी त्याला विचारलें, "काय रे? झुरळ मारून टाकलेंम ना?" योगेंद्र म्हणाला, "नाही महाराज, त्याला सोडून दिलें!" हें ऐकून रागावल्यासारखे करून श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, "कसा विचित्र मनुष्य आहेस रे तू? 'झुरळ मारून टाक,' म्हणून मी तुला सागितलें आणि तू आपले त्याला खुशाल सोडून दिलस? काय म्हणावें तुला? आता लक्षात ठेव आणि तुला जसें करायला सागेन अगदी तसेंच करीत जा! नाही तर दुसऱ्या अधिक महत्त्वाच्या गोष्टीतहि तू असें आपलेच मत चालवू लागशील आणि मग फुकट पश्चात्तापात पडशील"

आणखी एक दिवस योगेंद्र नौकेंत बसून दक्षिणेश्वरी चालला असता, दुसऱ्या एकाने, 'कुठे जाता' असें विचारल्यावरून, 'दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास जातो,' असें तो म्हणाला हें ऐकून त्या गृहस्थानें श्रीरामकृष्णाची खूप निंदा सुरू केली तो म्हणाला, "ते एक ढोंगी साधु आहेत चागलें खानान पितात, गाद्यागिर्द्यावर निजतात आणि धर्माच्या नावाखाली ल्हानसान पोरांची डोकी सगळ करतात झालें' वगैरे वगैरे तो वाटेल तसें बकू लागला आपल्या सद्गुरूची ही निंदा एकून योगेंद्राला अत्यत दुःख झालें व त्या माणसाला चागलें उत्तर द्यावें असहि एक वेळ त्याच्या मनात आलें परतु त्याचा स्वभाव अत्यत शात पडल्या त्याला वाटलें की, "श्रीरामकृष्णाची नीट माहिती नसल्यामुळे किती तरी लोक गैरसमजुतीने त्याना नावें ठेवीत असतील मग आपल्याला तितक्यांची तोडें कशी बद करता येतील?" असा विचार करून, त्या गृहस्थाला काही एक उत्तर न देता, तो खिन्न मनाने दक्षिणेश्वरी आला "तू आज असा सुकल्ला का दिसतोस?" असें श्रीरामकृष्णानी विचारल्यावरून नौकेंतील सर्व हकीगत त्याने त्याना सागितली. त्याला वाटलें की, श्रीरामकृष्ण म्हणजे अत्यत निरभिमानी,—स्तुति निंदा यांच्या-

पासून त्याना सुखदुःख झालेलें कधीहि कोणी पाहिलें नाही —ही सारी हकीगत एकून हसून गप्प बसतील झालें! पण गोष्ट झाली निराळीच. ते रागावल्या सारखें करून योगेंद्राला म्हणाले "त्या माणसाने माझी विनाकारण निंदा केली आणि ती तू खुशाल एकून घेतलीस? काय म्हणावें तुला? शास्त्रात काय सांगितलें आहे माहीत आहे? 'गुरुनिंदा करणाऱ्याचा वध करून जीव घ्यावा नाहीतर त्या ठिकाणी क्षणभर सुद्धा राहू नये!' — आणि तू तर यातलें काही एक न करता माझी अयोग्य निंदा खुशाल एकत बसलास? धिक्कार असो तुला!"

आणखी एकदा असाच प्रसंगी श्रीरामकृष्ण आपल्या दुसऱ्या एका भक्ताला काय म्हणाले हें पाहिलें असता ते आपल्या शिष्यांच्या स्वभावानुरूप कसें शिक्षण त्याना देत हे दिसून येईल. निरंजन स्वभावानेच उग्र प्रकृतीचा मनुष्य असे. तो एक दिवस असाच नौकेंत बसून दक्षिणेश्वरी जात असता नौकेंतील एकदोघानी श्रीरामकृष्णाची निंदा चालविली एकून रागाने लाल होऊन गेला आणि त्याना प्रत्युत्तरें देऊ लागला. तरीहि ते गप्प बसनात असें पाहून नावसकट नदीत बुडवून टाकण्याची त्याने त्याना भीति दाखविली! त्याचें शरीर कमावलेलें व पिळदार असल्यामुळें त्याच्या त्या रुद्रस्वरूपाकडे पाहून ती मंडळी घाबरली व त्याची क्षमा मागून त्यानी त्याला कसें बसें शांत केलें. पुढे ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या कानी गेल्यावर त्याची निर्भर्त्सना करून ते म्हणाले "क्रोध चांडाळ! माणसाने त्याच्या ताब्यात कधी जावें काय? चांगल्याचा राग म्हणजे पाण्याचा डाग — तो काळ नाहीसा होऊन जातो! वाईट लोक वाटेल त्याची वाटेल तशी निंदा करतात. त्यांच्या तोंडाला लागायला लागलें तर सारा जन्म त्यातच निघून जाईल! अशा वेळी असें जाणावें लोक म्हणजे पोर (किडे) त्यांच्याकडे काय लक्ष द्यायचें आहे? रागाच्या भरात तू काय भलतेंच करायला निघाला होतास पाहिलेंस? त्या बिचाऱ्या नावाड्यानी तुझें काय केलें होतें म्हणून त्यांची नाव सुद्धा तू बुडवायला तयार झाला होतास बरें?"

पुरुषभक्ताप्रमाणें त्यांच्या स्त्रीभक्तानाहि त्यांचें असाच शिक्षण असे. एका स्त्रीचा स्वभाव अत्यंत कामट असे. तिला एक दिवस ते म्हणाले—

"इतका कोमल स्वभाव उपयोगाचा नाही, ही तर मनाची दुर्बलता झाली! असें समज की कोणी एकजण अत्यन्त श्रम घेऊन तुला सर्व बाबतीत मदत करीत आहे, पण सौंदर्याच्या मोहामुळे त्याला आपलें दुर्बल मन ताब्यात ठेववत नाही, मग अशा ठिकाणी, अशा माणसावर काय दया दाखवावयाची?— की, मन दगडासारखें घट्ट करून त्याच्यापासून कायमचें दूर व्हावयाचें? म्हणून हें लक्षात ठेव की वाटेल तेथे, वाटेल तेव्हा, वाटेल त्याच्यावर, दया करून चालत नाही, दयेलाहि काही सीमा आहे देश, काल, पात्र याचा विचार करून ती करावी लागते!"

'विश्वास असल्यावाचून धर्ममार्गामध्ये उन्नति होत नाही,' असें श्रीरामकृष्ण वरचेवर म्हणत या गोष्टीचा भलताच अर्थ समजून त्याची काही शिष्यमंडळी प्रथम प्रथम वाटेल त्या गोष्टीवर व वाटेल त्या माणसावर विश्वास ठेवीत श्रीरामकृष्णाच्या तीक्ष्ण नजरेला ही गोष्ट येताच, त्यानी त्या मंडळीना लगेच सावध केलें, आणि खरोखर विश्वासाची महती नेहमी वर्णन करूनहि, त्यानी कधीहि कोणाला सदसद्विचार गुडाळून ठेवण्यास सांगितलें नाही नेहमी सदसद्विचार करावा व कोणतेंहि कर्म करण्यापूर्वी त्याच्या इष्टानिष्टतेचा सर्व दृष्टीने पूर्ण विचार करीत जावा, असें त्याचें नेहमीचें सांगणे असे

त्याच्या शिष्यापैकी एकजणाने एकदा एका दुकानदाराला धर्माचें भय दाखवून एक लोखंडी घमेलें विकत घेतलें पण घरी जाऊन पाहतो तो तें फुटकें निघालें! श्रीरामकृष्णाना ही गोष्ट कळताच त्याचा तिरस्कार करून म्हणाले, "भक्त व्हावें हें ठीक आहे पण म्हणून विचारशून्य व्हावें की काय? दुकानदाराने दुकान मांडलें तें काय धर्म करायला की काय —म्हणून तू त्याच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून, घमेलें एवढा सुद्धा नीट न बघता विकत घ्यावेंस! पुन्हा असें कधी करू नकोस एखादा जिन्नस घ्यायचा झाला तर चार दुकानें हिंडून, भाव पाहून, मग त्यातून जो चांगला असेल तो निवडून घ्यावा तसेंच काही जिनसावर पसुरी मिळत असेल, ती सुद्धा घेतल्याशिवाय कधी सोडू नये!"

साधकाने लज्जा, घृणा, भय याचा त्याग करावा,—म्हणजे "मी ईश्वराची भक्ति करू लागलो म्हणजे मला कोणी नावें तर ठेवणार नाही, कोणी माझी चेष्टा तर करणार नाही?—असी लोकाची लाज अथवा

भीति वाटू नये, लोकांच्या बोलण्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावें'—असें त वरचेवर मागत आध्यात्मिक विषयासंबंधींचा हा नियम ते स्वत व्यवहारातहि पाळीत

एक दिवस रात्रीं दहाअकरा वाजण्याच्या सुमारास गंगेला समुद्राची भरती येऊन पाण्याची एक भिंतच्या भित,* नदीप्रवाहाच्या उलट दिशेने मोठ्या वेगाने वर चढू लागली ! त्या रात्रा स्वच्छ चांदणें पडलें होतें श्रीरामकृष्ण जागच होत भरतीचा आवाज एकून त त्यांच अंथरुणावरुन उठले, व "या रे या, भरतीची गमत बघायला या ! असें म्हणून आपण घाटावर जाऊन पाण्याची ता विपरीत लीला पाहत, आनंदानें बेहोष होऊन एखाद्या लहान मुलासारखे आनंदाने नाचू लागले ! त्यानी हाका मारल्या तव्हा मडळीच्या डोळ्यावर चोप होती, म्हणून, उठून धोतरें वगैरे सावरुन, घाटावर जाण्याला त्याना जरा विलब लागला अर्थातच तेवढ्यात ती भरतीची लाट निघून गली ! इतका वेळ श्रीरामकृष्ण आपल्याच आनंदात गर्क होत ! लाट निघून गल्यावर मडळीकडे पाहून त्यानी विचारलें,— का र ? लाटची कशी गमत दिसली ? ' व धोतरें सावरण्याच्या गडबडीत उशीर झाल्यामुळे लाट कोणालाच दिसली नाही, हें एकून त एकदम म्हणाल, ' अहार शहानो ! लाट काय तुमच्या धोतर नसण्यासाठी थांबून राहील वाटत ? माझ्यासारखेंच धोतर फेकून देऊन का नाही आलात इथ ?

कित्येकदा श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमडळीपैकीं कोणाकोणामध्य वाद लावून देऊन आपण गमत पाहत बसत व अशा वादविवादात, जय ज्याचें म्हणणें चुकीचें असल तय त्याला थाबवून त्याची चूक त्याला दाखवून दत आपल्याला एखाद्या विषयासंबधी जेवढें काही माहीत आह तेवढें नीट

* बंगालच्या उपसागरात भरती आली म्हणज ते फुगलेलें पाणी गगा नदीत शिरलें व नदीच्या पृष्ठभागावरून उलट दिशन मोठा आवाज करीत वर सरकू लागतें ! फार मोठी भरती असल तर कधी कधी समुद्राच्या पाण्याची पंधरावीस फूट उचीची भिंतच्या भिंत नदीवरून वर सरकत असलेली दिसून यत !

व्यवस्थित रीतीने दुसऱ्याला सागता येतें की नाही, हें प्रत्येकाने अजमावून पाहावें असा एक हेतु, वाद जुपून देण्यात त्याचा असे ते स्वत हि एखादे वेळी अशा वादविवादात भाग घेत व अशा रीतीने कोणाचे विचार कसे आहेत, हें त्याच्या नकळत समजावून घेत

त्याच्या शिष्यमडळीत नरेंद्रनाथाइतका दुसरा कोणीहि वादविवादात कुशल नसे श्रीरामकृष्णाकडे त्याचें येणेंजाणें सुरु झालें, तेव्हा तो ब्राह्म-समाजाचा अनुयायी असून साकारवादी लोकावर त्याचा त्या वेळी मोठा कटाक्ष असे, म्हणून श्रीरामकृष्ण वरचेवर, त्याचा कोणातरी साकारवादी भक्ताबरोबर वाद लावून देऊन आपण मजा पाहत बसत ! नरेंद्राच्या तीक्ष्ण बुद्धीपुढे आणि अचूक कोटिक्रमापुढे कोणीच टिकत नसे, व म्हणून ज्याला त्याला त्याच्याशी वाद करण्याची भीतिच वाटे ! श्रीरामकृष्ण मात्र वरचेवर ज्याच्यात्याच्याजवळ मोठ्या आनदाने त्याच्या बुद्धिमत्तेची प्रशसा करीत व म्हणत—"अमक्या तमक्याचें बोलणें त्या दिवशी नरेंद्राने असें कचाकच तोडून टाकलें ! " एक दिवस श्रीरामकृष्णानी साकारवादी गिरीशचद्राबरोबर त्याचा वाद लावून दिला आणि गिरीशचा साकारावरील विश्वास अधिक दृढ करण्यासाठी, आपण स्वत त्याची बाजू घेतली वाद रगात आला असता, साकारवादी भक्ताच्या परमेश्वरावरील विश्वासाला, नरेंद्राने 'अधविश्वास' असें म्हटलें त्यावरोवर श्रीरामकृष्ण म्हणाले—"काय रे नरेद्र, तू अधविश्वास कशाला म्हणतोस तें मला समजावून देतोस काय ? विश्वास तर येथून तेथून साराच अध विश्वासाला कुठे डोळ असतात होय ? त्यातच आणखी 'अधविश्वास' आणि 'डोळस विश्वास' हे भाग कसले ? एक तर म्हण 'विश्वास,' नाही तर म्हण 'ज्ञान' ! " नरेंद्र सागत असे, "आणि खरोखरच त्या दिवशी, 'अधविश्वास' या शब्दाचा काहीच अर्थ मला सागता येईना, आणि पुष्कळ विचार करूनहि त्या शब्दात मला काही अर्थच सापडेना ! त्या दिवसापासून, 'अधविश्वास' असा शब्दप्रयोगच करण्याचें मी सोडून दिलें ! "

याप्रकारच्या शिक्षणाशिवाय, त्याच्या सहवासात राहणाऱ्याना, पुष्कळसें व्यावहारिक शिक्षणहि मिळे सामान्य सामान्य गोष्टींकडेहि लक्ष देऊन, ते आपल्या भक्तमडळीचे गुणदोष त्याना दाखवून देत निर्जन फार तूप खातो

असें दिसून आल्यावरून, ते त्याला म्हणाले, "इतकें तूं खान असतान काय ? तुझे मोठा पराक्रम गाजवावयाचा आहे वाटतें ?" एकजण फार झोपाळू असे, म्हणून त्यानी एक दिवस त्याशीं अशीच कानउघाडणी केली एकजण वैद्यकीचा अभ्यास करीत असता, त्यानी त्याला तें शिक्षण सोडून देण्यास सांगितलें, परंतु त्याने निवडे दुर्लक्ष केलें, हें पाहून श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले—"मनातून एक एक वासना काढून टाकायची तें दिलें सोडून आणि उलट वासनाच्या जाळ्यात, आपल्याला अधिकाधिक गुरफटून घेतोस, तऱ्हा तुला काय म्हणावें ? असाने तुझें कसें होईल रे ?"

त्याचें आपल्या ससारी भक्ताना नेहमी सांगणें असे, "ससारात पैसा अवश्य पाहिजे, त्याच्यावाचून चालायचें नाही, म्हणून नेहमी काटकसरीन खर्च करावा कधीहि कोणाच ऋणकरी होऊ नये " एखाद्याने गुडगुडी पेटविण्यास काडी आढली तर ते त्याचेवर रागावून म्हणत, "ऊठ, तिथे स्वयपाकघरात विस्तव पेटला असेल, तियून एखादा निखारा घेऊन ये ! काडी काय फुकटची यत होय रे ? असाच का तू ससार करणार ? "

साधारणत असें दिसून येतें की, फार विचार करणाऱ्या पुरुषाचें—कवि, गणिती, वगैरेंचें—आपल्या विषयाखेरीज इतर गोष्टींकडे लक्ष नसतें त्याचें मन आपापल्या विषयाच्या विचारात इतकें गुग होऊन गेलेलें असतें की, त्याना त्या विषयाखेरीज इतर काही सुचत नाही व पुष्कळदा त्याचें आचरण वेड्यासारखें होतें पण श्रीरामकृष्णाविषयी पाहावें तो काही निराळाच प्रकार दिसून येई ! सदासर्वकाळ ईश्वरचिंतनात मग्न असून सुद्धा, त्याना सर्वप्रकारच्या लहानसान गोष्टींची सुद्धा शुद्ध असे ! स्वतःच्या सर्व जिनसाची व्यवस्था ते स्वत पाहत त्याच्या खालीलीत सर्व वस्तूची माडणी अगदी रखीव असे प्रत्येक वस्तूची जागा ठरलेली असून ती वस्तु तिथच ठेवावयाची असा त्याचा शिरस्ता असे, आणि त्याचप्रमाणे ते दुसऱ्यासहि वागावयास लावीत त्याना घाणरडेपणा, गबाळेपणा बिलकुल खपत नसे अमुक वेळी अमुक गोष्ट करावयाची असें ठरल्यावर ते त्यात कधीहि मागेपुढे होऊ देत नसत! या सान्या गुणामुळे त्याच्या सहवासात राहणाऱ्यालाहि नीटनेटकेपणाने राहण्याची आपोआप सवय लाग

एक दिवस सकाळी श्रीरामकृष्ण दक्षिणेश्वराहून बलराम वसूच्या घरी जावयास निघाले बरोबर त्याचा पुतण्या रामलाल आणि योगेंद्र हे होते सर्व मडळी गाडीत बसून निघाली गाडी बागेच्या फाटकापर्यंत आली असेल तोच, श्रीरामकृष्णानी योगेंद्रला विचारले—"काय रे, बटवा आणि पचा बरोबर घेतलास ना ?"

योगेंद्र —नाही महाराज, बटवा घेतला, पण पचा विसरलो अं, त्यात काय आहे ? बलरामबाबू दुसरा एखादा पचा देतील।

श्रीरामकृष्ण —वा ? तो काय म्हणेल ?—'कुठून लेकाचे भिकारी आले आहेत ?' त्याला नाही उगीचच्या उगीच त्रास होणार ? ते काही नाही, परत जा आणि पचा घेऊन ये

अर्थातच योगेंद्राला परत जाऊन पचा आणावा लागला.

श्रीरामकृष्ण म्हणत असत—"मोठे लोक, श्रीमत लोक, एखाद्याच्या घरी गेले, तर आपली सगळी व्यवस्था नीट अगोदर करून जातात त्याच्याबद्दल त्या माणसाला येवढा सुद्धा त्रास होत नाही आणि तोच जर एखादा भिकारडा कोणाच्या घरी गेला, तर इथून तिथून साऱ्यानाच त्रास! आणि गमत ही, की ज्या दिवशी घरात काही नसेल त्या दिवशी हे लकाचे ठेवलेले !"

श्रीरामकृष्णाच्या वेळी, दक्षिणेश्वरी श्रीयुत प्रतापचद्र हाजरा म्हणून एक गृहस्थ राहत असत, त्याना सर्वजण हाजरा महाशय म्हणत ते आपला बराच वेळ जप ध्यान वगैरेंत घालवीत श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमडळीच्या घरी जात तेव्हा कधीकधी हाजरा महाशयहि त्याचे बरोबर असत एक दिवस ते श्रीरामकृष्णाबरोबर एका भक्ताच्या घरी गेले असता तेथे आपला हातरुमाल विसरून आले त परत आल्यावर ही गोष्ट श्रीरामकृष्णाना समजली तेव्हा ते त्याना म्हणाले—"ईश्वरचिंतनात मला नेसलल्या धोतराची सुद्धा शुद्ध राहत नाही, पण मी एक दिवस सुद्धा आपला पचा, की बटवा कोठे विसरून आलो नाही! आणि यवढा तवढासा जप आणि ध्यान करून तुला इतका विसर पडू लागला ?"

वरील निरनिराळ्या उदाहरणावरून त्याच्या शिक्षणपद्धतीची कल्पना येईल. शिष्याची नीट परीक्षा करून त्याला योग्य त्या दिशेने शिक्षण देत असता, निरनिराळे विषय ते कसे समजावून देत, हें पुढील प्रकरणावरून थोडें-फार समजून येईल.

१३. श्रीरामकृष्णांची विषयप्रतिपादनाची शैली

जें वेदाचें अभ्यंतरी । तें काढूनि अपत्यापरी ।
शिष्यश्रवणी कवळ भरी । उदारवचनें ॥—श्रीदासबोध,
५-२-१७

फोडूनि शब्दार्थे भाडार । वस्तु दाखवी निजसार ।
तोचि सद्‌गुरु माहेर । अनाथाचें ॥—श्रीदासबोध, ५-२-१५

श्रीरामकृष्णाची विषयप्रतिपादनशैली काही विलक्षण असे कोणत्याहि मताचे, कोणत्याहि पथाचे लोक असोत, त्याचें भाषण ऐकून मोहून जात ! साधेसाधे दृष्टान्त देऊन, वर्ण्यविषय एखाद्या ल्हान मुलाला समजेल इतका सोपा करून ते सागत धर्म म्हणजे अगदी सोपी गोष्ट आहे, असें त्याच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकास वाटे ! काही मोठे शब्द नाहीत, घटपटादिकाची खटपट नाही, काही अवडबर नाही, काही मोठमोठ्या ग्रथकर्त्यांचे आधार नाहीत, की काही नाही ! सरळ सोप्या भाषेत नेहमीच्या व्यवहारातील एक दोन मार्मिक दृष्टान्त त्याच्या तोडून ऐकले, की कसल्याहि गहन विषयाचें हृद्‌गत ऐकणाऱ्याना तेव्हाच कळून येई

त्याच्या विषयप्रतिपादनात ही एक विशेष गोष्ट असे की ते कधीहि, त्या त्या प्रसगाला अनावश्यक अशा गोष्टी सागून , श्रोत्याच्या मनाचा गोधळ उडवून देत नसत त्याच्या बोलण्यात कधीहि स्वमतसमर्थन, परमतखडन वगैरे खटाटोप वा सदिग्धता मुळीच नसे त्याचा मुख्य भर दृष्टान्तावर असे प्रश्न करणाऱ्याचा भाव लक्षात घेऊन, त्याच्यावर उत्तर म्हणून काही सिद्धान्तवाक्यें ते सागत आणि ती स्पष्ट समजावी म्हणून एक दोन अत्यत मार्मिक दृष्टान्त देत मतभेद झाला तरीहि ते कधी वाद घालीत बसत नसत एक दिवस ते एका चिकित्साखोर श्रोत्याला म्हणाले—"एका गोष्टीत समजून घ्यायचें असेल, तर इथे येत जा आणि वादविवाद करून व व्याख्यानें ऐकून समजून घ्यायचें

असेल तर केशवकडे जा!" एखाद्याला आपलें बोलणें पटलें नाहीं असें दिसून आल्यास—"मी काय सांगावयाचें तें सांगितलें आहे, यातील तुम्हाला जें पटेल तें तुम्ही घ्या"—असें म्हणून स्वस्थ बसत! कधीकधी नुसती उदाहरणेंच देऊन ते थांबत नसत, तर आपल्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणार्थ रामप्रसाद, कमलाकांत वगैरे साधकांचीं एक दोन पदेंहि आपल्या सुस्वर आवाजानें म्हणून दाखवीत.

ते म्हणत असत—"ज्यानें आपला सर्व भार आईवर टाकला त्याच्या अंतःकरणात ती स्वतः राहते आणि त्याच्याकडून काय बोलवावयाचें असेल तें बोलवते. आईचाच पाठिंबा असल्यावर कोणाचें ज्ञानभांडार रिकामें होणार? तो कितीहि खर्च करीना, आई त्याच्या अंतःकरणात ज्ञानाच्या राशीच्या राशी आणून ठेवते!" हीच गोष्ट स्पष्ट करण्यासाठीं त्यांनीं खालील गोष्ट सांगितली. "एक दिवस दारूगोळ्याच्या कारखान्यातील काहीं शिपायांनीं मला प्रश्न केला, 'मनुष्यानें संसारात कसें राहावें, म्हणजे त्याला धर्मलाभ होईल?' इतक्यात माझ्या डोळ्यापुढें एक उखळाचा देखावा आला. एक बाई भात कांडीत आहे व दुसरी उखळात भात सारीत आहे, असें दिसलें. त्यावरोबर समजलें की संसारात कसें सावधगिरीनें राहिलें पाहिजे, हेंच आई समजावून देत आहे! दोन्ही बाया एकमेकींशीं बोलत असतात, पण भात कांडणारी बाई, आपल्या हातावर मुसळाचा घाव बसू नये याविषयीं जशी सावध असते, तसेंच संसारातील प्रत्येक काम करताना मनात सावधगिरी ठेवली पाहिजे, तरच बंधनात पडण्याची भीति नाहीं. उखळाचें चित्र दिसल्याबरोबर मनात या गोष्टी आल्या आणि भात कांडण्याचेंच उदाहरण देऊन त्या शिपायांना या गोष्टी समजावून दिल्या! त्या ऐकून त्यांना फार आनंद वाटला. त्याबरोबर बोलत असताना उदाहरण देण्याचें काम पडताच अशाच प्रकारचीं चित्रें डोळ्यासमोर उभीं राहतात!'

काही गोष्टी व उदाहरणें येथें दिली असता त्याच्या प्रतिपादन-शैलीच्या अपूर्वत्वाची आणखी जास्त स्पष्ट कल्पना वाचकाना येईल

समजा की, जटिल साख्यशास्त्राच्या गोष्टी चालल्या आहेत, पुरुष व प्रकृति याच्या परस्पर सबधाचें वर्णन करीत असता श्रीरामकृष्ण म्हणतात— "साख्यशास्त्रात म्हटलें आहे की, पुरुष अकर्ता, तो काहीच करीत नाही, सर्व काही प्रकृति करते, तिच्या सर्व कार्यावर पुरुष साक्षीरूपानें देखरेख मात्र करीत असतो, पण गमत ही की, पुरुषावाचून प्रकृतीला एकटीलाच काही एक करता येत नाही!" श्रोते तर काय, सगळेच पडित! कोणी धदेवाले, कोणी ऑफिसातले नोकर, फारच झालें तर कोणी डॉक्टर, वकील आणि बरेचसें भरताड शाळेंतले आणि कॉलेजातले विद्यार्थी! अर्थात् श्रीरामकृष्णाचें हें बोलणें न समजून सारेजण एकमेकाच्या तोडाकडे पाहत आहेत! आपल्या श्रोत्याना काहीएक समजलें नाही, असें पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणतात, "यात विलक्षण असें काही नाही एखाद्या लग्नघरी नाही का पाहिलेंत? घरधनी हुकूम देऊन, खुशाल एखाद्या लोडाला टेकून गुडगुडी ओढत स्वस्थ बसलेला असतो पण त्या बिचाऱ्या घरमालकिणीची कोण धादल? तिच्या जिवाला चैन नाही! कोठीतच जा, मडपातच जा, स्वयपाकघरातच ये, हें काम झालें की नाही तें बघ, तें काम कितपत झालें आहे तें पाहा, बाजारातून काही राहिलेला जिन्नसच आणायला साग, इतक्यातच लक्ष्मीबाई, सरस्वतीबाई वगैरे चार बायका आल्या, त्याना 'या बसा' कर, मधेच घरमालकाकडे जाऊन,—'हें असें झालें, तें तितकें झाले, हे इतकें राहिलें, तें असें करायला हवे,' वगैरे साग,—सारी व्यवधानें सभाळता सभाळता तिचा जीव वेजार होऊन जातो! आणि इकडे घरधनी काय करत असतो? नुसता लेकाचा गुडगुडी ओढीत मान हालवत, बसल्या बसल्याच,—'हू, ठीक आहे, बर आहे असेच करा,'—असें म्हणत असतो, नाही? तसेंच प्रकृतीच आणि पुरुषाचें आहे!!"

काही वेळाने, समजा वेदान्ताच्या गोष्टी निघाल्या आहेत श्रीरामकृष्ण म्हणतात—"वेदान्तात सागितलें आहे की ब्रह्म आणि ब्रह्मशक्ति, पुरुष आणि प्रकृति एकच हे काही दोन निरनिराळे पदार्थ नव्हेत पदार्थ एकच, मात्र तो कधी पुरुषभावाने राहतो, कधी स्त्रीभावाने राहतो, इतकेंच" हा विषय स्पष्ट

करण्यासाठी श्रीरामकृष्ण म्हणतात—"अरे, हें कसें असतें सांगू ? जसें, साप,—कधी चालत असतो व कधी वेटोळें घालून स्वस्थ बसलेला असतो, जेव्हा तो स्वस्थ वसलेला असतो, तेव्हा झाला पुरुषभाव तेव्हा काहीएक कार्य घडत नाही, त्या वेळी प्रकृति पुरुषामध्ये लीन होऊन गेलेली असते आणि जेव्हा साप चालत असतो, तेव्हा झाला प्रकृतिभाव, त्या वेळी जणु काय प्रकृति पुरुषापासून वेगळी होऊन काम करीत असते,—नाही ? त्यासारखें "

आणखी थोड्या वेळाने प्रश्न निघाला—'माया ही ईश्वराची शक्ति तीईश्वरामध्ये वास करते तर मग ईश्वरहि काय आमच्यासारखाच मायाबद्ध आहे की काय ?' हें ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणतात—"छे, रे, तसें नाही माया ईश्वराची असली व ती त्याच्याच ठिकाणी सर्वदा राहत असली, तरी त्यामुळे ईश्वर कधीहि मायाबद्ध होत नाही हेंच पाहा ना,—सापाच्या तोंडात नेहमी विष असतें, त्याच तोंडाने तो खातो पितो, पण तो स्वतः कधीहि मरत नाही तो ज्याला चावतो, तो मात्र मरून जातो, त्यासारखें ! "

आमच्यापैकी एका जणाला एकदा वेदान्तावर वादविवाद करण्याचा खूप नाद लागला, म्हणून तो पूर्वीप्रमाणे वरचेवर श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास येईनासा झाला तो अलीकडे खूप वेदान्ताची चर्चा करीत असतो, ही गोष्ट श्रीरामकृष्णाच्या कानावर गेली व तो त्यांच्या दर्शनास आल्यावर, ते त्याला म्हणाले—"काय रे ? तू म्हणे अलीकडे एकसारखी वेदान्तचर्चा करीत असतोस ? त्याला काही हरकत नाही म्हणा, पण वेदान्तचर्चा म्हणजे एवढीच ना, की 'ब्रह्म सत्य आणि जगत् मिथ्या ?' की आणखी दुसरें काही ? " शिष्य म्हणाला, "होय महाराज, एवढेंच, आणखी दुसरें काय असणार ? " श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "श्रवण, मनन, निदिध्यासन, ब्रह्म सत्य जगत् मिथ्या, ही गोष्ट अगोदर ऐकून घेतली, मग त्याचें मनन केलें—म्हणजे ही गोष्ट एकसारखी मनात घोळवली, नंतर निदिध्यासन—म्हणजे मिथ्यावस्तु जी जगत् तिचा त्याग करून, सद्वस्तु जी ब्रह्म तिच्या ध्यानामध्ये मनाला लावणें झालें। वेदान्त वेदान्त म्हणजे काय इतकाच, की आणखी काही ? पण तसें न करिता सारासार ऐकलें आणि असें धरून की, तेंहि समजलें, पण जी मिथ्या वस्तु तिचा त्याग करण्याचा काही प्रयत्न केला नाही तर मग काय फायदा रे ? मग हें सारें झालें गगारी

लोकांच्या ज्ञानासारखें! असल्या ज्ञानानें वस्तुलाभ होत नाही धारणा पाहिजे, त्याग पाहिजे, तर काही होईल! ते न करता नुसत तोंडाने, 'काटा नाही, वोच नाही,' असें म्हटल्याने का कुठे काटा वोचल्याच्या वेदना नाहीशा होत असतात? तसें, नुसतें तोंडाने 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या' म्हणायचें मात्र, पण जगातील रूपरसादि विषय पुढ आले की, लगेच त्यानाच सत्य समजून वधनात पडायचें! अज्ञाने का कुठे वस्तुलाभ होत असतो? एकदा काय झाले की, पचवटीखाली एक साधु उतरला होता लोकाबरोबर तो वेदान्तावर खूप वाद करीत वसे लोकाना वाटे, 'अहाहा! साधु असावा तर असा असावा!' पुढे काही दिवसानी माझ्या कानावर आलें की, त्याचे एका बाईशी सूत जमलें आहे दुसऱ्या दिवशी मी झाउतलाकडे शौचास गेलो असता, त्याची गाठ पडली. तेव्हा मी म्हटलें, 'काहो बावाजी, तुम्ही मारे वेदान्ताच्या गोष्टी सागता आणि मग हें हो कसें?' तो म्हणाला,—'अँ? त्यात काय आहे? मी आत्ता तुम्हाला समजावून देतो की त्यात काही दोष नाही अहो, जिथे जगच मुळी मिथ्या, तिथे काय एवढीच गोष्ट तेवढी सत्य होय? ती सुद्धा मिथ्याच!!' हें त्याचें निर्लज्ज-पणाचें बोलणें ऐकून मला त्याचा फार राग आला आणि मी म्हणालो,—'आग लाव तुझ्या या असल्या वेदान्तज्ञानाला!' म्हणून म्हणतो की, या असल्या ज्ञानाला काय जाळायचें आहे? हें मुळी ज्ञानच नव्हे!' ता शिष्य म्हणत असे–'माझा खरोखरच असा समज होऊन बसला होता की, पचदशी वगैरे ग्रथ वाचल्याशिवाय वेदान्त कधीच समजायचा नाही व अर्थातच त्याशिवाय कधी मुक्ति मिळायची नाही परतु श्रीरामकृष्णाच्या त्या दिवशीच्या उपदेशाने माझे डोळे उघडले व माझी खात्री झाली की, वेदान्ताची चर्चा आणि वाचन, हें सारें केवळ, 'ब्रह्म सत्य, जगत् मिथ्या' या सिद्धान्ताची मनात नीट धारणा व्हावी एवढ्यासाठीच आहे"

'मतें तितके मार्ग,' हा श्रीरामकृष्णाचा सिद्धान्त ऐकून एके दिवशी एकजणाने विचारलें—"तर मग महाराज, या अनेक मार्गांपैकी आम्ही कोणता पत्करावा?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले—"ज्याला जो मार्ग पसत वाटत असेल, तोच त्याने पक्का धरावा म्हणजे झालें जो भाव आवडेल ताच दृढ धरावा म्हणजे झालें ईश्वर हा भावाचा विषय, भावावाचून त्याचें कसें आक-

लन व्हावें ? म्हणून कोणता तरी एक भाव पक्का धरून त्याची आराधना केली पाहिजे भाव तसा लाभ भाव म्हणजे काय समजलें ? ईश्वराशी कोणता तरी एक संबंध जोडून घेणें म्हणजे भाव, ईश्वराचा दास मी अथवा त्याचें अपत्य मी अथवा त्याचा अंश मी—असा एखादा संबंध ईश्वराशी जडवून घेऊन, तोच भाव सदा सर्वकाळ, खाता, बसता, चालता, मनात घोळवावा हा तरी एक प्रकारचा अहंकारच आहे याला म्हणतात 'पक्का अहंकार', हा असला तर हरकत नाहीं, आणि मी ब्राह्मण, मी क्षत्रिय, मी अमक्याचा मुलगा, हा सारा 'कच्चा अहंकार', त्याचा त्याग करावा आणि सर्वकाळ पक्का अहंकार मनात घोळवून, आपण ईश्वराशी स्थापन केलेला भाव अधिकाधिक दृढ करीत जावा, तरच आपला ईश्वरापाशी जोर–हट्ट–चालेल ! हेंच पाहाना—नवी नवी ओळख असली म्हणजे बोलणें कसें येतें ? 'आपण'–'आपलें'–'आपल्याला' नाही ! जरा घसट जास्त झाली, म्हणजे मग 'आपले विपले' निघून जातें आणि सुरू होतें—'तुम्ही' 'तुमचे !' आणि तोच घरोबा खूप वाढला, म्हणजे मग हेंहि जाऊन नुसतेंच 'तू' अन् 'तुझें' अन् 'लेका,' याशिवाय शब्दच बाहेर येत नाही ! ईश्वर आपल्याला, इतका आपल्याहून आपला वाटायला पाहिजे ! तरच त्याच्याजवळ आपला जोर चालेल ! एखादी चांगल्या घरची स्त्री जेव्हा प्रथमच परपुरुषावर प्रीति करायला शिकते, तेव्हा किती लपवा छपवी आणि किती लाजणें अन् मुरकणें ? पण काही दिवसानी हें सारें बदलून जातें आणि वळसणी ती आपली सारी लाजलज्जा गुंडाळून ठेवून, कुळाच्या नावलौकिकावर लाथ मारून, सुखाने त्या परपुरुषाचा हात धरून घरातून बाहेर निघून जाण्यासहि कमी करीत नाही ! आणि समजा, त्यानंतर ता तिला बाळगीनासा झाला तर ती त्याच्या नरड्याला हात लावून नाही म्हणणार ?— 'अग बा ! तुझ्यासाठी सारी लाजलज्जा सोडली कुलशील सोडलें आणि तू आता बाळगीत नाही म्हणतोस ? मुकाट्याने घरात घेतोस की नाही बाळ !' तसें ज्याने ईश्वरासाठी सर्वस्वाचा त्याग केला ज्याला आपल्याहून आपला म्हटलें त्याला दर्शन देणें त्याला भागच पडते नाहीं तर ना त्याला मिळेल हाय ? तो नाही म्हणणार ?— देवा ! तुझ्यासाठी मी सर्वस्वाचा त्याग केला आणि आता तू माझ्याकडे पाहत नाहीस ? बऱ्या बोलाने दर्शन देतोस की नाही बाळ !' ।

ईश्वर, माया इत्यादिकांच्या स्वरूपासवधीचे त्याचे दृष्टान्त पाहा —

"ज्याप्रमाणे पाण्याला कोणी 'वारि' म्हणतात, कोणी 'पानी' म्हणतात, कोणी 'वॉटर' म्हणतात, कोणी 'अँक्वा' म्हणतात, त्याचप्रमाणे एका सच्चिदानंदालाच कोणी 'गॉड' म्हणतात, कोणी 'हरि' म्हणतात, कोणी 'राम' म्हणतात, कोणी 'अल्ला' म्हणतात।"

* * * *

"माणसे म्हणजे नुसत्या गाद्यागिर्द्यांच्या खोळी आहेत। खोळी जशा निरनिराळ्या रंगांच्या व आकारांच्या असतात, त्याचप्रमाणे माणसें, कोणी सुरूप, कोणी कुरूप, कोणी साधु, कोणी दुष्ट अशी असतात, इतकेंच परंतु सर्व खोळींत जसा एकच पदार्थ भरलेला असतो—कापूस, त्याचप्रमाणे सर्व मनुष्यांत एकच सच्चिदानंद भरला आहे।"

* * * *

"पहारेकरी चोरकंदिलाच्या योगाने सर्वांस पाहू शकतो, पण तो मात्र कोणास दिसत नाही त्यानेच जर कंदिलाचा उजेड आपल्या तोंडावर धरला, तर लोक त्याला पाहू शकतात त्याचप्रमाणे ईश्वर सर्वांना पाहतो, पण तो मात्र कोणाला दिसत नाही. त्यानेच कृपा करून जर स्वतःला प्रकाशित केले, तरच त्याचे दर्शन होतें"

* * * *

प्रश्न — ईश्वर जर सर्वत्र भरलेला आहे, तर तो आम्हाला का दिसत नाही?

उ —शेवाळाने झाकलेल्या तळ्याच्या काठी उभे राहून 'तळ्यात पाणीच नाही,' असें म्हणण्यासारखेंच हे आहे। तुम्हाला पाणी प्यायचें असेल तर तें शेवाळ बाजूला करा तसेंच, तुमच्या डोळ्यांवर मायेचा पडदा आल्यामुळे तुम्हाला ईश्वर दिसत नाही। त्याला पाहण्याची इच्छा असेल तर त्या मायेला बाजूला करा।

* * * *

"मायेला ओळखताक्षणी ती नाहीशी होते जसें आपण घरात शिरल्याची बातमी मालकाला लागली आहे, असे दिसताच चोर पळून जातो।"

* * * *

श्रीरामकृष्ण — ईश्वरदर्शन झाल्यावर हजार जन्माचें पातक एकद नष्ट होतें

शिष्य — हें कसें बुवा ? ही गोष्ट काही पटत नाही

श्रीरामकृष्ण — का बरें ? एखाद्या गुहेंतला हजारो वर्षांचा अंध का तेथे दिवा नेताच एकदम नाहीसा होऊन जातो की थोडथोडा नाहीसा होतो ? तीच गोष्ट ईश्वरदर्शनाची !

• • • •

प्रश्न — जिवाचा सोहंभाव म्हणजे काय व तो कसा ?

उ — ज्याप्रमाणे एखाद्या घरचा पुरातन इमानी चाकर, घरातील सर्व जण त्याला आपल्यातलाच एक असें समजून वागतात एखाद्या दिवशी घरमालक त्याच्या एखाद्या विशेष कामगिरीने प्रसन्न होऊन, त्याचा हात धरून त्याला आपल्या शेजारी बसवून सगळ्यांना सांगतो 'आजपासून माझ्यात आणि त्याच्यात काही एक भेदभाव ठेवायचा नाही, समजलात ? सगळ्यांनी माझ्याप्रमाणेच याचीहि आज्ञा पाळली पाहिजे कोणी मोडल्यास तें मला खपायचें नाही' विचारा स्वामीनिष्ठ सेवक ! धन्याची आपल्याबरोबर ही कृपा पाहून त्याचें हृदय भरून येऊन गादीवर बसायचा तो संकोच करू लागतो पण धनी त्याला जबरदस्तीनें तथ बसवतोच ! जिवाचा सोहंभाव सुद्धा असाच प्रकारचा आहे कित्येक दिवसांच्या सवेनें प्रसन्न होऊन ईश्वर कोणाकोणाला आपल्यासारखाच विभूतिसंपन्न करून, आपल्या आसनावर बसवून घेतो !

• • • •

कोळ्याच्या जाळ्यात सापडणाऱ्या माशात तीन प्रकार दिसून येतात काही मासे जसच्या तसे पडून राहतात तयून निसटण्याचा प्रयत्नहि करीत नाहीत किंबहुना आपल्यावर संकट आलेलें आहे याची त्याना जाणीवच नसते ! काही मासे सुटण्याचा प्रयत्न करतात, पण बिचाऱ्यांना सुटण्याचा मार्गच सापडत नाही आणि एखादा बहाद्दर असा असतो की तो जाळें कुरतडून त्यातून निसटून जातो ! —तसेंच या संसारातहि तीन प्रकारचे जीव दिसून येतात —बद्ध मुमुक्षु आणि मुक्त !

• • • •

भक्त —महाराज, ईश्वर साकार आहे की निराकार आहे ?

श्रीरामकृष्ण —बाबारे, तो साकार आहे आणि निराकारहि आहे हें कसें, समजलें ? ज्याप्रमाणे पाणी आणि वर्फ पाण्याला आकार नाही, पण वर्फाला आहे थंडीमुळेच पाण्याचें वर्फ होतें, त्याचप्रमाणे भक्तिरूपी थंडीने अखंड सच्चिदानदसागरात ठिकठिकाणी साकार वर्फ जमतें !

• • • •

एक दिवस, भक्तमंडळीशीं श्रीरामकृष्ण गोष्टी बोलत बसले असता एकाजणाने विचारलें—"महाराज, परमार्थसाधनात सद्गुरूची आवश्यकता आहे काय ? गुरूवाचून चालायच नाही काय ?"

श्रीरामकृष्ण —न चालायला काय झालें ? गुरूवाचून सुद्धा साधक आपलें ध्येय गाठ शकतो इतकेंच की सद्गुरूची मदत असेल तर त्याचा मार्ग बराचसा सुगम होतो

असें बोलणें चाललें आहे, इतक्यात समोरच गगेंतून एक गलबत जात असलेलें श्रीरामकृष्णाना दिसलें त्याबरोबर त्या मनुष्याकडे वळून ते म्हणतात— "तें गलबत चिनसुऱ्याला केव्हासें पोहोंचेल साग पाहू !"

गृहस्थ —मला वाटतें मध्याकाळी पाच सहाच्या सुमारास पोहोचेल

श्रीरामकृष्ण —त्या गलबताच्या मागच्या बाजूला, ती ल्हान होडी दोराने बाधून ठेवली आहे, पाहिलीस ? तीमुद्धा त्या गलबतावरोबरच सध्याकाळी चिनसुऱ्याला जाऊन पोहोचेल, होय की नाही ? पण समज, की दोर सोडून ती होडी गलबतापासून बाजूला काढली व एकटीच वल्हवत नेली, तर ती चिनसुऱ्याला केव्हा पोहोचेल साग पाहू ?

गृहस्थ —मला वाटतें, मग काही ती होडी उद्या सकाळच्या अगोदर तिथे पोहोचणार नाही, खास

श्रीरामकृष्ण —त्याचप्रमाण, साधक एकटाच ईश्वरदर्शनाच्या मार्गांत अग्रसर होईल, तरी त्याला ईश्वरलाभ होईल, पण त्याला वेळ लागेल, आणि तेंच जर त्याला सुदैवाने सद्गुरूची मदत मिळाली तर त्याचा लांबीचा प्रवास फारच थोड्या वेळात उरकेल, समजलास ?

• • • •

शिष्य —महाराज, 'नेति' 'नेति' विचार म्हणजे काय व तो करीत गेल्याने ज्ञानविज्ञान कसें प्राप्त होतें ?

श्रीरामकृष्ण —एका काळोख्या खोलीत एकजण निजला होता, त्याला शोधण्यासाठी दुसरा एकजण त्या खोलीत गेला, अंधारांत एक खुर्ची त्याच्या हाताला लागली, त्याबरोबर 'छे हा तो नव्हे,' असें म्हणून तो दुसरीकडे चाचपूं लागला, आता त्याच्या हाताला एक टेबल लागलें, तेव्हा पुन्हा 'छे, हाहि तो नव्हे' असें म्हणून तो पुन्हा चाचपूं लागला व आणखीहि इतर वस्तु हाताला लागतांच 'छे, हा तो नव्हे' असें म्हणूं लागला,—'नेति' 'नेति'!! काही वेळाने त्याचा हात त्या पलंगावर निजलेल्या गृहस्थाला लागला त्याबरोबर 'हाच तो!' ('इति' 'इति') असें तो आनंदाने म्हणाला त्याचें अर्धेअधिक काम झालें त्याला ज्ञान झालें पण अजून विज्ञान झालें नव्हतें, त्या गृहस्थाला उठवून त्याच्याशी चार गप्पागोष्टी झाल्या तेव्हा त्याचें काम पुरें झालें—त्याला विज्ञान झालें! विज्ञान म्हणजे विशेष रूपाने जाणणें—गप्पागोष्टी करणें समजलास?'

* * * *

कोणी दुधाचें नाव ऐकलेलें असतें कोणी दूध पाहिलेलें असतें, व कोणी तें चाखलेलें असतें! तसेंच कोणी ईश्वर आहे असें ऐकलेलें असतें, कोणी त्याचें दर्शन घेतलेलें असतें व कोणी त्याच्याबरोबर गोष्टी केलेल्या असतात! अज्ञानी ज्ञानी विज्ञानी!'

* * * *

एक दिवस एक स्त्रीभक्त त्यांना म्हणाली — मनात पुष्कळ येतें की ईश्वराचें एकसारखें नामस्मरण करावें पण तसें घडत नाही काय करावें ?

श्रीरामकृष्ण —ईश्वराला सर्वस्वी शरण जाणें ही काय सोपी गोष्ट आहे का ग? महामायेचा प्रभाव इतका जबरदस्त आहे की ती मुळीं शरणच जाऊ देत नाही! ज्याला या जगात आपलें म्हणायला सुद्धा कोणी नाही त्याच्यासुद्धा एखाद्या मांजराचेंच लाडणें लावून त्याच्याकडून संसार करवील! त्या मांजरासाठी त्याला इकडून तिकडून दूध मागून आणायला लावील! एखाद्याने विचारलें—'का हो तुम्हाला दूध कशाला हवें?' तर

तो म्हणेल—"काय करावें हो ? आमचें माजर नुसती भाकरी खात नाही, म्हणून दूध हवें ! '

"अथवा एखादें मोडकळीस आलेलें घर असावें घरात कर्तेसवरते कोणी नाही, राहुना राहिल्या दोन चार विधवा बाया मात्र ! त्या बिचाऱ्याना मरण नाही ! घर जागोजाग पडलेलें छप्पर आज पडणार की उद्या अशा स्थितीत ! भिंतीतच कुठे कुठे पिंपळाची झाडें उगवलेली ! परतु त रान माजलेलें आणि त्या बाया असल्या त्या चद्रमौळी घरात राहून त्याच परसातला कमला तरी पाला ओरबडून त्याची भाजी करून खात बसतील, पण ईश्वराकडे म्हणून मन लावणार नाहीत ! !

"अथवा एखाद्या स्त्रीचा नवरा मेलेला असावा, आता तर तिला ससारात अडकून बसण्याचे काही कारण नाही ? आता तिला ईश्वराकडे मन लावायला काही हरकत आहे ? पण नाही, ती आपल्या भावाच्याच घरी जाईल, आणि तिथे कारभार करू लागेल आणि सगळीकडे सागत सिरवेल की—'मी इथे आलें नसतें की नाही, तर दादाला खायला सुद्धा मिळालें नसतें ! ' अहाग सटवाई ! तुझें स्वत चें कसें होईल तें बघ ना अगोदर ! पण तें नाही तिला तिच्या दादाचा ससार करायला पाहिजे ! ! म्हणून म्हणतो की महामायेचा प्रभाव काही विलक्षण आहे ! तिच्या कचाट्यातून सुटायला ईश्वराची कृपाच पाहिजे तू त्याची व्याकुळ होऊन प्रार्थना कर, म्हणजे तो मायेच्या बधनातून तुला मुक्त करील ! "

योगमार्ग कुडलिनी षटचक्रे सप्त भूमिका वगैरे गहन विषयहि ते अत्यत सोपा करून सागत कुडलिनी, सुषुम्ना मार्गानें मस्तकाकडे जात असता, प्रत्येक चक्राच्या ठिकाणी कायकाय दर्शनें होतात याविषयी ते म्हणत—'वेदान्तामध्ये सप्तभूमिकाचें वर्णन आहे प्रत्येक भूमीवर निरनिराळ्या प्रकारची दर्शनें होतात मनुष्याच्या मनाची स्वाभाविक गति खालील तीन भूमीमध्येच—(गुह्य, लिंग नाभी) खाणें पिणें, उपभोग घेणें इत्यादिकामध्येच—असते या तीन भूमि सोडून त्याचे मन जर हृदयभूमीपर्यंत वर चढलें, तर त्याला ज्योतिदर्शन होतें परतु हृदयभूमीपर्यंत जाऊनहि ते तेथून खाली उतरण्याचा

संभव असतो. हृदयभूमीच्यावर, कंठापर्यंत, जर मन चढलें तर त्याला ईश्वरीय गोष्टीवाचून इतर गोष्टी आवडत नाहीत, की बोलवत नाहीत! त्या काळीं (साधनाकाळीं) माझी अशी अवस्था होऊन जात असे की, कोणी संसारातल्या गोष्टी काढल्या तर वाटे की कोणी डोक्यावर काठीचे तडाखेच लगावत आहे की काय! मग मी लगेच तेथून उठून पंचवटीकडे धाव घ्यावी! विषयी लोक दिसताच मी भयानें लपून बसावें! आपले नातलग माणसें म्हणजे जसे खड्डे आहेत असें वाटे. वाटे की मी याच्यात गेलों की खड्डयात पडलोंच! त्याना पाहताच एकदम गुदमरल्यासारखें होई — वाटे की आता प्राण जाता! त्याच्यापासून दूर पळून जावें, तेव्हा जरा बरें वाटावें! कुंडलिनी कंठप्रदेशापर्यंत गेलेली असली, तरी सुद्धा ती खालील भूमिकावर उतरण्याचा संभव असतो. म्हणून तेव्हासुद्धा सावधच असलें पाहिजे. पण एकदा का कंठ भेदून कुंडलिनी भ्रुकुटीपर्यंत चढली, तर मग तेथून पतन पावण्याची भीति नाही. तेथें परमात्म्याचें दर्शन होऊन, निरंतर समाधिसुखाचा लाभ होतो. ती भूमि व सहस्रार यांच्यामध्यें केवळ एक कांचसारखा पारदर्शक पडदा मात्र असतो. तेव्हा परमात्मा इतका जवळ असतो की, आपण आता त्याच्याशी एकरूप झालो असें वाटतें! पण अजूनसुद्धा एकत्व प्राप्त झालेलें नसतें. इथून मन उतरलेंच तर तें फारफार कंठ अगर हृदयापर्यंतच उतरतें. त्याच्या खालीं कधींहि उतरत नाहीं. जीवकोटि लोक येथून खाली कधींहि उतरत नाहीत. एकवीस दिवसपर्यंत निरंतर समाधिस्थितीत राहिल्यावर तो पडदा एकदम फुटून जीवात्मा परमात्म्याशीं एकरूप होऊन जातो! सहस्रार कमल हीच ... भूमि!

श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून या वेदवेदान्त दर्शनें योगशास्त्र वगैरेंच्या गोष्टी एकून एक दिवस आमच्यापैकी एकाने त्याना विचारलें— "पण महाराज आपण तर लिहिण्यावाचण्याच्या पाठीमागे कधीच लागला नाही, मग ही इतकी माहिती आपण मिळविली कुठून?" श्रीरामकृष्णाना या असल्या पानचट प्रश्नाचाहि राग नाही! उलट हसून ते लगेच म्हणाले, 'अरे, लिहिलें नसलें म्हणून काय झालें? मी ऐकल्यू किती? तें सारें स्मरण आहे. चांगल्या चांगल्या शास्त्री-पंडिताच्या तोंडून, वेद

वेदान्त, पुराणें हें सारें ऐकलें आहे ! त्याच्यातलें सार समजून घेतल्यावर, त्या पोथ्या-पुराणाची एक माळ करून ती आईच्या गळ्यात घालून मी तिला म्हणालो—"आई ! ही घे तुझी शास्त्रें आणि पुराणें, मला फक्त तुझी शुद्धा भक्ति दे !"

---

१४. श्रीरामकृष्ण व श्रीकेशवचंद्र सेन

"केशव गेला, तर आई! कलकत्त्यास गेल्यावर कोणा-बरोबर मी गोष्टी बोलूं?"

"केशवच्या मृत्यूची बातमी ऐकून मी तीन दिवस अंथरुणावर पडून होतों, असें वाटलें की माझें एक अंगच गळून गेलें!"

—श्रीरामकृष्ण

श्रीकेशवचंद्र सेन यांची पहिली भेट व सहवास
(इ. स. १८७५)

श्रीरामकृष्णाच्या गुरुभावाचें निरनिराळ्या दृष्टींनी आतापर्यंत विवेचन झालें, ज्या रीतीनें गुरुपदवीवर अधिष्ठित होऊन लोकांमध्ये प्रकट झाल्यानंतरच्या त्यांच्या आयुष्याचें वर्णन यापुढें करावयाचें आहे

श्रीरामकृष्णांची माता मृत्यु पावण्याचे अगोदर काही दिवस त्यांना ब्राह्मसमाजाचे नेते सुप्रसिद्ध श्रीकेशवचंद्र सेन यांना भेटण्याची इच्छा झाली त्या वेळीं केशवचंद्र, कलकत्त्याचे उत्तरेस काही मैलांवर बेलघरिया नामक ठिकाणीं श्रीयुत जयगोपाल सेन यांच्या बगीच्यांत साधनभजनांत निमग्न असल्याचें ऐकून, एक दिवस हृदयाला बरोबर घेऊन ते केशवचंद्रांना भेटण्यास विश्वनाथ उपाध्याय यांच्या गाडींत बसून बेलघरियाला गेले ते तेथें पोहोचले तेव्हां दुपार नुकतीच टळून गेली होती श्रीरामकृष्णांनी त्या दिवशीं फक्त एक रेशीमकांठी धोतर मात्र नेसून त्याचा सोगा डाव्या खांद्यावर टाकलेला होता

गाडींतून उतरताच, काहीं मंडळींसह केशवचंद्रांना पुष्करणीच्या घाटावर बसलेलें हृदयनें पाहिलें व पुढें होऊन त्यांना नमस्कार करून तो म्हणाला,

"माझ्या मामाना हरिकथा व हरिगुण ऐकणें फार आवडते व तें ऐकून त्याना समाधिहि लागते आपलें नाव ऐकून आपल्या तोंडून ईश्वरीय गोष्टी ऐकाव्या म्हणून ते येथे आले आहेत आपली हरकत नसेल तर त्याना येथे घेऊन येतो " केशवचद्रानी त्याना घेऊन येण्यास सांगताच, हृदय गाडी-जवळ गेला व श्रीरामकृष्णाना घेऊन आला श्रीरामकृष्णाना पाहण्यासाठी केशवचद्र वगैरे मडळी उत्कठित झाली होती, श्रीरामकृष्णाना पाहून हे कोणी अलौकिक पुरुष असावेत, असें त्याना मुळीच वाटलें नाही

केशवचद्राच्या जवळ जाऊन श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "बाबू, मी ऐकले आहे की तुम्हाला नित्य ईश्वराचें दर्शन होते तेव्हा ते दर्शन कसें काय आहे, हें जाणण्याच्या इच्छेनें मी तुमच्याकडे आलो आहें " अशा रीतीने उभय-तांच्या सवादास सुरुवात झाली श्रीरामकृष्णाच्या प्रश्नावर केशवबाबूनी काय उत्तर दिलें तें माहीत नाही थोडयाच वेळाने, "के जाने मन काली केमन षड्दर्शने ना पाय दर्शन" हें रामप्रसादचें गाणें म्हणता म्हणता श्रीरामकृष्णाना समाधि लागली श्रीरामकृष्णाची समाधि पाहून ही काही आध्यात्मिक उच्च अवस्था असावी, असें त्या मडळीना मुळीच वाटलें नाही उलट हें काही ढोंग असावें अथवा डोक्याचा विकार असावा, असाच त्याचा ग्रह झाला। त्याची समाधि उतरण्यासाठी हृदय त्याच्या कानात प्रणवोच्चार करू लागला व तो ऐकता ऐकता श्रीरामकृष्णाच्या मुखमडलावर अपूर्व तेज दिसू लागलें। अर्धबाह्य दशा प्राप्त झाल्यावर, सोपे सोपे दृष्टान्त देऊन, गूढ आध्यात्मिक विषय श्रीरामकृष्णानी इतक्या सोप्या भाषेत सागण्याला सुरुवात केली की, ती सर्व मडळी ते ऐकत असता चित्रासारखी तटस्थ होऊन देहभान विसरून गेली माध्यान्हस्नानाची व जेवणाखाण्याची वेळ होऊन गेली, तरी त्याचें कोणाला स्मरणहि राहिलें नाही। अशी त्याची तन्मयावस्था पाहून हसत हसत श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "गाईच्या कळपात दुसरें एखादें जनावर शिरलें तर त्या सार्‍या गाई त्याच्या अगावर धावून जातात, पण एखादी गायच असल्यास सार्‍याजणी तिचें अग चाटू लागतात। आजचा प्रकारहि असाच दिसतो।" नतर केशवबाबूना उद्देशून ते म्हणाले, 'तुमची शेपटी गळून गेली आहे।' याचा अर्थ कोणाला समजला नाही, असें पाहून म्हणाले, "हें पाहा, जोपर्यंत शेपटी गळून गेली नसत, तोपर्यंत बेडूक पाण्या-

तून बाहेर येत नाही पण त्याची शेपटी गळून गेली म्हणजे तो पाण्यातहि राहू शकतो व पाण्याच्या बाहेरहि राहू शकतो त्याचप्रमाणे मनुष्याची अविद्यारूपी शेपटी जोपर्यंत गळून पडत नाही, तोपर्यंत तो केवळ संसाररूप पाण्यातच राहतो, पण ती त्याची शेपटी गळून गेली म्हणजे तो संसार व परमार्थ या दोन्ही विषयात मनाप्रमाणे विचरण करू शकतो। केशव, तुझे मन अशाच प्रकारचे झाले आहे व म्हणून ते संसारातहि व सच्चिदानंदाच्या ध्यानातहि राहू शकते " याप्रमाणे आणखीहि काही वेळ गप्पागोष्टीत घालवून त्या दिवशी श्रीरामकृष्ण दक्षिणेश्वरी परत आले

या दिवसापासून केशवबाबूची श्रीरामकृष्णावर इतकी भक्ति बसली की केव्हाहि वेळ सापडल्यास ते श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनासाठी दक्षिणेश्वरी येत व कधीकधी त्याना आपल्या 'कमलकुटीर' नामक बंगल्यात घेऊन जात व त्याच्या सहवासात बराच वेळ घालवीत हळूहळू उभयतामध्ये इतके प्रेम उत्पन्न झाले की, त्याना एकमेकाला भेटल्यावाचून चैनच पडेनासे झाले। दोघाची काही दिवस भेट न झाल्यास श्रीरामकृष्ण तरी त्याच्याकडे येत, अथवा केशवबाबू तरी दक्षिणेश्वरी त्याना भेटण्यास जात। तसेच ब्राह्मसमाजाच्या वार्षिक उत्सवाचे वेळी, केशवचद्र त्याना घेऊन उत्सवाच्या ठिकाणी जात व त्याच्या सहवासात एक दिवस घालवीत त्याच्या वार्षिक उत्सवातला हा एक कार्यक्रमच होऊन बसला होता। कितीदा तरी, आपल्या अनुयायासह ते जहाजात बसून दक्षिणेश्वरी जात व श्रीरामकृष्णाना जहाजात बसवून त्याचा अमृतमय उपदेश ऐकत गंगेवर सहल करीत।

दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या भेटीला जाताना ते कधीहि रिक्तहस्ते जात नसत फळे वगैरे काहीतरी बरोबर नेऊन, ते श्रीरामकृष्णाच्या पुढे ठेवून त्याना नमस्कार करीत व एखाद्या शिष्यासारखे त्याच्या पायापाशी बसून, मग त्याच्याशी बोलणे सुरू करीत। एक दिवस श्रीरामकृष्ण थट्टेने त्याना म्हणाले, "केशव, तू आपल्या वक्तृत्वाने सान्याना हालवून सोडतोस, मला काही सांग ना " केशवचद्र यावर नम्रपणे म्हणाले, "मी काय लोहाराच्या दुकानी सुया विकायला बसू हाय ? आपणच सांगा, मी ऐकतो। आपल्याच तोंडच्या दोन चार गोष्टी मी लोकाना सागतो व त्या ऐकून ते हुरळून जातात, झाले।"

एक दिवस दक्षिणेश्वरीं श्रीरामकृष्णानी केशवचद्राना सागितलें की, "ब्रह्माचें अस्तित्व स्वीकार करावयाचें असेल, तर त्याच्या बरोबरच ब्रह्मशक्तीचेंहि अस्तित्व स्वीकारलें पाहिजे ब्रह्म व ब्रह्मशक्ति ही नेहमी अभदभावानें असतात" केशवबाबूना ही गोष्ट समजली मग श्रीरामकृष्ण पुन्हा म्हणाले, "ब्रह्म व ब्रह्मशक्ति याच्या सबधाप्रमाणेच, भागवत, भक्त व भगवान ह्या तिघाचाहि सबध असून तेहि नित्ययुक्त आहेत हे तिन्ही एकच आहेत, एकाचीच ही तीन रूपें आहेत" केशवबाबूना हीहि गोष्ट पटली नतर श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "गुरु, कृष्ण, व वैष्णव हे तीनहि एकच आहेत, ही गोष्ट आता तुला समजावून सागतो" यावर केशवबाबू हात जोडून नम्रपणें म्हणाले, "महाराज! आतापर्यंत जें ऐकले, त्याच्यापुढे सध्या माझ्या बुद्धीची मजल जाऊ शकत नाही म्हणून सध्या इतकेंच पुरें" अशा रीतीनें त्या दोघाचा मोकळेपणानें नेहमी सवाद चाले श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सहवासाचा केशवचद्राच्या जीवनावर फार परिणाम झाला व त्याना उत्तरोत्तर वैदिक धर्माचीं रहस्यें नीटपणें समजत जाऊन त्याचीं धर्ममतें पुढेपुढे बदलत गेलीं

काहीतरी विशेष आघात झाल्याशिवाय मनुष्याचें मन ससारातून उठून, सर्वस्वी ईश्वराकडे लागत नाही श्रीरामकृष्णाचा परिचय झाल्यानतर सुमारें तीन वर्षांनी, केशवबाबूनी आपल्या मुलीचा कुचबिहारच्या महाराजाशी विवाह करून दिल्यामुळे त्याना असा आघात प्राप्त झाला या विवाहानें ब्राह्मसमाजात मोठी खळबळ उडाली व ब्राह्मसमाजातील ज्या मडळीना केशवबाबूचें हें कृत्य आवडलें नाही, त्यानी त्या समाजातून फुटून 'साधारण ब्राह्मसमाज' नावाचा एक नवीन समाज स्थापन केला व दोन्ही पक्षात नेहमी वादविवाद व भाडणतटे सुरू झाले यकश्चित् सामाजिक विषयावरून अशी भाडणें व्हावीत याचें श्रीरामकृष्णाना फार वाईट वाटलें मुलीच्या विवाहासबधाचे ब्राह्मसमाजाचे नियम ऐकून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "जन्म, मृत्यु, विवाह, या सान्या ईश्वराधीन गोष्टी आहेत या सबधानें कडक नियम करणें योग्य नाही केशव असें करणार करू गेला कोणास ठाऊक!" ह्या विवाहाची गोष्ट काढून श्रीरामकृष्णाच्या समोर जर कोणी केशवचद्राची निंदा करू लागला, तर ते म्हणत, "केशवनें यात एवढें निंदा

करण्यासारखें काय केलें? केशव संसारी माणूस, आपल्या मुलामुलींचें जेणेंकरून कल्याण होईल अशा गोष्टीसुद्धा त्यानें करूं नयेत? संसारी माणसानें धर्माप्रमाणे वागून जर अशी गोष्ट केली तर त्यांत एवढें निंदा करण्यासारखें काय आहे? केशवने यांत कांही अधर्माचरण केलें नाही, तर त्यानें केवळ आपलें पित्याचें कर्तव्य मात्र बजावलें!" तें कांही असो, या विवाहापासून उत्पन्न झालेल्या भांडणतंट्यांनी केशवचंद्राचें मन मात्र संसारांतून निघून उत्तरोत्तर परमार्थमार्गांत अधिकाधिक तन्मय होऊं लागलें

केशवचंद्राची श्रीरामकृष्णांवरची भक्ति उत्तरोत्तर अधिकाधिक वाढू लागली, ते त्यांना साक्षात् धर्ममूर्ति समजत त्यांना वरचेवर आपल्या घरीं नेऊन आपल्या निजण्या-बसण्याच्या, ईश्वरचिंतनाच्या जागेंतून त्यांना हिंडवत व त्या जागांना त्यांचे पाय लागले म्हणून स्वतःला महाभाग्यवान् समजत, आणि 'आतां यापैकीं कोणत्याहि जागेंत मी असलो तरी मला ईश्वराचा विसर पडणार नाहीं!' असें म्हणून दाखवीत! दक्षिणेश्वरीं 'जय विधानेर जय!' असें म्हणून श्रीरामकृष्णांना साक्षात् ईश्वर समजून नमस्कार करतांना त्यांना आमच्यापैकीं कित्येकांनी पाहिलें आहे

उलटपक्षीं श्रीरामकृष्णांचेंहि त्याचेवर अपार प्रेम असे केशवचंद्राच्या बुद्धिमत्तेची, भक्तीची, वक्तृत्वाची ते सर्वांजवळ प्रशंसा करीत ते म्हणत 'मी नेहमी आईला म्हणत असतो, 'आई केशवची कीर्ति सहस्रपट वाढो!'' केशवचंद्राच्या अखेरच्या दुखण्यांत, एक दिवस त्याची प्रकृति अधिकच बिघडल्याचें कळल्यामुळे त्यांना बिल्कुल चैन पडेना आणि 'त्याच्या दुखण्याला उतार पडूं दे' अशी ते श्रीजगदंबेची प्रार्थना करूं लागले! एवढेंच काय पण 'माझा केशवला बरा कर म्हणजे तुला गूळखोबरें वाटीन' असा त्यांनी देवीला नवसहि केला!! त्या दुखण्यांत त्याच्या समाचाराकरितां ते एक दोन वेळ गेले

श्रीरामकृष्णांचें केशवचंद्रावर कितीं अद्भुत प्रेम होतें हें केशवचंद्रांना देवाज्ञा झाली (१८८४) त्या वेळीं सर्वांना दिसून आलें श्रीरामकृष्ण सांगत असत केशवच्या मृत्यूची बातमी ऐकून मी तीन दिवस अंथरुणावर पडून होतो, असें वाटलें कीं माझें एक अंगच गळून गेलें!

१५. ब्राह्मसमाज व श्रीरामकृष्ण

कलकत्यातील लोकाना श्रीरामकृष्णाची माहिती प्रथम श्रीकेशवचद्र सेन याचेकडून झाली केशवचद्र सेन हे फार उदार स्वभावाचे व गुणग्राही होते. म्हणून श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सगतीत ज्या काही नव्या नव्या गोष्टी, नवे नवे विचार त्याना समजत, ते सर्व मोठ्या प्रेमाने ते आपल्या व्याख्यानात सागत व आपल्यासारखाच सर्वांना श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सगतीचा लाभ व्हावा या हेतूने श्रीरामकृष्णाविषयीच्या व त्याच्या उच्च आध्यात्मिक अवस्थेच्या गोष्टी 'सुलभ समाचार' 'सन्डे मिरर' 'थिएट्रिकल क्वार्टर्ली रिव्ह्यु' वगैरे वर्तमानपत्रात वरचेवर लिहीत व्याख्यानात व उपासनेच्या वेळीहि, श्रीरामकृष्णाच्या मुखातून ऐकलेले विचार व उक्ति, याचा ते मनसोक्त उपयोग करीत त्याचप्रमाणे फुरसत सापडताच, स्वत व कधीकधी आपली शिष्य-मडळी बरोबर घेऊन ते दक्षिणेश्वरी जात व विविध विषयावर बोलत, त्याच्या सगतीत काही काळ आनदाने घालवीत

ब्राह्मसमाजाचे केशवचद्र सेन वगैरे पुढारी याची धर्मजिज्ञासा आणि ईश्वरप्रेम पाहून, त्याना साधनभजनादिकाची अधिकाधिक गोडी लागून, त्याना ईश्वरदर्शनाचा लाभ व्हावा, यासाठी योग्य तो मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न श्रीरामकृष्ण नेहमी करीत त्याच्या सगतीत ईश्वरविषयक गोष्टी बोलण्यात आणि भजन करण्यात त्याना इतका आनद होई की, ते कधीकधी आपण होऊन केशवचद्राच्या घरी जात समाजातील इतर मडळीचा परिचय झाल्यावर, ते त्याच्याहि घरी जाऊन तेथे त्याच्याबरोबर काही वेळ आनदात घालवीत कित्येकदा असेहि होई की, उपासना चालली असता, श्रीरामकृष्ण त्या ठिकाणी अकस्मात् यावेत व केशवचद्रानी आपली उपासना थाबवून व्यास-पीठावरून खाली यावे व श्रीरामकृष्णावरोबर ईश्वरीय विषयावर बोलणे सुरु करून, त्याच्या मुखातून स्रवणाऱ्या बोधामृताचे सर्वांनी मिळून पान करावे व त्या दिवशी उपासना अर्धीच राहावी।

श्रीरामकृष्णाचा स्वभावच असा असे की, अन्तःकरणापासून कोणी ईश्वरावर प्रेम करीत असल्याचें त्यांना दिसून येताच, तो त्यांना आपला असें वाटे व मग त्याची उत्तरोत्तर ईश्वरदर्शनाच्या मार्गांत कशी प्रगति होत जाईल, इकडे ते सदैव लक्ष ठेवीत व त्या कामी त्याला सर्व प्रकारचें साहाय्य करीत आणि म्हणूनच ब्राह्मसमाजातील पुढाऱ्यांपैकी केशवचंद्र सेन विजयकृष्ण गोस्वामी, प्रतापचंद्र मुजुमदार, शिवनाथ शर्मा, शिवनाथ शास्त्री वगैरे मंडळींवर त्यांचें अत्यंत प्रेम असे. या सर्व यथार्थ ईश्वरानुरागी मंडळींबरोबर एकत्र जेवण्यासहि ते कधी मागें पाहत नसत. कारण अशा मंडळींचा एक निराळीच जात असत, असें ते म्हणत. ह्या सर्व मंडळींच्या मनावर, पाश्चात्य शिक्षण व विचार यांचा संस्कार झाला असल्यामुळे त्यांच्या उपासनादि प्रसंगातहि अन्तःकरणाच्या उमाळ्यापेक्षा बाह्य दिखाऊपणाच थोडाफार शिरला होता, तो नाहींसा व्हावा व ईश्वरप्राप्ति हेंच जीवनाचें ध्येय असें त्यांनी समजावें व म्हणून त्यांनी साधनादिकांवर विशेष भर द्यावा असें श्रीरामकृष्णांचें त्यांना नेहमी सांगणें असे. या त्यांच्या उपदेशानुसार वागल्यामुळे केशवचंद्रांची पुष्कळच आध्यात्मिक उन्नति झाली. तसेंच, ईश्वराचें 'आई' हें प्रेमळ नाव व ईश्वराचा मातृभावानें उपासनादि समाजात सुरू झाली आणि समाजाच्या भजनांत पदांत वाङ्मयांतहि हा श्रीरामकृष्णांचा भाव प्रविष्ट होऊन, त्यात एक प्रकारचा जिवंतपणा व मधुरपणा उत्पन्न झाला.

श्रीरामकृष्णांना ही गोष्ट पूर्णपणें माहीत होती की, आपण जें काही सांगू तें सर्वच या मंडळीला पटेल असें नाही. म्हणून उपदेशपर गोष्टी सांगणें झाल्यावर ते बहुतकरून त्यांना म्हणत, "तुम्हांला जें काय सांगावयाचें होतें तें मी सांगितलें आहे. यांतील जेवढें तुम्हांला पटेल तेवढेंच घ्या!" त्यांना हेंहि माहीत होतें की ब्राह्मसमाजाचे सर्वच सभासद म्हणजे केशवचंद्रांप्रमाणे अन्तःकरणापासून ईश्वराचे भक्त आहेत असें नाही. ते म्हणत—"एक दिवस केशवच्या प्रार्थनामंदिरात गेलो होतों. त्या वेळी उपासना चालली होती. ईश्वराच्या ऐश्वर्याचें बराच वेळ वर्णन करून वक्ता म्हणाला, 'आता आपण ईश्वराचें ध्यान करू या.' मला वाटलें, आता ही मंडळी बराच वेळ ध्यानस्थ बसणार असें का! पण काय? दोन मिनिटांतच

त्याचें ध्यान होऊनहि गेलें ! या असल्या ध्यानानें का कधी ईश्वराची प्राप्ति होईल ? ती मंडळी ध्यान करीत असतांना मी सगळ्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहत होतों व ध्यान संपल्यानंतर केशवला म्हणालों, 'तुमच्यापैकी पुष्कळांचें ध्यान पाहून मनांत काय वाटलें सांगूं ? कित्येक वेळां तिकडे दक्षिणेश्वरीं झाउतलाकडे वानरांचा कळप येत असतो. ते सगळे वानर कसे पण अगदी चूप बसलेले असतात,—पाहणाऱ्याला वाटावें, 'अहाहा ! किती चांगले आहेत हे ? यांना दुसरेंतिसरें अगदीं काहीएक ठाऊक नाहीं वरें का ! किती शांत आहेत हे ?' पण ते काय खरेंच शांत असतात की काय ? छे ! 'कोणाच्या बागेंतल्या झाडांना फळें आली आहेत, कोणाच्या वेलांना काकड्या आणि भोपळे लागले आहेत, कुठल्या चिंचेला चिंचा लागल्या आहेत,' हे सारे त्यांचे विचार चाललेले असतात ! झालें,—काही वेळानें एकदम 'हूप' करून, उड्या मारीत, क्षणार्धांत ते नाहीसे होतात आणि कुठल्यातरी बागेवर धाड घालून तिचा फन्ना उडवतात ! ! इथल्यापैकी पुष्कळांचें ध्यान अशाच प्रकारचें दिसलें !' हें ऐकून सगळे जण हंसायला लागले ! "

आपल्या शिष्यमंडळींना उपदेश करीत असताहि कित्येकदा ते असाच विनोद करीत. एक दिवस स्वामी विवेकानंद त्यांच्यापुढें भजन करीत होते. त्या वेळी ते ब्राह्मसमाजाचे अनुयायी असून रोज सकाळसंध्याकाळ समाजाच्या नियमाप्रमाणें उपासना, ध्यान वगैरे करीत असत. एकदा—

" सेई एक पुरातन पुरुष निरंजन, चित्त समाधन कर रे "

हें समाजसंगीतांतील पद ते तन्मय होऊन गात होते. म्हणतांम्हणतां 'भजन साधन तार, कर रे निरंतर,' ही ओळ आली. ह्या चरणांत केलेला उपदेश विवेकानंदांच्या मनावर दृढ ठसावा, म्हणून ते एकदम म्हणाले, " छे छे, असें म्हणू नकोस. त्याच्या ऐवजी 'भजन साधन तार, कर रे दिने दुबार !' असें म्हण ! आपल्याला जें कधी करायचेंच नाही, तें बळेंबळेंच म्हणण्यात काय अर्थ आहे ? " हें ऐकून सर्वजण खो खो हंसू लागले व विवेकानंदहि मनांत किंचित् वरमले. असो.

आणखी एक वेळ, उपासनेसंबंधानें श्रीरामकृष्ण केशवचंद्र वगैरेंना म्हणाले, " तुम्ही ईश्वराच्या ऐश्वर्याचेंच एवढें वर्णन का करीत असतां ?

बापाच्या पुढे बसून, मूल 'माझा बाप किती श्रीमन्त आहे, त्याचे किती बागबगीचे आहेत,' असे म्हणत असतें, की त्याचे आपल्यावर केवढें प्रेम आहे, या विचाराने तन्मय झालेलें असतें ? बापाने मुलाला चागलें खायला-प्यायला घातलें, त्याला सुखात ठेवलें, तर त्याने यात विशेष तें काय केलें ? ईश्वराचीं जर आपण सारी मुलें आहोत, तर त्याला असें केलेंच पाहिजे म्हणून जो खरा भक्त असतो, तो असे विचार मनात न आणता, ईश्वराचें आपल्यावर केवढे प्रेम आहे, या विचारात तन्मय होऊन तो सर्वस्वी आपला कसा होईल याचेंच चिंतन करून, त्यावर अधिकाधिक प्रेम करू लागतो आपलें सर्वस्व तोच आहे, अशा दृढ भावनेने त्याच्यापाशी हट्ट धरून बसतो, त्याच्यावर रागावतो, त्याला हट्टाने म्हणतो–'देवा, माझी प्रार्थना तुला ऐकलीच पाहिजे, मला तू दर्शन दिलेंच पाहिजे ' आणि तेंच जर ईश्वराच्या ऐश्वर्याच्या गोष्टींचें सारखें चिंतन चालविलें तर 'ईश्वर आपलाच आहे,' ही भावना तितकी दृढ होऊ शकत नाही व आपला त्यावर जोरहि चालत नाही ऐश्वर्याच्या चिंतनाने एक प्रकारची भीति मनात उत्पन्न होते व ईश्वराशी आपला इतका जिव्हाळ्याचा संबंध राहू शकत नाही मग मनात असेंच येत जातें की, 'ईश्वर म्हणजे केवढा मोठा, आपण त्याच्यापुढे किती क्षुद्र आणि तो आपल्यापासून कितीतरी दूर ! ' त्याची जर प्राप्ति करून घ्यायची असेल, तर त्याच्याशी अगदी जिव्हाळ्याचा संबंध ठेवला पाहिजे ! "

ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी साधन भजन आणि विषयवासनात्याग याची अत्यंत आवश्यकता आहे या गोष्टींशिवाय आणखीहि एक गोष्ट श्रीरामकृष्णाच्या संगतीने ब्राह्मसमाजातील मंडळींना कळून आली, ती गोष्ट म्हणजे ईश्वर साकारहि आहे ही होय पाश्चात्य धर्मप्रचारकाच्या तोंडून ऐकून आणि किंत्येक इंग्रजी पुस्तकावरून त्याची अशी समजूत झालेली होती, की, ईश्वर केवळ निर्गुण निराकार आहे व मूर्तीमध्ये त्याचा आविर्भाव कल्पून त्याची पूजा वगैरे करणें महापाप आहे परंतु 'निराकार जलामध्ये साकार बर्फ जमावें त्याप्रमाणे, निराकार सच्चिदानंदाला भक्तिरूपी थंडीने साकार रूप प्राप्त होतें,' 'ज्याप्रमाणे वकील दिसला की, कोर्टाची आठवण होते त्याप्रमाणे प्रतिमेवरून ईश्वराची आठवण होते,' 'साकार मूर्तीच्या अवलंबनाने ईश्वराच्या

यथार्थ स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो, ' वगैरे प्रतीकोपासनेच्या गोष्टी श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून ऐकून त्याना समजून आले की, जिला आपण इतके दिवस नावें ठेवीत होतो, त्या मूर्तिपूजच्या तर्फेहि काही गोष्टी विचार करण्यासारख्या आहेत त्यानंतर श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून, ' अग्नि व त्याची दाहकशक्ति ही जशी एकरूपच असतात, त्याचप्रमाणे ब्रह्म व त्याची जगत्प्रसवकारिणी शक्ति एकरूपच आहेत ' हा सिद्धान्त ऐकून, त्याच्या साकारोपासनेच्या कल्पनेवरहि नवाच प्रकाश पडला आणि त्यांची खात्री झाली की, ईश्वर केवळ साकार आहे असें प्रतिपादण्यात जसा दोष आहे, तसेंच ईश्वर केवळ निराकार आहे, असें म्हणण्यातहि दोष आहे श्रीरामकृष्ण एक दिवस केशवचंद्र वगैरेंना म्हणाले, " ईश्वरस्वरूपाची ' इति ' करणें शक्य नाही तो साकार आहे, निराकारहि आहे आणि याशिवाय आणखी कसाकसा आहे, हें कोण जाणू-बोलू शकेल ? "

केशवचंद्र सेन याच्या मुलीचा कुचविहारच्या राजाबरोबर विवाह झाल्यानंतर, समाजात यासबधाने बराच वाद माजून अखेरीस ब्राह्मसमाजाचे ' भारतवर्षीय ' व ' साधारण ' ब्राह्मसमाज असे दोन भाग झाले तरीसुद्धा, श्रीरामकृष्णाचा ब्राह्मसमाजाशी सबध कायमच होता कारण त्या दोन्ही समाजावर त्याचा लोभ तसाच कायम राहिला व या दोन्ही समाजातील साधकाना त्याच्याकडून पूर्ववत् आध्यात्मिक मार्गांत साहाय्य मिळत गेलें.

समाजाचे दोन विभाग झाल्यानंतर साधारण ब्राह्मसमाजाचे आचार्यपद श्री विजयकृष्ण गोस्वामी व शिवनाथशास्त्री याचेकडे आलें विजयकृष्ण हे अत्यत भक्तिमान् असल्यामुळे श्रीरामकृष्णाचें त्याच्यावर फार प्रेम असे श्रीरामकृष्णाच्या उपदेशाप्रमाणे साधना करावयास लागल्यापासून, थोडक्याच वेळात त्याची आध्यात्मिक उन्नति मोठ्या झपाट्याने झाली कीर्तनाचे वेळची त्याची तन्मयावस्था, त्याच भगवत्प्रेमाने रगलेलें नृत्य, त्यांची भावावस्था वगैरे पाहून लोक मोहून जात त्याच्या उच्च आध्यात्मिक अवस्थेसबधाने श्रीरामकृष्ण म्हणत, " ज्या दिवाणखान्यात प्रवेश केला म्हणजे साधना पूर्ण होऊन ईश्वरदर्शन घडत, त्याच्या जवळच्या खोलीत पोहोचून, तो दिवाणखाना उघडण्यासाठी विजय दार ठोठावीत आहे ! " असो

ब्राह्मसमाज दुभंगल्यापासून त्या दोन्ही पक्षांतील लोकांची मनें एकमेकांविषयी चांगली नव्हती, तरीपण दोन्ही पक्षांतील लोक श्रीरामकृष्णांना सारखाच मान देत व वरचेवर त्यांच्या दर्शनाला दक्षिणेश्वरी येत. एक दिवस केशवचंद्र आपल्या अनुयायांना घेऊन दक्षिणेश्वरी आले असता, विजयकृष्णहि आपली मंडळी घेऊन तेथे आले. ही अशी अचानक गाठ पडल्यामुळे अर्थातच दोन्ही पक्षांतील मंडळींना मचमचल्यासारखें झालें. खुद्द केशवचंद्र व विजयकृष्ण यानांहि चुकल्याचुकल्यासारखें झालें. ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांच्या नजरेस येताच ते हसतहसत म्हणू लागले :—

"ऐका. एकदा काय झालें, की भगवान् शंकर व श्रीरामचंद्र यांच्यामध्ये काही तंटा उपस्थित होऊन दोघांचें युद्ध झालें. आता, शंकराचे गुरु राम आणि रामाचे गुरु शंकर, असें असल्यामुळे युद्धानंतर त्या दोघांचें पूर्वीप्रमाणे सख्य होण्याला उशीर लागला नाही. पण शंकराचें सैन्य भुतेंखेतें आणि रामाचें सैन्य वानरमंडळी, यांचें मात्र सख्य झालें नाही, त्यांचें युद्ध चालूच राहिलें! (केशव व विजय यांना उद्देशून) म्हणून म्हणतों, जें व्हायचें तें होऊन गेलें, तुम्हा दोघांच्या मनात तरी एकमेकांविषयी तेढ राहू नये, ती राहायचीच असेल तर तुमच्या वानरांत आणि भुताखेतांतच राहू द्या!" तेव्हापासून केशवचंद्र आणि विजयकृष्ण यांच्यामध्ये पुन्हा बोलणेंचालणें सुरू झालें. विजयकृष्णाची साधनभजनामध्ये जसजशी अधिकाधिक उन्नति होत गेली, तसतसें समाजाच्या कामातून आपण मोकळें व्हावें व सर्व वेळ साधनेमध्येच घालवावा असें त्यांना वाटू लागलें व लवकरच त्यांनी साधारण ब्राह्मसमाजाचें पुढारीपण सोडलें. त्यांच्याबरोबर इतरहि बरीचशी मंडळी समाजातून निघाली, त्यामुळे समाज बराच रोडावला. विजयकृष्णाच्या मागून समाजाच्या पुढारीपणाची जबाबदारी श्री. शिवनाथशास्त्री यांच्या अंगावर पडली. शिवनाथशास्त्री यांचेंहि श्रीरामकृष्णांकडे वरचेवर येणेंजाणें असे. परंतु श्रीरामकृष्णांच्याच उपदेशानें विजयकृष्णाचे विचार बदलले व त्यांनी समाज सोडला म्हणून ते आता श्रीरामकृष्णांकडे पूर्वीप्रमाणे वरचेवर येईनासे झाले. स्वामी विवेकानंद त्यावेळी त्या समाजाचे अनुयायी असत व त्यांच्यावर शिवनाथांचेंहि फार प्रेम असे. समाजाप्रमाणेंच, स्वामीजी मधूनमधून केशवचंद्रांकडे व दक्षिणेश्वरीं श्रीराम-

कृष्णाकडे जात असत श्रीरामकृष्णाकडे त्याचें जाणेंयेणे असल्याचें ऐकून, 'श्रीरामकृष्णाकडे वरचेवर जात जाऊ नकोस,' असा शिवनाथानी विवेकानंदास उपदेश केला व म्हणाले, "असेच जर सर्वजण तिकडे जाऊ लागले तर लवकरच समाज मोडून जाईल ! " श्रीरामकृष्णाची भावसमाधि हा एकप्रकारचा मेंदूचा रोग आहे, अशी त्याची समजूत असे, ती ऐकून श्रीरामकृष्णानी त्याना काय उत्तर दिलें तें मागे आलेंच आहे (भाग १ ला, प्रकरण २६ वें)

श्रीरामकृष्णाच्या प्रभावाने समाजात साधनानुराग उत्पन्न झाला व ईश्वराची प्राप्ति करून घेणें हेंच जीवनाचें ध्येय ठेवून त्याप्रमाणे ईश्वरप्राप्तीच्या प्रयत्नाला पुष्कळानी मनापासून सुरुवातहि केली एक दिवस आचार्य प्रतापचद्र मुजुमदार दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास आले असता, समाजावर श्रीरामकृष्णाच्या उपदेशाचा केवढा परिणाम झाला, यासबधाने तें म्हणाले, "श्रीरामकृष्णाचें दर्शन होण्यापूर्वी, धर्म कशाला म्हणतात, हें कोणाला समजत होतें ? सारा लुच्चेगिरीचा बाजार भरला होता धर्मजीवन कशाला म्हणतात, हें श्रीरामकृष्णाच्या सगतीचा लाभ झाल्यानतरच पुष्कळाना कळून आलें " त्या दिवशी प्रतापचद्राबरोबर चिरजीव शर्माहि होते

नवविधान समाजावर श्रीरामकृष्णाचा प्रभाव विशेष रीतीने दिसून येई, तरी विजयकृष्ण आचार्यपदावर असेपर्यंत साधारण ब्राह्मसमाजावरहि त्याचा प्रभाव काही थोडाथोडका नव्हता विजयकृष्ण व त्याच्या बरोबरच इतर खरे साधक, यानी समाज सोडल्यापासूनच, त्या समाजावरील श्रीरामकृष्णाचा प्रभाव कमी होत गेला नवविधान समाजाचे एक विशेष अग म्हटलें म्हणजे आचार्य चिरजीव शर्मा यानी रचिलेली त्याची सगीतें होत परतु अशी श्रेष्ठ भावोद्दीपक सगीतें त्याना तरी श्रीरामकृष्णाच्या सहवासाने, त्याच नानाप्रकारचे भाव, दर्शनें, समाधि वगैरेंची माहिती झाल्यामुळेच रचिता आली चिरजीव शर्मा स्वत उत्तम गाणारे असत त्याचें गायन ऐकताऐकता कित्येक वेळा श्रीरामकृष्णाना समाधि लागलेली आम्ही पाहिली आह

अशा रीतीने ब्राह्मसमाजावर श्रीरामकृष्णाच्या उपदेशाचा परिणाम झालेला होता 'मतें तितके मार्ग' हा आध्यात्मिक जगतातील नवीनच सिद्धान्त त्यानी स्वानुभावाने शोधून काढला असल्यामुळे, सर्व धर्म, सर्व मतें याच्या-

वर त्यांचा विश्वास असे, तोच विश्वास ब्राह्मसमाजाविषयींहि त्यांचे मनात होता. संकीर्तनाचे शेवटी ईश्वराला व सर्व संप्रदायाच्या साधकांना नमस्कार करण्याच्या वेळी, "आधुनिक ब्रह्मवाद्यांना प्रणाम" असें म्हणून, ब्राह्मसमाजाच्या भक्तमंडळीस नमस्कार करण्यास ते कधींहि विसरत नसत, यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते. श्रीरामकृष्णाचा साधनायज्ञ पूर्ण होऊन त्यांच्या अगच्या गुरुभावाचा पूर्ण विकास झाल्यानंतर मुख्यतः ब्राह्मसमाजापासूनच त्यांच्या कार्याला सुरुवात झाली व कलकत्त्यातील सर्वसाधारण लोकांना श्रीरामकृष्णाची माहिती ब्राह्मसमाजानेच करून दिली, असो.

ब्राह्मसमाजाच्या अनुयायांच्या घरींहि जाऊन कित्येकदा श्रीरामकृष्ण भजन व ईश्वरीय कथालाप करून आनंद करीत असत, असें वर सांगितलेंच आहे. अशा दोन बहारीच्या प्रसंगांना आम्हींहि सुदैवाने हजर होतों, म्हणून प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेल्या या प्रसंगांपैकी एकाचें वर्णन पुढील प्रकरणात केलें आहे.

२६. मणिमोहन मल्लिकाच्या घरचा ब्राह्मोत्सव

भगवनामी कीर्तन प्रिय । कीर्तनें समाधान होय ॥
बहुत जनासी उपाय । हरिकीर्तनें कलियुगी ॥—श्रीदासबोध,
४-२-७

कीर्तनें महादोष जाती । कीर्तनें होये उत्तम गती ॥
कीर्तनें भगवत्प्राप्ती । यदर्थी संदेह नाही ॥—श्रीदासबोध,
४-२-२७

"कलियुगात नामस्मरणासारखें दुसरें सोपें साधन नाही"
"नामस्मरणानें मनुष्याचें मन व शरीरहि शुद्ध होतें"
—श्रीरामकृष्ण

१८८३ सालचा नोव्हेंबर महिना या महिन्याच्या पंचवीस तारखेस मणिमोहन मल्लिक याच्या घरी ब्राह्मसमाजाच्या वार्षिक उत्सवानिमित्त श्रीरामकृष्णाना आमंत्रण होतें आम्ही त्या दिवशी दुपारी दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास गेलो होतो, त्या वेळी ते निघण्याच्याच तयारीत होते त्याच्या चरणी मस्तक ठेवून त्याना प्रणाम करिताच ते म्हणाले 'अरे वा ! तुम्ही मडळी आलात होय ? ठीक आहे काही हरकत नाही, क्षमा मात्र जरा उशिरा आला असता तर भेट झाली नसती आज कलकत्याला जायचे आहे, गाडी आणायला गेले आहेत तिथ ब्राह्मसमाजाचा उत्सव आहे काही असो, पण भेट झाली हें चागले झालें ! भेट न होता तसेंच परत जावें लागलं असतें, तर वाईट वाटलें असतें नाही !" आम्ही खाली एका बाजला बसलो काही वेळाने त्याना म्हणालो "महाराज आपण जात आहा तेथे आम्हाला येऊ देतील काय ?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "हो न येऊ द्यायला काय झाल ? तुम्हाला यायच असेल तर खुशाल या सिंदुरियापटीत मणिमोहन मल्लिकाच घर "
जवळच एक साधारण गोरटेला, सडपातळसा तावडे वस्त्र नेसलेला तरुण

मुलगा उभा होता, त्याचेकडे पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "अरे! याला तेवढा मणिमोहनच्या घराचा नवर माग बघू!" त्याने अत्यंत नम्रपणे उत्तर दिलें, "नं ८१, चितपूररोड, सिंदुरियापटि" याचेनंतर अजमासें एक महिन्याने, त्याच तरुण मुलाचें नाव बाबूराम आहे, असें समजलें हेच पुढे स्वामी प्रेमानंद या नावाने सर्वांच्या परिचयाचे झाले.

थोड्याच वेळात गाडी आली बाबूरामाला आपला हातरुमाल, मसाल्याचा बटवा व उपरणें वगैरे जिन्नस बरोबर घेण्यास मागून श्रीरामकृष्ण श्रीजगदंबेचें दर्शन घेऊन गाडीत बसले एका बाजूला बाबूराम बसला गाडी कलकत्त्याकडे निघून गेली आम्हीहि पुन्हा नावेत बसून कलकत्त्याला गेलो व शोध करीत अदाजें चारच्या सुमारास मणिमोहनच्या घरी पोहोचलो श्रीरामकृष्णाची चौकशी करीत असता, ते वर असल्याचें कळलें वर जाऊन पाहतों तो दिवाणखाना पत्रपुष्पानी सुदर सजविला असून, तेथे काही मडळी परस्परांशी बोलत बसली होती त्याच्याकडून समजलें की माध्यान्ह उपासना, भजन वगैरे नुकतेंच झालें आहे व आता याच्यानतर सायंकाळची उपासना व कीर्तन वगैरे होईल स्त्रीभक्तमडळींच्या आग्रहावरून श्रीरामकृष्ण आत गेले होते

सायंकाळच्या उपासनेला अजून वेळ आहे असें पाहून आम्ही थोडे हिंडण्यास बाहर गेलो सध्याकाळ होताच त्या ठिकाणी पुन्हा परतून आलो घरासमारील रस्त्यावर असतांनाच आतील भजनाचा आणि मृदगाचा आवाज आमच्या कानावर आला कीर्तनाला नुकताच आरंभ झाला असावा असें जाणून, आम्ही त्वरेने वरील दिवाणखान्याकडे गेलों तेथ जो देखावा आमच्या दृष्टीस पडला त्याचें यथातथ्य वर्णन करणें अशक्य आहे दिवाणखान्याच्या आत-बाहेर विलक्षण गर्दी होती प्रत्येक दरवाज्याच्या व खिडकीच्या दाडी इतकी गर्दी होती की, तीतून आत अथवा बाहेर जाणेंयणें अगदी अशक्य होतें सर्वजण माना वर करून भक्तिपूर्ण अत करणान आंत टक लावून पाहत होते ज्याची-त्याची पुढे जाण्याची चुळबुळ चालली होती या अशा भयकर गर्दीतून रेटारेटी करून आम्ही कसबसें जिवानिशी आत तर गेलों तेथ मात्र बाहेरच्या पेक्षा जराशी गर्दी कमी होती, म्हणून आतला देखावा कसाबसा दिसत होता

काय तो देखावा ! त्या दिवाणखान्यात स्वर्गीय आनंदाचें जणु तुफान सुटलें होतें ! सर्वजण तन्मय होऊन गेलेले होते. संकीर्तन करणाऱ्या मंडळीतील कोणी हसत होते, कोणी रडत होते, कोणी उद्दाम वेगाने नृत्य करीत होते, कोणी जमिनीवर एकदम देह टाकून गडबडा लोळत होते, कोणी अत्यंत विव्हल होऊन उन्मत्तामारखें वर्तन करीत होते आणि या साऱ्या उन्मत्ताच्या मध्यभागी भावावेशात श्रीरामकृष्ण स्वत नृत्य करीत होते ! नृत्य करीत करीत ते पुढे सरकत व तेथून पुन्हा मागे सरकत सरकत पहिल्या ठिकाणी परतून येत इतकी ठेचून गर्दी होती तरी, ते पुढे अथवा मागे सरकू लागले म्हणजे जवळ बसलेले लोक भारल्यामारखे होऊन त्याना वाट करून देत ! त्यांच्या मुखावर हास्याची छटा असून त्यांच्या वदनमंडळावर अपूर्व तेज चमकत होतें त्यांच्या अंगातून मधुरता व कोमलता हे भाव जणु काय गळत होते आणि त्याबरोबरच नृत्य करताना त्यांच्या अंगी सिंहाचें बल आविर्भूत झालें असल्याचें दिसत होतें ! त्यांच्या त्या नृत्याला तोडच नाही ! त्यात काही अवडंबर नाही, की उड्या मारणें नाही, की काही बळेंबळेंच अंगविक्षेप करण्याचा खटाटोप नाही ! सारे काम अगदी स्वाभाविक आणि अंत करणातील स्फूर्तीने होत असल्याचें दिसे. चांगल्या स्वच्छ पाण्यात एखादा मासा सोडून दिला म्हणजे तो जसा त्यात आनंदाने क्रीडा करतो, केव्हा शांतपणें तर केव्हा भरभर पोहत असतो आणि पाण्यात चारी बाजूला धावपळ करीत असतो, अगदी तीच तऱ्हा श्रीरामकृष्णाच्या या अपूर्व नृत्याची ! असें वाटे की आनंदसागरात बुड्या मारून त्यांच्या अंतःकरणाला जें काही अपार सौख्य वाटत असेल, तेंच नृत्याच्या द्वारा ते प्रकट करून दाखवीत असावेत ! हें अपूर्व नृत्य चाललें असता मधूनमधून ते संज्ञाशून्य होऊन जात, त्यांचें नेसलेलें धोतर गळून जाई व इतक्यात कोणीतरी तें त्यांच्या कमरेभोवती कसेंतरी गुंडाळून ठेवी ! भावावेशाने एखाद्याला संज्ञाशून्य होताना पाहून, ते त्याच्या वक्ष स्थलाला स्पर्श करून, पुन त्याला सचेतन करीत ! असें वाटे की, त्यांच्या अंगातून एक दिव्य व उज्ज्वल आनंदाचा प्रवाह चारी दिशाना वाहत सुटला असून, त्या प्रवाहात सापडणाऱ्या यथार्थ भक्ताला ईश्वरदर्शन होत आहे, मृदुवैराग्यवानाला तीव्र वैराग्य प्राप्त होत आहे, सर्वांच्या मनातील आळस नाहीसा होऊन, आध्यात्मिक मार्गात अग्रसर

होण्याचें सामर्थ्य सर्वांना प्राप्त होत आहे, एवढेंच काय, पण घोर विषयी मनुष्याच्या मनातीऊ समाराप्तक्तिहि क्षणभर नाहीशी होत आहे ! ! त्यांच्या भावावेशाच्या प्रवाहात सर्वचजण सापडले असून, त्या प्रवाहाच्या पवित्रतेने त्यांची मनें चागली-धुतली जाऊन, ती उच्च उच्च आध्यात्मिक पायऱ्यावर आरोहण करीत आहेत ! साधारण ब्राह्मसमाजाचे आचार्य श्री विजयकृष्ण गोस्वामी यांची तर गोष्टच बोलावयाला नको, ब्राह्ममडळीपैकी कित्येक इतरहि मडळी त्या दिवशी भावाविष्ट व सज्ञाशून्य होऊन गेली ! आचार्य चिरंजीव शर्मांचीहि तीच गत ! भक्तिविषयक एक पद तन्मय होऊन, आपल्या अत्यंत मधुर आवाजाने एकतारीवर गात असता, त्यानाहि भावावेश प्राप्त झाला ! अशा रीतीने दोन अडीच तासपर्यंत हें अपूर्व सकीर्तन व नृत्य चालल्यानतर, 'एमन मधुरनाम जगते आनिल के' हें पद होऊन व सर्व धर्मसप्रदायाना व भक्ताचार्यांना प्रणाम होऊन त्या दिवशीचा हा अपूर्व आनदाचा बाजार मोडला

सकीर्तनाच्या शेवटी, सर्व मडळी बसल्यावर, 'हरि रस मदिरा पिये मम मानस मात रे' हें पद म्हणण्याची, आचार्य नगेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय याना श्रीरामकृष्णानी विनति केली व त्यानीहि तन्मय होऊन हें पद दोन-तीन वेळ घोळूनघोळून म्हटलें व सर्वांना आनदित केलें

यानतर, 'रूपरसादि विषयातून मनाला बाहेर काढून तें ईश्वराच्या सेवेंत गुतविलें असता, जीवाला परमशाति प्राप्त होते,' अशा आशयाचा उपदेश श्रीरामकृष्णानी जमलेल्या सर्व मडळीस केला दिवाणखान्याच्या एका बाजूला पडद्याआड स्त्रियाहि बसलेल्या होत्या त्यानीहि आध्यात्मिक विषयावर अनेक प्रश्न श्रीरामकृष्णाना विचारले व श्रीरामकृष्णानीहि त्याची योग्य ती उत्तरें दिली त्या दिवशी निघालेले विषय, मडळींच्या मनात दृढ ठसावेत, म्हणून त्यानी उत्तरें देतादेताच श्रीजगदबेचें नाम गाण्यास सुरुवात केली व रामप्रसाद, कमलाकान्त वगैरे साधकाची अनेक भक्तिरसपूर्ण पदें स्वत गाऊन दाखविली

इकडे श्रीरामकृष्ण पदें म्हणण्यात गुग झाले असता श्री विजयकृष्ण, घराच्या एका बाजूला काही भक्ताना श्रीतुलसीदासाचें रामायण वाचून दाखवून

त्याचा अर्थ सांगत होते काही वेळाने, सायंकाळची उपासना सुरु करण्यापूर्वी श्रीरामकृष्णांना प्रणाम करावा म्हणून, ते दिवाणखान्यात आले त्यांना पाहताच श्रीरामकृष्ण एखाद्या लहान मुलासारखे त्यांची चेष्टा करू लागले ते म्हणाले, "आजकाल विजयला संकीर्तनाशिवाय दुसरें काही सुचत नाही ! तें सारें ठीक आहे, पण त्याचें ते नाचणें सुरु झाले की माझ्या छातीत धडकीच भरते ! हो ! नेम काय ? कडीपाटसुद्धा ढासळायचा एखाद्या वेळेला ! (सारे लोक हसतात) खोटें नाही, आमच्या गावी एकदा खरोखरच अशी गोष्ट घडून आली एक साधुमहाराज आपल्या शिष्याच्या घरी दुसऱ्या मजल्यावर संकीर्तन करीत होते कडीपाट काही मोठासा भक्कम नव्हता संकीर्तन चांगले जमल्यावर नृत्याला सुरुवात झाली साधुमहाराज आपले होते तुझ्यासारखेंच चांगले आडव्या आंगाचे ! नाचतानाचता, एकाएकी कडीपाट भगून, साधु-महाराजाची स्वारी एकदम खालच्या मजल्यावर येऊन हजर झाली ! म्हणून वाटते की तुझ्या नृत्याने एखादे वेळी असाच प्रकार व्हायचा ! ! " (सारे हसतात) विजयकृष्णाच्या भगव्या वस्त्राकडे पाहून ते म्हणाले, "आजकाल भगव्या रंगाचेंहि विजयला मोठें वेडच लागलें आहे ! इतर लोक फक्त आपल्या कपड्यालाच तेवढा भगवा रंग देतात, पण विजयची तऱ्हा पाहा ! त्याचें वस्त्र, चादर, अंगरखा, जोडा,—सारेंच भगवें ! बाकी हे काही वाईट नाही म्हणा एक वेळ मनाची अशी अवस्था होते की, तेव्हा असेंच करण्याची फार इच्छा होते भगव्याशिवाय काहीच बरें वाटत नाही आणि हेहि बरोबरच आहे कारण भगवा रंग म्हणजे त्यागाचें चिन्ह की नाही ? म्हणून साधकाला तो नेहमी ईश्वरासाठी सर्वस्वत्यागाच्या व्रताचें स्मरण देत असतो " या वेळी विजयकृष्णांनी श्रीरामकृष्णांना प्रणाम केला व "ॐ शांति शांति शांति, तुला शांति प्राप्त होवो ! " असा श्रीरामकृष्णांनीहि त्यांना प्रसन्न मनाने प्रेमपूर्वक आशीर्वाद दिला

श्रीरामकृष्ण पदें म्हणत असता एक लहानशीच गोष्ट घडून आली, परंतु तिच्यावरून श्रीरामकृष्णांच्या स्वभावाची चांगली कल्पना करता येते व सदैव ईश्वरचिंतनात तन्मय असूनहि बाह्यजगतातील विषयाकडे त्यांची किती बारीक नजर असे, हें दिसून येतें गाणी गात असता

त्याची दृष्टि सहज बाबूरामच्या तोंडाकडे गेली व त्याला भूक लागली आहे असे त्याच्या तत्काळ लक्षात आले त्यांनी लगेच स्वत साठी म्हणून थोडेसे संदेश (एक प्रकारची मिठाई) व एक पेलाभर पाणी मागून घेतले व आपल्या अगोदर तो कधीहि काही खाणार नाही हे जाणून त्यातील लेशमात्र स्वत ग्रहण करून बाकीचे सर्व संदेश त्यांनी बाबूरामाला खावयास दिले।

विजयकृष्ण श्रीरामकृष्णाचा आशीर्वाद घेऊन उपासना सुरू करण्यास खाली आले व इकडे श्रीरामकृष्णाना फराळासाठी आत नेण्यात आले रात्रीचे नऊ वाजून गेल होते आम्ही दिवाणखान्यातून खाली येऊन विजयकृष्णाची उपासना ऐकण्यास थोडेसे थाबलो 'सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म' वगैरे ब्रह्माचा महिमा दाखविणाऱ्या वाक्यानी उपासनेला सुरवात झाली होती काही वेळाने श्रीरामकृष्णहि तेथे आले व उपासना ऐकत इतर सर्वांच्या बरोबर दहा-पधरा मिनिटे बसून राहिले नतर त्यानी भूमिष्ठ होऊन प्रणाम केला व रात्र बरीच झाली असे पाहून परत जाण्यासाठी गाडी आणण्यास सागितले गाडी आल्यानतर ते उपासनागृहातून हळूहळू बाहेर आल व थडी लागू नये म्हणून मोजे, बडी व वानटोपी चढवून गाडीत बसले सर्वांनी त्याना प्रणाम केल्यावर गाडी दक्षिणेश्वराकडे निघून गेली विजयकृष्णाच्या उपासनेला आणखी थोडा वेळ थाबून आम्हीहि घरी परतलो

---

१७. श्रीरामकृष्णांच्या भक्तमंडळींचें आगमन

"कमल प्रफुल्लित झालें म्हणजे भृंग्याना आमंत्रण द्यावें लागत नाही!"

— श्रीरामकृष्ण

ब्राह्मसमाजाशी आलेल्या संबंधावरून श्रीरामकृष्णाच्या ही गोष्ट लक्षात आली की, पाश्चात्य विद्या शिकलेल्या सर्वच लोकाना आपला सर्वच उपदेश पटेल असें नाही जडवादाने त्याच्या मनावर पगडा बसविला असल्यामुळे, त्याची फार आध्यात्मिक अवनति झाली आहे व हा पगडा दूर होऊन धर्माचें खरें रहस्य या मंडळीना समजण्यास काही काळ लागणार धर्मसंबंधी गोष्टी याना एकप्रकारें नवीनच असल्यामुळे, ईश्वरलाभासाठी सर्वस्वाचा त्याग कर-ण्याचें खडतर असिधाराव्रत स्वीकारण्याचें धाडस याच्याने होणार नाही आणि अशी ईश्वरदर्शनाची तळमळ जोपर्यंत याना लागणार नाही तोपर्यंत प्रपंचातील इतर अनेक गोष्टीप्रमाणे, धर्म हीहि एक लोकाचाराचीच गोष्ट आहे, यापलीकडे त्याची प्रापंचिक दृष्टि पोहोचणार नाही असें जाणूनमुद्धा श्रीरामकृष्णानी त्याना उपदेश देताना आपली उदार मतें व विचार त्याना स्पष्टपणें सांगण्यास कधी कमी केलें नाही 'ईश्वरासाठी सर्वस्वत्याग न केल्यास त्याच्या दर्शनाचा लाभ कधीहि होणार नाही,' 'मतें तितके मार्ग,' 'कोणत्याहि मार्गानें जा, त्या मार्गाचा अंती उपासक आपल्या उपास्याशी एकरूप होऊन जातो,' 'मन व मुख एक करणें हेंच साधन,' 'ईश्वरावर पूर्ण भरवसा व विश्वास ठेवून फलाची आशा न धरिता, नेहमी सदसद्विचारपूर्वक, संसारातील सर्व कर्तव्यकर्में करीत राहणें, हाच ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग'—वगैरे आध्यात्मिक तत्त्वें ते त्याच्यासमोर नि:संकोच प्रतिपादन करीत

असें असलें तरी, ईश्वरासाठी सर्वस्वाचा होम केलेल्या, त्यागाचे मूर्तिमंत अवतार असलेल्या श्रीरामकृष्णाना, आपल्यासारखे त्यागी भक्त कधी दिसतील

अशी उत्कंठा लागावी यांत आश्चर्य नाही. मानवजन्माला येऊन जें काय मिळवावयाचें तें त्यांनी पूर्णपणें मिळविलें होतें व सदैव आपल्या आनंदांत निमग्न राहून आपल्या अनुभवाचा फायदा इतरांना देण्यास ते आता तयार होऊन बसले होते. कमल प्रफुल्लित झालें होतें आणि त्यांतील दिव्य मधु चाखण्यास मधुलोलुप भृंगांचे थवेच्या थवे धावून येऊं लागण्याची वेळ जवळ आली होती; किंबहुना असे भृंगे अगोदरपासूनच येऊं लागले होते. यापुढील त्यांचें आयुष्य केवळ 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' होतें. त्यांना स्वतःला आता काही मिळवावयाचें राहिलें नव्हतें. त्यांना आता सारी तळमळ काय ती एवढीच लागली होती की, आपल्याकडे खरखरे भक्त, खरखरे साधक कधी येतील व त्यांना आपण आपल्या विविध अवस्था व अनुभव कधी सांगू? त्यांनी तव्हा अत्यंत व्याकुळतेनें प्रार्थना करावी, "आई, तुझ्या त्यागी भक्तांना इथे घेऊन ये, म्हणजे मी त्यांच्यावरोबर मन मोकळें करून तुझ्या गोष्टी बोलेन व आनंद करीन." "हे माझे भक्त केव्हा येतील, ते किती असतील, त्यांतल्या कोणाकडून कोणतें काम आई करून घेईल, आई त्यांना संन्यासी करील की गृहस्थाश्रमीच ठेवील —वगैरे वगैरे विचार करण्यातच या अद्भुत संन्याशाचे तेव्हा दिवसच्या दिवस जाऊं लागले!" श्रीरामकृष्ण म्हणत, "काय सांगू रे! तुम्हा सगळ्यांची भेट व्हावी म्हणून अशी तळमळ लागावी आणि मनाला अशा काही वेदना व्हाव्यात, की त्यांच्या योगानें मी बेहोष होऊन पडावें! असें वाटावें की मोठ्यानें गळा काढून मनमुराद रडत बसावें! पण लोक काय म्हणतील या विचारानें रडवत नसे. मनाची कशीबशी समजूत घालून दिवस घालवावा, पण सध्याकाळ झाली आणि देवळांत आरत्या सुरू झाल्या म्हणजे मात्र 'आणखी एक दिवस निघून गेला आणि अजून कोणीच आलें नाही!' ह्या विचारानें बिलकुल धीर धरवत नसे. गच्चीवर जाऊन 'तुम्ही सारे कोण कुठं आहांत रे यारे या! तुमच्या भेटीसाठी माझा प्राण कासावीस झाला आहे!' असें मोठमोठ्यानें ओरडावें आणि गळा काढून रडत बसावें! असें वाटे की आता वेड लागणार खास! अशा तळमळीत काही दिवस गेल्यानंतर मग तुम्ही एकेकजण येऊं लागलां, तव्हा मन शांत झालें आणि अगोदर पाहिल्यामुळें तुम्ही जसजसे येत गेलां,

तसतसे तुम्हाला ओळखीतहि गेलो असें होताहोता जेव्हा पूर्ण (श्रीराम-कृष्णाचा एक भक्त) आला, तेव्हा आई म्हणाली, "तू पूर्वी पाहिल्यापैकी जेवढे भक्त यावयाचे होते तेवढे आता पूर्ण झाले, आता या प्रकारचे कोणीहि बाकी राहिले नाहीत " असें सागून त्याचेकडे बोट दाखवून आई म्हणाली, "ह —हे तुझे अतरग भक्त ! "

यापुढील श्रीरामकृष्णाचें आयुष्य म्हणजे, आपल्या भक्तमडळीसह त्यानी केलेला आनद आणि त्याच्यासह केलेल्या विचित्र आणि अद्भुत लीला यानी भरलेले आहे त्या लीलाचे यथासाग वर्णन करणें अशक्य आहे श्रीरामकृष्णाचे भक्त असख्य होते व त्यातील प्रत्येकाच्या जीवनात श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सगतीने क्राति घडून आली होती म्हणून श्रीरामकृष्णाच्या लीलाचें सागोपाग वर्णन करावयाचें म्हणजे त्याच्या प्रत्येक भक्ताचें चरित्र वर्णन केलें पाहिजे अर्थातच ही गोष्ट येथे शक्य नाही म्हणून त्याच्या भक्तापैकी एखाद्याचीच साधारण सविस्तर हकीकत दिली, म्हणजे तीवरून इतराचीहि कल्पनेने समजता येईल यास्तव आता यापुढे त्याच्या भक्तमडळीतील श्रेष्ठ भक्त नरेंद्रनाथ (स्वामी विवेकानद) याचा जीवनेतिहास व त्यावर उमटलेला श्रीरामकृष्णाचा अपूर्व प्रभाव याचेंच यथासाध्य अवलोकन करू तो सागताना इतराचीहि थोडीफार हकीगत ओघाने येईलच

श्रीकेशवचद्र सेन याच्या भेटीनतर अजमासें चार वर्षांनी (स १८७५) श्रीरामचद्र दत्त व मनमोहन मित्र हे दोघे, वर्तमानपत्रातून श्रीरामकृष्णाची माहिती वाचून त्याच्या दर्शनास आले आणि आल्यादिवसापासूनच श्रीराम-कृष्णाच्या ठिकाणी त्याची भक्ति जडली त्याच्या स्वभावात हळूहळू इतका बदल होऊन गेला की, त्याच्या ओळखीच्या माणसानाहि त्याचें आश्चर्य वाटलें श्रीरामकृष्णावरची त्याची भक्ति इतकी वाढली की, ते दोघेहि त्याना आपल्या इष्टदेवतेप्रमाणे भजू लागले त्यानी श्रीरामकृष्णाना वरचेवर आपल्या घरी न्यावें, व त्याच्या सवधाने ते कवीवधी म्हणत, "रामचा स्वभाव आता इतका उदार असलेला तुम्ही पाहता, पण प्रथम जेव्हा तो इथ येऊ लागला, तेव्हा इतका कृपण होता की सागता सोय नाही एक दिवस त्याला वेलची आणायला सागितली तर त्याने एक पैशाची कसली तरी वाळकी वेल्ची

आणून पुढे ठेवली आणि नमस्कार केला ! रामच्या स्वभावात केवढा फरक झाला आहे, हें यावरून समजा ! " या दोघानाहि श्रीरामकृष्णाच्या दर्शना पासून इतकी धन्यता वाटू लागली की, आपल्याप्रमाणेच सर्वांना आनंद प्राप्त व्हावा म्हणून ते आपल्या नात्यातल्या व ओळखीच्या मंडळींना श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास घेऊन जाऊ लागले श्रीरामकृष्णाच्या भक्तमंडळीपैकी पुष्कळाना श्रीरामकृष्णाचें प्रथम दर्शन याच्याचमुळे झालें

इ स १८८० सालापासून श्रीरामकृष्णाचे लीलासहचर, त्यागी भक्त त्याच्याकडे येण्यास सुरवात झाली या मंडळीपैकी पहिले स्वामी ब्रह्मानंद हे होत यांचें पूर्वाश्रमीचें नाव राखालचंद्र असून मनमोहन मित्र याच्या बहिणीबरोबर त्याचा विवाह झाला होता विवाहानंतर थोड्याच दिवसानी त्यानी श्रीरामकृष्णाचें नाव ऐकलें व लवकरच त्यांचें दर्शनहि घेतलें श्रीरामकृष्ण म्हणत असत, "राखाल येण्याचे अगोदर काही दिवस, *मातास्वप्नांत असें पाहिलें की, आई एका लहान मुलाला माझ्या मांडीवर* बसवून म्हणत आहे, 'हा तुझा मुलगा बरें का ! ' हें ऐकताच माझ्या अंगावर भीतीने रोमांच आले व मी चकित होऊन म्हणालों, 'आई ! हें ग कसें ? मला मुलगाबिलगा कुठला ? ' हें ऐकून ती हसली व म्हणाली, 'अहारे वेड्या ! अरे खरोखरीचा मुलगा नव्हे, हा तुझा त्यागी मानसपुत्र ! ' तेव्हा मला धीर आला ! या दर्शनानंतर काही दिवसानी राखाल आला व त्याला पाहताच हाच तो मुलगा असें मी तत्क्षणीच ओळखलें ! "

राखालसबधाने श्रीरामकृष्ण पुढे म्हणाले*, "तव्हातेव्हा राखालचा स्वभाव असा होता की जणु तीनचार वर्षाचें लहान बाळच । त्याने नेहमी माझ्याशी आईसारखें वागावें ! पाहावें पाहावें आणि एकदम धावून माझ्या मांडीवरच येऊन बसावें ! आणि घरी जाणें तर दूरच राहिलें, पण इथून एक पाऊलसुद्धा दुसरीकडे कोठे जाऊ नये असें त्याला वाटे ! त्याचा बाप कदाचित्

* राखालसबधानें श्रीरामकृष्णानी पुढील सर्व गोष्टी एकाच वेळी सांगितल्या नाहीत तरीपण सर्व हकीगत सुसबद्ध व्हावी म्हणून त्या येथे एकत्र दिल्या आहेत

त्याला इकडे येऊ देणार नाही म्हणून मी त्याला मधूनमधून बळेंच घरी पाठवावें! त्याचा बाप चांगला श्रीमंत जमीनदार होता पण भारी कृपण आपल्या मुलाने येथे येऊ नये म्हणून प्रथमप्रथम त्याने खूप खटपट केली, पण पुढे जेव्हा त्याने पाहिलें की, येथे मोठमोठे श्रीमंत लोक, विद्वान् लोक येतात, तेव्हा तो आपल्या मुलाला येथे येण्याला हरकत करीनासा झाला आपल्या मुलासाठी म्हणून तो मधूनमधून इथे येई व राखालच्या कल्याणासाठी, मी अनेक गोष्टी सांगून त्याची समजूत घाली

"राखालच्या सासुरवाडीच्या माणसांनी मात्र इथे येण्याबद्दल राखालला कधी अटकाव केला नाही, कारण मनमोहनची आई, बायको, बहिणी व घरची इतर सारी माणसें, नेहमी येथे येतजात असत राखाल येथे येऊ लागल्यानंतर काही दिवसांनी मनमोहनची आई राखालच्या बायकोस घेऊन आली तेव्हा 'हिच्या सहवासाने माझ्या राखालच्या ईश्वरभक्तीची तर हानि नाहींना होणार?' असा संशय येऊन, मी तिला आपल्यापाशी बोलावून, पायापासून डोक्याच्या केसापर्यंत, तिच्या सर्वांगाची नीट परीक्षा केली व जाणले की 'भिण्याचें कारण नाही, ही देवीशक्ति आहे हिच्यापासून आपल्या पतीला धर्ममार्गात कधीहि अडथळा होणार नाही' तेव्हा कुठे माझ्या जिवात जीव आला व आनंदित होऊन नौबतखान्यात (पत्नीला) सांगून पाठविलें की, 'आपल्या सूनबाईला पाहून, तिच्या हातावर खाऊला एक रुपया ठेव!'

"माझ्याजवळ असला म्हणजे देहभान विसरून जाऊन राखालच्या मनात एकदम बाल्यभाव उत्पन्न होई त्या वेळी त्याला पाहून सर्वजण आश्चर्यचकित होत मीहि भावाविष्ट होऊन त्याला दूध पाजावें, लोणी खाऊ घालावें, खेळवावें! केव्हांकेव्हां तर त्याला खांद्यावरहि घ्यावें! आणि आश्चर्य हें की, त्यालाहि यात मुळीच संकोच वाटू नये! पण मी त्याला हें सांगून ठेवलें की तू थोडासा मोठा होऊन आपल्या स्त्रीसह राहू लागलास, म्हणजे हा तुझा बालकस्वभाव राहणार नाही

"त्याने कधी चूक केली तर मी त्याला शिक्षाहि करावी काली-मंदिरातून एक दिवस प्रसादाचं लोणी आलें होतं, भूक लागली होती म्हणून त्याने तें सारें एकट्यानेच खाऊन टाकलें! हें पाहून मी त्याची चांगली खरडपट्टी काढली,

त्याला म्हणालो, 'तू तर मारीच लोभी आहेस बुवा ! इथे येऊन लोभ टाका-यला शिकायचें, तें कुठेंच गेलें आणि तें सारें लोणी एकट्याएकट्यानेंच खाऊन टाकलेंस ? काय म्हणावें तुला ?' हें ऐकून त्याला फार वाईट वाटलें आणि पुन्हा त्याने अशी गोष्ट कधीहि केली नाही

"राखालच्या मनात तेव्हा ल्हान मुलासारखा मत्सर व अभिमानहि असे त्याच्याशिवाय जर दुसऱ्या कोणाशी मी प्रेमाने वागलो तर तें त्याला सहन होत नसे ! या योगाने मला त्याच्याबद्दल कधीकधी फार भय वाटावें कारण आईच ज्याना इथे घेऊन येते त्याचा द्वेष केल्यास उलट त्याचेंच कदाचित् अकल्याण व्हावयाचें !

"इथे आल्यानतर सुमारे तीन वर्षांनी राखालची प्रकृति बिघडली व तो बलरामबरोबर वृदावनास गेला त्याच्यापूर्वी काही दिवस भावावस्थेंत मी पाहिलें की, आई त्याला बाजूला सारीत आहे तेव्हा व्याकुळ होऊन मी म्हणालो 'आई ! तो अजून ल्हान आहे, त्याला काय समजतें बरें ? म्हणून तो कधीकधी अभिमान करतो, इतकेंच तू त्याला आपल्याच कामासाठी इथून बाजूला करत असशील, तर एवढें तरी कर, की त्याला कुठे तरी चागल्या ठिकाणी आनदात ठेव म्हणजे झालें ' यानतर थोड्या दिवसानी तो वृदावनास गेला

"तेथेहि त्याची प्रकृति ठीक नाही, असें ऐकून फार काळजी वाटू लागली कारण आईने दाखविलें होतें की, राखाल म्हणजे खरोखरच व्रजातील राखाल (गोप) आहे ! म्हणून अशी भीति वाटली की, त्याला तेथच्या मागील सर्व गोष्टी आठवून, तो देहत्याग तर करणार नाही ना ? म्हणून मग मी पुन्हा आईची प्रार्थना केली व तिने 'काळजी करू नको' असें सांगितलें त्याच्यासबधान आईने अशा कितीतरी गोष्टी दाखविल्या त्या सान्या सागायला निषेध आह "

अशा रीतीने श्रीरामकृष्णानी राखालसबधाने किती किती गोष्टी आम्हाला सागाव्या ! तरुणपणी राखालने ईश्वरासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करून सन्यास घेतला व बेलूर-मठाची स्थापना झाल्यावर राखालचद्र (स्वामी ब्रह्मानद) हे त्याचे पहिले अध्यक्ष झाले स्वामी

विवेकानंद म्हणत असत, "आध्यात्मिकदृष्टया राखाल माझ्याहून थोर आहे!" पंचवीस वर्षेपर्यंत सतत परिश्रमपूर्वक शिवज्ञानाने जीवाची सेवा करून व अनेक लोकांना सन्मार्गाला लावून स्वामी ब्रह्मानंद नुक्तेच (१९२२ साली) समाधिस्थ झाले.

राखालचंद्र श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास आल्यानंतर तीन-चार महिन्यानीच नरेंद्रनाथांनी श्रीरामकृष्णाचें प्रथम दर्शन घेतलें.

१८. नरेंद्रनाथाचा परीचय

"इथे इतके जण येतात, पण त्यात नरेंद्रासारखा एकहि नाही !"

"एखाद्या वेळी वाटतें—कोणी दशदल, कोणी षोडशदल, कोणी फार तर शतदल पद्म, —पण पद्मात नरेंद्र सहस्रदल पद्म !"

"इतर लोक—कोणी गडवा, कोणी कळशी—फार तर घागर,—पण नरेंद्र म्हणजे हांडा !"

"इतर लोक—कोणी डबकें, कोणी विहीर—फार फार तर तळें,—पण नरेंद्र म्हणजे सरोवर ! !"

—श्रीरामकृष्ण

कलकत्त्यात दत्तांचें घराणें फार प्रसिद्ध असे. धन, मान, विद्यादिकामध्ये कायस्थ घराण्यात तेंच पहिलें असे. नरेंद्राचा पणजा राममोहन दत्त यानी वकिलीच्या धंद्यात चांगले पैसे मिळविले. त्याचा पुत्र दुर्गाचरण याचा प्रथमपासूनच धर्माकडे कल असे. लग्न झालें तरी संसारात त्याचें मन नव्हतें व एक पुत्र झाल्याबरोबर संसाराचा व पत्नीचा त्याग करून ते तीर्थाटनास निघून गेले व पुन्हा कधींहि घरी परत आले नाहीत. शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे मात्र, जन्मभूमि-दर्शनासाठी बारा वर्षांनी एकदा ते कलकत्त्यास आले होते. घरच्या मंडळीस खबर लागताच त्यानी त्याना आग्रह करून घरी नेलें, परंतु तेथे गेल्यापासून ते मौनव्रत स्वीकारून जे एका ठिकाणी बसून राहिले, ते तीन दिवसपर्यंत तेथून बिलकुल हालले नाहीत ! चवथ्या दिवशी सकाळी मंडळी पाहतात, तों दुर्गाचरण कोठें निघून गेले होते. त्यानंतर पुन्हा कधींहि त्यांची वार्ता समजली नाही.

दुर्गाचरणाचे पुत्र विश्वनाथ हेहि एक प्रसिद्ध वकील होते व त्यानी आपल्या धद्यात चागले पैसे कमावले परतु त्याचा स्वभाव फार उदार, खर्चिक व आप्तवत्सल असल्यामुळे त्यानी आपल्यामागे काहीच ठेवलें नाही त्याना सगीताचा नाद असे व आपल्या ज्येष्ठ पुत्रास (नरेंद्रास) त्यानी त्याचें सशास्त्र शिक्षण देण्यासाठी एक वस्तादहि ठेवला होता त्याचा स्वभाव अत्यत शात व गभीर असे कोणी कधी चूक केली तर त्याला रागे भरण्याऐवजी, त्याने केलेली चूक ते सर्वांना सागत व मग जो तो त्या अपराध्याला त्याबद्दल असें बोलूनबोलून बेजार करी, की त्याने अगदी सजील होऊन जावें ! एक दिवस नरेंद्र आपल्या आईला काही उलट बोलला होता विश्वनाथबाबूनी याबद्दल नरेंद्राजवळ एक चकार शब्दहि काढला नाही परतु नरेंद्र ज्या स्नेह्याच्या घरी नेहमी जातयेत असे, त्याच्या घरी जाऊन त्यानी गुपचुप 'आज नरेंद्र आपल्या आईला उलट बोलला,' अशी मोठमोठी अक्षरें कोळशाने एका भिंतीवर लिहून ठेविली ! नरेंद्र व त्याचा मित्र याच्या दृष्टीस हे वाक्य पडलें व नरेंद्राला आपल्या आचरणाचा फार पश्चात्ताप झाला व पुन्हा कधीहि तो आपल्या आईस उलट बोलला नाही

विश्वनाथबाबूचें अत करण फार कोमळ असे आपल्या आप्तातल्या कित्येक मडळीना, ते पात्रापात्र विचार न करिता, नेहमी द्रव्याची मदत करीत नरेंद्र मोठा झाल्यावर त्याच्या लक्षात हा प्रकार आला व एक दिवस "अशी वाटेल त्याला मदत करणे चागलें नाही" असें तो आपल्या वडिलास म्हणाला विश्वनाथबाबूनी यावर उत्तर दिले, "बाळ ! मनुष्य-जीवन किती दु खमय आहे याची तुला काय कल्पना आहे ? ज्या वेळी तुला हें समजून येईल त्या वेळी, आपल्या दु खाचा क्षणभर तरी विसर पडावा म्हणून, अफू खाणाऱ्या लोकाविषयीसुद्धा तुझ्या मनात दया उत्पन्न होईल !"

विश्वनाथबाबूना बरीच अपत्यें झाली त्याच्या मुली अल्पायु झाल्या तीन चार मुलीच्या पाठीवर नरेंद्राचा जन्म झाल्यामुळे तो आपल्या आईबापाचा फार लाडका होता

नरेंद्राची माता भुवनेश्वरीदेवी ही स्वरूपाने सुंदर व गुणांनी थोर असे. ती अत्यंत देवभक्तिपरायण असे. रामायण महाभारत यांतील सर्व गोष्टी तिला अवगत असत. तिला लिहिणेवाचणे वगैरेंच येत असे. तरीपण ती बहुश्रुत होती. पतीच्या मृत्यूनंतर तिच्या अंगचे धैर्य, सहिष्णुता, तेजस्विता वगैरे गुण दिसून आले. हजारो रुपयांचा कारभार करणाऱ्या त्या माउलीस दरमहा तीस रुपयांत आपला प्रपंच चालवावा लागे. तरीसुद्धा तिचे धैर्य खचले नाही की ती कधी दुःखाकष्टी दिसली नाही!

अशाप्रकारच्या मातापितरांच्या पोटी नरेंद्राचा जन्म झाला होता. त्याची बुद्धि अत्यंत तीव्र असे व तो कोणत्याहि विषयाचे सहज लक्ष्य लावून आकलन करी. लहानपणापासून त्याची सत्यनिष्ठा जबर असे. तो लहानपणापासून अत्यंत धीट, साहसी व स्वातंत्र्यप्रिय असे. त्याचा कंठ मधुर असे व त्याबरोबरच त्याला ताल्याचाहि नाद असे. सर्वांशी त्याचे वर्तन अगदी प्रेमळपणाचे असे व त्याच्या अंगच्या अलौकिक गुणांना तो ज्याल्यात्याला प्रिय असे. तो आपल्या अभ्यासास सहज करून टाकी व मग सारा वेळ सुगाल निश्चिंतपणे खेळत बसे! त्याचे मन अत्यंत कोमल असे व दीन-दुबळ्या दरिद्री लोकांना पाहून त्याच्या डोळ्यांना पाणी येई व काहीतरी दिल्याशिवाय तो त्यांना परत जाऊ देत नसे. लहान असताना तो अत्यंत रागीट असे. तो एखाद्यावर रागावला म्हणजे त्याचे स्वतःचे रागाने थरथर कापू लागे व हा आता काय करील आणि काय नाही असे सर्वांना भय वाटे. त्याच्या आईने म्हणावे, "पुत्र व्हावा म्हणून काशीस जाऊन वीरेश्वराला नवस केला. वीरेश्वराने मला वाटते एखादे भूतच पाठवून दिले की काय? नाहीतर रागाने का कुणी असे भूतासारखे आचरण करते?" तिने त्याच्या या रागावर औषधहि शोधून काढले होते. तो रागावला का तिने वीरेश्वराचे नाव घेऊन त्याच्या डोक्यावर एकदोन थंड पाण्याच्या घागरी ओताव्या! या औषधाने त्याचा राग तत्काळ शांत होई! दक्षिणेश्वरी एके दिवशी नरेंद्र म्हणाला, "धमकम करायला लागून इतर काही न होवो, ईश्वरकृपेने एवढे मात्र झाले की या दुष्ट क्रोधाला मात्र मी जिंकू शकलो!"

ल्हानपणापासून नरेंद्राला ध्यान करणें फार आवडे व त्यात तो केव्हाच तन्मय होऊन जाई निजावयाचे वेळेस रोज त्याला एक तेजोगोल दिसे व कोणीतरी तो गोल आपल्याकडे फेकीत आहे असा त्याला भास होई। तो गोळा जवळजवळ येत अगदी जवळ आला, म्हणजे आपण त्यात बुडून जात आहो असें वाटून त्याच्या बाह्यसंज्ञेचा लोप होई! कित्येक दिवसपर्यंत, सर्वांनाच अशा रीतीने झोप लागत असावी, असें त्याला वाटत असे, परतु तसें तें नाही, हें त्याला पुढे समजलें

विद्यार्थीदशेंत असतानाच नरेंद्र ब्राह्मसमाजाचा अनुयायी झाला होता व उत्तरोत्तर धर्माकडे त्याचें अधिकाधिक लक्ष लागत चाललें होतें त्याने या सुमारास निरनिराळ्या धार्मिक ग्रथाचा अभ्यास सुरू केला व त्या योगें निरनिराळ्या मताच्या वादविवादाचा त्याला कटाळा येऊन, सत्य काय आहे तें जाणण्याची त्याची उत्कठा वाढत चालली नरेंद्राची एफ् ए ची परीक्षा झाल्यानतर विश्वनाथबाबूनी त्याच्या विवाहाचा बेत चालविला व रामचद्र दत्त वगैरे आप्त मडळीनीहि त्या बाबतीत नरेंद्राला आग्रह चालविला परतु विवाह करण्याचें नरेंद्राने साफ नाकारलें

धर्मप्रेरणेमुळेच नरेंद्र विवाहाला समत होत नाही, हें हळूहळू विश्वनाथबाबूच्या व रामचद्र दत्ताच्या लक्षात आलें व एक दिवस रामचद्र दत्त त्याला म्हणाले, "जर तुझ्या मनातून खरोखरच धर्मलाभ करून घ्यावयाचा असेल तर उगीच ब्राह्मसमाज वगैरे ठिकाणी भटकण्यात अर्थ नाही दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या आश्रयाला चल "

'जनरल असेंब्लीज इन्स्टिट्यूशन' मध्ये नरेंद्र त्या वेळी एफ् ए च्या वर्गात होता त्या सस्थेचे प्रिन्सिपाल हेस्टि या नावाचे एक विद्वान् गृहस्थ होते त्याची विद्वत्ता, अत्यत शुद्ध आचरण, शिष्यावरचें त्याचें प्रेम, या साऱ्या गुणाबद्दल नरेंद्राच्या मनात त्याच्याविषयी फार आदर असे सृष्टिशोभा पाहण्यात दग होऊन कधीकधी वर्डस्वर्थ कवीला भावसमाधि लागत असे, असें एक दिवस त्याच्या सागण्यात आल्यावरून विद्यार्थ्यांनी ह्या विषयाची अधिक माहिती देण्यास त्याना आग्रह केला त्यानीहि हा विषय शक्य तितका सुलभ करून विद्यार्थ्यांस सागितला व ते पुढे म्हणाले, "चित्ताची पवित्रता व एखाद्या विषया-

मध्ये मन एकाग्र होणें, याच्या योगानें ही अवस्था प्राप्त होत असते असे पुरुष फार क्वचित् दिसून येतात माझ्या पाहण्यात तरी दक्षिणेश्वरचे श्रीरामकृष्ण परमहंस हे एकटेच असे पुरुष आहेत तेथे जाऊन ही त्यांची अवस्था पाहिल्यास तुम्हाला या विषयाची बरीच माहिती होईल " हें ऐकल्यापासूनहि नरेंद्र दक्षिणेश्वरी जाण्याचा बेत करीतच होता

यापूर्वी एक दिवस नरेंद्राची व श्रीरामकृष्णाची अकल्पित रीतीनें भेट झाली होती कलकत्त्यातील सिमला विभागात राहणारे सुरेशचंद्र मित्र याना याच सुमारास श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनाचा लाभ घडला होता व प्रथम दर्शनाच्या दिवसापासूनच त्यांची श्रीरामकृष्णावर अतिशय भक्ति जडली होती ते वरचेवर दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास येत असत व कधींकधीं त्याना आपल्या घरी घेऊन जाऊन काही काळ त्यांच्या सहवासानंच व त्यांच्या उपदेशामृताचें पान करण्यात घालवीत एक दिवस श्रीरामकृष्ण त्यांच्या घरी आले असता त्याना काही पदें ऐकविण्याची त्याना इच्छा झाली तेथे असलेल्या मंडळीत गाणें कोणाला चांगलेसें येत नसल्यामुळे सुरेशने आपल्या घराजवळच असलेल्या विश्वनाथबाबूंच्या मुलाला (नरेंद्राला) गाणें म्हणण्यासाठी बोलावून आणलें व त्यानेंहि त्या दिवशी एक दोन गाणीं उत्तम रीतीनें म्हणून दाखविलीं अशा रीतीनें भगवान श्रीरामकृष्ण व त्यांचे मुख्य लीलासहाय्यक स्वामी विवेकानंद यांची प्रथम भेट झाली तो इसवी सन १८८० सालचा नोव्हेंबर महिना

त्या दिवशी नरेंद्राला पाहताच श्रीरामकृष्णाचें लक्ष त्याच्याकडे वेधलें त्यांनी सुरेंद्र व राम या दोघाना एकीकडे बोलावून त्याच्याबद्दल बरीच माहिती विचारली व एक दिवस त्याला दक्षिणेश्वरी घेऊन येण्यास सुरेशला सांगितलें नरेंद्राचें गाणें संपल्यावर श्रीरामकृष्ण स्वतः नरेंद्राजवळ गेले व त्याच्या अंगावरील सर्व लक्षणें नीट लक्षपूर्वक पाहून दोन-तीन गोष्टी त्याच्याबरोबर बोलून त्यालाहि लवकर एक दिवस दक्षिणेश्वरी येण्यास त्यांनी सांगितलें असो

रामचंद्र दत्तानी दक्षिणेश्वरी चलण्यास सांगताच नरेंद्र कबूल झाला व रामचंद्र, सुरेश, नरेंद्र व आणखी तीन चार मंडळी मिळून सर्वजण दक्षिणेश्वरी गेले

त्या दिवशी नरेंद्राला पाहून श्रीरामकृष्णाना काय वाटलें ते त्यानी एक दिवस सहज गोष्टी निघाल्यावरून आम्हाला सागितलें ते म्हणाले, "त्या दिवशी नरेंद्र (पश्चिमेच्या दाराकडे बोट करून) या दाराने खोलीत आला त्याचें आपल्या शरीराकडे बिलकुल लक्ष नव्हतें डोक्यावरचे केस, अगावरील कपडे यातसुद्धा इतराच्यासारखा ठाकठीकपणा नव्हता किंवा कोणत्याहि बाह्य वस्तूकडे त्याचें लक्ष नव्हतें त्याचें सारेंच निराळें होतें त्याच्या डोळ्यावरून असें दिसलें की, त्याचें मन कोणीतरी जबरदस्तीने अतर्मुख करून ठेविलें आहे हें सर्व पाहून असें वाटले की विषयी लोकाचे आगर, अशा या कलकत्त्यात, एवढा मोठा सत्वगुणी अधिकारी कुठून आला बुवा ?

"जमिनीवर सतरजी घातली होती, तिच्यावर बसायला सागितलें सतरजीच्या एका टोकाला एक गगेच्या पाण्याची घागर भरलेली होती, तिच्याजवळ तो बसला त्याच्याबरोबर त्या दिवशी त्याचे दोनचार स्नेहीहि आले होते परतु त्याचा स्वभाव अगदीच निराळा दिसला साधारण लोकाची जशी भोगाकडे दृष्टि असते, तशीच त्याची दिसली

"गाणें गायला सागितलें, तेव्हा समजलें की, त्याला बगाली गाणी दोनचारच येतात त्यातलेंच एखादें गायला सागितल्यावरून 'मन चल निज निकेतने' हें ब्राह्मसमाजाचें गाणें, त्याने अशा तन्मयतने म्हणून दाखविलें की, तें ऐकून मला भावावेश प्राप्त झाला गाणें झाल्यावर थोड्या वेळाने मडळी निघून गेली

"तो निघून गेल्यावर त्याची पुन्हा भेट व्हावी म्हणून चोवीस तास मन असें व्याकुळ झालेलें असें की सागता सोय नाही ! मधूनमधून तर अशा वेदना होत की, कोणीतरी काळजाला एखाद्या पिळचासारखें पिळून काढीत आहे की काय असें वाटे ! त्या वेदना सहन करवतनाशा झाल्या की, उठून झाउतलाकडे जावें —कारण तेथें कोणी येण्याची भीति नसे व तेथे लाजलज्जा गुडाळून ठेवून ' नरेंद्रा ! येरे ये तुझ्यावाचून प्राण जाऊ पाहतात ! ' असें ओरडत मोठ्याने गळा काढून रडत बसावे ! काही वेळ असे रडलें म्हणजे मग कुठे मन जरासें शात होई आणि हा प्रकार एक दोन दिवस नव्हे, एकसारखा सहा महिने चालला होता ! इथे आलेल्या पुष्कळ मुलाच्याबद्दल असें

होई! परंतु नरेंद्राच्या भेटीबद्दल जशी व्याकुळता लागली होती तिच्यापुढे इसगवद्दल म्हणजे काहीच नव्हे!"

श्रीरामकृष्णांनी ही जी हकीकत आम्हाला त्या दिवशी सांगितली ती संक्षेपाने सांगितली असावी, कारण याच भेटीसंबधाने स्वत नरेंद्र एक दिवस आम्हाला म्हणाला —

"गाणीं तर गायलों तें मपनाच श्रीरामकृष्ण लगबगीने उठून माझ्याजवळ आले आणि माझा हात धरून मला उत्तरेच्या बाजूच्या व्हराड्यात घेऊन गेले ते हिवाळ्याचे दिवस असल्यामुळे थंड वारा लागू नये म्हणून व्हराड्याच्या बाजूने पडदे लाविले होते त्या व्हराड्यात जाऊन खालीचें त्या बाजूचें दार लावलें, म्हणजे बाहेरील कोणालाहि आत काय चाललें आहे तें दिसून येत नसे त्या व्हराड्यात जाताच श्रीरामकृष्णांनी त्या बाजूचें खोलीचें दार लावून घेतलें, म्हणून वाटलें की, हे मला एकीकडे काहीतरी उपदेश करणार असावेत, परंतु साराच प्रकार विपरीत! माझे हात आपल्या हातात धरून, एकसारखे अश्रु गाळीत हुंदके देत एखाद्या अतिशय ओळखीच्या माणसाप्रमाणे मला प्रेमाने म्हणू लागले, 'इथे यायला इतके दिवस का लावायचे असतात? मी इथे तुझी किती उत्कठने वाट पाहत बसला आहें, याचा विचार सुद्धा करायचा नाही का? विषयी लोकांच्या भाकडकथा ऐकूनऐकून माझे कान जळून जाण्याच्या बेतात आले आहेत, मनातल्या गोष्टी सांगायला कोणी न मिळाल्यामुळे त्या आतल्याआत जिरून माझें पोट सुजलें आहे!'—वगैरे वगैरे किती किती बोलू लागले व रडू लागले! नाही वेळाने माझ्यापुढे हात जोडून उभे राहिले व म्हणू लागले, 'प्रभो! मला ठाऊक आहे की तू तो पुरातन नारायण ऋषि असून जीवाची दुर्गति निवारण करण्यासाठी पुन्हा शरीर धारण करून आला आहेस!'

"हा प्रकार पाहून मी अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन गेलो आणि मनात म्हणू लागलो 'मी इथे कोणाच्या दर्शनाला म्हणून आलो आणि इथे गाठ तर कोणाची पडली! याना तर उन्मादवायु झालेला दिसतो! नाहीतर विश्वनाथ दत्ताचा मुलगा मी, मला या गोष्टी हे कसे म्हणतात?' पण मी उघड काही न म्हणता चूप बसून, त्यांचें बोलणें ऐकत बसलों नंतर मला

तेथेच थांबावयास सांगून ते आपल्या खोलीत गेले व तेथून थोडीशी मिठाई आणून आपल्या हाताने मला भरवू लागले ! मी पुष्कळ म्हणालो की, 'ती आपण माझ्या हातात द्या, मी आपल्या सोबत्याबरोबर खाईन, ' पण ते काही-केल्या ऐकेचनात ते म्हणाले, 'ते खातील मग, तू अगोदर खा पाहू ? ' असें म्हणून त्यांनी दोनचार घास मला खायला लावलेच मग पुन्हा माझे हात धरून म्हणाले, 'तू असाच इथे आणखी एकदा, एकटाच, शक्य तितक्या लवकर येशील ना ? म्हण बघू 'येईन' म्हणून ! ' इतका आग्रह केल्यावर मी अर्थातच 'येईन' म्हटलें, व त्यांच्याबरोबर खोलीत परत येऊन, आपल्या स्नेह्यांबरोबर बसून राहिलो

"तिथे बसून त्यांच्याकडे नीट लक्ष देऊन पाहू लागलो व विचार करू लागलो त्यांचें बोलणें, दुसऱ्याशी वागणें वगैरे गोष्टींत तर उन्मादासारखें काही-एक दिसेना ! त्यांचा उपदेश ऐकून व भावसमाधि पाहून मनाला वाटलें की, खरोखरच ईश्वरासाठी यांनी सर्वस्वाचा त्याग केला असून, त्यांचें वागणें 'बोले तैसा चाले' अशा महात्म्यांच्या कोटींतलेंच आहे 'तुम्हाला मी जसें पाहतो व तुमच्याशी गप्पागोष्टी करतो, तसेंच ईश्वरालाहि पाहता येतें, त्याच्याशी गप्पागोष्टी करता येतात, परंतु असें करायची इच्छाच कोणाला असते ? लोक स्त्रीपुत्रांच्या शोकानें घागरघागर अश्रु ढाळतात, इच्छिलेली वस्तु मिळाली नाही अथवा संपत्तीचा नाश झाला, तर रडूनरडून डोळे सुजव-तात, पण ईश्वराची प्राप्ति झाली नाही, म्हणून असा शोक कितीसे करतात बरें ? 'देवा, दर्शन दे ! ' म्हणून जर कोणी खरोखरच व्याकुळ होऊन त्याचा धावा करील, तर ईश्वर त्याला दर्शन देईल्च देईल,' या गोष्टी त्यांच्या तोंडून ऐकून, मनाला वाटलें की, इतरांच्यासारखे हे उगीच काहीतरी वायफट गप्पा मारीत नसून, ईश्वराची अत्यंत व्याकुळतेने प्रार्थना करून व त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन घेऊनच, या गोष्टी हे इतरांस सांगत आहेत परंतु इतक्यात त्यांचें तें मघाचें उन्मादासारखें आचरण आठवून या आत्ताच्या उपदेशाशी त्याचा कसा मेळ जमावा, हें कळेना बराच विचार करून, अखेरीस असें ठरविलें की हे अर्धोन्माद असावेत ! परंतु मनाने असें नुसतें ठरवून काय उपयोग ? ईश्वरासाठी त्यांनी केलेला त्याग, त्यांची अपूर्व तपस्या वगैरे गोष्टी एकदम मनापुढे उभ्या

राहून, त्याचा अवोन्माद मनाला पटेना कारण ईश्वरासाठी असा त्याग केलेल्या किनीशा व्यक्ति आपल्या पाहण्यात येनात ? असा विचार येऊन मन गोंधळून गेलें, पण अखेरीम—'हे कोणीहि का असेनात, हे अत्यन पवित्र आणि त्यागी असल्यामुळे मान देण्याम सर्वथैव योग्य आहेत—' असा विचार करून, त्याच्या चरणावर मस्तक ठेवून, मी त्या दिवशीं त्याचा निरोप घेतला "

या गोष्टीस सुमारे एक महिना लोटला कॉलेजातील अभ्यास, ध्यान, गायन शिक्षण, आखाड्यातील मेहनत, ब्राह्मसमाजातील उपासना वगैरे गोष्टीत गढून गेल्यामुळे, या महिन्यात नरेंद्राला दक्षिणेश्वरी जाण्याला फुरसत मिळाली नाही तरीहि, एकटा येण्याचें श्रीरामकृष्णाना वचन दिलें असल्यामुळे, त्याच्या लक्षातून ती गोष्ट गेली नव्हती म्हणून वेळात वेळ काढून तो एक दिवस पायींच दक्षिणेश्वरी गेला या दिवसाचीहि हकीकत त्यानी एकदा आम्हाला सांगितली ते म्हणाले —

"दक्षिणेश्वराला जाण्याम त्या दिवशी मी पायींच निघालो मागे फक्त एकदा तेथे गेलो होतो व तोंहि गाडीतून म्हणून दक्षिणेश्वर इतकें दूर असल अशी माझी मुळींच कल्पना नव्हती किती चालून गेलो तरी वाटच सपेना शेवटी तेथे एकदाचा जाऊन पोहोंचलो व तडक श्रीरामकृष्णाच्या खोलीत गेलो ते आपल्या छोट्या पलगडीवर एकटेच विचारमग्न होऊन बसलेले होते जवळपास कोणीहि नव्हतें मला पाहताच मोठ्या आनदानें त्यानी मला जवळ बोलावलें व आपल्या पलगडीवरच एका बाजूला बसविलें थोड्याच वेळात मला दिसून आलें की, त्याना भावावेश प्राप्त झाला असून तोंडाने अस्पष्ट स्वराने काहीतरी पुटपुटत, माझ्याकडे टक लावून पाहत, हळूहळू माझ्याच बाजूला सरकत येत आहेत ! त्याबरोबर मला वाटलें की, आता पुन्हा त्या दिवशीसारखा काहीतरी प्रकार होणार ! हें मनात येतें न येतें इतक्यात मजजवळ येऊन, त्यानी आपला उजवा पाय माझ्या अगावर ठेवला ! त्याबरोबर काय चमत्कार सागावा ? असें दिसू लागलें की, ती खोली आणि तिच्यातील सर्व वस्तु मोठ्या वेगान गिरवयास लागून, कोठतरी अतर्धान पावत आहेत व सारें विश्व व त्याबरोबर माझा अहकारहि एका सर्व-

आसी महाशून्यामध्यें विलीन होण्यासाठी मोठ्या झपाट्याने चालला आहे ! हा प्रकार पाहून माझी पाचावर धारण बसली, असें वाटलें की, 'मीपणाचा नाश म्हणजेच तर मरण, मग मरणाला आता काय बाकी राहिली आहे?' त्यासरशी धीर सुटून मी एकदम ओरडलो, 'अहो ! तुम्ही मला काय करीत आहा ? मला आईबाप आहेत अजून !' हें ऐकून ते खदखदा हसू लागले व हातानी माझें वक्ष स्थळ चोळीतचोळीत म्हणू लागले, 'तर मग आत्ता राहू दे एकदमच व्हायला नको, हळूहळू होईल !' आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की, या त्याच्या स्पर्शानें तो सारा अद्‌भुत देखावा नाहीसा झाला व मी पहिल्यासारखा देहभानावर आलो

"पुन्हा मनामध्यें खळबळ उडाली ! हा मनुष्य आहे तरी कोण ? आणि याने हा केलेला प्रयोग हिप्नॉटिझमचा आहे असें म्हणायचें की काय ? पण ही गोष्टहि मनाला पटेना ज्याचें मन दुर्बल आहे अशा माणसावरच तो चालतो असें मी वाचलें होतें आणि मला तर असा अभिमान असे की, आपली इच्छाशक्ति फार प्रबल आहे मग याला काय म्हणावें? व एखाद्याच्या मनाला नुसत्या इच्छेनें चिखलाच्या गोळ्यासारखा वाटेल तसा आकार देणाऱ्या या माणसाला अर्धोन्माद तरी कसे म्हणावें ? बरें, न म्हणावें तर पहिल्या दिवशीचें याचें आचरण अर्धोन्मादासारखें नव्हतें तर कशासारखें होतें ? असे कितीतरी विचार येऊन त्यानी मनात काहूर माजविलें

"त्या दिवशीहि त्यानी माझे फार लाड केले व आपल्या नेहमीच्या परिचयातील माणसासारखें माझ्याशी वर्तन केलें त्याच्या या प्रेमपूर्ण व्यवहाराचाहि मला काही उलगडा होईना त्याचा तो सारा दिवस माझ्याशी बोलण्यात, मला खायला घालण्यात व तऱ्हेतऱ्हेचे लाड करण्यात गेला मग सध्याकाळ झालीशी पाहून मी त्याची परवानगी मागितली मी निघालो असें पाहून तें खिन्न मुद्रेनें माझ्याकडे पाहून म्हणाले, 'पुन्हा लौकर येशीलना पण इथे ? म्हण 'येईन' म्हणून !' अर्थानच त्या दिवशीहि पुन्हा लौकरच येण्याचें आश्वासन देऊन, मी त्याच्या पायावर डोकें ठेवून परत घरी आलो "

यानंतर सुमारे आठ-दहा दिवसांनी, नरेंद्र पुन्हा दक्षिणेश्वरी गेला. श्रीरामकृष्णाच्या इच्छाशक्तीचा प्रभाव आपल्या मनावर होऊ द्यावयाचा नाही, असा जणु त्याने आपल्याशी निश्चय करून ठेवला होता. या दिवशीची हकीगत, श्रीरामकृष्ण व नरेंद्र या दोघांच्याहि तोंडून आम्हाला पुढे ऐकावयास सापडली.

त्या दिवशी दक्षिणेश्वरी बरीच गर्दी असल्यामुळे म्हणा अगर दुसऱ्या काही कारणाने म्हणा, श्रीरामकृष्णांनी नरेंद्राला, जवळच असलेल्या यदु मल्लिकाच्या बगीच्यांत आपल्याबरोबर फिरावयास चलण्यास सांगितलें. यदुनाथ मल्लिक व त्याची आई या दोघांचीहि श्रीरामकृष्णांवर फार भक्ति असे व आपल्या पश्चातसुद्धा श्रीरामकृष्ण तेथे आल्यास गंगेच्या बाजूचा दिवाणखाना त्यांना बसावयास उघडून देत जावा, अशी त्यांची आपल्या नोकरास ताकीद असे. श्रीरामकृष्ण व नरेंद्र बगीच्यांत काही वेळ हिंडून त्या दिवाणखान्यात जाऊन बसले व थोड्याच वेळात श्रीरामकृष्णांना समाधि लागली. नरेंद्र त्यांच्या जवळच बसून त्यांची ती समाधि-अवस्था पाहण्यात दंग होऊन गेला होता. इतक्यात श्रीरामकृष्ण एकदम त्याच्याजवळ आले व त्यांनी त्याला मागच्यासारखा पुन्हा स्पर्श केला! नरेंद्र आज खूप सावधगिरीने बसला होता, तरीसुद्धा त्या शक्तिपूर्ण स्पर्शाने त्याची बाह्यसंज्ञा तत्काळ नष्ट झाली. त्या स्थितीत काही वेळ गेल्यानंतर जेव्हा तो पुन्हा देहभानावर आला तेव्हा त्याने पाहिलें की, श्रीरामकृष्ण आपल्या वक्ष स्थळावर हात फिरवीत आहेत व आपण देहभानावर येत आहो असें पाहून गालातल्या गालांत हसत आहेत!

बाह्यमनाचा लोप झाल्यावर, त्या दिवशी नरेंद्राला काय काय अनुभव आला यासंबंधाने त्याच्या तोंडून आम्ही काहीच ऐकलें नाही. आम्हाला वाटे की, विशेष रहस्याच्या गोष्टी असल्यामुळे नरेंद्र त्या दुसऱ्याला सांगत नसावा. परंतु एक दिवस सहज बोलता बोलता श्रीरामकृष्णांना त्या दिवसाची हकीकत आम्हाला सांगितली, तिच्यावरून असें दिसून आलें की, ते अनुभव नरेंद्राला स्मरण नसावेत यात काही आश्चर्य नाही. श्रीरामकृष्ण म्हणत —

'बाह्यसंज्ञेचा लोप झाल्यावर, त्या दिवशी नरेंद्राला कित्येक गोष्टी विचारल्या—तू कोण, कोठून आलास, कशासाठी आला आहेस—(जन्म घेतला

आहेस), इथे (पृथ्वीवर) किती दिवस राहणार आहेस,—वगैरे. आणि त्यानेहि अंतर्मुख होऊन, त्या प्रश्नाची उत्तरें दिली त्याच्यासंबधाने मी जें काय पाहिलें होतें, त्याचा त्याच्या उत्तराशी ठीकताळा जमला त्या साऱ्या गोष्टी सांगण्याला निषेध आहे त्याच्या सांगण्यावरून एवढी गोष्ट मात्र मला कळून आली की, ज्या दिवशी आपण कोण याचें त्याला स्मरण होईल, त्या दिवशी मग तो इहलोकी राहणार नाही योगमार्गानें तत्काल शरीराचा त्याग करील ! नरेंद्र ध्यानसिद्ध महापुरुष आहे ! "

नरेंद्रनाथासंबधी श्रीरामकृष्णाना जी जी दर्शनें झाली त्यापैकी काहीकाही ते एखादे वेळी आम्हास सांगत ते म्हणत, " नरेंद्रासारखा अधिकारी पुरुष या युगात पृथ्वीवर आजपर्यंत कधीहि झाला नाही ! " " नरेंद्र पुरुष,—मी प्रकृति " "नरेंद्र माझी सासुरवाडी " कधीकधी म्हणत " नरेंद्र अखंडाच्या राज्यातील माणूस, अखंडाच्या राज्यात, जेथे देव, देवी वगैरे कोणीहि ब्रह्मापासून आपापलें पृथगस्तित्व राखू शकले नाहीत, तेथे केवळ सात ऋषि मात्र ध्यानस्थ बसलेले मी पाहिलें नरेंद्र त्याच्यापैकीच एकाचा अंशावतार जगत्पालक नारायणाने, नर व नारायण या दोन ऋषींच्या रूपाने जगताच्या कल्याणासाठी तपश्चर्या केली, त्यापैकी एका ऋषीचाच नरेंद्र अवतार आहे " कधी म्हणत " शुकदेवासारखीच, नरेंद्राला माया स्पर्श करू शकत नाही ! " यापैकीच एका अद्भुत दर्शनाचें त्यानी एक दिवस वर्णन केले ते म्हणाले —

" एक दिवस मन समाधि स्थितीत ज्योतिर्मय मार्गानें उच्च उच्च स्थानी चढत होतें चंद्र सूर्य, तारका यानी मंडित असें स्थूल जगत् सहज ओलांडून त्याने सूक्ष्म भावजगतात प्रवेश केला त्यातील उच्च उच्चतर भावभूमिकामधून जात असता, मला रस्त्याच्या दोहों बाजूस देवताच्या नानाप्रकारच्या भावघन विचित्र मूर्ति आढळून आल्या हळूहळू या भावजगताच्या चरम सीमेपाशी येऊन ठेपलो तेथे असं दिसलें की एका ज्योतिर्मय पडद्याने खंड व अखंड हे प्रदेश विभागले गेले आहेत ह्या पडद्यापलीकडील अखंडाच्या राज्यातहि प्रवेश केला, पण पाहतो तो त्या ठिकाणी देहधारी असें कोणीहि दिसून येईना ! दिव्य देहधारी देवदेवतासुद्धा येथे प्रवेश करण्यास न धजता, येथून कितीतरी खालच्या प्रदेशात आपापले अधिकार गाजवीत आहेत ! परंतु

थोड्याच वेळात, ज्योतिर्मय दिव्य देहधारी सात ऋषि तेथे समाधिमग्न होऊन बसलेले दिसले. ज्ञान, पुण्य, त्याग, प्रेम यामध्ये ते मानवापेक्षाचमे काय, पण देवदेवतापेक्षाहि श्रेष्ठ होते त्याच्याकडे आश्चर्यचकित होऊन पाहत, त्याच्या थोरपणाचा विचार करीत होतो, इतक्यात, समोरच असलेल्या अखंडाच्या राज्यातील ज्योतिर्मंडळापैकी एक अंश घनीभूत होऊन, त्यापासून एक दिव्य बालक निर्माण झाले ! ते दिव्य बालक रांगत रांगत त्या ऋषींपैकी एकाजवळ गेले व आपल्या कोमल हातांनी त्याच्या गळ्याला मिठी मारून आपल्या अमृतमयी वाणीने हाका मारीत, त्यांना समाधीतून उठविण्याचा प्रयत्न करू लागले ! *थोड्याच वेळात त्या ऋषींची समाधि सुटली व आपल्या अर्धो-*न्मीलित नेत्रांनी ते त्याचकडे पाहू लागले त्या वेळच्या त्याच्या चर्येवरून असे वाटले की, हे बालक म्हणजे त्यांचा अगदी जीव की प्राण असावे ! ऋषींची समाधि उतरलेली पाहून, त्या बालकाला अत्यंत आनंद झाला व ते म्हणाले, "मी निघालो आहे, तुम्हाला माझ्याबरोबर आले पाहिजे " ऋषींनी यावर काही एक उत्तर न देता, मानेने नुसता रुकार दिला व त्या बालकाकडे प्रेमपूर्ण नयनांनी पाहत पाहत ते पुन्हा समाधिमग्न झाले आणि काय चमत्कार ! त्याच्या शरीरमनाचा एक अंश उज्ज्वल ज्योतीच्या आकाराने विलोम मार्गाने पृथ्वीवर उतरत असलेला मला दिसू लागला ! नरेंद्राला पाहताक्षणी मी ओळखले की हाच तो ऋषि ! " असो

श्रीरामकृष्णाच्या अलौकिक शक्तिप्रभावाने नरेंद्राचे अशा रीतीने पुन्हा एकवार भावांतर झाल्यामुळे तो अत्यंत चकित होऊन गेला त्याच्या प्रचंड दैवी शक्तीपुढे आपली बुद्धि व शक्ति किती अल्प आहे याचा त्याला प्रत्यक्ष अनुभव आला ते अर्धोन्माद आहेत अशी जी त्याची कल्पना होती, ती पार कोठच्या कोठे नाहीशी झाली व इच्छामात्रेकरून वाटेल त्याचे मन फिरवून, ते उच्च मार्गाकडे सहज लीलेने वळविणारा हा मनुष्य सामान्य नसून, कोणी तरी दैवी शक्तिसंपन्न, असामान्य योग्यतेचा महापुरुष असला पाहिजे, अशी त्याची बालंबाल खात्री होऊन गेली ! आणि आपल्यावर या महापुरुषाचे केवढे प्रेम आहे हे आठवून, त्याला स्वतःची धन्यता वाटू लागली !

श्रीरामकृष्णाच्या असामान्य दैवी शक्तीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यामुळे नरेंद्राच्या मनात हळूहळू त्यांच्याविषयी पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊ लागली तरीपण त्याचा स्वभाव अभिमानी व चिकित्सक असल्यामुळे श्रीरामकृष्णाची प्रत्येक गोष्ट नीट परीक्षा करून मगच ग्रहण करावयाची, असा त्याने आपल्या मनाशी निश्चय केला श्रीरामकृष्णाच्या परिचयाचा त्याच्या मनावर जो तावडतोब परिणाम झाला तो त्यागाच्या बाबतीत होय 'त्यागावाचून ईश्वरप्राप्ति व्हावयाची नाही,' या गोष्टीवर लहानपणापासूनच नरेंद्राचा विश्वास असे आणि श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनापासून हा विश्वास झपाट्याने वाढत चालला

नरेंद्राला पाहिल्यापासून, श्रीरामकृष्णाना तर त्याचे किती वेड लागलें होतें, याची वाचकाना थोडीशी कल्पना आलीच असेल नरेंद्र जेव्हा, पहिल्यानेच त्यांच्या दर्शनास एकटा गेला, तेव्हा त्याला समाधि लावून, ब्रह्मज्ञपदवीवर एकदम आरूढ करण्याचा त्यानी बेत ठरविला होता, यात सशय नाही कारण त्यानतर चार वर्षांनी जेव्हा नरेंद्राने श्रीरामकृष्णाच्या चरणी आपल्याला सर्वस्वी वाहून घेतलें व निर्विकल्प समाधीसाठी त्याना एकसारखा आग्रह चालविला, तेव्हा अनेक वेळा त्या दिवसांची आठवण देऊन श्रीरामकृष्ण आम्हा सर्वांच्यादेखत त्याला म्हणत, "का ? तू तर त्या दिवशी म्हणालास की, मला आईबाप आहेत आणि मला त्यांची सेवाचाकरी करायला हवी म्हणून !" एखाद्या वेळी विनोदाने असेंहि म्हणत, "हें बघ, एकजण मेल्यावर भूत होऊन बसला. पुष्कळ दिवसपर्यंत एकटेएकटे राहिल्यामुळे त्याला करमेनासे झालें आणि तो आपल्याला कोणीतरी जोडीदार शोधू लागला एखादा मनुष्य मेल्याची त्याला बातमी लागताच, आता आपल्याला सोबती मिळणार, या विचाराने त्याला मोठा आनद व्हावा व मोठ्या उत्कठेने तिकडे धावत जावें पण काय ? जिथे जावें तिथे असें झालेलें असें की, तो मेलेला मनुष्य, गगाजलाच्या स्पर्शाने अथवा दुसऱ्या काही उपायाने उद्धरून गेलेला असावा ! हें पाहून त्या बिचाऱ्याने निराश होऊन आपल्या कपाळावर हात मारून घ्यावा व पुन्हा पहिल्यासारखे एकटेएकटे राहू लागावें ! अशा रीतीने त्या बिचाऱ्याला सोबती कधीच मिळाला नाही ! त्या भुतासारखीच माझीहि दशा झाली ! तुला पाहून वाटलें होतें की, या वेळी मात्र आपल्याला सोबती खास मिळणार पण काय ? तू सुद्धा

प्रथम भेटीपासूनच नरेंद्राचें श्रीरामकृष्णाना जें वेड लागलें होतें, त्याची पूर्णपणें कल्पना करून देणें फार कठीण आहे मसारी माणसे ज्या कारणानी परस्परावर प्रेम करतात, त्यातील एकमुद्धा कारण विद्यमान नसताना, नरेंद्राच्या भेटीसाठी त्याचा जीव जसा कासावीस होत असे व त्याची भेट झाली असता, त्याच्या आनदाला जसें भरतें येई, तशी एखाद्याची अवस्था झालेली आमच्या तरी कधीहि पाहण्यात नाही निष्कारण एखाद्याचें दुसऱ्यावर इतकें प्रेम असू शकतें, याची आम्हाला कधीहि कल्पना नव्हती श्रीरामकृष्णाना नरेंद्राच्या भेटीची कशी तळमळ लागत असे, याची कल्पना खालील एकदोन गोष्टीवरून येईल

नरेंद्राच्या प्रथम भेटीनतर थोड्याच दिवसात, स्वामी प्रेमानदाना श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनाचा प्रथमच लाभ झाला नरेंद्र सात आठ दिवसात दक्षिणेश्वरी न आल्यामुळे श्रीरामकृष्णाची कशी अवस्था झाली होती, याबद्दलची खालील हकीकत, सद्गदित होऊन त्यानी कितीदा तरी आमचेजवळ सागावी. ते म्हणत, "स्वामी ब्रह्मानदाच्या बरोबर आम्ही काही मडळी एक दिवस दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास गेलो होतो त्याच्या खोलीत जाऊन पाहतो तो, ते श्रीकालीमदिरात देवीच्या दर्शनास गेले होते आम्हाला तेथेच बसावयास सागून ब्रह्मानद त्याना आणण्यासाठी मदिराकडे गेले थोड्याच वेळाने ते त्याना धरून घरून—'इथे पायरी आहे, जपून उतरावें,' 'इथे पायरी आहे, जपून चढावें' असें म्हणत, त्याना खोलीकडे घेऊन येताना दिसले! भावावेशात श्रीरामकृष्णाना बाह्यसज्ञा मुळीच राहत नाही असें आमच्या ऐकण्यात होतें, म्हणून त्याना अशा स्थितीत पाहून, ते भावावेशात असावे असें आम्ही ओळखलें अशा रीतीने खोलीत येऊन ते आपल्या छोट्या पलगडीवर बसले व थोड्याच वेळात चागले देहभानावर आले आम्ही त्याच्या दृष्टीस पडताच, त्यानी मोठ्या प्रेमाने आम्हाला कुशलप्रश्न केले व मला जवळ बोलावून माझ्या हात, पाय, तोंड इत्यादि अवयवाची ते लक्षपूर्वक तपासणी करू लागले मग माझा तळहात आपल्या तळहातावर पालथा ठेवून घेऊन, हात मैल सोडावयास सागून, त्यानी माझ्या हाताचें वजन बघितलें व म्हणाले, "ठीक!' अशा वजनात त्याना काय समजलें हें त्याचें त्यानाच ठाऊक नतर

आमच्याच बरोबर आलेल्या रामदयाळबाबूंना त्यांनी नरेंद्राचें कुशल विचारलें व त्याची प्रकृति ठीक आहे असें ऐकून ते म्हणाले, 'आज सात आठ दिवस होऊन गेले, तो इथें आला नाही. त्याला भेटायची फार इच्छा आहे. एक दिवस त्याला इथें यायला सांग.'

"नंतर ते बराच वेळपर्यंत नानाप्रकारच्या धार्मिक विषयावर आमच्याशीं बोलत बसले. सुमारें दहा वाजता आम्ही फराळ केला व त्यांच्या खोलीच्या उत्तरेस असलेल्या व्हरांड्यात जाऊन निजलो. स्वामी ब्रह्मानंद श्रीरामकृष्णांच्या खोलीतच निजले. आम्हाला निजून एखादा तास झाला असेल नसेल इतक्यात, पाहतो तों, श्रीरामकृष्ण आपलें धोतर काखोटीला मारून आपल्या खोलीतून बाहेर येत आहेत! जवळ येऊन ते रामदयाळबाबूंच्या उशाशी बसले व त्याला हाक मारून म्हणाले, 'काय रे? झोप लागली का?' आम्ही दोघेहि गडबडून एकदम उठून बसलो व म्हणालो, 'नाही महाराज अजून!' हें ऐकून ते म्हणाले, 'काय सांगू? नरेंद्राच्या भेटीसाठी प्राण कासावीस होत आहेत. त्याला इकडे एकदा येऊन जायला सांग. सांगशील ना? नरेंद्र शुद्धसत्वगुणी, साक्षात् नारायण! मधूनमधून त्याला भेटल्याशिवाय मी जिवंत राहाणार नाही!' रामदयाळबाबूंना श्रीरामकृष्णाचें नरेंद्रावर केवढें प्रेम आहे हें माहीत होतें. म्हणून त्यांचें बोलणें ऐकताच 'महाराज, काही काळजी करू नका. पहाट होताच मी त्याच्याकडे जाऊन त्याला इकडे यायला सांगतो,' वगैरे सांगून त्यांचें सांत्वन करण्याचा त्यांनी पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु त्या रात्री श्रीरामकृष्णांची तळमळ काही केल्या नाहीशी होईना! आपल्या बरोबर आपण दुसऱ्याचीहि झोपमोड करीत आहो, हें लक्षात येऊन ते उठून खोलीत जात, परंतु थोड्याच वेळात पुन्हा आमच्यापाशी येऊन, नरेंद्राचें गुणवर्णन करीत व त्याच्या भेटीसाठी प्राण कसा कासावीस होत आहे, तें मोठ्या केविलवाण्या मुद्रेनें सांगू लागत! साऱ्या रात्रभर हा प्रकार चालला होता! त्यांचें तें नरेंद्रावरील अगाध प्रेम पाहून आमची अंतःकरणें सद्गदित झाली व यांना अशा तळमळीत पाडणाऱ्या नरेंद्राचें मन किती कठोर असलें पाहिजे, असेंहि वाटल्यावाचून राहिलें नाही. पहाट झाल्यावर

श्रीरामकृष्णाचा निरोप घेऊन व श्रीजगदंबेला प्रणाम करून आम्ही कलकत्त्यास परत आलो "

तसेंच आणखी एकदा, वैकुठनाथ सन्याल श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास दक्षिणेश्वरी गेले होते त्या वेळीहि नरेंद्र बरेच दिवसात आला नसल्यामुळे श्रीरामकृष्ण आनदात नव्हते वैकुठनाथ म्हणत, " त्या दिवशी त्याच्या साऱ्या नरेंद्राविषयी गोष्टी चालल्या होत्या ते मला हाक मारून म्हणाले, 'हें बघ, नरेंद्र शुद्धसत्वगुणी तो अखडाच्या राज्यातील चौघापैकी एक आहे व सप्तर्षीपैकी एक आहे त्याच्या गुणाना अत नाही ! ' बोलतावोलता नरेंद्राच्या भेटीची तळमळ सहन न होऊन, ते एखाद्या मुलासारखे रडू लागले ! थोडया वेळाने त्यानी आपला शोक कमाबसा आवरला व ही मडळी आपल्याला काय म्हणतील असें वाटून ते आपल्या खोलीच्या उत्तरेच्या व्हराडयात लगबगीने निघून गेले पण तेथे तरी काय ? 'आई ग ! त्याला भेटल्यावाचून माझ्याने राहवत नाही ! ' असें म्हणून मोठमोठ्याने रडत असलेले आम्ही त्याना ऐकलें ! ! काही वेळाने आपलें रडें आवरून ते खोलीत येऊन आमच्याजवळ बसले व दीनवाण्या मुद्रेने म्हणू लागले, " इतका रडलो, पण नरेंद्र अजून काही आला नाही, त्याच्या भेटीसाठी प्राण कासावीस झाले आहेत आणि काळीज जसें पिळून निघत आहे ! पण त्याला काही आहे का याचे ? " असें म्हणतम्हणत, अस्थिर होऊन ते पुन्हा तथून उठून बाहेर गेले काही वेळाने फिरून आत येऊन म्हणू लागले, 'मी म्हातारा माणूस, आणि त्याच्यासाठी असा वेडा झालेला पाहून लोक तरी काय म्हणतील बरें ? तुम्ही सारी आपली माणसें, तुमच्यापाशी काही लज्जा वाटत नाही, पण दुसऱ्या एखाद्याने पाहिले, तर त्याला काय बरें वाटेल ? पण मी तरी काय करू ? काही केल्या जिवाची तळमळ म्हणून शात होत नाही ! ' हे त्याचें नरेंद्रावरील अलौकिक प्रेम पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालो व त्याची समजूत घालण्याच्या इरादाने त्याना म्हणालो, " खरेंच महाराज, नरेंद्राने आपला मोठा अपराध केला आहे, त्याची भेट न झाल्यास आपल्याला फार कष्ट होतात, असें ठाऊक असूनसुद्धा तो इकडे येत नाही याला काय म्हणावें ? ' असो यानतर आणखी एक दिवस आम्ही दक्षिणेश्वरी गेलो होतो त्या दिवशी तेथे त्याच्या जन्म-

दिवसानिमित्त उत्सव होता भक्तमण्डळीनीं त्या दिवशीं त्याना नूतन वस्त्र नेसविलें होतें व त्याच्या अंगास चंदनाची उटी लावून, सुंदर-सुंदर फुलांच्या माळा घातल्या होत्या त्याच्या खोलीच्या पूर्वेकडील व्हराड्यात संकीर्तन चाललें होतें व श्रीरामकृष्ण आपल्या भक्तमंडळीसह तें ऐकत बसले होते परंतु आजच्या आनंदाच्या प्रसंगी नरेंद्र आला नसल्यामुळे श्रीरामकृष्णाचा थोडा विरस झालेला दिसत होता त्याच्या वाटेकडे त्याचे डोळे एकसारखे लागले होते व मधूनमधून निराशेने 'आज अजून नरेंद्र आला नाही !' असें आमच्याकडे पाहून ते म्हणत होते दोन प्रहरच्या सुमारास नरेंद्र एकदाचा आला व त्याच्या पायावर मस्तक ठेवून *त्याच्याजवळ बसला तो येताक्षणीच श्रीरामकृष्णाच्या आनंदाला जणु भरतें* आलें व एकदम उठून नरेंद्राच्या खांद्यावर बसून ते गंभीर समाधिनिमग्न झाले !! समाधि उतरल्यावर नरेंद्राशींच त्याच्या गप्पागोष्टी सुरू झाल्या आणि त्याला काहीतरी खाऊ घालण्याच्याच व्यवस्थेंत ते निमग्न झाले ! त्या दिवशीं मग कीर्तन वगैरे तसेंच राहिलें !'

वरील वर्णनावरून श्रीरामकृष्णाचें नरेंद्रावर किती विलक्षण प्रेम असे याची थोडीशी तरी कल्पना येईल नरेंद्राला श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सहवासाचा लाभ पाच वर्षे घडला दर आठवड्यास तो दक्षिणेश्वरी जाऊन श्रीरामकृष्णाचें दर्शन घेई व मधूनमधून दोन-दोन तीन-तीन दिवस तेथ राहीहि श्रीरामकृष्णाच्या अद्भुत शक्तींची प्रत्यक्ष माहिती त्याला पहिल्या एक दोन भेटीमध्ये झाली होती व अशा असाधारण शक्तिसंपन्न महापुरुषाचें आपल्यावर केवढें अपार प्रेम आहे याची जाणीव सदोदित त्याच्या मनांत जागृत राहून, त्याच्याकडे गेल्यावाचून त्याला राहवतच नसे एखाद्या आठवड्यास जर त्याचें जाणें झालें नाही, तर श्रीरामकृष्णानाहि चैन पडत नसे व ते त्याला मुद्दाम निरोप पाठवून बोलावून आणीत व इतकेंहि करून त्याचें येणें झालें नाही, तर स्वतः कलकत्त्यास जाऊन त्याची भेट घेत !! पहिल्या दोन वर्षांत, दर आठवड्यास त्याच्या दर्शनास जाण्याचें नरेंद्राचें बहुतेक चुकलें नाही, परंतु बी. ए. ची परीक्षा झाल्यानंतर त्याचे वडील अकस्मात् मृत्यु पावले व संसाराचा सर्व भार त्याच्याच अंगावर पडला, यामुळे काही दिवसपर्यंत त्याचें

दक्षिणेश्वरी नियमित रीतीने जाणें होत नसे परंतु श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगाने आजारी पडल्यापासून मात्र तो त्यांच्या सेवेसाठी सदैव त्यांच्याजवळच राहू लागला

नरेंद्र हा उच्च दर्जाचा आध्यात्मिक अधिकारी असल्याचे योगदृष्टीने जाणल्यापासून, त्याला पुढील महत्त्वाच्या कार्यासाठी कशा रीतीने तयार करावयाचा, हें त्यांनी स्वत शी ठरवून ठेवलें व त्याला आपल्या दिव्य शक्तीची ओळख पटवून देऊन व त्याला आपल्या अपार प्रेमाने पूर्णपणें जखडून टाकून, त्याला त्यांनी सर्वथैव आपलासा केला व मग नाना तऱ्हांनी शिक्षण देऊन त्याच्या सर्व शका व सशय यांचें निरसन केलें व त्याचें शिक्षण पूर्ण झाल्यावर धर्मसंस्थापनेचें कार्य कशा रीतीने करावयाचें याविषयी नीट उपदेश करून, शेवटी आपल्या सर्व भक्तमडळीचा भार त्याचेवर टाकून ते निश्चित झाले

या पाच वर्षांच्या दीर्घ काळात या अलौकिक गुरुशिष्यांना एकमेकांच्या सहवासात जो आनद झाला असेल, त्याचे परस्परांशी जे सुखसवाद झाले असतील, ईश्वरीय कथावर्णनात जे बहारीचे प्रसग आले असतील, त्या सर्वांचें यथायोग्य वर्णन करणें, केवळ अशक्य आहे नरेंद्राचा स्वभाव अत्यत चिकित्सक. अमुक एकजण सागतो, म्हणून अमुक गोष्ट खरी, असें कधीहि न मानणारा तो! व गुरुहि असे खबीर की, "मी सागतो म्हणून एखाद्या गोष्टीवर विश्वास ठेवू नको, तुला स्वत ला अनुभव आला तरच ठेव " असें वारवार निक्षून सागून शिष्याकडून स्वत ची हवी तशी परीक्षा करून घेण्यास नेहमी तयार! अशी जोडी एके ठिकाणी आल्यामुळे, या दोघांच्या सहवासातून, नवीन नवीन आध्यात्मिक विचारांचें अमृत बाहेर निघावे व त्याच्या पानाने सर्व जगताची आध्यात्मिक तृषा शात व्हावी यात आश्चर्य तें काय? श्रीरामकृष्णांच्या सहवासात नरेंद्राची आध्यात्मिक उन्नति क्रमश कशी होत गेली, याचें सिंहावलोकन मात्र येथे करणें शक्य आहे व पुढील प्रकरणात हेंच करण्याचें योजलें आहे

---

१९. श्रीरामकृष्ण व नरेंद्रनाथ

"नरेंद्र इंद्रियसुख, संसार वगैरे कशांतहि लिप्त नाही"
मी म्हणालो—"आई, याला मायेने बद्ध करून ठेव,
नाहीतर समाधिमग्न होऊन हा देहत्याग करील"
"नरेंद्रासारखा आधार (अधिकारी पुरुष) कलियुगांत
आजपर्यंत झाला नाही ! !"

—श्रीरामकृष्ण

कॉलेजांत असतांना, धार्मिक सत्यान्वेषणाची तळमळ लागल्यामुळे, नरेंद्राचें बाह्य आचरण इतकें बेफिकीरीचें असे की, पुष्कळांची त्याच्या संबंधाने चुकीची समजूत होई त्याचा प्रचंड आत्मविश्वास, असाधारण सत्यनिष्ठा, अलौकिक तेजस्विता, इत्यादि गुणांची नीट ओळख न पटून पुष्कळजण त्याला उद्धट, दांभिक, स्वच्छंदी असें म्हणत ! लोकांच्या स्तुतिनिंदेविषयी पूर्ण उदासीनता, स्पष्टवक्तेपणा, निर्भयपणा वगैरे गुण त्याचे अंगी विशेषरूपाने असल्यामुळेच इतरांची त्याच्याबद्दल अशी चुकीची समजूत होई यांत शंका नाही नरेंद्राबद्दल त्याचा एक शेजारी, एक दिवस असें म्हणाला, "या घरीकडल्या घरी एक मुलगा राहतो त्याच्यासारखा विलक्षण मुलगा साऱ्या जगांत नसेल कुठें एक दोन परीक्षा पास झाला आहे पण ऐट केवढी ? आपल्या बापासमोर तबला वाजवायला कमी करीत नाही मोठ्या माणसांच्या देखत खुशाल चिरूट फुंकत बसतो—एक अन् दोन ! त्याची किती थेरें सांगावीत ?" आणि याच्या नंतरच दोन चार दिवसांत दक्षिणेश्वरी श्रीरामकृष्णांच्या तोंडून नरेंद्राविषयी हें ऐकलें —"ही सारी मुलें काही वाईट नाहीत, कोणी एक तर कोणी दीड* परीक्षा

---

* मॅट्रिक	१	ज्युनिअर बी ए	२॥
कॉलेजांतलें पहिलें वर्ष	१॥	बी ए	३
		फर्स्ट बी एल्	३॥
एफ ए	२	बी एल्	४

असें श्रीरामकृष्णांचें परीक्षांचें कोष्टक असावें

पास झाली आहेत, स्वभावाने चागली शिष्ट, शात आहेत, पण नरेंद्रासारखा एकहि कोणी दिसत नाही, गाण्यात काय, वाजवण्यात काय, विद्येत काय, बोलण्याचालण्यात काय, धार्मिक विषयात काय—साऱ्या गोष्टीत नरेंद्र हुशार! ध्यान करण्यास बसतो, तर रात्र निघून जाऊन, सकाळ झाली तरी त्याला दादच नसते! आमचा नरेंद्र म्हणजे खरें नाणें आहे वाजवून पाहा, कसें खण खण वाजेल! या साऱ्या मुलाचें पाहतो तो हाडाची काडें करून, रात्रीचे दिवस करून, कशाबशा एकदाच्या दोन-तीन परीक्षा पास होतात झालें! त्याची सगळी शक्ति यातच खर्च होऊन जाते! तेच नरेंद्राचें पाहा, हसत, खेळत, इतर कामे करीत, त्याचा अभ्यास कसा सहज लीलेने होतो! परीक्षा म्हणजे त्याच्या हातचा मळ आहे! तो ब्राह्मसमाजात जातो, तिथे भजन करतो, पण इतर ब्राह्ममडळीसारखें मात्र नव्हे तो खराखरा ब्रह्मज्ञानी आहे ध्यान करीत असता त्याला ज्योतिदर्शन होतें उगीच का मला नरेंद्र एवढा आवडतो?" नरेंद्राची ही स्तुति ऐकून, त्याची ओळख व्हावी या इच्छेने आम्ही विचारलें, "महाराज, नरेंद्र कुठे राहतो?" श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "नरेंद्र विश्वनाथ दत्ताचा मुलगा, घर सिमल्यात" पुढे कलकत्त्यास आल्यावर, चौकशी करता असें समजलें की, ज्याच्याविषयी आपण नुकतीच काही विचित्र हकीगत ऐकली तोच हा नरेंद्र! ही परस्परविरोधी वर्णनें ऐकून आम्हाला फार आश्चर्य वाटलें व नुसत्या बाह्य वर्तनावरून एखाद्याविषयी काही मत बनविणें किती चुकीचें असतें, याचा त्या वेळी आम्हाला प्रत्यय आला

अतर्दृष्टीने नरेंद्राची योग्यता जाणल्यामुळे त्याच्यासबधीचें आपलें मत, कोणाजवळहि स्पष्टपणे सागण्यास श्रीरामकृष्ण कमी करीत नसत एखाद्याची चार चौघात प्रशसा केली तर त्याला बहुधा स्वत चा अभिमान वाटू लागतो, हें माहीत असूनहि श्रीरामकृष्ण सर्व लोकात त्याची स्तुति करीत, कारण त्याना हें पक्कें ठाऊक होतें की, या स्तुतीचा नरेंद्राच्या मनावर काहीहि अनिष्ट परिणाम खास होणार नाही उलट, इतक्या स्तुतीला आपण पात्र नाही, असें जर त्याला वाटत असेल तर ते गुण अगी आणण्याची तो अधिकच खटपट करील एकदा केशवचद्र सेन, विजयकृष्ण गोस्वामी वगैरे वडी वडी मडळी श्रीरामकृष्णाच्या जवळ बसून त्याचा उपदेश ऐकत होती त्या मडळीत

नरेंद्रहि होता. बोलतावोलता भावावेगात त्यांची दृष्टि केशवचंद्रावरून नरेंद्राकडे वळली व त्याच्या भावी जीवनाचें उज्ज्वल चित्र त्यांच्या अंत:चक्षूपुढें उभें राहून, ते मोठ्या प्रसन्न मनानें त्याचेकडे पाहू लागले. केशव वगैरे मंडळी निघून गेल्यावर श्रीरामकृष्ण आम्हाला म्हणू लागले, 'असें पाहिलें की, ज्या एका शक्तीच्या उत्कर्षानें केशव जगद्विख्यात झाला आहे, तसल्या अठरा शक्ति नरेंद्राच्या अंगी पूर्ण उत्कर्ष पावल्या आहेत! आणखी असें पाहिलें की, विजय व केशव यांचें ज्ञान दिव्याच्या ज्योतीसारखें आहे, तर नरेंद्राचें ज्ञान प्रत्यक्ष सूर्यासारखें प्रखर आहे!'" दुसरा कोणी असता, तर या स्तुतीनें त्याला आकाश ठेंगणें झालें असतें; परंतु नरेंद्राला या भाषणाचें आश्चर्य वाटलें व कोठें जगद्विख्यात केशवचंद्र सेन आणि कोठें एखादा माझ्यासारखा कॉलेजातील सामान्य विद्यार्थी! असें असून केशवचंद्रापेक्षा माझी जास्त स्तुति श्रीरामकृष्ण कशी करतात असें वाटून, सरळ स्वभावाचा नरेंद्र त्यांना म्हणाला, "महाराज, हें काय भलतेंच आपण बोलत आहां? कोठें केशवचंद्र सेन आणि कोठें माझ्यासारखा यःकश्चित् विद्यार्थी? कृपा करून त्यांच्याशीं आपण माझी तुलना कधीहि करीत जाऊं नये." हें ऐकून श्रीरामकृष्ण अधिकच प्रसन्न होऊन म्हणाले, "पण याला मी काय करूं रे? तुला काय वाटतें की, हें सारें मी आपण होऊन बोलतो? आई मला जसें दाखविते, तसें बोलतो. तिनें तर मला खोटी गोष्ट कधींहि दाखविली नाहीं, मग हीच तेवढी खोटी कुठून असेल बरें?"

पण नुसतें "आई दाखविते, आई बोलविते," असें म्हणून नरेंद्राच्या हातून श्रीरामकृष्णांची सुटका होत नसे. श्रीरामकृष्णांच्या ह्या निरनिराळ्या दर्शनासंबंधीं संशय घेऊन, स्पष्टवक्ता, निर्भय नरेंद्र पुष्कळ वेळां म्हणे, "महाराज, हें सारें आई दाखविते, की हा सारा आपल्याच मनाचा खेळ आहे? मला जर अशीं काहीं दर्शनें प्राप्त झालीं असतीं तर मी तरी निदान हा सारा माझ्या मनाचाच खेळ आहे, असेंच समजलों असतों. इंद्रियांना येणारा अनुभव नेहमीच खरा असतो असें नाहीं. त्याच्यावर विश्वास ठेवल्यास पुष्कळ वेळां मनुष्य फसण्याचाच जास्त संभव असतो. आपण मजवर प्रेम

करता, सर्व बाबतीत मी थोर व्हावें अशी इच्छा करता, म्हणून आपल्याला ही असली दर्शनें प्राप्त होतात, दुसरें काही नाही " असें म्हणून अनेक तर्कयुक्त्यादिकानी आपलें म्हणणें श्रीरामकृष्णाना पटवून देण्याचा नरेंद्र प्रयत्न करी श्रीरामकृष्णाचें मन त्या वेळी जर उच्च भावभूमीवर आरूढ झालेलें असले, तर नरेंद्राच्या या खटाटोपाचें त्याना कौतुक वाटे व या त्याच्या सत्यनिष्ठेवर ते प्रसन्न होत परंतु जर ते साधारण भावभूमीवर असले, तर त्याच्या सरल स्वभावामुळे त्याच्या मनात नानाप्रकारचे विचार उद्भवत. त्याना वाटे, "खरेंच कायावाचामने सत्यपरायण असलेला नरेंद्र कधी खोटें बोलणार नाही त्याच्यासारख्या अत्यंत सत्यनिष्ठ मनुष्याच्या मनात मिथ्या संकल्पाचा उदयच व्हायचा नाही तर मग काय ? माझी दर्शनेंच खोटी की कसें ? " असा विचार येऊन त्याच्या मनाची चलबिचल व्हावी पण त्याना पुन्हा वाटावें, "पण मी तर आजपर्यंत अनेक तऱ्हेनें परीक्षा करून पाहिलें आहे की, आईनें मला कधीहि असत्य असें दाखविलेंच नाही व वरचेवर तिने स्वत आश्वासनहि दिलें आहे तर मग हा नरेंद्र माझ्या दर्शनाना कल्पनेचे खेळ म्हणता हें कसें आणि मी सांगितल्याबरोबर, त्याला ही सत्य आहेत, असें कसें वाटत नाही ? "

असा मनाचा गोंधळ उडून जाऊन, श्रीरामकृष्णानी आईकडे धाव घ्यावी ! आणि आईला तरी आपल्या बालकाचें सांत्वन केल्यावाचून कसें राहवावें ? "त्याच्या म्हणण्याकडे तू लक्ष देतोस कशाला ! काही दिवसानी आपोआप तो साऱ्या गोष्टी मानू लागेल, " असें तिने सांगावें तेव्हा कुठे त्याच्या जिवात जीव यावा ! या प्रकारचें एक उदाहरण येथे दिल्यास ठीक होईल

ब्राह्मसमाजाचे दोन भाग झाल्यावर नरेंद्र साधारण ब्राह्मसमाजाचा अनुयायी झाला दर रविवारी तो समाजाच्या उपासनेस हजर राहून भजनादिकात भाग घेई एकदा एकदोन आठवडे नरेंद्र दक्षिणेश्वरी न आल्यामुळे श्रीरामकृष्णाना चैन पडेना त्याची वाट पाहून थकून त्यानी कलकत्त्यासच जाऊन त्याची भेट घेण्याचे ठरविलें व तो दिवस रविवारचा असल्यामुळे साधारण ब्राह्मसमाजाच्या उपासनामंदिरातच नरेंद्र गेला असण्याचा संभव

असल्यामुळे तेथेच जाण्याचा त्यांनी बेत केला. केशवचंद्र, विजयकृष्ण वगैरेंच्या वेळी समाजात जसा आपला मान असे, तसा आता राहील की नाही अथवा न बोलावता आपले जाणे शिष्टाचारसंमत होईल की नाही अथवा आपल्या जाण्याने तेथील मंडळींना संकोचल्यासारखे होईल की नाही वगैरे गोष्टींचा विचारच न करता, ते सध्याकाळचे सुमारास उपासनागृहात येऊन दाखल झाले. उपासना चाललेली होती. कोणीहि श्रीरामकृष्णाचे स्वागत केले नाही, उलट विजयकृष्ण वगैरेंनी समाज सोडण्याला हेच कारण आहेत, असा पुष्कळांचा समज असल्यामुळे, नुसता 'या बसा' म्हणण्याचा साधा शिष्टाचारसुद्धा, त्यांना कोणी दाखविला नाही!

पण श्रीरामकृष्णाचे तिकडे लक्षच नव्हते. सभागृहात येताच त्यांना भावावस्था प्राप्त झाली होती व वेदीपर्यंत जाताच ते समाधिमग्न झाले. श्रोतृसमाजात नरेंद्र होताच. श्रीरामकृष्णांना तसे आलेले पाहून तो त्यांच्याजवळ येऊन उभा राहिला. उपासना थांबली व सभागृहात एकच गडबड उडून गेली. समाधिस्थितीत उभे असलेल्या श्रीरामकृष्णांना पाहण्यासाठी जो तो आपापली जागा सोडून पुढे सरसावू लागला. श्रीरामकृष्णांच्या भोवती गर्दी झाली व ती मोडण्याचे बाजूसच राहिले, उलट वाढण्याचाच रंग दिसू लागला. सरतेशेवटी गर्दी इतकी झाली की, श्रीरामकृष्ण येथून नीटपणे बाहेर कसे पडतात अशी नरेंद्र वगैरेंना काळजी पडली, म्हणून चलाखी करून त्यांनी सभागृहातील गॅसचे दिवे विझवून टाकले व नरेंद्र त्या काळोखात श्रीरामकृष्णांना धरून एका दरवाजाने हळूच बाहेर पडला!

आपल्यासाठी श्रीरामकृष्ण येथे आले व त्यांना कोणी नुसते 'या बसा' सुद्धा म्हटले नाही, असे पाहून नरेंद्राला मस्याहून मेल्यासारखे झाले. नरेंद्र सांगत असे—"त्या दिवशी माझ्यासाठी श्रीरामकृष्णांना अपमानित व्हावे लागले ही गोष्ट माझ्या मनाला फार लागली व माझ्या भेटीसाठी असे निन्हार्दत ठिकाणी आल्याबद्दल मी त्यांना फार दोष दिला, परंतु त्यांनी तिकडे बिलकुल लक्ष न देता, माझे बोलणे हसण्यावारी घालविले. यावर मी म्हणालो, 'आपण नेहमी 'नरेंद्र नरेंद्र' करून एकसारखे माझेच चिंतन करीत असता, पण हे बरोबर नाही, आपणाला माहीत आहेना की, राजा भरताला हरिणाचा ध्यास लागून

त्याला हरणाच्याच जन्माला जावें लागलें तें ! तसें तुमचें न होवो म्हणजे झालें ! ' हें ऐकताच श्रीरामकृष्णाचा चेहरा गभीर झाला व ते दुःखावेगात म्हणाले, 'तू म्हणतोस तें सर्व खरें आहे रे ! पण तुझ्या भेटीवाचून माझे प्राण कासावीस होतात, त्याला काय करू ? ' पण त्या दिवशी एवढ्यावरच भागलें नाही, दक्षिणेश्वरी परत आल्यावर ही गोष्ट जगदबेच्या कानावर घालण्यासाठी ते मदिरात गेले व तेथे त्याना गभीर समाधि लागली समाधि उतरल्यावर ते हसत हसत परत आपल्या खोलीत येऊन मला म्हणाले, 'जा मूर्खा ! मी तुझे बोलणें बिलकुल ऐकत नाही ! आई म्हणते की, तू त्याला साक्षात् नारायण समजतोस, म्हणून तो तुला एवढा आवडतो, पण ज्या दिवशी तू त्याला नारायण समजणार नाहीस, त्या दिवशी तुला त्याचें तोंडसुद्धा बघावेंसें वाटणार नाही ! ' झालें, अशा रीतीने माझें सारें बोलणें त्यानी एका फटकाऱ्यासरशी उडवून लावलें ! "

नरेंद्राच्या सत्यनिष्ठेसबधाने श्रीरामकृष्णाची अत्यत उच्च धारणा असे त्याना वाटे की, अत्यत सत्यपरायण नरेंद्राच्या तोंडून असत्य गोष्ट कधीहि बाहेर पडावयाची नाही, म्हणून एखाद्या गोष्टीच्या सत्यतेबद्दल त्याची खात्री असली व ती गोष्ट खरी नाही, असे नरेंद्र म्हणाला, तर सरळ स्वभावाच्या श्रीरामकृष्णांच्या मनात त्या गोष्टीच्या सत्यतेबद्दल सशय उत्पन्न होई ! एक दिवस चातक पक्षाची गोष्ट निघाली असता नरेंद्र म्हणाला, "महाराज, चातकपक्षी मेघाच्या पाण्याशिवाय इतर कसलेंहि पाणी पीत नाही म्हणतात, पण ती नुसती कविकल्पना आहे मी स्वत एक चातकपक्षी नदीचें पाणी पिताना पाहिला आहे आणि एखाद्या दिवशी तुम्हाला सुद्धा दाखवीन ! " प्रत्यक्ष नरेंद्राने असें म्हटल्यावर मग काय विचारावें ! श्रीरामकृष्ण म्हणाले—"तूच म्हणतोस तेव्हा असेलहि तसें ! तर मग इतके दिवस माझीच चुकीची कल्पना झाली होती तर ! " यानतर एक दिवस नरेंद्र मोठ्या लगबगीने श्रीरामकृष्णास हाक मारून म्हणाला, "हा पाहा महाराज, चातकपक्षी नदीचें पाणी पीत आहे ! " श्रीरामकृष्ण त्या पक्षाकडे पाहून हसत हसत नरेंद्राला म्हणाले, "अरे मूर्खा, अरे हा तर वाघचिमा ! चातक इतर ठिकाणी पाणी पितो असे सागून, उगीच त्या

दिवसापासून तू मला विचारात पाडलेंस यापुढे तुझ्या मान्याच गोष्टींवर मी विश्वास ठेवणार नाही!"

नरेंद्राच्या मनात नेहमी उच्च विचार घोळत राहावे व त्याच्या अनुरोधाने त्याने आपली सर्व कामें करीत जावीं, इकडे प्रथमपासून श्रीरामकृष्णांचें लक्ष असे एवढयाच कारणाने नरेंद्राबरोबर त्यांचें आचरण, इतर भक्तमंडळींहून निराळें असे भगद्भक्तीची हानि होऊ नये म्हणून आहार, विहार, निद्रा, जप, ध्यान वगैरे सर्व विषयासंबंधी जे नियम श्रीरामकृष्ण स्वतः पाळून इतरांनाहि ते पाळण्यास उपदेश करीत, तेच नियम नरेंद्राला लागू नाहीत व हे न पाळल्यास त्याला दोष लागणार नाही, असें ते सर्वांसमक्ष नि संकोच प्रतिपादन करीत! 'नरेंद्र नित्यसिद्ध' 'नरेंद्र ध्यानसिद्ध' 'नरेंद्रामध्ये असलेला ज्ञानाग्नि निरंतर धगधगीत पेटलेला असून, सर्व प्रकारचे आहारादिकांचे दोष जाळून भस्म करीत असतो, म्हणून त्याने कुठेहि कांहीहि खाल्लें तरी त्याला त्यापासून दोष लागणार नाही', 'ज्ञानखड्गाने तो आपलें मायाबंधन सदैव तोडून टाकीत असल्यामुळे, महामाया त्याचेवर आपला प्रभाव चालवू शकत नाही,' वगैरेवगैरे नरेंद्राविषयी किती तरी गोष्टी, ते नेहमी आमच्याजवळ सांगत!

एक दिवस नरेंद्र हॉटेलात कांही खाऊन येऊन श्रीरामकृष्णास म्हणाला, "महाराज, कुणी खाऊ नये म्हणतात असले जिन्नस मी आज हॉटेलात खाऊन आलो आहें!" श्रीरामकृष्णांनी जाणलें की, नरेंद्र हें कांही आपली बहादुरी दाखविण्यासाठी म्हणत नसून, असें केल्यामुळे त्याला आपल्याला स्पर्श करायचा नसेल अगर खोलीतील पाण्याची भांडी वगैरे पदार्थांना शिवू द्यायचें नसेल, तर हें सारें अगोदर माहीत असलेलें बरें म्हणून सांगत आहे श्रीरामकृष्ण लगेच त्याला म्हणाले, "कांही हरकत नाही, तुला त्याचा कांहीएक दोष नाही गोमास भक्षण करून जर कोणी आपलें मन ईश्वरचरणी अढळ राखीत असेल तर त्याचें तें खाणें हविष्यान्नतुल्य होय, व जर कोणी वदमुळें भक्षण करून, विषयचिंतनांत निमग्न राहत असेल, तर त्याचें तें खाणें गोमासतुल्य होय! तू आज अखाद्य पदार्थ खाऊन आलास, तरी मला त्याचें कांहीं वाटत नाही, परंतु (इतराकडे बोट दाखवून) यांतल्या कुणी मला असें येऊन सांगितलें असतें, तर मी त्याला स्पर्शसुद्धा करू शकलो नसतो!" असो

शिष्याच्या मनाची इतकी बारकाईने परीक्षा करून त्याच्याशी तदनुरूप आचरण करणें, हे जगद्गुरूखेरीज इतराच्या ठिकाणी संभवत नाही श्रीरामकृष्णानाहि आपल्या अगदी पोटातल्या गोष्टी नरेंद्राला सांगितल्याशिवाय राहवत नसे ते सर्व विषयात त्याचें मतामत विचारीत आपल्याकडे आलेल्या व्यक्तीच्या बुद्धीची व विश्वासाची परीक्षा पाहण्यासाठी अनेक प्रसंगी ते त्याचा नरेंद्राशी वाद लावून देऊन, आपण स्वस्थपणें गमत पाहत असत। श्रीरामकृष्णासारख्या महापुरुषाचें आपल्यावर एवढें प्रेम आहे, याची त्याला निरंतर जाणीव राहून, त्याच्या या प्रेमास साजेसेंच आपलें वर्तन सर्वदा कसं राहील इकडे नरेंद्राचें लक्ष राहू लागलें व तीनचार वर्षांच्या अवधीतच तो सर्वस्वी त्यांचा झाला

नरेंद्र श्रीरामकृष्णाकडे येऊ लागल्यानंतर काही महिन्यांनी 'श्रीरामकृष्णकथामृत' या अलौकिक ग्रंथाचे कर्ते व श्रीरामकृष्णाचे परमभक्त श्रीयुत 'एम्' (महेंद्रनाथ गुप्त) याना श्रीरामकृष्णाचें प्रथम दर्शन झालें याच्या प्रथम भेटीची हकीगत त्यानी आपल्या पुस्तकात सांगितलेलीच आहे नरेंद्रनाथ सांगत असे, "त्या सुमाराम एकदा मी रात्री श्रीरामकृष्णाकडेच राहिलो होतो सध्याकाळी पंचवटीखाली सहज बसलो होतो, इतक्यात श्रीरामकृष्ण तेथे आले व माझा हात धरून हसतहसत म्हणाले 'आज तुझी विद्या आणि बुद्धि किती आहे तें बघू तू तर मारे अडीच परीक्षा पास झाला आहेस, पण आज साडेतीन परीक्षा झालेला 'मास्टर' आला आहे। चल बघू त्याच्याशी वाद करण्यात कितीसा टिकतोस पाहू ?' अर्थातच मला मग श्रीरामकृष्णाबरोबर जावें लागलें, खोलीत गेल्यावर श्रीरामकृष्णानी 'एम्'ची ओळख करून दिली व मग आम्ही अनेक विषयावर एकमेकाशी बोलू लागलो श्रीरामकृष्ण एका बाजूला गुपचुप बसून आमचें बोलणें ऐकत होते काही वेळाने 'एम्' निघून गेल्यावर ते म्हणाले, 'साडेतीन परीक्षा पास होऊन तरी काय उपयोग ? मास्तर बायकासारखा लाजाळू आहे त्याच्यानं धड बोलवतसुद्धा नाही !' अशा रीतीने, ते नेहमी माझ्याबरोबर कोणाचा तरी वाद लावून देऊन आपण स्वस्थपणें गमत पाहत बसत "

श्रीरामकृष्णाच्या गमारी भक्तमंडळीत केदारनाथ चट्टोपाध्याय या नावाचे एक गृहस्थ होते. ते मोठे भगवद्भक्त असून सरळ स्वभावाचे असत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असे. भजन, कीर्तन वगैरे ऐकताना त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागत! ही त्यांची भक्ति पाहून, श्रीरामकृष्ण त्यांची नेहमी प्रशंसा करीत. ते ढाका येथे राहत व मधून मधून श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास येत. ते आले म्हणजे श्रीरामकृष्णांनी आपल्या इतर भक्तमंडळीशी त्यांची ओळख करून द्यावी. एक दिवस केदारनाथ श्रीरामकृष्णाजवळ बसले असता नरेंद्र तेथे आला. श्रीरामकृष्णाच्या मागण्यावरून नरेंद्राने एक दोन पदें म्हटली, ती ऐकत असता केदारनाथ त्यात अत्यंत तन्मय होऊन गेले होते व त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहत होत्या. गाणें संपल्यावर त्या दिवशी, केदारनाथाच्या बरोबरहि श्रीरामकृष्णांनी नरेंद्राचा वाद लावून दिला. केदारनाथ आपल्या म्हणण्याचे चांगलें समर्थन करीत व प्रतिवादीच्या विचारसरणीतील चुका रोखठोक जबाब देऊन त्याला दाखवीत. त्यांनी एखाद्याच्या प्रश्नावर एखादें बिनतोड उत्तर देऊन त्याला निरुत्तर केलें व तें उत्तर श्रीरामकृष्णांना पसंत पडलें तर, 'केदारनें त्या दिवशी या प्रश्नावर असें उत्तर दिलें,' असें ते ज्याच्यात्याच्याजवळ मोकळ्या मनानें सांगत. नरेंद्राबरोबर वाद करताना त्या दिवशी असा प्रश्न निघाला की, 'भगवान जर खरोखरच दयामय आहे, तर मग त्याच्या सृष्टीत इतकी विषमता व दुःख कष्ट का? नुसतें पोटभर अन्न न मिळाल्यामुळे हजारो माणसें का मरावी?' यावर केदारनें उत्तर दिलं, "दयामय असूनसुद्धा आपल्या सृष्टीत दुःख, कष्ट, अपमृत्यु वगैरे राखण्याचें ईश्वरानें ज्या दिवशी ठरविलें, त्या दिवशीच्या सभेला त्यांनी मला बोलविलें नाही. तेव्हा हें त्याने असें का ठरविलें, हें मी कशावरून समजावें बरें?" हें ऐकून तेथ एकच हशा पिकला. तरी पण त्या दिवशी नरेंद्राच्या तीक्ष्ण कोटिक्रमापुढे केदारला हरावें लागलें.

केदारनाथ निघून गेल्यावर श्रीरामकृष्ण नरेंद्राला म्हणाले, "का रे? कसा आहे केदार पाहिलास ना? कशी भक्ति आहे पाहिलेंस ना? देवाचें नुसतें नाव त्याच्या कानी पडलें की, त्याच्या डोळ्यातून कसे अश्रु

वाहू लागतात, पाहिलें ना ? देवाचें नाव कानी पडताच ज्याच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागतात, तो जीवन्मुक्त ! केदार मोठा चागला मनुष्य आहे नाही ? " नरेंद्राचा स्वभाव फार तेजस्वी व अतःकरण पवित्र पुरुषासारखे पुरुष असून जे बायकासारखें आचरण करतात— मग ते धर्मलाभाच्या बाबतीत असो अथवा इतर कोणत्या बाबतीत असो, त्याचा त्याला मनापासून तिटकारा येई दृढसकल्प व सततोद्योग याच्या जोरावर ईश्वरलाभ करण्याचा प्रयत्न करणें सोडून देऊन, बायकासारखे मुळूमुळू रडून ईश्वरदर्शनाची इच्छा करणे, म्हणजे पुरुषत्वाचा अपमान करणें आहे, असें त्याला वाटत असे ईश्वरावर सर्वस्वी भार टाकला तरी पुरुष तो पुरुषच, त्याने आपल्या पुरुषत्वाला उचित अशा रीतीने आत्मसमर्पण करावें, असें त्याचें मत असे म्हणून श्रीरामकृष्णाचे बोलणें न पटून तो म्हणाला, "महाराज, हें मला कसें बरें समजाव ? आपण जाणू शकता, म्हणून आपण तसे म्हणता हे ठीक आहे नाही तर, नुसत्या रडारडीवरून चागलेवाईटपणा काही ओळखता येणार नाही तसें कशाला? नुसतें एका वस्तूकडे टक लावून पाहत बसलें तरी डोळ्याला पाणी येतें राधेच्या विरहावस्थेची गाणी ऐकून कित्येकाचे डोळे भरून यतात, पण तसें होण्याचे कारण भक्तीचा उमाळा नसून आपल्या स्त्रीचा विरह आठवल्यामुळे अथवा स्वत ला त्या अवस्थेत कल्पिल्यामुळे त्याच्या डोळ्यातून पाणी येतें ! पण अशा अवस्थेचा अनुभव नसलेल्या माझ्यासारख्या माणसाला अशी कैक गाणी ऐकून सुद्धा बिलकुल रडू येणार नाही " अशा रीतीने आपल्याला पटत नसलेली गोष्ट स्पष्टपणें त्याना सागण्यास नरेंद्र कधी कमी करीत नस व श्रीरामकृष्णहि या त्याच्या स्पष्टवक्तेपणाबद्दल त्याच्यावर प्रसन्न होत

श्रीरामकृष्णाकडे येऊ लागण्यापूर्वी नरेंद्रनाथ ब्राह्मसमाजात जात असे, असें मागे सागितलेंच आहे 'निराकार ईश्वराचीच मी उपासना करीत जाईन' अशा आशयाच्या समाजाच्या अगिकारपत्रावर त्याने सही करून दिली होती यापूर्वीच राखालचद्राची व नरेंद्राची ओळख झालली होती व त्यानेंहि समाजाच्या अगिकारपत्रावर सही करून दिली होती नरेंद्रनाथ श्रीरामकृष्णाकडे येऊ लागला, तेव्हा तेथेंहि राखाल येत असतो असें पाहून त्याला फार आनद

झाला. राखालचा साकारोपासनेकडे मूळपासून ओढा असे व श्रीरामकृष्णांच्या उपदेशामुळे त्याचा हा सगुणभक्ति पुन्हा जागृत झाली. एके दिवस नरेंद्रनाथ दक्षिणेश्वरी आला असता श्रीरामकृष्णांच्या बरोबर राखालालाहि देवळात जाऊन देवांना नमस्कार करीत असल्याचे त्याने पाहिले. सत्यपरायण नरेंद्राला याचा राग आला व त्याने समाजाच्या अंगीकारपत्रावर केलेल्या सहीचा राखालला आठवण करून देऊन सध्याच्या त्याच्या वर्तनाबद्दल त्याची चांगली खरडपट्टी काढली. गरीब बिचारा राखाल! नरेंद्रापुढे त्याला काही बोलता येईना व त्या दिवसापासून नरेंद्रापुढे जाण्यालासुद्धा त्याला भीति वाटू लागली! या साऱ्या गोष्टी श्रीरामकृष्णांच्या कानावर जाताच नरेंद्राला एके दिवस एकीकडे बोलावून ते त्याला म्हणाले, "हे बघ, याबद्दल राखालला तू आणखी काही बोलू नकोस. तुला पाहताच तो भीतीने थरथर कापू लागतो. सध्या त्याच्या मनाचा कल साकारोपासनेकडे आहे, मग त्याने काय करावे बरें? सर्वांनाच तुझ्यासारखी निर्गुणाची धारणा पहिल्यापासून कशी व्हावी?" तेव्हापासून नरेंद्राने राखालला साकारोपासनेबद्दल कधी दोष दिला नाही.

नरेंद्र उत्तम अधिकारी असल्याचे जाणून प्रथमपासूनच श्रीरामकृष्ण त्याला अद्वैततत्त्वाचा उपदेश करीत असत. तो तेथे येताच त्यांनी त्याला अष्टावक्रसंहिता वगैरे पुस्तके वाचावयास द्यावी. नरेंद्राला हे सारे ग्रंथ नास्तिक विचारांनी भरलेले वाटत. श्रीरामकृष्णांच्या आग्रहावरून त्याने ते पुस्तक थोडेसे वाचल्यासारखे करावे व लगेच स्पष्टपणे म्हणू लागावे— "यात आणि नास्तिकपणात काय फरक आहे? उत्पन्न केलेल्या जीवाने मी उत्पन्नकर्ता शिव आहे असे म्हणावे म्हणजे काय? यापेक्षा मोठे अधिक पाप असू शकेल काय? मी ईश्वर, ते ईश्वर, जन्ममरणशील सर्व पदार्थ ईश्वर यापेक्षा एखादी अधिक विचित्र गोष्ट असणे शक्य आहे काय? या ग्रंथकर्त्या ऋषींचे डोके बिघडलेले असले पाहिजे. नाहीतर त्यांनी असे कधीच लिहिले नसते!" हे ऐकून श्रीरामकृष्णांना फार हसावे. "अरे, पण तुला हे सारे पटत नसले तर नको मानू. म्हणून त्या ऋषींची निंदा कशाला करतोस? आणि ईश्वराच्या स्वरूपाला इति तरी का करतोस? तू सत्यस्वरूप ईश्वराची मनापासून प्रार्थना कर आणि तुला त्याच्या ज्या स्वरूपाचा प्रत्यय येईल

त्यावरच विश्वास ठेव, म्हणजे तर झालें ना ? " तरीसुद्धा श्रीरामकृष्णाच्या म्हणण्याकडे त्याने लक्ष न देऊ नये व त्या ग्रथात प्रतिपादिलेल्या विषयाचा श्रीरामकृष्णाजवळ व इतर लोकाजवळ खुशाल उपहास करीत सुटावें !

ज्ञानमार्गाचा साधक असूनहि नरेंद्राच्या अंत करणात भक्तिभाव व कोमलता हेंहि गुण भरपूर भरलेले आहेत, असें त्याच्याविषयी श्रीरामकृष्ण म्हणत एक दिवस नरेंद्राला येताना पाहून श्रीरामकृष्ण आमचेकडे वळून म्हणाले, "शुष्क ज्ञान्याचे डोळे कधी असे असतात काय ? ज्ञानाबरोबरच भक्तिहि त्याच्या अंत करणात भरलेली आहे केवळ पुरुषोचित भावच ज्याच्यामध्ये असतो, त्याच्या स्तनाच्या बाजूचा भाग कधीहि काळा नसायचा महावीर अर्जुनाचें असेंच होतें "

नरेंद्र दक्षिणेश्वरी आला, म्हणजे कित्येकदा त्याला दुरून पाहताच श्रीरामकृष्णाना भावावेश प्राप्त होई ! मग देहभानावर आल्यानतर पुष्कळ वेळपर्यंत ते त्याच्याबरोबर धार्मिक विषयावर बोलत बसत कित्येक वेळा असे बोलणें चाल्लें असता, त्याना गाणें ऐकण्याची इच्छा होई व नरेंद्राने गाण्यास सुरवात केल्याबरोबर ते समाधिमग्न होऊन जात ! असें झालें तरी नरेंद्राने गाणें चालूच ठेवावें, श्रीरामकृष्ण देहभानावर आल्यानतर पुष्कळदा ते नरेंद्राला एखादें विशेष गाणें गाण्यास सागत आणि सर्वांच्या शेवटी ' जो कुछ है, सो तू ही है,' हें गाणें त्याला म्हणावयास सागत अशा रीतीने नरेंद्र आला म्हणजे त्याच्या आनदाला जणु भरतें येई

दक्षिणेश्वरच्या कालीमदिरात त्या वेळी प्रतापचद्र हाजरा म्हणून एक गृहस्थ राहत असे, असें मागे सागितलेंच आहे जप ध्यान वगैरे करण्यात तो बराच वेळ घाली त्याच्या घरची मापत्तिक स्थिति बरी नसे व ईश्वराची भक्ति करण्यात त्याने आपल्याला सपत्ति द्यावी अशी त्याची मनातील इच्छा असे त्याचें असें म्हणणें असे की "ईश्वराची उपासना केल्यास तो आपल्या सर्व प्रकारच्या इच्छा पूर्ण करतो त्याच्याजवळ ऐश्वर्याला तोटा नसल्यामुळे भक्ताची इच्छा असेल तर तो त्याला सपत्ति सुद्धा देतो ! " अशा प्रकारची सकामभक्ति न करता निष्कामभावाने भक्ति करीत जावी, असा त्याला प्रथमपासूनच श्रीराम-

कृष्ण उपदेश करीत ते त्याला पटू नये. श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास जसे अनेक लोक येतात तसेच आपल्याकडेहि येत जावेत अशी त्यांची इच्छा असे व म्हणून आलेल्या मंडळीबरोबर चारदोन वेदान्ताच्या गप्पा मारून त्यांच्यावर आपली छाप बसविण्याचा तो प्रयत्न करी व त्याची बुद्धिहि बरी असल्यामुळे तो पुष्कळ वेळा सफलहि होई. हाजरामहाशयांशी फारसा संबंध ठेवू नये असें श्रीरामकृष्ण आम्हाला सांगत. ते म्हणत "हाजरा मोठा खोल बुद्धीचा आहे, त्याचें कधी एकत जाऊ नका."

तेथे येणाऱ्या मंडळींपैकी नरेंद्राची व त्याची काही दिवस बरीच गट्टी जमली होती. नरेंद्र त्याच्याबरोबर पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या मतासंबंधी पुष्कळ वेळा चर्चा करीत बसे; परंतु एखादा वादाचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास मात्र नरेंद्रापुढे त्याला नेहमी हार खावी लागे. नेहमी त्याने नरेंद्राचें बोलणें अगदी लक्ष लावून ऐकावें व म्हणून नरेंद्रहि त्याच्यावर खूष असे. त्या दोघांची अशी दोस्ती पाहून आम्ही कित्येक वेळा हसत हसत म्हणत " आता काय बुवा, हाजरामहाशय झाले आहेत नरेंद्राचे दोस्त!"

एक दिवस अद्वैत मतासंबंधी बोलणें चाललें असता, जीव-ब्रह्माचें ऐक्य आहे, ही गोष्ट श्रीरामकृष्णांनी नरेंद्राला अनेक प्रकारांनी समजावून सांगितली. त्यांचे सर्व बोलणें नरेंद्राने नीट लक्ष लावून ऐकलें. परंतु तें त्याला पटलें नाही. बोलणें संपल्यावर नरेंद्र नेहमीप्रमाणे हाजरामहाशयाकडे गेला व तुकत्याच ऐकलेल्या अद्वैतमताचा उपहास करून म्हणू लागला "ही किती विचित्र गोष्ट आहे? काय म्हणे घट ईश्वर, दार ईश्वर, झाड ईश्वर, धाड ईश्वर, तुम्ही आम्ही सर्वजणहि ईश्वर! असें असणें कधी तरी शक्य आहे काय?" हाजरामहाशयानेहि नरेंद्राच्या म्हणण्याला पुष्टि दिली व ते दोघे मोठमोठ्याने हसू लागले. श्रीरामकृष्ण त्या वेळी भावावस्थेत होते. नरेंद्राचें हसणें ऐकून ते आपलें नेसण्याचें धोतर बगलेत मारून बाहेर आले आणि "तुमच्या काय गोष्टी चालल्या आहेत रे?" असें म्हणून हसत हसत नरेंद्राजवळ जाऊन त्यांनी त्याच्या अंगाला स्पर्श केला व आपण समाधिमग्न होऊन गेले."

नरेंद्रनाथ सांगत असे— श्रीरामकृष्णाच्या त्या दिवसाच्या अद्भुत स्पर्शाने क्षणार्धात माझें विलक्षण भावांतर होऊन गेलें. काय सांगू! मला

खरोखरीच असे दिसू लागलें की, या साऱ्या ब्रह्मांडात ईश्वरावाचून इतर काहीहि नाही, असें पाहून मी आपला विचार करू लागलो की, पाहू हीच मनाची अवस्था किती वेळ टिकते तो पण त्या दिवशी काही ती स्थिति बिल्कुल कमी झाली नाही घरी परत आलो, तिथेहि तेच, जें जें दिसें तें तें ईश्वरच आहे असें वाटे ! जेवायला बसलो तर असे दिसू लागलें की, ताट, वाटी, अन्न, वाढणारा, मी स्वत जेवणारा हे सारें ईश्वरच आहे ! कसेबसे एकदोन घास खाल्ले, पुढे जेवणच जाईना ! 'असा का स्वस्थ बसला आहेस ? आज जेवत का नाहीस ?' असें आईने विचारलें त्यावरोबर एकदम भानावर आलो, व पुन्हा एकदोन घास खाऊन स्वस्थ बसलो सारा दिवस,—जेवताना, चालताना कॉलेजात जाताना असेंच वाटावें की, सर्व काही ईश्वरमयच आहे आणि सर्व वेळ एखाद्या भुताने पछाडल्याप्रमाणे त्या विचाराशिवाय दुसरा विचारच मनात येऊ नये ! रस्त्यातून चालताना, गाडी पुढून येत आहे असे मी चांगले पाहतोय, पण तिच्यापुढून बाजूला होण्याची प्रवृत्तिच होऊ नये ! वाटावें की, काय हरकत आहे ? गाडी तरी काय, ईश्वरच की नाही ? तिच्यात आणि माझ्यात काय फरक ? हातपाय जसे ढिले पडलेले असावे ! आणि कितीहि खाल्लें तरी तृप्ति म्हणून होऊ नये,—असें वाटावें की, इतका वेळ मी कुठे खाल्लें ? दुसऱ्याच कोणी तरी खाल्लें ! खायला बसावें, मध्येच झोप यावी ! पुन्हा उठावें, पुन्हा चार घास खावे ! एखाद्या दिवशी इतकें जेवावें की, काही सुमारच नाही ! आणि आश्चर्य हें की, त्यापासून प्रकृतीत काहीएक बिघाडहि होऊ नये ! हा सारा प्रकार पाहून आईच्या तोंडचे पाणी पळालें, तिने म्हणावें, 'तुला काही तरी होत आहे, पण तू सांगत नाहीस " एखाद वेळी तिने म्हणावें, "हा आता वाचणें कठीण दिसतं ' बरें हा सर्वेश्वरभाव जेव्हा थोडाबहुत कमी होई, तेव्हा हें सारें जगत् स्वप्न आहे असे वाटावें ! हेदुया तलावाजवळच्या रेल्वेच्या कठड्यावर डोकें आपटावें व हे कठडे खरे आहेत, की स्वप्नातलेच आहेत, हें पहावें ! हातापायांत शक्ति नसल्यामुळे वाटावें, की आता अर्धांगवायु खास होणार ! अशा अवस्थेत बरेच दिवस गेल्यावर, मग हा भाव जरा जरा कमी होऊ लागला आणि जेव्हा पहिल्यासारखा देहभानावर आलो तेव्हा वाटलें की, हाच तो अद्वैत विज्ञानाचा थोडासा अनुभव ! शास्त्रात याबद्दल जें काही

लिहिलें आहे, तें काही तर मग खोटें नव्हे आणि नव्हापासून अद्वैततत्त्वासबंधी माझ्या मनात कधीहि संशय आला नाही "

श्रीरामकृष्णासबधानें आणखी एक अद्भुत व सुंदर घटना आम्ही नरेंद्राच्या तोंडून ऐकली व तेव्हापासून श्रीरामकृष्णाबद्दलचें आमचें मत अगदी बदलून गेलें त्या वेळपर्यंत आमचा असा समज होता की, श्रीरामकृष्ण म्हणजे इतर जसे साधुसंत असतात, त्यांच्याच सारखे एक साधु आहेत, इतकेंच, परंतु नरेंद्रनाथाच्या तोंडून खालील गोष्ट ऐकल्यावर आमची खात्री झाली की, श्रीरामकृष्ण हे सामान्य साधु नसून श्रीचैतन्य, श्रीकृष्ण, येशु ख्रिस्त वगैरे महापुरुषांच्याच कोटीतील महापुरुष होत ती गोष्ट अशी —

एक दिवस आम्ही नरेंद्रनाथाच्या घरी दुपारचे वेळी गेलो व सध्याकाळपर्यंत त्याच्याबरोबर अनेक विषयावर गप्पागोष्टी करून मग त्याचेबरोबर हेदुया तळ्यावर फिरण्यास गेलो आज नरेंद्राची स्वारी फार खुषीत होती व श्रीरामकृष्णाच्या अलौकिक सहवासाच्या लाभाने, स्वतःच्या मनावर काय परिणाम झाला होता, याचें तो तन्मय होऊन वर्णन करीत होता त्याची वृत्ति अत्यंत तल्लीन होऊन गेली होती व त्या तल्लीनतेच्या भरात त्याच्या हृदयातील आनंद पुढील पदाच्या रूपाने बाहेर पडू लागला —

प्रमघन विलाय गोरा राय ।
तोरा के निवि र आय ।
प्रम कलस कलस ढाले—।
तबू ना फुराय ।
प्रम शान्तिपूर डुबु डुबु नद भेस जाय ।
गौरप्रेम हिल्लोलेते नदे भेस जाय ।। *

नरेंद्र तन्मय होऊन हें पद वितीनदां वेळ घाटून घाटून म्हणत होता पद संपल्यावर तो आपल्या आपल्याशीच म्हणू लागला— श्रीरामकृष्णानें माझ्या

* गौराग प्रेमधन वाटीत आहे ज्याची तें घेण्याची इच्छा असेल त्याने यावें ! (काय आश्चर्य) प्रेम घागरीच्या घागरी ओतीत आहे, तरी त्याचा साठा संपतच नाही ! ! प्रेमाच्या प्रवाहात सारें शान्तिपूर वाहून चाललें आहे ! गौरांगाच्या प्रेमप्रवाहात (सारें शान्तिपूर) वाहून चाललें आहे !

आहे ! प्रेम म्हणा, भक्ति म्हणा, ज्ञान म्हणा, मुक्ति म्हणा,—ज्याला जें हवें तें त्याला, गौराग वाटत सुटला आहे ! काय ही अद्‌भुत शक्ति ! (क्षणभर स्तब्ध राहिल्यानतर) रात्री दाराला कडी लावून बिछान्यावर पडलो होतो, इतक्यात एकाएकी, या शरीराच्या आत असणाऱ्याला आकर्षण करून नेऊन दक्षिणेश्वरी हजर केलें !! आणि मग तिथे कितीतरी वेळ गप्पागोष्टी आणि उपदेश झाल्यावर फिरून तेथून परत घरी पोहोचतें केलें ! काय ही अद्‌भुत शक्ति ! या गौरागाला या दक्षिणेश्वरच्या गौरागाला, काय वाटेल ते करता येते ? "

अशा रीतीने श्रीरामकृष्णाच्या दिव्य सहवासात नरेंद्राचे दिवस जात होते, तरी धर्मजिज्ञासेच्या भरात त्याचें वाचन काही कमी झाले नव्हतें कारण इतर सर्व विषयाप्रमाणे धर्मविषयहि आपल्या बुद्धीच्या जोरावरच आकलन करून घेण्याची त्याची धमक होती १८८१ मध्ये एफ् ए ची परीक्षा झाल्यावर त्याने 'मिल' आदिकरून पाश्चात्य नैय्यायिकाचे ग्रथ वाचून टाकले होतेच आता डेकार्टचा 'अहवाद,' ह्यूम व बेन याचा 'नास्तिकवाद,' स्पिनोझाचा 'अद्वैत चिद्वस्तुवाद,' डार्विनचा 'उत्क्रातिवाद,' कॅंट व स्पेन्सर याचा 'अज्ञेयवाद' वगैरे निरनिराळ्या मताच्या परिशीलनात त्याचा वेळ जाऊ लागला. जर्मन तत्त्ववेत्त्यापैकी कॅंट, हेगेल, शोपेनहॉर, फिक्टे वगैरेंचे ग्रथहि त्याने वाचून काढले. शरीरातील निरनिराळे अवयव व स्नायु वगैरेंची पूर्ण माहिती करून घेण्यासाठी या सुमारास तो मधून मधून मेडिकल कॉलेजमध्येहि जाऊन तेथील व्याख्याने ऐकत असे अशा रीतीने १८८४ मध्ये बी ए परीक्षा पास होण्याचे पूर्वीच पाश्चात्य तत्त्वज्ञान्याच्या मताची त्याने चागली माहिती करून घेतली होती व त्याला कळून चुकले होतें की, या सर्व मतामताच्या गलबलाट ईश्वरप्राप्तीचा निश्चित मार्ग सापडणें दूरच राहो, पण उलट ही सर्व मतें, मानवबुद्धीच्या सीमेपलीकडे असलेल्या सद्वस्तूची ओळख करून देण्यास सर्वथैव असमर्थ आहेत आणि हें जाणल्यापासून तर त्याच्या मनाची अशाति अधिकच वाढली

असे झालें तरी, मनाची समजूत घालण्यासाठी म्हणून, उगीच वाटेल त्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा व तो सागेल तसें वागावयाचें, ही गोष्ट त्याच्या मनाला कधीच रुचली नाही आणि म्हणूनच श्रीरामकृष्णाच्या निरनिराळ्या

आध्यात्मिक अवस्था व अनुभव याचीहि परीक्षा करून पाहण्यास त्याने कधी कमी केलें नाही त्याच्या सर्व संशयाचें छेदन करणारा श्रीरामकृष्णासारखा गुरु जर त्याला त्या वेळी मिळाला नसता, तर त्याचें मन संशयसागरात कोठे भटकलें असतें तें कोणी सांगावें ? श्रीरामकृष्णानी त्याला स्पष्ट सांगितलें की, "अंत करणापासून केलेली प्रार्थना ईश्वर सर्वदा श्रवण करतो आणि ज्याप्रमाणे माझ्यातुझ्यात आत्ता गप्पागोष्टी चालल्या आहेत, त्यापेक्षाहि अधिक स्पष्ट रीतीनें ईश्वराला पाहता येतें, त्याचें बोलणें ऐकता येतें, एवढेंच काय, पण त्याला स्पर्शहि करता येतो, हें मी शपथेवर सांगायला तयार आहें !" त्याचप्रमाणे त्यानी हेंहि सांगितलें की, "ईश्वराची निरनिराळी रूपें म्हणजे केवळ मनाचा खेळ आहे, त्यात सत्य काहीच नाही, असा तुझा समज असेल तरी हरकत नाही, पण या जगाचा नियामक असा कोणी एक ईश्वर आहे, या गोष्टीवर जर तुझा विश्वास असेल तर, 'हे ईश्वरा ! तू कसा आहेस हें मला समजत नाही, म्हणून तू कसा आहेस तें मला तूच समजावून दे,' अशी तू अंत करणापासून प्रार्थना कर, ती अंतर्यामी भगवान तुझी प्रार्थना ऐकेलच ऐकेल " या आश्वासनाने नरेंद्राच्या गोंधळलेल्या मनाला धीर आला आणि तेव्हापासून त्यानं साधनाना सुरवात केली आणि एकातवास, अध्ययन तपस्या आणि दक्षिणेश्वरी वरचेवर जाणेयेणें, यात नरेंद्राचा वेळ जाऊ लागला त्याने वकील व्हावें असें त्याच्या वडिलांच्या मनात असल्यामुळें, त्यानी त्याला एव्हापासूनच निमाईचरण बसू या सुप्रसिद्ध वकिलाच्याकडे काम शिकण्यास ठेवून दिलें व त्याच लग्न करण्याचा बेत ठरवून मुली पाहण्यासहि सुरवात केली

त्या दिवसात श्रीरामकृष्ण आपण होऊन मधून मधून नरेंद्राच्या घरी जात व साधनभजनासबधी नानाप्रकारचा उपदेश त्याला करीत भक्तमंडळींच्या तोंडून, नरेंद्राचें लग्न ठरत असल्याचें ऐकून श्रीरामकृष्णाच्या जिवाला चैन पडत नाही व इतर साधारण लोकाप्रमाणे नरेंद्रहि संसारी नर बनणार नाहीना, या भीतीने त्याच्या मनाची गडबड उडून गेली ! ! आईबापाच्या सुखासाठी व त्याना दुःख होऊ नये म्हणून, नरेंद्र कदाचित् लग्न करून टाकीलहि, असें वाटून त्यानी त्याला ब्रह्मचर्यपालनाविषयी उत्साहित करावें त्यानी म्हणावें,

"बारा वर्षेपर्यंत अखंड ब्रह्मचर्य पालन केल्यास मनुष्याची मेधानाडी उघडते, तेव्हा त्याची बुद्धि अत्यंत सूक्ष्म विषयांत सुद्धा चालू शकते व त्याचें आकलन करू शकते. अशा प्रकारच्या बुद्धीच्या साहाय्यानेच ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेता येतो, अशा प्रकारची शुद्ध बुद्धिच त्याची धारणा करू शकते." त्यांनी श्रीजगदंबेजवळ मोठ्या काकुळतीनें म्हणत बसावें, "आई! नरेंद्राला संसारांत जखडून टाकू नकोस. त्याचें लग्न फिसकटून टाक!" पुढें जगदंबेनेंच जेव्हा त्यांना सांगितलें की, "नरेंद्राचें लग्न होणार नाही," तेव्हा कुठें त्यांच्या जिवांत जीव आला व त्याच्यासंबंधानें ते निश्चिंत झाले! स्वामी विवेकानंद सांगत असत, "एक दिवस श्रीरामकृष्ण मला ब्रह्मचर्यपालनाचा उपदेश करीत असतां, माझ्या आजीनें तें ऐकून माझ्या मातापित्यांजवळ सांगितलें. संन्याशाच्या संगतीनें मी कदाचित् संन्यासी होईन या भीतीनें त्यांनी माझ्या लग्नाची मोठ्या जारीनें खटपट चालविली. पण उपयोग काय? श्रीरामकृष्णांच्या प्रबल इच्छाशक्तीपुढें त्यांचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले. कित्येकदा तर असेंहि व्हावें की, इतर सर्व गोष्टी व्हाव्या आणि एखाद्या अगदी सामान्य गोष्टीवरूनहि लग्न मोडावें." वरें 'या संन्याशाची संगत सोड' असेंहि नरेंद्राला सांगण्यास कोणी धजत नसे. कारण त्याचा करारी स्वभाव सर्वांना पूर्ण माहीत होता व त्याच्या मनाविरुद्ध एखादी गोष्ट त्याला करावयास सांगितल्यास त्याचा भलताच परिणाम होईल अशी त्यांना भीति वाटत असे. असो.

श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासांत त्याचे दिवस या वेळीं कसे आनंदांत जात असत, याविषयीं पुढें तो आम्हांजवळ कित्येकदा बोलत असे. तो म्हणे, "श्रीरामकृष्णांच्या संगतींत दिवस कसे आनंदांत जात त्याची कल्पना इतरांना करून देणें कठीण आहे. खेळणें, गप्पागोष्टी करणें, वगैरे साध्या गोष्टी चालल्या असतां सुद्धां त्यांनी आम्हांला नेहमी उच्च तऱ्हेचें शिक्षण, न कळत कसें देत असावें, त्याची आतां आठवण होऊन मन चकित होऊन जातें! एखादा शक्तिसंपन्न मल्ल आपल्या लहान शिष्याबरोबर कुस्ती खेळत असतां, स्वतः सावध राहून कधीं आपण जणू अत्यंत आयासपूर्वक त्याला पाडीत आहों, असें भासवून अथवा कधीं शिष्याकडूनहि स्वतः पडून, त्याचा आत्म-

विश्वास वाटतो असतो, तसाच प्रकार आमच्याशी वागताना श्रीरामकृष्णांचा असे. आमची मनें यत्किंचितहि न दुखविता त्यांनीं आमचे दोष आम्हाला दाखवावे, आमच्या अंगच्या एखाद्या ल्हानशा गुणाची सुद्धा प्रशंसा करून, तो अधिक वाढविण्याविषयी आम्हाला उत्तेजन द्यावें आणि एखाद्या वासनेच्या तडाक्यात सापडून आम्ही जीवनाचें ध्येय गमावून बसू नये, म्हणून आमचें प्रत्येक आचरण बारकाईने पाहून आम्हाला नेहमी सदसद्विचार करण्यास सांगावें आणि आश्चर्याची गोष्ट ही की ते आमचा प्रत्येक व्यवहार निरखून पाहत आहेत, असें आम्हाला त्या वेळी कधीहि समजून येऊ नये! शिक्षण देण्याचें आणि माणूस तयार करण्याचें त्यांचें अपूर्व कौशल्य यानेच होतें! श्रीरामकृष्णांचें साधनस्थान जी पंचवटी तेथेच आम्हीं ध्यानधारणादि करीत असावें. ध्यानधारणाच काय, पण गप्पागोष्टी खेळ वगैरे सुद्धा आम्ही तेथेच करीत असू. बहुतेक वेळी श्रीरामकृष्णहि तेथे येत असत व ते असले म्हणजे तेथे आनंदाचें जणु तुफान सुटे. तिथे आम्ही शिवाशिवी खेळावी, माधवी लतेची शाखा लोंबत असल्यास तिच्यावर दोरखंडें धरून झोके घ्यावे, तर कधी तेथे स्वयंपाकहि करावा. एक दिवस मी स्वयंपाक केल्याचें पाहून श्रीरामकृष्णांनी स्वतः तेथे भोजन केलें! ते ब्राह्मणेतर वर्णाच्या हातचें अन्न ग्रहण करू शकत नाहीत हें माहीत असल्यामुळे त्यांच्यासाठी श्रीजगदंबेच्या प्रसादाचा आम्ही अगोदरच व्यवस्था करून ठेवलें होतें. परंतु श्रीरामकृष्णांनी माझ्याच हातचें खाण्याचा हट्ट धरला व म्हणाले, 'तुझ्यासारख्या शुद्ध-सत्वगुणी मनुष्याच्या हातचें अन्न खाल्ल्यास काही दोष लागणार नाही!'' तसें करण्यास मी पुष्कळ हरकत घेतली, तरी त्यांनी निवड ऐकलेच दिलें नाही आणि माझ्या हातचें अन्न मोठ्या आनंदाने खाल्लें!' असो.

परंतु हें आनंदाचे दिवस फार वेळ टिकले नाहीत. १८८४ साली बी.ए.च्या परीक्षेचा निकाल लागण्याच्या अगोदर नरेंद्राच्या पित्यास एकाएकी देवाज्ञा झाली व संसाराचा सर्व भार त्याच्यावर पडला. विश्वनाथबाबूंनी आपल्या हयातीत पुष्कळ पैसा मिळविला, तरी त्यांचा स्वभाव फार खर्चिक असल्यामुळे, त्यांनी आपल्या मागे काहीच ठेवलें नाही. यवढेंच नव्हे तर उलट थोडेसें कर्जच करून ठेवलें होतें. उत्पन्न मुळीच नाही आणि सर्व जगाचा तसाच अशा विकट प्रसंगात

सापडल्यामुळे त्या मानी व श्रीमतीत वाढलेल्या कुटुंबाची काय अवस्था झाली असेल, याची कल्पनाच करावी ! काही वेळपर्यंत नरेंद्र तर किंकर्तव्यमूढ बनून गेला त्याला जिकडे तिकडे अंधकार दिसू लागला पण स्वस्थ बसून कसें चालणार ? घरी पाच सहा मंडळी खाणारी, त्यांची वाट काय ? अशा विचाराने कोठे एखादी चाकरी मिळाली तर पाहावी म्हणून त्याने प्रयत्न चालविला पण चाकरीहि कोठे मिळण्याचें चिन्ह दिसेना अशा स्थितीत तीन-चार महिने लोटले व उत्तरोत्तर त्याच्या कुटुंबाची स्थिति अधिकाधिकच वाईट होऊ लागली

नरेंद्रावर हा प्रसंग आलेला पाहून श्रीरामकृष्णाचें चित्त फार कळवळे आपल्याकडे येणाऱ्या मंडळींना नरेंद्राच्या घरची परिस्थिति सांगून त्यांनी म्हणावें, 'अरेरे ! बिचाऱ्यावर केवढा वाईट प्रसंग गुदरला आहे ! त्याला एखादी नोकरी मिळेल तर किती चांगलें होईल ! " ऐहिक सुखदुःखाविषयी सर्वथैव उदासीन असणाऱ्या श्रीरामकृष्णाच्या तोंडून, नरेंद्राबद्दलचे हे उद्‌गार ऐकून सर्वांना मोठें आश्चर्य वाटावें श्रीरामकृष्ण आपल्याविषयी ज्याच्या-त्याच्याजवळ असे सांगतात, हें एक दिवस नरेंद्राच्या कानावर गेले त्याच्या मानी स्वभावाला हें मुळीच आवडलें नाही तो लगेच श्रीरामकृष्णाना म्हणाला, "महाराज ! आपण हें काय चालविलें आहे ? माझ्यासारख्या एखाद्या यःकश्चित् माणसाबद्दल ज्याच्यात्याच्याजवळ असें तोंड वेंगाडणें आपल्याला शोभत नाही ! " हें ऐकून श्रीरामकृष्णाचे डोळे पाण्याने भरून आले व अश्रु गाळीत ते म्हणाले, "नरेन्, नरेन्, गरज पडली तर हातात झोळी घेऊन तुझ्यासाठी दारोदार भिक्षा मागायला सुद्धा माझी तयारी आहे रे ! मग तुझ्यासाठी एवढीशी गोष्ट लोकांजवळ काढायला मला कमीपणा वाटेल काय ?"

ह्या हालअपेष्टांच्या दिवसांची हकीकत नरेंद्र पुढे कधी कधी सांगे तो म्हणे, " त्या दिवसांत चाकरी मिळविण्यासाठी मी सारा दिवस, उपाशी अनवाणी, उन्हातान्हात एकसारखे हिंडावें आणि सध्याकाळच सुमारास हताश होऊन घरी परतावें हा प्रकार दररोज सुरू झाला कधी कोणीतरी बरोबर असावें, कधी नसावें पुष्कळ दिवस हिंडून जेव्हा नोकरी मिळण्याचें काहीच चिन्ह दिसेना, तेव्हा मन अत्यंत निराश झालें हा संसार म्हणजे दुर्बळांसाठी, दरिद्री लोकांसाठी नाही आणि ही देवाची रचना नसून सैतानाची असावी,

असें वाटूं लागलें थोड्याच दिवसापूर्वी मला साहाय्य करण्याची संधि मिळाल्यास ज्याना धन्यता वाटे, तच मला या वेळी मुद्दाम टाळूं लागले ! एक दिवस दुपारी प्रखर उन्हात हिंडता हिंडता अगदीं थकून गेलों आणि पायाला फोड आले होते, म्हणून मैदानावरील पुतळ्याच्या सावलीत क्षणभर आडवा झालों त्या दिवशीं माझ्याबरोबर एकदोन स्नेही होते माझी अवस्था पाहून, दु ख होऊन त्यांतील एकजण मला धीर देण्यासाठी—

"देव दयाघन हरील सारें दु ख तुझें मनुजा—"

हें पद गाऊं लागला पण तें ऐकून, कोणी डोक्यावर काठ्या मारल्या, तसा मला वेदना होऊं लागल्या ! आई, भाऊ, बहिणी यांची असहाय आणि दीन अवस्था माझ्या डोळ्यासमोर उभी राहिली आणि दु ख, अभिमान, निराशा यानी अन करणात एकच खळबळ उडून, मी एकदम ओरडून म्हणालों, "बस् बस् पुरे कर उदरभरणाची काळजी ज्याना कधीं माहीत नाहीं, भुकेच्या वेदनाची ज्याना कधीं कल्पना नाहीं त्यानाच आरामखुर्चीवर बसून पंख्याची हवा खात असता तुझें तें पद गोड लागेल ! मागे मलासुद्धा तें गोड लागत असे, पण आता या धडधडीत प्रत्यक्ष परिस्थितीत, तें म्हणणें म्हणजे निव्वळ वेडावल्यासारखें आहे !" माझ्या या भडिमारानें त्या बिचाऱ्याला अत्यंत वाईट वाटलें माझ्या मनाची त्या वेळी काय स्थिति होती हें त्याला कसें समजावें !"

"त्या दिवसात सकाळी उठल्याच प्रथम कोणासहि न समजू देता घरात सर्वांना पुरेसें खायला आहे की नाहीं हें मी अगादर पाहावें, नसल्यास, 'आज मला एकाकडे जेवायला जायचें आहे ' असें आईला सांगून लगेच बाहेर पडावें आणि एखादे पैशाचें काहीतरी खाऊन अथवा कधीं उपाशीच राहून दिवस काढावा ! पण कोणाला काही कळू देऊ नये ! दुःखात सुख एवढेंच होतें की, ईश्वर मंगलमय आहे याबद्दल मन कधींहि संशयग्रस्त झालें नाहीं पहाटे उठल्याच प्रथम त्याचें नामस्मरण करून मग इतर कामाना सुरुवात करावी एक दिवस असेंच नामस्मरण करीत असता आई एकदम ओरडून म्हणाली, 'गप्प बस, कारट्या ! लहानपणापासून सारखें भगवान भगवान चालविलें आहेस्, त्यानेच तरही दशा केली !' हे तिचे शब्द माझ्या काळजाला झोंबले मी मनाशीं म्हणालो, 'ईश्वर खरोखरच आहे काय ? मग ता माझ्या दुःखाचा काकुळतीच्या

प्रार्थना कसा ऐकत नाही? ईश्वरचंद्र विद्यासागर म्हणत असत—'ईश्वर जर खराच दयामय असेल, तर त्याच्या सृष्टीत इतके दुःख दारिद्र्य का?' त्याची आठवण झाली आणि हृदय संशयग्रस्त झालें.

"कोणतीहि गोष्ट चोरून करण्याचा माझा स्वभाव कधीच नव्हता. अर्थातच्, ईश्वर नाही व असला तरी त्याला आळवण्यात काही अर्थ नाही, ही गोष्ट मी त्या वेळी उघड उघड बोलू लागलो! याचा परिणाम असा झाला की, थोडक्याच दिवसात 'नरेंद्र नास्तिक झाला,' असे जो तो म्हणू लागला. एवढेचसें काय पण एकदोघाजवळ मी असेहि म्हणायला कमी केले नाही, "संसारातील दुःखकष्ट क्षणभर विसरण्यासाठी जर कोणी मद्यपान करू लागून अथवा वेश्यागृही जायला लागून त्यात सुख मानू लागला, तरी मी त्याला कधी दोष देणार नाही, एवढेच नव्हे तर संसारातील दुःखकष्ट विसरण्याचा हा एवढाच मार्ग आहे अशी जर माझ्या मनाची खात्री झाली, तर मी देखील या मार्गाचें अवलंबन करण्यास कधी मागेपुढे पाहणार नाही!

"झालें! जाता जाता ही गोष्ट खुद्द श्रीरामकृष्णाच्या कानापर्यंत गेली आणि मधून मधून भक्तमंडळीत यासंबंधाने चर्चा सुरू झाली. कोणीकोणी ही माझी हीन अवस्था पाहण्यासाठी म्हणून स्वतः मजकडे येऊ लागले! माझ्या चारित्र्याविषयी लोकाना एवढा संशय उत्पन्न व्हावा ही गोष्ट मला फार लागली आणि माझा मानी स्वभाव पुन्हा जागृत झाला आणि माझ्याकडे येणाऱ्या मंडळी-बरोबर, ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी मी खूप वादविवाद करू लागलो. माझें सरोखरच अधःपतन झालें आहे, अशी मंडळीची खात्री झालेली दिसली म्हणजे मला बरें वाटावें व मी मनात म्हणावें, 'बरें झालें, आता ही गोष्ट श्रीराम-कृष्णाच्या कानावर जाऊन त्याचीहि खात्री होईल!' आणि असें वाटे की 'माणसाच्या बऱ्यावाईट मताला या जगात जर इतकी थोडी किंमत आहे, तर श्रीरामकृष्णाचेंहि वाईट मत झालें, तरी काय हरकत आहे?' पण झाली गोष्ट निराळीच. माझ्या कानावर असें आलें की, माझ्या या अधःपतनाची बातमी ऐकून, श्रीरामकृष्ण प्रथम काहीएक म्हणाले नाहीत. पण पुढे भवनाथ रडत रडत त्याच्याकडे जाऊन जेव्हा म्हणाला, "महाराज! नरेंद्राचें हें असें होईल, हें कधी स्वप्नातदेखील आलें नव्हतें,' तेव्हा ते एकदम त्याच्या अंगावर ओरडून

म्हणाल 'गप बसा पोरगंनो! आईने सांगितलें आहे कीं, तो कधी सुद्धा वाईट मार्गाला लागायचा नाही. पुन्हा जर तुम्ही कोणी माझ्याजवळ असें बोललात, तर मी तुमचें तोंडसुद्धा पाहणार नाहीं!'

'पण असें वेळेवेळेंच नास्तिक्य बुद्धीचें प्रदर्शन करून काय उपयोग? बाल्यकाळापासून आणि विशेषत: श्रीरामकृष्णांच्या दर्शनापासून जो अनुभव प्राप्त झाला होता त्यायोगें लगेच वाटू लागावें, 'छे! छे! ईश्वर नाहीं असें कसें असेल? तो असलाच पाहिजे, नाहीतर या घोर संसारात जिवंत राहण्याचा काही अर्थच नाही, असें म्हणावें लागेल. कितीहि दुःखें आली तरी, त्याचें दर्शन घेण्याचा मार्ग अवश्य शोधून काढला पाहिजे.' अशा परस्पर-विरोधी विचाराच्या मध्यें मन हेलकावे खाऊ लागलें.

"उन्हाळा गेला, पावसाळा आला, तरी सुद्धा मी नोकरीसाठी दररोज हिंडतच होतो. एक दिवस सारा दिवस उपाशी पावसातच हिंडहिंड हिंडलो व मध्यान्हकाळचे सुमारास इतका थकून गेलो की, माझ्याने एक पाऊलहि पुढे टाकवेना. डोळ्यापुढे अंधेरी येऊ लागली आणि तसाच एका घराच्या पडवीत पडून राहिलों. त्या स्थितीत किती वेळ गेला कोणास ठाऊक. पण एवढें मात्र स्मरण आहे की, मनाच्या पडद्यावर नानाप्रकारच्या विचारांची चित्रें उमटत होती व नाहीशी होत होती. एकाएकी असें वाटू लागलें की मनावरील एकएक पडदा जणु काय कोणी बाजूला सारीत आहे आणि ईश्वर न्यायी आहे की नाही, त्याच्या सृष्टीत इतकी विषमता का, वगैरे ज्या गोष्टींचा इतके दिवस उलगडा न झाल्यामुळे मन अस्थिर होऊन गेलें होतें, त्या गोष्टी कोणी तरी समजावून देत आहे! हें पाहून माझे सर्व संशय नाहीसे झाले. मन आनंदानें भरून गेलें आणि अंगात एक प्रकारचा विलक्षण हुशारी वाटू लागली, सारा थकवा नाहीसा झाला आणि लगेच उठून मी घरी आलो. आणि पाहतो तो रात्र सरण्यास थोडाच अवकाश होता.

"त्या दिवसापासून स्तुति निंदा याविषयी मी पूर्ण उदासीन झालो आणि मनाचीहि अशी खात्री झाली की पैसा मिळविणें आणि कुटुंबपालन करणें एवढ्यासाठी काही आपला जन्म झालेला नाहीं. अशा गोष्टी होतांच आणि या आज्याप्रमाणें संसारत्याग करण्याची मी गुपचूप तयारी करूं लागलो

दिवसहि ठरला; इतक्यात असें ऐकलें की त्या दिवशी श्रीरामकृष्ण कलकत्त्यात कोणा एका भक्ताचे घरी येणार आहेत. हें ऐकून वाटलें की 'वा ! ठीक झालें; एकदा शेवटचें गुरुदर्शन घेऊन संसाराला कायमचा रामराम ठोकू.' श्रीरामकृष्णांची गाठ पडताच ते म्हणाले, 'आज तुला माझ्याबरोबर दक्षिणेश्वरी आलें पाहिजे.' मीं पुष्कळ आढेवेढे घेतले, पण ते ऐकेनात. नाइलाजानें त्यांचेबरोबर गाडीत बसून निघालो. वाटेनें ते काहीएक बोलले नाहीत. गाडीतून उतरताच इतर मंडळीबरोबर मी त्यांच्या खोलीत जाऊन बसलो. थोड्याच वेळांत त्यांना भावावेश झाला आणि पलंगावरून उठून माझ्याजवळ येऊन, माझ्या गळ्यात हात घालून, अश्रु गाळीत गाळीत गाऊ लागले.

कथा बलते डराई[१] ना बलते ओ डराई—

(आमार) मने सन्द[२] हय बुझि तोमाय हाराई हा-राई ! * ॥

"इतका वेळ मी आपलें मन कसें तरी मोठ्या कष्टानें आवरून धरलें होतें, पण आता मात्र माझ्यानें राहवेना. कंठ दाटून येऊन त्यांच्यासारखेच माझ्याहि डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागले ! माझी खात्री झाली की, श्रीरामकृष्णांना सर्व काही समजलें आहे ! आम्हा दोघांचें हें विचित्र आचरण पाहून सर्वजण चकित होऊन गेले. हळूहळू श्रीरामकृष्ण देहभानावर आले व एकजणानें असा प्रकार होण्याचें कारण विचारल्यावरून, थोडें हसून म्हणाले, 'ऊं, काही विशेष नाही. आमचें आपलें तें एक काहीं तरी होऊन गेलें, झालें !' मग रात्री, इतर सर्वांना बाजूला करून मला जवळ बोलावून ते म्हणाले, 'मला ठाऊक आहे की, तू आई-जगदंबेच्या कामासाठी इथे आला आहेस, तू संसारात कधीच राहू शकणार नाहीस, तरीपण मी जोपर्यंत आहें तोपर्यंत माझ्यासाठी म्हणून संसारात राहा.' असें म्हणून श्रीरामकृष्ण पुन्हा हुंदके देऊन अश्रु गाळू लागले ! !

---

१ भितो २ संशय

* बोलावें तरी भीति वाटते न बोलावें तरी भीति वाटते, माझ्या मनात संशय येतो की मी कदाचित् तुला गमावून बसेन !

"श्रीरामकृष्णाचा निरोप घेऊन घरी परतलों आणि पुन्हा संसारातील हजारो काळज्या माझ्यामागे लागल्या नोकरी पाहण्यासाठी माझें पुन्हा पूर्वीसारखें भटकणें सुरू झालें अखेरीस, एका वकिलाच्या घरी कारकुनीचें काम करून आणि काही पुस्तकांची भाषांतरें करून, थोडेबहुत पैसे मिळवू लागलों पण पैसे मिळण्याचें निश्चित असें काहीच साधन नसल्यामुळे, घरची स्थिति जशीची तशीच राहिली काय करावें काहीच समजेना एक दिवस मनात आलें की, श्रीरामकृष्णाचें तर ईश्वर ऐकतो ना ? मग असेंच करावें की, 'घरच्या मंडळींना खाण्यापिण्याचे कष्ट होऊ नयेत' अशी ईश्वराची प्रार्थना करण्याबद्दल श्रीरामकृष्णापाशी धरणें धरून बसावें म्हणजे झालें माझ्यासाठी एवढी गोष्ट ते खास करतील ह्या विचाराने मनात फार हुरूप आला, आणि तावडतोब त्याच क्षणी दक्षिणेश्वराची वाट धरली तेथे पोहोचताच तडक श्रीरामकृष्णाच्या खोलीत गेलो आणि त्यांना म्हणालो 'महाराज, माझ्या घरच्या माणसांच्या अन्नवस्त्राची काहीतरी व्यवस्था करण्याबद्दल जगदंबेची तुम्हीं प्रार्थना केलीच पाहिजे मला त्यांचे हाल बघवत नाहीत"

श्रीरामकृष्ण —" बाबारे, ही असली गोष्ट माझ्याच्याने बोलवणार नाही तूच का तिच्या कानावर घालीत नाहीस ? तू आईला मानीत नाहीस, म्हणून तर तुला असे कष्ट होतात ! "

मी — मला तर आईची माहितीहि नाही आपणच माझ्यासाठी एवढें आईजवळ सांगा आपण एवढें केलेंच पाहिजे मी काही केल्या आज आपणाला सोडणारच नाही "

यावर श्रीरामकृष्ण मोठ्या प्रेमाने म्हणाले —" नरेंद्र, तुला काय सांगू ? मी कितीदा तरी आईला म्हणाला असेन की 'आई, नरेंद्राचें दुःख-कष्ट दूर कर," पण तू आईला मानीत नाहीस म्हणून तर आई तिकडे लक्ष देत नाही ! पण तुझा एवढा आग्रहच आहे, तर ठीक आहे, आज मंगळवार आहे, मी सांगतों की, तू आज रात्री आईच्या मंदिरात जाऊन तिला नमस्कार कर आणि तुला काय पाहिजे तें तूच तिच्याजवळ मागून घे आई तुला तें माग देईल माझी आई चिन्मयी, ब्रह्मशक्ति —तुमच्या इच्छामात्रेंकरून जगत् निर्माण करणारी तिनच मनात आणलें तर ती काय करू शकणार नाही ?

"ह्या आश्वासनाने माझ्या मनात दृढ विश्वास उत्पन्न झाला की, श्रीरामकृष्णच ज्या अर्थी असें सांगत आहेत, त्या अर्थी नुसती प्रार्थना केल्या-बरोबर, सारी दुःखें आता खास नाहीशी होणार ! मन अत्यंत उत्कंठित झालें आणि दिवस एकदाचा केव्हा जातो व रात्र येते, असें होऊन गेलें हळूहळू रात्र झाली एक प्रहर झाल्यावर आईच्या मंदिरात जाण्यास श्रीरामकृष्णांनी मला सांगितलें मी निघालो, पण मनाला एक प्रकारची विलक्षण गुंगी आली, पाय थरथर कापू लागले आणि आता आपल्याला मातेचें दर्शन होणार आणि तिचे शब्द ऐकावयास सांपडणार असें वाटू लागून,इतर सर्व काळज्या आणि विचार यांचें विस्मरण होऊन, ही एकच गोष्ट मनात घोळू लागली ! मंदिरात गेलो आणि पाहतो तो असें दिसलें की, आई खरोखरच चिन्मयी असून जिवंत आहे , आणि तिच्या अंगातून रूप, लावण्य, करुणा, जणु काय निथळत आहे ! हें पाहताच भक्तिप्रेमाने हृदय उचंबळून आलें आणि विव्हल होऊन, सद्‌गदित अंतःकरणाने पुन्हापुन्हा नमस्कार करीत म्हणू लागलो "आई ! विवेक दे, वैराग्य दे, ज्ञान दे, भक्ति दे आणि जेणकरून मला तुझ्या दर्शनाचा निरंतर लाभ होईल असें कर !' मनाला अतिशय शांति प्राप्त झाली, जगन्मातेवाचून इतर सर्व विचार विसरून गेलो ! आणि अत्यंत आनंदाने श्रीरामकृष्णाच्या खोलीकडे परतलो

"मला पाहताक्षणी त्यांनी विचारलें 'काय रे ? सांसारिक दुःखकष्ट नाहीसे करण्याबद्दल आईची प्रार्थना केलीस की नाही ?' हें ऐकताच कोणीतरी हलवून जागें करावें तसें होऊन, मी चकित होऊन म्हणालो, 'अरेरे, खरेंच मी सारें विसरूनच गेलो, आता काय करावें ?' श्रीरामकृष्ण म्हणाले, 'जा, जा, पुन्हा जा आणि पुन्हा प्रार्थना करून ये ' पुन्हा मंदिरात गेलो, आणि जगन्मातेसमोर जाताच, पुन्हा सारें विसरून जाऊन भक्ति आणि ज्ञान देण्याची तिला प्रार्थना करून परत फिरलो ! मला पाहताच हसत हसत श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "काय रे ? आता तरी नीट प्रार्थना केलीस ना ?' हें ऐकताच मी पुन्हा देहभानावर आलो आणि म्हणालो, 'नाही महाराज, आईला पाहताच मी साऱ्या गोष्टी विसरून गेलो आणि पुन्हा भक्तिज्ञानाबद्दल प्रार्थना करून आलो आता कसें होईल ?' श्रीरामकृष्ण म्हणाले, 'अरे शहाण्या !

जरा नीट सावध राहून एवढी साधी प्रार्थनासुद्धा तुला घड करता आली नाही? बघ, पाहिजे असेल तर आणखी एकदा जाऊन प्रार्थना करून ये जा लौकर।' पुन्हा गेलो, पण मंदिरात प्रवेश करताच मनाला फार लाज वाटू लागली मी मनात म्हणालो, 'ही काय य कश्चित् गोष्ट जगन्मातेला मागायला आलो? राजा प्रसन्न झाला आणि काय म्हणे त्याच्याजवळ भोपळा मागितला! हा तरी तसलाच मूर्खपणा नव्हे काय?' — असें वाटून जगन्मातेला पुन्हापुन्हा नमस्कार करून म्हणू लागलो, "आई! दुसरें काहीएक मला नको केवळ ज्ञान आणि भक्ति दे!" मंदिरातून परत येताना मात्र सारी गुंगी उतरली आणि वाटू लागलें की, हा सारा श्रीरामकृष्णाचाच खेळ असला पाहिजे! नाहीतर तीनतीनदा मंदिरात जाऊन असें कसें व्हावें? श्रीरामकृष्णाच्या खोलीत जाताच त्यांच्यापाशी धरणें धरून बसलो आणि म्हणालो, 'तें काही नाही, महाराज! हा सारा आपलाच खेळ आहे आता आपणच माझ्यासाठी आईजवळ प्रार्थना केली पाहिजे' यावर ते म्हणाले, 'काय करू रे? मी कोणाबद्दलहि अशी प्रार्थना आजपर्यंत कधी करू शकलो नाही, अशी गोष्ट माझ्या तोंडातून बाहेरच येत नाही म्हणून तुला सांगितलें की तू आईजवळ वाटेल तें माग आई तुला तें खास देईल पण तुला एवढी साधी गोष्टसुद्धा करतां आली नाही तुझ्या नशिबातच संसारसुख नाही, त्याला मी तरी काय करू?' मी थोडाच गप्प बसणार होतो? मी पुन्हा म्हणालो, 'तें काही नाही महाराज, आज मी आपल्याला सोडणारच नाही आपण एवढी गोष्ट केलीच पाहिजे, माझी खात्री आहे की, आपण मनात आणलें तर सर्व काही होईल.' त्यांनी जेव्हा पाहिलें की मी काही केल्या ऐकत नाही, तेव्हा ते म्हणाले, 'बरं बरं, जा तुम्हाला जाडाभरड्या अन्नवस्त्राची कमतरता पडणार नाही।' आणि तेव्हापासून आमच्या सर्व अडचणी * कशा ना कशा तरी भागत गेल्या"

नरेंद्राच्या आयुष्यात वरील गोष्टीचें फार महत्त्व आहे इतके दिवस ईश्वराच्या साकार स्वरूपावर त्याचा विश्वास नसे एवढेच नव्हे तर निरनिराळ्या देवांची आणि मूर्तिपूजेची तो टवाळी करण्यासहि कमी करत नसे

* यानंतर लौकरच नरेंद्राला नोकरी लागली

ही त्याची टवाळी कित्येक वेळा इतक्या थराला जाऊन पोहोचे की प्रत्यक्ष श्रीरामकृष्णाच्या समोरहि जगदंबेला नावें ठेवण्यास तो मागेपुढे पाहत नसे! एक दिवस शांतीचे सागर श्रीरामकृष्णहि त्याच्या भडिमाराला इतके चिडले की डोळे लाल करून ते त्याच्या अंगावर जाऊन ओरडले, "साल्या, निघ येथून माझ्यासमोर माझ्या आईला नावें ठेवायला तुला लाज नाही वाटत?" नरेंद्राने पाहिलें की, आपण आज आपल्या मर्यादेबाहेर वागलो असें वाटून तो तिथेच एका बाजूला गुपचुप, कोपऱ्यात जाऊन बसून राहिला! काही वेळाने श्रीरामकृष्णाचें लक्ष त्याचेकडे गेलें व त्याचे हृदय उचंबळून येऊन ते म्हणाले, "नरेन्, तुझ्यासारख्या शहाण्या मुलाने असें करावें का बरें? सांग पाहू? तू माझ्या आईची निंदा केलीस म्हणून माझें डोकें फिरून गेलें तुला निंदाच करायची असेल तर माझी कर, हवी तितकी! माझ्या आईची उगीच का म्हणून?" असो अशा प्रकारच्या नरेंद्राचा आज साकार स्वरूपावर विश्वास बसला, हें पाहून श्रीरामकृष्णाचा आनंद गगनात मावेना! ज्याच्यात्याच्याजवळ 'नरेंद्र जगन्मातेला मानू लागला!' असें म्हणून ते आनंद प्रदर्शित करू लागले तारापद घोष एक दिवस दक्षिणेश्वरी गेले होते दुपारची वेळ होती, आणि नरेंद्र व्हराड्यात एका बाजूला निजला होता. तारापद सांगत असत— "मी जाऊन श्रीरामकृष्णाना नमस्कार करताच, नरेंद्राकडे बोट करून ते मोठ्या हर्षानें म्हणाले, 'अरे, हा पाहिलास का येथे एक मुलगा निजला आहे मोठा चांगला मुलगा आहे याचें नाव नरेंद्र इतके दिवस जगन्मातेला मानीत नसे, पण कालपासून मानू लागला! त्याच्या घरची स्थिति चांगली नाही, म्हणून मी त्याला जगन्मातेची प्रार्थना करण्यास सांगितलें पण तो धनदौलत काहीच मागू शकला नाही—म्हणाला, 'मला लाज वाटली!' मंदिरातून आला आणि मला म्हणाला, 'जगदंबेचें एखादें गाणें शिकवा!' मी त्याला एक गाणें शिकविलें सारी रात्र तेंच गाणें तो गात बसला होता! म्हणून आता जरा निजला आहे. (अत्यंत आल्हादाने हसत हसत) नरेंद्र अखेरीस जगन्मातेला मानू लागला! कसें? छान झालें की नाही?' त्याचा हा आनंद पाहून मीहि म्हणालो, 'हा महाराज छान झालें!' काही वेळाने हसत हसत ते पुन्हा म्हणू लागले, 'नरेंद्र जगन्मातेला मानू लागला छान झालें, नाही बरें?' त्या दिवशी त्याच्या बोलण्याला दुसरा

विषयच नव्हता ज्याच्यात्याच्याजवळ आनंदाने म्हणत, 'नरेंद्र जगन्मातेला मानू लागला, छान झालें, नाही बरें?' त्या दिवशी भावावेशात सुद्धा त्याना दुसरा विषयच नव्हता आठ वाजण्याच्या सुमारास श्रीरामकृष्णाचा भावावेश नाहीसा झाला व मी आणि नरेंद्र दोघेहि श्रीरामकृष्णाचा निरोप घेऊन घरी परतलो "

श्रीरामकृष्णाचे स्वतः वरील अपार प्रेम आठवून नरेंद्राने कितीतरी वेळा म्हणावं, "एका श्रीरामकृष्णानीच केवळ मला प्रथम पाहिल्यापासून, सर्व बाबतीत सर्व वेळा माझ्यावर सारखाच विश्वास ठेवला, दुसऱ्या कोणीहि नाही,—आईबापानीसुद्धा नाही! त्याच्या या विश्वासाने आणि प्रेमानेच त्यानी मला कायमचे बांधून टाकलें! एखाद्यावर निष्काम प्रेम असें तेंच करू जाणतं व करीत इतर सर्वजण स्वार्थासाठी प्रेमाचें नुसतें वरवर प्रदर्शन मात्र करीत असतात!" असो

संसाराचा गाडा कसाबसा नीट चालू लागल्याचें पाहून, नरेंद्र निश्चिन्त झाला व साधनभजन, ग्रंथवाचन इत्यादिकांत आता त्याचा बराच वेळ जाऊ लागला वेळ सापडताच त्याने श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास धावून जावें आणि साधनामार्गातील आपल्या अडचणी त्याना निवेदन कराव्या श्रीरामकृष्णानीहि केव्हा काय केलें पाहिजे कसें केलें पाहिजे, वगैरे उपदेश त्याला मोठ्या प्रेमाने करून, अधिकाधिक साधनभजन करण्यास त्याला उत्तेजन द्यावें व धीर द्यावा सद्गुरूच्या साक्षात् देखरेखीखाली नरेंद्राची आध्यात्मिक उन्नति मोठ्या झपाट्याने होऊ लागली व त्याला निर्गुणसाक्षात्काराची तळमळ लागून तो अधिकाधिक उग्र साधना करू लागला हें पाहून श्रीरामकृष्णानाहि फार आनंद झाला व नरेंद्राच्या ईश्वरानुरागाची आणि तीव्र वैराग्याची ते मोकळ्या मनाने ज्याच्यात्याच्याजवळ स्तुति करू लागले

नरेंद्राची तळमळ वाढत चालली त्याला वाटू लागलें की श्रीरामकृष्णानी मनावर घेतलें तर ईश्वरदर्शन काय समाधि काय सारं केवळ आपल्या हातचा मळ आहे त्याच्यापाठीच धरणें धरून बसलें तर? असा विचार मनात येताच त्याने श्रीरामकृष्णाना त्रास देण्यास सुरवात केली त्याने म्हणावें, "महाराज, निर्विकल्पसमाधिसुखाचा अनुभव मला आपण प्राप्त करून दिला पाहिजे"

यावर श्रीरामकृष्ण नेहमी जें इतराना उत्तर देत तेच त्यानी नरेंद्राला द्यावे. त्यानी म्हणावें, "मी काय करू शकतो रे ? माझ्या हातात आहे काय ? आईची जशी इच्छा असेल तसें होईल !" यावर नरेंद्राने म्हणावें, "महाराज, आपली इच्छा असली म्हणजे आईलाहि इच्छा होईल" यावर त्यानी म्हणावें, "अरे, पण अशी घाई करून कसें होईल ? बी जमिनीत पुरल्याबरोबर लगेच त्याचें झाड होऊन त्याला फळें लागतात काय? वेळ आल्याशिवाय काय होईल?" यावर नरेंद्र एक दिवस धिटाईने म्हणाला, "पण महाराज, ही वेळ तरी येणार केव्हा ? आपण तर दिवसेंदिवस * खगत चालला आहा आपण गेलात म्हणजे मग मी कोणाकडे पाहावें ?" हे ऐकून श्रीरामकृष्ण चकित होऊन नरेंद्राच्या तोंडाकडे पाहू लागले व काही न बोलता स्वस्थ बसले

होता होता एक दिवस नरेंद्र नित्याप्रमाणे ध्यानस्थ बसला असता, त्याची एकाएकी गभीर समाधि लागली ! त्याच्याजवळ त्याचे इतर गुरुबधुहि ध्यान करीत बसले होते त्यांचें ध्यान आटोपतें व पाहतात तो नरेंद्र अगदी स्थिर बसला असून त्याची दृष्टि नासाग्री लागली आहे श्वासोच्छ्वास बद असून शरीरामध्ये प्राण असल्याचें काहीच चिन्ह नाही हा काय प्रकार आहे असें वाटून भयाने गागरून जाऊन एकदोघेजण श्रीरामकृष्णाना ही गोष्ट सागण्यासाठी धावत माडीवर गेले श्रीरामकृष्ण आपल्या अथरुणावरच स्वस्थ बसले असून त्याची मुद्रा शात व गभीर दिसत होती त्याचें बोलणे ऐकून ते गभीरपणाने म्हणाले, "राहू द्या त्याला तसाच काही वेळ ! त्याने अलीकडे जसें माझें डोकें पिकवलें होते !" हें त्यांचें शातपणाचे उत्तर ऐकून ते चकित झाले, पण त्याची खात्री झाली की, ही सारी गोष्ट श्रीरामकृष्णाना माहीत आहे व नरेंद्राच्या जिवाला काही अपाय व्हास नाही अस पाहून ते परत खाली जाऊन नरेंद्राजवळ बसून राहिले बऱ्याच वेळाने नरेंद्र देहभानावर आला त्याचें अत करण भरून आले होत नेत्रातून अश्रुधारा वाहत होत्या व त्याच्या हृदयात दिव्य आनद आणि शाति याचा प्रचड प्रवाह वाहू लागला होता ! देहभानावर येताच प्रथम त्यानें श्रीरामकृष्णाना उद्देशून नमस्कार

* या वेळी श्रीरामकृष्ण गळ्याच्या रोगाने आजारी होते

केला आणि लागलीच उठून जिन्याकडे धाव घेतली वर श्रीरामकृष्ण अजून सचिंत बसले होते वर जाऊन त्यांच्यापुढे लोटांगण घालून, नरेंद्र हात जोडून स्वस्थपणें उभा राहिला कृतज्ञता, आनंद, शांति वगैरेंनीं त्याचें हृदय भरून आलें होतें व त्याच्या तोंडातून शब्दहि बाहेर निघत नव्हता आपल्या पट्टशिष्याला पाहून श्रीरामकृष्णांच्या आनंदालाहि भरतें आलें त्यांनी त्याच्या हृदयांतील खळबळ जाणली व त्याला म्हणाले, "आता तुला आईनें सर्वकाही दाखविलें आहे आणि तुझ्या पेटीची किल्ली मात्र तिनें माझ्याजवळ दिली आहे हा अनुभव आता नीट जतन करून ठेव आणखी काही दिवस लोकांत मिसळू नको व कोणाशी फारसा बोलू नको आणि काही दिवसपर्यंत जेवण आपल्या हातानीच करून खात जा, समजलें? जा आता थोडी विश्रांति घे आणि थोड्या वेळानें आईच्या मंदिरांत जाऊन तिला नमस्कार करून ये"

अशा रीतीनें, श्रीरामकृष्णांच्या कृपेनें नरेंद्रानें मानवजीवनाचें ध्येय हस्तगत करून घेतलें श्रीरामकृष्णांचें आपल्या भक्तमंडळीशीं किती प्रेमाचें व आपलेपणाचें वर्तन असे, त्यांच्या आध्यात्मिक उन्नतीकडे त्यांचें कसें बारकाईचें लक्ष असे व त्यांना आपल्या मार्गांत ते कसें साहाय्य करीत, याचें एक उदाहरण म्हणून नरेंद्राच्या आध्यात्मिक उन्नतीचा इतिहास संक्षेपतः सांगितला श्रीरामकृष्णांचें नरेंद्रावर जरी सर्वांहून अधिक प्रेम होतें, तरी इतरांवरहि काही कमी नव्हतें ज्याला त्याला वाटे की श्रीरामकृष्णांचें आपल्यावरच सर्वांत अधिक प्रेम आहे, ज्याला जितक्या प्रेमाची आवश्यकता वाटे, त्याहून अधिक प्रेमाचा जर त्याला प्रत्यक्ष अनुभवच येई तर त्याला तसें वाटावें यांत आश्चर्य तें काय? एखाद्याला दहा रुपये मिळण्यानच आनंद होत असता त्याला पंधरा रुपये मिळाले आणि एखाद्याला शंभर रुपये हवे असता दीडशें रुपये मिळाले, तर दोघांनाहि होणारा आनंद सारखाच असणार नाही काय? तीच स्थिति श्रीरामकृष्णांच्या भक्तमंडळीची होती ज्याला जितक्या प्रेमाची अपेक्षा असे त्याहून कितीतरी जास्त प्रेम त्याला श्रीरामकृष्णांकडून मिळे आणि म्हणूनच सर्वजण आनंदांत असत

मागे सांगितलेंच आहे की, श्रीरामकृष्णांची बहुतेक भक्त मंडळी त्यांच्याकडे सन १८८१ च्या पुढे आली आणि श्रीरामकृष्णांचें धर्माच्या

पुनरुज्जीवनाचें बरेचसें कार्य याच वेळी झालें १८८१ ते १८८५ एप्रिल पर्यंत आपल्या भक्ताच्याबरोबर अद्भुत लीला करून सारें कलकत्ता शहर आणि पर्यायाने सारा बगाल प्रात त्यानी हालवून सोडला आणि लोकाच्या धर्मविषयक कल्पनात प्रचड क्राति घडवून आणली १८८५ साली त्याच्या गळ्याला एक चमत्कारिक रोग झाला व तेव्हापासून सुमारें दीड वर्ष ते रुग्णशय्येवर होते म्हटलें तरी चालेल प्रकृति ठीक नव्हती तरी त्याचा उत्साह कायमच होता व त्या आजारीपणातहि त्यानी आपली भक्तमडळी एकत्रित करण्याचें महत्कार्य केलें ही त्याच्या अखेरच्या दीड वर्षाची हकीकत पुढील प्रकरणात सागावयाची आहे

---

२०. पानिहाटीचा महोत्सव

सन १८८५ च्या प्रखर उन्हाळ्यात श्रीरामकृष्णांना अतिशय श्रम होऊं लागल्याचें पाहून त्यांच्या भक्तमंडळांना त्यांच्यासाठीं बर्फाची व्यवस्था केली आणि तेंहि दररोज बर्फ घातलेलें थंडगार पाणी पिऊन एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें आनंद प्रदर्शित करूं लागले. परंतु एकदोन महिने लोटल्यावर त्यांच्या गळ्यामध्यें वेदना होऊं लागल्या व हळूहळू त्या अधिकाधिक वाढूं लागल्या.

सुमारें एक महिना लोटला तरी वेदना कमी होण्याचें कांहींच चिन्ह दिसेना. उलट एक नवीनच प्रकार उपस्थित झाला. बराच वेळ बोलत राहिल्यास आणि समाधीनंतर वेदना अतिशय वाढूं लागल्या. कांहीं दिवसांनीं गळ्यावर थोडी सूज आली. म्हणून मंडळींनीं त्यावर लेप वगैरे लावले. कांहीं दिवस लेप लावूनहि सूज उतरेना. तेव्हां भक्तमंडळांनीं बहुबाजारांतील डॉक्टर राखालचंद्र यांना बोलावून आणलें. त्यांनीं गळ्याला आतून लावण्यास औषध दिलें व बाहेरच्या बाजूस चोळण्यासहि कांहीं औषध देऊन फार बोलत न जाण्यास व वरचेवर समाधिमग्न न होण्यास सांगितलें.

हळूहळू ज्येष्ठ महिना आला. कलकत्त्याला उत्तरेस तेरा-चवदा मैलांवर पानिहाटी या नांवाचें ठिकाण आहे. तेथें दरवर्षी त्या महिन्यांत रघुनाथदास गोस्वामी यांच्या स्मरणार्थ वैष्णव संप्रदायाचा जंगी उत्सव होत असतो. श्रीकृष्णचैतन्य उर्फ श्रीगौरांग महाप्रभूंच्या शिष्यमंडळांपैकीं श्रीरघुनाथदास हे एक होत व ईश्वरलाभासाठीं त्यांनीं या महिन्याच्या 'शुक्ल त्रयोदशीस' संसाराचा त्याग करून संन्यास घेतला होता. या गोष्टीच्या स्मरणार्थ हा उत्सव तेथें होत असे. अनेक ठिकाणचे वैष्णव भक्त त्या दिवशीं तेथें जमतात व सर्व मिळून कीर्तन, भजन, नामस्मरण यांची एकच गर्दी तेथें होत असते. मागें मागें श्रीरामकृष्ण या उत्सवास दरवर्षी जात. परंतु सन १८८० सालापासून कांहीं ना कांहीं कारणानें ते तेथें जाऊं शकले नाहींत. या वर्षी तेथें जाण्याचें मनांत आणून

ते आपल्या भक्तमंडळीस म्हणाले, "या उत्सवात तेथे आनंदाचा बाजार भरतो, ईश्वराच्या नामघोषाने दाही दिशा गर्जून जातात तुम्ही 'यंग बंगाल' मंडळींनी कधी अशा प्रकारची मजा पाहिली नसेल येत असाल तर जाऊन येऊ म्हणतो" हें ऐकून रामचंद्र दत्त वगैरे मंडळींना फार आनंद झाला, परंतु काही काही मंडळी त्यांचें दुखणें पाहून होकार देण्यास काकू करू लागली त्यांच्या समाधानासाठी ते म्हणाले, "असें करू, इथून अगदी सकाळी थोडा फराळ करून निघू आणि तिथे जाऊन एक-दोन तास थांबून परत फिरू, म्हणजे झालें! आणि दुखण्याबद्दल थोडें सावध राहून, कुणाशी फारसें बोललें नाही म्हणजे झालें!" या त्यांच्या उत्तराने सर्वांचें समाधान झालें आणि मंडळी तेथे जाण्याची सर्व व्यवस्था करण्यास लागली

ज्येष्ठ शुक्ल त्रयोदशीचा दिवस उजाडला आज पानिहाटीचा उत्सव अगदी सकाळी सुमारें पंचवीस जण भक्त भाड्याच्या दोन नौका करून दक्षिणेश्वरी येऊन पोहोचले कोणीकोणी कलकत्त्याहून पायीच आले श्रीरामकृष्णांच्यासाठी एक स्वतंत्र नौका घाटावर तयार होती पहाटेच काही स्त्रीभक्तमंडळी आली होती त्यांनी व माताजींनी स्वयंपाक करून सर्वांना जेवू घातलें व सुमारें दहा वाजता मंडळी निघण्याची तयारी झाली श्रीरामकृष्णांचा फराळ झाल्यावर माताजींनी "मी बरोबर येऊ काय?" असें विचारण्यास त्यांच्याकडे एका स्त्रीला पाठविलें, श्रीरामकृष्ण म्हणाले —"तुम्ही तर येतच आहा, तिचीहि यायची इच्छा असेल तर येऊ द्या तिला" श्रीरामकृष्णांचा निरोप ऐकून माताजी म्हणाल्या, 'तिथे खूप गर्दी होईल, नौकेंतून उतरून अशा गर्दीतून देवदर्शन घेणें मला शक्य होणार नाही, म्हणून मी येत नाही तुम्ही दोघी चौघीजणी त्यांच्या नावेंतच बसून जा म्हणजे झालें"

दोनप्रहरच्या सुमारास नौका पानीहाटीच्या घाटास लागल्या त्या दिवशी थोडी थोडी झिमझिम वृष्टि होत होती मंडळी उतरली व पाहतात तो उत्सवस्थान माणसांनी जसें फुलून गेलें आहे! जिकडे तिकडे हरिनामाचा गजर चालला होता नौकेंत बसताना नरेंद्र, बलराम, गिरीश, रामचंद्र, महेंद्रनाथ वगैरे मंडळींनी श्रीरामकृष्णांना विनंती करून सांगितलें होतें की, "आज आपण कोणत्याहि भजनी मंडळींत मिसळू नये आज भजन करू लागला म्हणजे आपण देहभान

विसराल व समाधिमग्न व्हाल आणि अशाने आपले दुखणें मात्र विनाकारण वाढेल" नौकेतून उतरताच श्रीरामकृष्ण भक्तमडळीबरोबर थेट श्रीयुत मणि सेन याच्या घरी गेले श्रीरामकृष्ण येताच सर्वांनी उठून त्याचें स्वागत केलें व त्याना नेऊन दिवाणखान्यात बसविलें दहा-पधरा मिनिटें तेथे थाबून श्रीरामकृष्ण देवदर्शनास निघाले

देवळात जाताच त्याना भावावेश झाला ते देवाचें दर्शन घेत असताच, तेथे एक भजनी दिंडी आली तेथील प्रघात असा होता की, प्रत्येक दिंडीने प्रथम देवासमोर काही वेळ भजन करावें व मग तेथून जाऊन गगातीरावर वाळवटात भजन करीत बसावें ती दिंडी तेथे असताच एक भले धष्टपुष्ट जटाधारी, मुद्रा लावलेले, गौरवर्ण बोवाजीहि डुलत डुलत, माळा जपत तेथें आले. भजनी मडळीला उत्तेजन देण्यासाठीच की काय, त एकदम दिंडीत मिसळले आणि भावाविष्ट झाल्यासारख, हातवारे करीत हुकार देत नाचू लागले!

देवाचें दर्शन घेऊन सभामडपात एका बाजूला उभे राहून श्रीरामकृष्ण भजन ऐकत होते बोवाजीचा तो वेश आणि थाट-माट पाहून, थोडे स्मित करून, ते जवळ असलेल्या नरेंद्र वगैरेकडे वळून म्हणाले, "पहा, ढग तर पाहा!" त्याच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून मडळी हसू लागली व आज श्रीरामकृष्ण भावाविष्ट न होता चागल्या सावधगिरीने वागत आहेत, असें पाहून त्याना फार आनद झाला पण इकडे मडळी बुवाजीकडे पाहण्यात दग्ध झाली असता श्रीरामकृष्ण केव्हाच तेथून निसटून उडी मारून, त्या भजनी मेळ्याच्या मध्यें जाऊन उभे राहिले होते आणि भावाविष्ट होऊन त्याचें देहभानहि नाहीसें चालें होतें! हा आकस्मिक प्रकार पाहून मडळी गडबडून गेली त्याच्या तोंडचें पाणी पळालें व सर्वांनी एकदम धाव घेऊन भजनी मडळीत शिरून श्रीरामकृष्णाना घेरले थोड्या वेळाने थोडे देहभानावर येताच श्रीरामकृष्ण सिंहबळाने नृत्य करू लागले! नृत्य करीत असता मधच त्याची समाधि लागावी व त्यानी ती उतरेपर्यंत तसेंच निश्चेष्ट उभें राहावें त्या स्थितीत झोक जाऊन त्यानी पडू नये म्हणून, कोणी तरी भक्ताने त्याना नीट धरून ठेवावें समाधि उतरताच पुन्हा नृत्य सुरू व्हावें, असा प्रकार एकसारखा सुरू झाला!! नृत्य करताना, तालावर, भरभर पुढे मागे सरकत असता, असें वाटे की जणू काय, एखाद्या माशाप्रमाणे ते ब्रह्मानद-

समुद्रात उडया मारीत, स्वच्छद पोहत, मनसोक्त विहार करीत आहेत! त्याच्या प्रत्येक अवयवावर कोमलता, माधुर्य आणि उद्दाम उत्साह याचा प्रकाश दिसून येत होता स्त्रीपुरुषाची हावभावमय, मनोहर अनेक नृत्यें आम्ही पाहिली असतील परतु दिव्य भावावेशात, देहभान हरपून तन्मयतेने नृत्य करीत असता, श्रीरामकृष्णाच्या देहावर जसें एकप्रकारचें रुद्र-मधुर सौंदर्य आणि तेज दिसें, त्याची आशिक छटासुद्धा कोणाच्या अगावर आमच्या पाहण्यात आली नाही! प्रबल भावोल्लासाने जेव्हा त्याचा देह हालू डोलू लागे, तेव्हा असे वाटें की, याचा देह कठीण, जड उपादानाचा बनलेला नसावा, तर, प्रचड आनदसागरात हा एक तरग उठला असून, मोठचा वेगाने तो जवळपासचे सर्व पदार्थ बुडवीत पुढे चालला आहे आणि थोडचाच वेळात त्या आनदसागराशी तो एकरूप होऊन त्याचा हा सध्याचा आकार लोकाना लवकरच दिसेनासा होईल!

अस्सल आणि नक्कल लोकाच्या दृष्टीपुढे होतीच, सर्व मडळी त्या वेषधारी बोवाजीना बाजूला करून श्रीरामकृष्णाना घेरून नृत्य करू लागली आणि अशा दिव्यानदात अर्धा अधिक तास लोटला श्रीरामकृष्ण थोडे देहभानावर आल्यानतर, मडळीनी ठरवले की, तेथून सुमारे एक मैलावर, चैतन्यदेवाचे परमभक्त राघव पडित याचें घर होतें, तेथील राधाकृष्णमूर्तीचें दर्शन करवून, श्रीरामकृष्णाना परत नौकेकडे घेऊन जावें याला श्रीरामकृष्णानी समति दिल्यावर, तो सर्व घोळका राघव पडिताच्या घराकडे जाण्यास निघाला! भजनी मडळीहि त्याचेबरोबर निघाली व पुन्हा हरिनामाच्या गजरास सुरुवात झाली भक्तमडळीने श्रीरामकृष्णाच्या भोवती पुन्हा कोंडाळें केलें व श्रीरामकृष्ण मोठचा आनदाने नृत्य करीत हळूहळू पुढे सरकू लागले दोनचार पावलें चालून जाताच त्याना भावावेश झाला व सर्व मडळी तेथेच उभी राहिली ते देहभानावर येताच पुन्हा सर्वजण हळूहळू पुढे सरकू लागले दोनचार पावलें चालून जाताच पुन्हा तसेंच झाले! आणि एकसारखा हाच प्रकार सुरू झाला!

त्या दिवशी श्रीरामकृष्णाच्या अगावर दिव्य तेजाची प्रभा फाकून त्याची अगकाति जशी तेजपुज आणि उज्ज्वल दिसत होती, तशी निदान आम्ही तरी कधी पाहिल्याचे आठवत नाही त्याच्या त्या दिव्य अगकातीचें यथायोग्य वर्णन करणें अशक्य आहे भावावेश प्राप्त झाला असता एका क्षणार्धात देहाचें

इतके विलक्षण परिवर्तन होऊ शकते याची आम्हाला कधी कल्पनासुद्धा नव्हती. असे वाटे की त्याचे शरीर आज नेहमीपेक्षा किती तरी मोठे दिसत आहे! त्याच्या मुखमंडलावर अपूर्व तेज झळकू लागून त्या तेजाने जणू चारी दिशा भरून गेल्या होत्या. त्याच्या अंगाची छटा त्याच्या नेसलेल्या भगव्या वस्त्रावर पडून ते अग्निज्वालांनी वेष्टिले आहेत की काय असा भास होऊ लागला! त्याच्या त्या भावादीप्त, तेजःपुंज, किंचित् हास्ययुक्त मुखमंडलाकडे पाहून सर्वांचे देहभान हरपून गेले! आणि तो सर्व समाज भारल्याप्रमाणे त्याच्याकडे पाहत त्याच्याबरोबर चालू लागला!

श्री मणि सेन याच्या घरून निघून काही वाट चालून गेल्यावर, त्याचा तो भावावेश, त्याची दिव्य अंगकांति आणि त्याचे ते मधुर नृत्य पाहून नवीन उत्साहाने भजनी मंडळी गाऊ लागली —

> सुरधुनिर तीरे हरि बले के रे,
> बुझि[1] प्रेमदाता निताई एसेछे
> आरे हरि बले के रे जय राधे बले के रे।
> बुझि प्रेमदाता निताई एसेछे!
> (आमादेर[2]) प्रेमदाता निताई एसेछे!
> निताई नइले[3] प्राण जुडावे किसे? —
> (एइ आमादेर) प्रेमदाता निताई एसेछे! ॥ —

ध्रुपद म्हणताना, मंडळी श्रीरामकृष्णाकडे बोट दाखवून, एकसारखे "एई आमादेर प्रेमदाता!" असे म्हणून आनंदातिशयाने उद्दाम नृत्य करू लागली! उत्सवाला आलेल्या मंडळींपैकी कोणीकोणी या दिंडीजवळ येऊन हा काय प्रकार चालला आहे हे पाहून व श्रीरामकृष्णाचे ते दिव्य रूप आणि मनोहर नृत्य आणि मंडळीच्या त्या आनंदाच्या गर्जना ऐकून तेहि या घोळक्यात मिसळले! एक आला दोन आले, चार आले आणि अशा रीतीने उत्सवाला आलेल्या मंडळींपैकी बहुतेक मंडळी श्रीरामकृष्णाच्या भोवती जमून हा सारा प्रचंड समुदाय सावकाश सावकाश राघवपंडिताच्या घराकडे सरकू लागला!

---

१ कदाचित् २ आमचा ३ आला नाही तर.

काही स्त्रीभक्तानी श्रीचैतन्य देव व श्रीनित्यानद याचा थोडासा प्रसाद श्रीरामकृष्णासाठी आणला होता व तो त्याना देण्याची त्या सधि पाहत होत्या एका मुद्रा लावलेल्या जटाधारी बुवाजीनी हें पाहिले व त्याच्या हातातील थोडासा प्रसाद घेऊन गर्दीतून वाट काढून, जणु भावाने व प्रेमाने गद्गद होऊन तो आपल्या हाताने श्रीरामकृष्णाच्या मुखात घातला ! त्या वेळी श्रीरामकृष्ण पूर्ण भावावस्थेत होते. बावाजीचा स्पर्श होताच त्याचें सर्वांग थरारलें, त्याचा भाव भगला व 'थू थू' करून त्यानी तो प्रसाद थुकून टाकून तोड पुसलें ! हा प्रकार पाहून, हा बुवाजी कोणी तरी ढोंगी आणि लुच्चा असला पाहिजे, असें तेव्हाच ताडून मडळी त्याच्याकडे रागारागाने पाहू लागली ! आता आपली धडगत नाही असें पाहून बुवाजी शहाणपणाने तेथून निसटून अतर्धान पावले !

हा एक मैलाचा मार्ग आक्रमण्यास त्या प्रचड जनसमुदायास जवळजवळ तीन तास लागले ! श्रीरामकृष्णानी मदिरात जाऊन देवाचें दर्शन घेतलें व अर्धातास विश्राति घेतली श्रीरामकृष्णाना येथे सोडून काही वेळाने मडळी परतली गर्दी कमी झालीशी पाहून भक्तमडळीनी श्रीरामकृष्णाना नौकेकडे नेलें, परतु तेथेहि एक अद्‌भुत गोष्ट घडून आली कोन्नगरचे नवचैतन्य मिश्र याना पानिहाटीला श्रीरामकृष्ण आल्याची बातमी समजून, तें त्याचें दर्शन घेण्यासाठी अत्यत आतुरतेने त्याना इकडे तिकडे शोधीत होते इतक्यात श्रीरामकृष्णाना नौकेत चढलेलें त्यानी पाहिले आणि एकदम तीरासारखें धावत येऊन त्यानी नौकेत उडी घेतली आणि त्याच्या पायावर आपला देह टाकून 'प्रभो, कृपा करा !' असें म्हणत अत्यत व्याकुळतेने रुदन करू लागलें ! त्याची भक्ति आणि व्याकुळता पाहून श्रीरामकृष्णाचें हृदय उचबळून आलें आणि त्यानी भावावेशात त्याच्या हृदयाला स्पर्श केला त्या अद्‌भुत स्पर्शाच्या योगाने त्याना कसलें दर्शन प्राप्त झालें हें सागवत नाही, परतु क्षणार्धात त्याचें रडणें वगैरे नाहीसे झाले व त्याची मुद्रा आनदित दिसू लागली, आणि एखाद्या उन्मत्तासारखे ते श्रीरामकृष्णाच्या समोर नृत्य करू लागून, त्याची नानाप्रकाराने स्तुति करीत त्याना वारवार साष्टाग नमस्कार घालू लागले ! काही वेळाने श्रीरामकृष्णानी त्याना जवळ घेऊन, त्याच्या पाठीवरून हात फिरविला व अनेक प्रकारानी उपदेश करून त्याना शात केलें श्रीरामकृष्णानी आपल्यावर

कृपा करावी म्हणून नवचैतन्यांनी आज किती दिवस तरी वाट पाहिली होती, ती इच्छा आज सफळ होऊन त्यांच्या आनंदाला पारावार उरला नाही. दोन-चार दिवसांतच, त्यांनी आपल्या संसाराचा भार आपल्या पुत्रावर घालून संसाराचा त्याग केला. तेव्हापासून, गंगातीरावर एका पर्णकुटीत राहून, साधन-भजन, जप वगैरे करण्यात त्यांनी आपले आयुष्य घालविले. त्यांचा ईश्वरानुराग आणि प्रेम पाहून अनेक माणसे सन्मार्गाला लागली. असो.

नवचैतन्य निघून गेल्यावर श्रीरामकृष्णांनी नौका सोडण्यास सांगितले. थोड्याच वेळांत संध्याकाळ झाली आणि साडेआठच्या सुमारास सर्वजण दक्षिणेश्वरी पोहोचले. श्रीजगदंबेचे दर्शन घेऊन श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलीत येताच, त्यांना प्रणाम करून मंडळींनी त्यांचा निरोप घेतला. सर्वजण नौकेत बसले. इतक्यात एकजणाला आपला जोडा श्रीरामकृष्णांच्या खोलीबाहेर राहिल्याची आठवण होऊन, तो आणण्यासाठी त्याने तिकडे धूम ठोकली. श्रीरामकृष्णांनी त्याला परत येण्याचे कारण विचारले व त्याचे उत्तर ऐकून ते हसत हसत म्हणाले, "बरे झाले, नौका सुटण्याच्या पूर्वी ही गोष्ट तुझ्या लक्षात आली म्हणून, नाहीतर आजच्या साऱ्या आनंदावर विरजण पडले असते, नाही?" हे ऐकून तो लाजला व त्यांना नमस्कार करून परत फिरणार तोच श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "काय रे? आज कशी मजा झाली? हरिनामाचा जसा काय बाजार बसला होता, नाही?" तो 'हो' म्हणाल्यावर आज कोणा-कोणाला भावावेश झाला त्यांची नावे घेत घेत छोट्या नरेंद्राची गोष्ट काढून त्याची प्रशंसा करीत ते म्हणाले, 'तो कुठे नुकता इथे येऊ लागला, पण त्याला इतक्यातच भावावेश होऊ लागला हे आश्चर्य नव्हे का? त्या दिवशी त्याला भावावेश झाला तर एक तासभर त्याला देहभान नव्हते! तो म्हणतो 'आजकाल माझे मन निराकारात लीन होत असते!' छोकरा मोठा चांगला आहे, नाही? तू एक दिवस त्याच्या घरी जाऊन त्याच्याशी काही गप्पा मारून येशील?" तो म्हणाला, "पण महाराज, मोठा नरेंद्र मला जसा आवडतो तसा दुसरा कोणीच आवडत नाही. म्हणून छोट्या नरेंद्राच्या घरी जाण्याची इच्छाच होत नाही." यावर त्याचा किंचित तिरस्कार करून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तू लेका भारीच एकांगी माणूस! एकांगी असणे ही मोठ्या हीनबुद्धीची गोष्ट आहे. माण-

साने कधी एकागी असू नये अरे, भगवानाचे नाना प्रकारचे भक्त असतात, त्या सगळ्याशी मिळून मिसळून आनद करता येऊ नये, ही तुझी हीनबुद्धिच नव्हे का? मग काय? त्याच्या घरी जाशीलना एक दिवस?" यावर तो तो विचारा काय करतो? 'होय' असें म्हणून त्याने श्रीरामकृष्णाचा निरोप घेतला

स्त्रीभक्तमडळी त्या दिवशी नौबतखान्यात माताजीच्या जवळच राहिली रात्री फराळ करीत असता श्रीरामकृष्ण त्याच्यापैकी एक्जणीजवळ म्हणाले, "आज तिथे इतकी गर्दी, ज्याची त्याची दृष्टि माझ्याकडे लागलेली, बरें झालें, ही बरोबर आली नाही म्हणून! ती असती, तर लोक म्हणाले असते 'वा! हस आणि हसी! छान आहे बुवा!!' ती आली नाही हें तिने मोठें छान केलें।"

श्रीरामकृष्णाचा फराळ झाल्यावर त्या स्त्रीकडून श्रीरामकृष्णाच्या तोडचे उद्गार ऐकून माताजी म्हणाल्या, "आज सकाळी 'मी येऊ का' असें विचारून पाठविल्यावर त्यानी दिलेल्या उत्तरावरूनच मी समजलें की, मी बरोबर यावें असें काही त्याच्या मनात नाही त्याच्या मनात असतें तर ते म्हणते की 'ह, ये म्हणावें,' पण तसें न करता 'तिची यायची इच्छा असेल तर येऊ द्या' असें उत्तर देऊन ही गोष्ट माझ्याच इच्छेवर त्यानी टाकली, तेव्हा मी समजलें की मी यावें अशी त्याची इच्छा नाही!" असो

त्या दिवसभर अतिशय श्रम झाल्यामुळे सारी रात्र श्रीरामकृष्णाच्या अगाचा एकसारखा दाह होत होता व अग ठणकत होतें अर्थातच त्याना त्या रात्री मुळीच झोप लागली नाही कदाचित् नानाप्रकारच्या लोकाचा त्याच्या शरीराला स्पर्श झाल्यामुळेहि असें झालें असल, कारण कित्येक्दा अपवित्र लोकाच्या स्पर्शाने त्याचा गात्रदाह झालला आम्हाला ठाऊक होता दुसऱ्या दिवशीच स्नानयात्रापर्व होतें, म्हणून त्या दिवशी गगास्नानास आणि श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास कल्कत्त्याहून खूप लोक आले होते त्यात एक स्त्री, आपल्या इस्टेटीचा बदोबस्त करून ठेवण्यात श्रीरामकृष्णाचा आशीर्वाद घेण्याच्या उद्देशाने आली होती! ती सारा दिवस त्याच्या मागमागे करून त्याना उगीच त्रास देत होती दुपारी जेवणाचे वेळीहि ती त्याच्याजवळून हालली नाही, यामुळे

श्रीरामकृष्ण फार त्रासून गेले व त्या दिवशी रोजच्यासारखे जेवलेहि नाहीत जेवणानंतर ती जरा बाजूला गेली असे पाहून दुसऱ्या एका स्त्रीभक्ताजवळ ते म्हणाले, "इथे सगळे लोक येतात, –भक्तिप्रेम वगैरे प्राप्त व्हावे म्हणून इथे आल्याने तिच्या इस्टेटीचा बंदोबस्त होईल होय ? त्या बाईने मनात अनेक कामना धरून, संदेश वगैरे खायचे जिन्नस आणले होते, त्यातला एक मुद्दा माझ्याच्याने तोंडात घालवला नाही आज स्नानयात्रा, दर वर्षी या दिवशी किती भावसमाधि आणि किती आनंद होत असतो, तीनतीन चारचार दिवस तो भाव कमी होत नाही ! आणि आज पहा ना ? काही सुद्धा झाले नाही !" ती त्या रात्री सुद्धा दक्षिणेश्वरीच राहिली आणि त्यामुळे तर श्रीरामकृष्ण फारच त्रासले रात्री फराळाच्या वेळी ते एका स्त्रीभक्ताजवळ म्हणाले, "इथे बायकानी इतकी गर्दी करणे चागले नाही मथुरबाबूचा मुलगा त्रैलोक्यबाबू आजकाल इथेच राहत आहे तो मनात काय म्हणत असेल बरे ? दोनचार बायका मिळून आल्या, एखादा दुसरा दिवस राहिल्या, परत निघून गेल्या;–ते नाही ; जशी एकसारखी गर्दी करून मोडली आहे ! बायकाची इतकी हवा माझ्याने सहन नाही होत ! " श्रीरामकृष्णाना आपल्यापासून त्रास होत असल्याचे पाहून सर्वच बायकाना फार वाईट वाटले व बिचाऱ्या हिरमुसले तोंड करून पहाटे आपआपल्या घरी निघून गेल्या, निरंतर उच्चभावभूमीवर मन असूनसुद्धा दैनंदिन गोष्टीकडे श्रीरामकृष्णाचे किती बारकाईने लक्ष असे व आपल्या भक्तमंडळीच्या कल्याणाची सदैव चिंता करून, त्याना ते कसे शिक्षण देत याची थोडीफार कल्पना वरील हकीगतीवरून होईल

---

२१. श्रीरामकृष्णांचें कलकत्त्यास आगमन

(सप्टेंबर १८८५)

"आईनेंच समजावून दिलें की– 'हे इतके लोक वाटेल तसली कामें करून येतात आणि तुला शिवतात, त्यांची दुर्दशा पाहून तुझ्या मनात दया उत्पन्न होते व त्यांच्या कर्मांची फळें तुला भोगावी लागतात, म्हणून हें असें झालें आहे!' (गळ्याकडे बोट करून) म्हणून तर इथें रोग उत्पन्न झाला आहे!! नाही तर या शरीराकडून कधी कुणाला त्रास झाला नाही, की कधी कुणाचें वाईट झालें नाही, –मग याच्यामागे रोगबीग का लागावे?"

—श्रीरामकृष्ण

पानीहाटीचा उत्सव व स्नानयात्रापर्व या दोन्ही दिवशी श्रीरामकृष्णांना फार त्रास झाला. अगोदरच त्यांची प्रकृति ठीक नव्हती, त्यात उत्सवाच्या दिवशी तीनचार तास पावसात काढावे लागल्यामुळे आणि बराच वेळ भावसमाधिमग्न झाल्यामुळे त्यांना फार श्रम झाले. मंडळींनी पुन्हा डॉ. राखालचंद्र यांना बोलावून आणलें व त्यांनी सांगितलें की 'हा सारा पावसात भिजल्याचा व वरचेवर समाधिमग्न झाल्याचा परिणाम आहे. असें पुन्हा न होऊं देण्याविषयी तुम्ही फार काळजी घेतली पाहिजे; नाहीतर याचा परिणाम चांगला होणार नाही." डॉक्टर निघून गेल्यावर, मंडळींनी, यापुढे असें होऊं न देण्याची शक्य तेवढी काळजी घेण्याचें आपापसांत ठरविलें व श्रीरामकृष्णांनाहि वरचेवर भावसमाधिमग्न न होण्याची खबरदारी घेण्याची विनंती केली. बालकस्वभाव श्रीरामकृष्णांनी त्या दिवशी घडलेल्या प्रकाराचा सारा दोष रामचंद्र दत्तप्रमुख मंडळींच्या माथी मारला. ते म्हणाले, "या सर्वांनी जर थोडा जोर करून सांगितलें असतें, तर मी पानिहाटीला कसा गेलो असतो?" याच सुमारास एक दिवस श्रीरामकृष्णांचे एक भक्त श्रीराम-

कृष्णाच्या दर्शनास दक्षिणेश्वरी गेले होते ते गेले तेव्हा गळयाला लेप लावून श्रीरामकृष्ण आपल्या खोलीत छोट्या पलगावर गुपचुप बसले होते एखाद्या लहान मुलाला एका ठिकाणी बसवून, तेथून न हालण्याची शिक्षा दिली असता, तें बिचारें जसें खिन्न आणि हिरमुसलें दिसतें — तशीच त्या वेळी श्रीरामकृष्णाची मुद्रा दिसत होती श्रीरामकृष्णाना नमस्कार करून त्यानी विचारलें, "का, आपण आज असें का दिसता ?" यावर, आपल्या गळयाला लावलेल्या लेपाकडे बोट करून, अत्यत हळू स्वरात ते म्हणाले, "हें बघ ना, दुखणें वाढलें आहे, डॉक्टरानी फार बोलू नका,' असें सागितलें आहे" ते म्हणाले — "ह, मी ऐकलें आहे खरेंच, की ज्या दिवशी आपण पानिहाटीला गेला होता त्या दिवसापासूनच दुखणें वाढलें" हें ऐकून दुसऱ्याच्या अपराधाबद्दल स्वत ला विनाकारण शिक्षा झाल्यास, मुलाला जसा राग येतो, तशा रागाने आणि अभिमानाने श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "ह ह, पाहा ना वरें, वरून पाऊस खाली चिखल, वारा चाललेला — आणि असल्या हवेंत तिथे नेऊन, रामने मला सारा दिवस नाचायला लावायचें काय ? तो चागला परीक्षा दिलेला डॉक्टर, —जर थोडा जोर करून 'जायचें नाही,' म्हणून सागता, तर काय मी तिथे जात होतो ?" ते म्हणाले, "खरेंच महाराज, रामने मोठी घोडचूक केली पण आता काय त्याचें ? व्हायचें तें होऊन गेलें, आता यापुढे काही दिवस नीट काळजी घ्यावी म्हणजे लवकरच दुखणें बरें होऊन जाईल" हें ऐकून त्याना आनद झाला व म्हणाले, "तें खरें रे, पण तसें असलें म्हणून बोलणें अजीबातच बद करून कसें चालेल ? आता हेंच पाहा ना — तू इथे किती लाबून आलास बरें? आणि तुझ्याबरोबर मुळीच न बोलता, मी तुला असेंच परत पाठवावयाचें ? हें कसें व्हावें ?" हें एकून त्याना गहिवर आला व ते म्हणाले, "पण महाराज, डॉक्टरानी सागितलें आहे ना ? कर्ने चार दिवस बोलणें बद, त्यात काय हरकत आहे ? आपल्याला पाहूनच आम्हाला आनद होतो आपण काही एक बोलला नाही तरी आम्हाला काही वाईट वाटावयाचें नाही आपण बरें झालात म्हणजे मग सुखाने बोलत बसू ' पण हें ऐकला कोण ? डॉक्टराचें सागणें, स्वत ला होत असलेले कष्ट — हे सर्व पार विसरून जाऊन, ते नानाप्रकारच्या विषयावर पहिल्यासारखच बोलू लागले !

हळूहळू आषाढ महिना आला एक महिनाभर लेप, औषधें वगैरे लावूनहि दुखणें कमी होण्याचें मुळीच चिन्ह दिसना इतर दिवशी दुखणें पुष्कळ कमी असे, तरी एकादशी, पौर्णिमा, अमावस्या वगैरे तिथींच्या दिवशी तें फारच वाढावें आणि कोणत्याहि प्रकारचें अन्न त्याच्या घशाखाली उतरणें अशक्य होऊन जावें। म्हणून ते आता दूध, लापशी, साबूदाणा वगैरे पातळ पदार्थांवरच राहू लागले डॉक्टरलोकानी परीक्षा करून त्याचा रोग Clergyman's sore throat (रात्रदिवस लोकाशी बोलत राहिल्याने धर्मप्रचारकाच्या गळधाला रोग होऊन क्षत होऊ लागतें तो) आहे असें ठरविलें व त्याप्रमाणें औषधाची व पथ्याचीहि व्यवस्था करून त्यानी स्पष्ट सांगितले की, " वरचेवर समाधिमग्न झाल्यास आणि बोलणें बंद न केल्यास रोग बरा होणें शक्य नाही " डॉक्टराच्या सांगण्याप्रमाणे औषध व पथ्य तर नीट सुरू झालें, पण त्यानी सांगितलेल्या दोन्ही गोष्टी श्रीरामकृष्णाच्याकडून होईनात। यत्किंचित् उद्दीपन होताच त्यानी सान्या गोष्टी विसरून एकदम समाधिमग्न व्हावें आणि ससाराच्या तापाने तापलेला कोणीहि मनुष्य शांतिलाभासाठी त्याच्याकडे येताच, त्यानी दयार्द्र होऊन त्याला उपदेश करीत आणि धीर देत, त्याच्याशी तासतास बोलत राहावें।

या सुमारास श्रीरामकृष्णाकडे धर्मपिपासु मंडळीची एकसारखी गर्दी होऊ लागली होती जुन्या भक्तमंडळीखेरीज दररोज निदान पाच सात तरी नवे लोक त्याच्याकडे येत सन १८७५ साली केशवचंद्र सेन याच्या प्रथम भेटीपासून दररोज नवेनवे लोक येऊ लागले अर्थातच या सर्वांशी बोलण्यात गेली दहा वर्षें श्रीरामकृष्णाना कित्येक वेळी खरोखरच जेवणाखाण्याला अथवा विश्रांति घेण्यालाहि फुरसत सापडत नसे शिवाय महाभावाच्या प्रेरणेमुळे त्याना झोपहि फार थोडी मिळे नेहमी असें दिसून येई की रात्री अकरा वाजता निजून थोडासा वेळ झाला नसेल तोंच ते उठून भावावेशात खोलीत अगर व्हराड्यात फिरत आहेत, हें दार उघड, तें दार उघड असें करून बाहेर पाहत आहेत अथवा कधीकधी बिछान्यावरच शांत पडून असले तरी जागेच आहेत। असा प्रकार सुमारें चार वाजेपर्यंत चाले चार वाजले की नित्य त्यानी उठून श्रीभगवानाचें नामस्मरण, मनन अथवा स्तुति करीत बसावें व अरुणोदय होताच रात्री तेथेंच निजलेल्या

मडळीस जागें करावें ! दिवसा जिवापलीकडे श्रम आणि रात्री अनिद्रा असा प्रकार आज कित्येक वर्षे चालल्यामुळे आता त्याची प्रकृति कायमची ढासळावी यात आश्चर्य कोणतें ? आपल्याला फार श्रम पडतात असें जरी त्यानी कोणाला कधी बोलून दाखविलें नाही, तरी भावावस्थेंत त्याचा आपल्या आईशी जो प्रमकलह चाले (मागे प्रकरण ८ वें पाहा), ह्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते

त्यानी स्वत च्या अतकालासबधाने ज्या गोष्टी सागितल्या होत्या त्या अलीकडे एकेक घडून येत होत्या, तरी भक्तिप्रेमाने अध झालेल्या त्याच्या भक्तमडळीच्या लक्षात त्या गोष्टी आल्या नाहीत त्यानी मागेच सागून ठेवलें होतें की "जेव्हा वाटेल त्याच्या हातचें खाऊ लागेन, खाद्याचा अग्रभाग दुसऱ्याला देऊन स्वत अवशिष्टाश ग्रहण करीन, रात्रीची कलकत्यास वस्ती करू लागेन, तेव्हा समजा की देह ठेवण्याचे दिवस जवळ आले !" यातील बहुतक गोष्टी अलीकडे घडून आल्या होत्या, —नरेंद्राच्या अन्नाचा अवशेष त्यानी ग्रहण केला होता, मधूनमधून उशीर झाल्यास बलराम बसूच्या घरी ते रात्रीचे राहू लागले होते माताजी म्हणत, "नरेंद्राच्या अन्नाचा अवशेष ग्रहण करू नये, असें मी सागताच ते म्हणाले, 'नरेंद्र शुद्धसत्वगुणी त्याच्या अन्नाचा अवशेष ग्रहण करण्यास हरकत नाही ' त्यानी अशा रीतीने माझें कसेंबसें समाधान केलें तरी त्याचें बोलणें आठवून मनाला फार चुटपुट लागली " तसेंच श्रीरामकृष्ण अनेकदा म्हणाले होते की "पुष्कळ लोक मला देवासारखा मान देऊ लागले, की लवकरच हें शरीर अतर्धान पावेल !" असें होतें तरी श्रीरामकृष्णाचे एकूण एक भक्त एकाच वेळी, एकाच ठिकाणी, जमण्याचा सुयोग आजपर्यंत कधीच आला नसल्यामुळे 'इतके लोक त्याना देवासारखा मान देतात ' ही गोष्ट स्पष्टपणें नजरेस आली नव्हती आणि म्हणून श्रीरामकृष्णाचें दुखणें लौकरच बरें होईल असेंच बहुतेकाना वाटत असे, असो

याच सुमारास एक दिवस एक स्त्री दक्षिणेश्वरी त्याच्या दर्शनास आली होती दुपारी जेवण झाल्यावर ती श्रीरामकृष्णाच्या हातावर पाणी घालीत असता ते एकदम तिला म्हणाले, "का ग ? आज माझा गळा फारच दुखत आहे, तुला तो रोग बरा करण्याचा मत्र येत आहना ? तो म्हणून तू माझ्या गळ्यावरून हात फिरव बघू ? ' हें ऐकून ती बाई काही वेळ तटस्थ उभी राहिली

व-शेंडच्या वेळाने तिने श्रीरामकृष्णाच्या म्हणण्याप्रमाणे मंत्र म्हणत त्याच्या गळ्यावरून हात फिरविला मग माताजींकडे जाऊन, घडलेली हकीकत सांगून ती म्हणाली, "मला हा मंत्र येतो हें त्यांना कसें समजलें बाई? मागे एका बाईजवळून हा मंत्र चांगला उपयोगी आहे असें पाहून मी घेतला होता परंतु ईश्वराची निष्कामभावाने भक्ति करणें हेंच जन्माचें ध्येय असल्याचें समजल्यापासून मी तो मंत्र मागेंच टाकून दिला आणि मी असा मंत्र घेतला होता हें कळल्यास, ते माझा तिरस्कार करतील या भीतीने ही गोष्ट मी त्यांना कधी सांगितलीहि नव्हती!" हे ऐकून माताजी हसत हसत म्हणाल्या, "अग, त्यांना सर्व गोष्टी समजतात, आणि कोणीहि मनुष्य चांगल्या हेतूने एखादी गोष्ट करीत असल्यास, ते त्याचा कधीहि तिरस्कार करीत नाहीत तुला भ्यायचें मुळीच कारण नाही, मी सुद्धा इथे येण्यापूर्वी तो मंत्र घेतला होता आणि इथे आल्यावर ही गोष्ट त्यांच्या कानी घालताच ते म्हणाले, "तू मंत्र घेतला होतास, काही हरकत नाही आता मात्र तो आपल्या इष्टदेवतेच्या पायावर वाहून टाक म्हणजे झालें!" असो

श्रावण संपला, भाद्रपदहि निम्मासिम्मा निघून गेला तरी जेव्हा दुखण्याचें पाऊल मागे न पडता पुढेच पडू लागलें, तव्हा मात्र काय करावें हें कोणासच सुचेना परंतु लवकरच घडून आलेल्या एका गोष्टीने औषधासाठी त्यांना कलकत्त्यात आणण्याचें मंडळीनी ठरविलें बागबाजारात राहणाऱ्या एका भक्ताने नरेंद्र, 'एम्.', राम वगैरे मंडळीस जेवण्यास बोलावलें होतें व श्रीरामकृष्णानाहि येण्याची विनंती करण्यासाठी एकजणाला पाठविलें होतें परंतु त्याने येऊन निरोप सांगितला की, "आज श्रीरामकृष्णाच्या गळ्याला क्षत पडले असून त्यातून रक्त बाहेर आल्यामुळे ते आज यऊ शकत नाहीत" हें ऐकून मंडळी फार चिंताग्रस्त झाली व लगेच आपआपसात विचार करून त्यांनी ठरविलें की आता विलंब करून उपयोग नाही, एक घर भाड्याने घेऊन तेथे श्रीरामकृष्णाना आणून ठेवून चांगल्याचांगल्या डॉक्टरांकडून त्यांच्या रोगाची चिकित्सा करविली पाहिजे जेवणाचे वेळी नरेंद्राचा चेहरा उदास झालेला पाहून एकजणाने तसें होण्याचें कारण विचारता नरेंद्र खिन्नपणें म्हणाला, "मी मुद्दाम वैद्यग्रंथ वाचले व पुष्कळ डॉक्टरानाहि विचारलें त्यावरून

असें दिसतें की, अशा प्रकारच्या कठरोगापासून पुढें कॅन्सर होतो, आज रक्त पडल्याचें ऐकून माझी खात्री झाली आहे की, हा तोच रोग आहे या रोगावर अजूनहि औषध निघालें नाही!"

दुसऱ्याच दिवशी सकाळी, रामचंद्र दत्त वगैरे मंडळींनी दक्षिणेश्वरी जाऊन, चिकित्सेमाठी कलकत्त्यास नेण्याचा आपला मानस त्याना कळविला व त्याची विनंती ऐकून श्रीरामकृष्णानीहि त्याला आपली संमति दिली लवकरच, मंडळींनी बागबाजारात एक ल्हानसें घर भाड्याने घेऊन तेथे श्रीरामकृष्णाना आणलें परंतु गंगेच्या तीरावर आणि दक्षिणेश्वरच्या ऐसपैस मोकळ्या हवेशीर जागेंत राहण्याची श्रीरामकृष्णाना सवय झालेली, त्या ल्हानशा घरात येताच त्यानी तेथे राहण्याचें नाकारलें व तेथून निघून ते त्याच पावली जवळच असलेल्या बलराम बसूच्या घरी गेले श्रीरामकृष्ण आलेले पाहून बलरामाना अत्यानंद झाला व दुसरें चागलें घर मिळेपर्यंत तेथेच राहाण्यास त्यानी श्रीरामकृष्णाना विनंती केली मंडळी लगेच दुसरें घर पाहू लागली, परंतु तोपर्यंत स्वस्थ बसणें बरें नव्हे हें जाणून, त्यानी त्याच दिवशी बलरामाचे घरींच कलकत्त्यातील प्रसिद्ध वैद्य, गंगाप्रसाद, गोपीमोहन, द्वारकानाथ, नवगोपाल, वगैरेंना श्रीरामकृष्णाची प्रकृति दाखविण्यास बोलावून आणलें त्यानी पुष्कळ वेळपर्यंत परीक्षा करून रोग कॅन्सर (Cancer) अथवा रोहिणी असल्याचेंच निश्चित केलें वैद्य मंडळींनी काहीच आशा न दाखविल्यामुळे व अधिक प्रमाणात औषध घेणें श्रीरामकृष्णानाहि सोसत नसल्यामुळ कोणातरी होमिओपाथिक डाक्टराचें औषध सुरु करण्याचें ठरून, नवीन घरात गेल्यानंतर डॉ महेंद्रलाल सरकार याना बोलावण्यात आलें एका आठवड्यात श्यामपुकूर भागातील गोकुलचंद्र भट्टाचार्य यांचें घर घण्याचें ठरून तेथ श्रीरामकृष्णाना नेण्यात आलें इकडे, दक्षिणेश्वरचे परमहंस औषध घेण्यासाठी कलकत्त्यात आले असल्याची बातमी हा हा म्हणता सर्व शहरभर पसरली आणि त्याच्या दर्शनासाठी बलरामाच्या घरी लोकाच्या झुंडीच्या झुंडी लोटू लागल्या! बलरामाचें घर म्हणजे एक उत्सवक्षेत्रच बनून गेलें! डॉक्टराच्या आणि भक्तमंडळाच्या सांगण्याकडे अगदी दुर्लक्ष करून त्यानी सर्वकाळ आलेल्या मंडळींना उपदेश करीत बसून राहावें! असें वाटे की, ज्याना दक्षिणेश्वरी येण्यास सवड नाही

त्याच्यासाठी, श्रीरामकृष्ण स्वत च त्याच्या दारी आले आहेत की काय ! सकाळी उठल्यापासून दुपारी जेवणाचे वेळेपर्यंत व मग एक दोन तास विश्राति घेतल्यानतर पुन्हा सेयून, तो रात्री जेवण व निजण्याच्या वेळेपर्यंत, एकसारखी लोकाची रहदारी असे ! त्या आठवड्यात, किती लोकाना त्यानी उपदेश करून सन्मार्गाला लावलें असेल आणि किती लोकाना शातिसुखाचा व आनदाचा लाभ करून दिला असेल, याची कल्पनाच करवत नाही एक आठवड्यानतर श्रीरामकृष्ण नवीन घरात राहण्यास गेले

---

२२. श्रीरामकृष्णांचें श्यामपुकुरांत वास्तव्य

"शरीरधारण केलें की त्याबरोबर कष्ट, रोग, दुःखें आलीच."
—श्रीरामकृष्ण

नवीन घरांत येताच डॉ महेंद्रलाल सरकार यांनी श्रीरामकृष्णांची नीट परीक्षा करून औषध सुरू केलें मथुरबाबू असतांना त्यांच्या घरी औषध वगैरे देण्यासाठी महेंद्रलाल कित्येकदा दक्षिणेश्वरी गेले होते, व त्या वेळीं त्यांनी श्रीरामकृष्णांना पाहिलेंहि होतें परंतु या गोष्टीस आज कित्येक दिवस लोटले होते व कदाचित् त्यांना त्या वेळची आठवणहि नसेल असें वाटून, कोणाला औषध सुरू करावयाचें आहे वगैरे काही न सांगताच मंडळींनी त्यांना आणलें होतें परंतु श्रीरामकृष्णांना पाहताच त्यांनी ओळखलें व अत्यंत लक्षपूर्वक परीक्षा करून औषध देऊन, बराच वेळ मोठ्या आनंदानें त्यांच्याशी धर्मासंबंधी गोष्टी बोलून त्या दिवशीं त्यांनी श्रीरामकृष्णांचा निरोप घेतला व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं येऊन सर्व दिवसाची सविस्तर हकीकत स्वतः त्यांनी मंडळींना सांगितलें आणि त्या दिवशीची व्हिजिट फीहि घेतली, परंतु दुसरे दिवशी जेव्हां त्यांना समजलें की, श्रीरामकृष्णांना त्यांच्या भक्तमंडळींनीच कलकत्त्यास आणलें असून, त्यांचा सर्व खर्च तेच चालवीत आहेत तेव्हां त्यांच्या गुरुभक्तीनें अत्यंत प्रसन्न होऊन फी घेण्याचें नाकारून ते म्हणाले, "मी मुळीच पैसे न घेतां तुमच्या या सत्कार्यास थोडीफार मदत करीन मलाहि तुमच्या-पैकी एकजण समजा "

अशा रीतीनें औषधाची व्यवस्था झाली, तरी श्रीरामकृष्णांच्या शुश्रूषेसाठी त्यांच्याजवळ कोणीतरी सदैव हजर असण्याची आवश्यकता होती तसेंच त्यांच्या पथ्याचे पदार्थ तयार करण्यासाठीहि कोणीतरी तेथे असणें जरूर होतें म्हणून मंडळींनी दक्षिणेश्वराहून माताजींनाच तेथे आणण्याचें व आपल्या पैकी कोणीकोणी आळीपाळीनें सदैव श्रीरामकृष्णांपाशी राहण्याचें ठरविलें

माताजीचा स्वभाव अत्यत लज्जाशील असल्यामुळे येथे येणें त्याना कितपत आवडेल, अशी मडळीना काळजी वाटत होती. या बाबतीत श्रीरामकृष्णाना विचारता ते म्हणाले, "ती येथे येऊन राहाणें कठीणच दिसतें तरीपण तिला विचारून पाहा तिची इच्छा असेल तर माझी हरकत नाही " माताजीना विचारताच, प्रसग जाणून त्यानी आपल्या अडचणी बाजूला ठेवून, तेथे येण्याचें कबूल केलें व लवकरच श्यामपुकुरच्या घरी येऊन, श्रीरामकृष्णाच्या पथ्य-पाण्याची व्यवस्था त्या पाहू लागल्या

माताजी तेथे येतात की नाही, अशी काळजी वाटण्याला कारणहि तसेंच होतें त्याचा स्वभाव इतका लाजाळू होता की, इतके दिवस दक्षिणेश्वरी नौबतखान्यात राहून श्रीरामकृष्णाच्या सेवेंत नित्य मग्न असूनसुद्धा, श्रीरामकृष्णानी स्वत आपणहोऊन ज्या दोन चार बालभक्ताशीं त्याची ओळख करून दिली होती, त्याच्याखेरीज कोणाहि इतर भक्ताला त्याच्या चरणाचें अजून दर्शन झालें नव्हतें, की त्याचें बोलणेंहि ऐकावयास सापडलें नव्हतें ! ! तेथे असताना त्यानी नित्य तीन वाजता उठून प्रातर्विधि उरकावे व गगेवर स्नान करून जें घरात जाऊन बसावें, तें सारा दिवस बाहेर पडूच नये सारा दिवस जप, ध्यान, पूजा, श्रीरामकृष्ण व भक्तमडळी याच्यासाठी स्वयपाक, यातच मग्न असावें तोच प्रकार येथेहि झाला येथे तर दक्षिणेश्वरापेक्षा जागा कमी व सकुचित, तरीसुद्धा त्यानी आपली सर्व कामें अशा बिनबोभाट रीतीनें व शातपणानें उरकावी, की येथे कोणी श्रीरामकृष्णाच्या पथ्यपाण्याच्या व्यवस्थे-साठी राहिलें आहे, असें कोणाला समजूहि नये ! तेथे स्नानाचीहि निराळी जागा नसल्यामुळे पहाटे तीनच्या अगोदर उठून सर्व विधि उरकून, केव्हा स्नान करून त्या आपल्या खोलीत जात, तें कोणासहि समजत नसे ! सर्व दिवस खोलीत राहून वेळचेवेळी त्या श्रीरामकृष्णाचे खाण्याचे पदार्थ तयार करून कोणाबरोबर तरी निरोप पाठवीत, म्हणजे मग सर्व मडळी बाहेर जात व मग त्या स्वत. येऊन श्रीरामकृष्णाना जेऊ घालीत, फारच गर्दी असेल तर भक्तमडळी-पैकी कोणीतरी, तेंयून ताट वाढून घेऊन येई सध्याकाळी असेंच रात्री सुमारें अकरा वाजता त्या निजत व पुन्हा पहाटे अडीचतीन वाजता उठून आपल्या कामास लागत हा नित्यक्रम त्यानी श्रीरामकृष्ण तेथे असेपर्यंत (तीन महिने)

चालविला! व या तीन महिन्यांतहि त्या इतर कोणाच्या दृष्टीस पडल्या नाहीत.

श्रीरामकृष्णाची प्रकृति अधिकाधिक खालावत चालली. तेव्हा शुश्रुषेसाठीं त्यांच्याजवळ कोणीतरी सदैव राहणें जरूरीचें वाटूं लागलें. नरेंद्र, राखाल, काली वगैरे शिष्यमंडळी सदैव तेथें असतच, पण त्याशिवाय आणखीहि जास्त मंडळीची आवश्यकता होती. परंतु डॉक्टरांनी तो रोग संसर्गजन्य असल्याचें सांगितल्यापासून त्यांच्याजवळ सदैव राहण्यास मंडळी थोडी भिऊं लागली. एक दिवस डॉक्टर येऊन क्षत धुवून गेले. जखमेंतील रक्त, पू, पाणी वगैरे घाण एका ग्लासांत तशीच होती. सर्व मंडळी बसली होती इतक्यांत नरेंद्र उठला व त्या ग्लासांतील पाणी त्या मंडळीच्यासमोर त्यानें शांतपणें पिऊन टाकलें!! नरेंद्राच्या या विलक्षण वर्तनानें मंडळी चकित झाली. त्यांची भीति कोठच्या कोठें नाहींशी झाली आणि तेव्हांपासून श्रीरामकृष्णाच्या सेवेंत कोणीहि मागें पाय घेतला नाही आणि सद्गुरूच्या सेवेसाठीं आपला स्वार्थहि गुंडाळून ठेवण्याचा विवेकानें संकल्प केला. दिवसा श्रीरामकृष्णाच्या जवळ पुष्कळ मंडळी बसलेली असतच. म्हणून नरेंद्र काली वगैरे मंडळी प्रथमतः रात्रींच येत, म्हणून त्यांच्या घरच्या मंडळीस यांत कांही विशेष वाटलें नाही. परंतु पुढें कांही दिवसांनीं श्रीरामकृष्णाला काशीपूरच्या बगीच्यांत नेल्यावर, ही मंडळी जेव्हा त्यांच्या सेवेसाठीं रात्रंदिवस तेथें राहूं लागली व आपल्या कॉलेजच्या अभ्यासाकडेहि दुर्लक्ष करूं लागली, तेव्हा त्यांच्या घरची मंडळी चिंताक्रांत झाली व हें काम सोडून पूर्ववत आपल्या अभ्यासाकडे लक्ष देण्यास त्यांना उपदेश करूं लागली. परंतु त्यांचा सद्गुरूच्या सेवेंत स्वतःलाहि वाहून देण्याचा दृढनिश्चय झाला असल्यामुळें त्यांनी सर्वांच्या सांगण्याकडे दुर्लक्ष केलें व श्रीरामकृष्णाची मनोभावानें सेवा करण्याचें काम चालू ठेवलें. असो.

येथवर सर्व गोष्टींची नीट व्यवस्था झाली. पण हा सर्व खर्च चालवायाचा कसा? अशी भक्तमंडळींना काळजी उत्पन्न झाली. दुखणें असाध्य नसलें तरी, त्यांना बरें होण्याला बरेच दिवस लागणार व ज्या भक्तमंडळींनी श्रीरामकृष्णांना कलकत्त्यांत आणलें होतें त्यांपैकीं कोणीच श्रीमंत नव्हते, म्हणून हा सर्व सर्वांनीं मदत केली तरच चालण्यासारखा होता. आणि मनुष्य कितीहि

भक्तिसंपन्न असला, तरी जेथें पैशाचा प्रश्न आला, तेथें त्याची भक्ति एकसारखी कायमच राहील हें कशावरून ? श्रीरामकृष्णांच्या दिव्य सहवासानें ज्यांना शांतिलाभ झाला होता अशा रामचंद्र दत्त, महेंद्रनाथ, गिरीशचंद्र, बलराम, सुरेश—इत्यादि भक्तांची गोष्ट निराळी; त्यांचा भक्तिभाव सर्व प्रकारच्या प्रसंगांस पुरून उरण्याइतका बळकट होता. परंतु दुखण्याच्या वाढीबरोबर कदाचित् श्रीरामकृष्णांचा आध्यात्मिक शक्तिप्रकाश कमीकमी होत गेल्यास, केवळ तोच पाहून आकृष्ट झालेल्या इतर मंडळींचा विश्वास व सेवेचा उत्साह कसा कायम राहावा ? अशी चिंता भक्तमंडळींना वाटू लागली. परंतु जसजसे दिवस लोटू लागले, तसतसा श्रीरामकृष्णांचा आध्यात्मिक शक्तिविकास उलट वाढत असलेला जेव्हा त्यांनी पाहिला, तेव्हा त्यांची सर्व चिंता कोठल्याकोठे नाहींशी झाली व त्यांच्या अंतःकरणांत नवा उत्साह व नवें बळ उत्पन्न झालें ! त्यांना वाटू लागलें की, आजपर्यंतच्या श्रीरामकृष्णांच्या इतर सर्व कार्यांप्रमाणे हें त्यांचें आजारीपणसुद्धा लोकांच्या कल्याणासाठीच नसेल कशावरून ? काही विशिष्ट कार्यासाठीच हें दुखणें त्यांनी आपल्यावर ओढून घेतलें नसेल कशावरून ? कदाचित् आपल्या सर्व भक्तमंडळींना आपल्या सेवेचा अधिकार देऊन, त्यांना धन्य करण्यासाठीच, ते या वेळी रोगी होऊन पडले नसतील कशावरून ? कदाचित् असेंहि असेल की, दक्षिणेश्वरपर्यंत सुद्धा येण्याला ज्यांना सवड नाही त्यांच्यासाठी या आजाराचें मिष करून दयामय भगवान त्यांच्याच दारांत आले असावेत. या प्रकारच्या विचारांनी भक्तांची अंतःकरणें भक्तिभावानें भरून जावी व त्यांनी म्हणावें, "श्रीरामकृष्ण आपली सर्व व्यवस्था आपणच करून घेतील. आपल्याला त्याची काळजी कशाला हवी ? ज्यांनी आपल्याला सेवाधिकार देऊन धन्य केलें, तेच तो अधिकार नीट बजावण्याचें सामर्थ्यहि खास देतील ! " कोणी कोणी म्हणाले—"जोंपर्यंत आमची घरें आहेत तोंपर्यंत काय काळजी ? वेळ पडल्यास घरें विकून पैशाची व्यवस्था करूं !" कोणी म्हणाले, "मुलामुलींचे विवाहांत किंवा आजारीपणांत आपण पैशाची कशी व्यवस्था करतो ? तशीच आताहि करूं ! घरांत चार जिन्नस आहेत, तोंपर्यंत काय काळजी ?" या उत्साहाच्या प्रेरणेने, कोणी कोणी तर आपले प्रपंचांतील नित्य खर्च कमी करून ते पैसे श्रीरामकृष्णांच्या सेवेसाठी देण्यास

सुरुवात केली! सुरेंद्र, श्रीरामकृष्णासाठी घेतलेल्या घराचें सर्व भाडें स्वत देऊं लागले व बलराम, राम, महेंद्र, गिरीशचंद्र वगैरे भक्त मिळून, श्रीरामकृष्णासाठी होणारा इतर सर्व खर्च चालवू लागले

श्यामपुकुरात श्रीरामकृष्णाचें एकदर तीन-साडेतीन महिने (ऑक्टोबर १८८५ ते डिसेंबर १८८५) वास्तव्य होतें डॉक्टर सरकार दररोज येऊन प्रकृति पाहून औषध देत श्रीरामकृष्णाशी गप्पा मारीत बसले असता त्याना वेळेचेंहि भान राहू नये कित्येक वेळा तर त्याचे चारचार पाचपाच तास गप्पागोष्टी करण्यात जावे व शेवटीहि आता गेल्यावाचून गत्यतर नाही असें वाटून त्यानी मोठ्या कष्टाने त्याचा निरोप घ्यावा!

डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार हे एक थोर गृहस्थ होते पाश्चात्य विद्याविभूषित असूनहि त्याना हिंदुधर्माचा अभिमान असे ते फार सरळ स्वभावाचे, निर्भीड वृत्तीचे आणि परोपकारी गृहस्थ होते श्रीरामकृष्णाकडे चिकित्सेस येऊ लागल्यापासून त्याना आपण एक अगदीच निराळ्या वातावरणात येऊन पडल्याचा अनुभव येऊ लागला श्रीरामकृष्णाशी आणि त्याच्या शिष्यमडळीशी त्याचा रोज कोणत्या ना कोणत्या विषयावर वादविवाद होई

ता १८-१०-१८८५

एक दिवस ज्ञानी मनुष्याच्या लक्षणासबधी चर्चा चालली असता श्रीरामकृष्ण म्हणाले —

"पूर्ण ज्ञान झाल्याचें लक्षण आहे,— विचार (वाद) बद होऊन जातो."

डॉ सरकार — पण असा पूर्ण ज्ञानी कुठे सापडतो? तुम्ही तरी अजून कुठे मौनव्रत धारण केलें आहे? मग तुम्ही का आपलें बोलणें अजून बद केलें नाही?

श्रीरामकृष्ण – (हसून) पाणी स्थिर असलें तरी तें पाणीच आणि हालले तरी पाणीच! लाटा आल्या तरीहि पण पाणीच! आणखी एक गोष्ट — सर्वांभूती नारायण ही गोष्ट खरी, पण हत्ती नारायण जरी मानला आणि त्याच्या वाटेतून बाजूला सरण्याची इच्छा नसली, तरीपण माहूतहि नारायणच मग त्याचें का ऐकू नये? ईश्वरच शुद्ध मन, शुद्ध बुद्धि याच्या रूपानें आपल्या

अंतर्यामी वसत आहे, मग त्याचें ऐकू नये काय ? माझा तर असा भाव आहे की 'मी' यंत्र, चालविणारा 'तो', 'मी' घर, आत राहणारा 'तो', 'तो' करवील तसें करावें, चालवील तसें चालावें !

डॉ सरकार — पण महाराज, मग आपण वरचेवर का म्हणत असता की एवढा रोग बरा कर?

श्रीरामकृष्ण — जोपर्यंत हा 'मी' पणाचा घट आहे, तोपर्यंत असेंच चालायचें, एखाद्या महासागरात एखादा घट असावा, त्याच्या आत बाहेर पाणीच असतें पण तो घट भंगल्याशिवाय त्यातील पाणी त्या महासागराशी कसें एकरूप होईल?

डॉ सरकार — तर मग हा जो तुम्ही 'मी' पणा म्हणता तो तरी कोणी राखून ठेवला ?

श्रीरामकृष्ण — परमेश्वराने ! पण त्याने तो का ठेवला, हें कुणी सांगावें? त्याची इच्छा त्याची तशी का इच्छा, हे आपल्याला कसें कळावें ? डॉक्टर, तुम्हाला जर साक्षात्कार झाला तर या सर्व गोष्टी पटतील त्याचें दर्शन झालें म्हणजे सर्व संशय नाहीसे होतात

आणखीहि बराच वेळ निरनिराळ्या विषयावर बोलणें होऊन काही वेळाने डॉक्टर परत जाण्याला निघाले जाताना त्यांनी त्या दिवशीचें औषध म्हणून दोन गोळ्या दिल्या देताना म्हणाले, 'हे या दोन गोळ्या दिल्या आहेत बर का, एक पुरुष आणि दुसरी प्रकृति ! ! " (हशा)

श्रीरामकृष्ण — (हसत) "हां, ती दोघे एकत्रच राहतात खरी !"

श्रीरामकृष्णांनी डॉक्टरांना थोडीशी मिठाई प्रसाद म्हणून दिली

डॉ सरकार — (खात खात) आज मोठा मजेंत वेळ गेला बुवा !

श्रीरामकृष्ण :— तर मग एक Thank you द्या बघू ?

डॉ सरकार — देतो, पण ती मिठाईबद्दल, तुमच्या उपदेशाबद्दल नाही, बर का ! उपदेशाबद्दल Thank you या तोंडाने कसा देऊ ?"

श्रीरामकृष्ण — "तुम्हाला आणखी काय सांगू ? ईश्वराचे ठिकाणी मन ठेवा आणि त्याचें यथाशक्ति ध्यान करीत जा "

• • • •

ता २२-१०-१८८५

आज श्रीरामकृष्णावरोबर डॉक्टर बराच वेळ गप्पा मारीत बसले हें पाहून गिरीश म्हणाले —" डॉक्टरसाहेब, येथे येऊन तुम्हाला चार तास झाले ना ? आज आणखी कोठें व्हिजिटला जायचें नाहीं वाटतें !'

डॉ सरकार — (एकदम मानावर येऊन) काय म्हणता ? इथ यायला लागल्यापासून कसली डॉक्टरकी आणि कसचे रोगी ? या तुमच्या परमहंसाच्या संगतीनें अलीकडे आम्हीहि परमहंसच व्हायला लागलों आहों 'आपल्यासारखें करिती तात्काळ !' (सारे हसतात)

श्रीरामकृष्ण — हें पाहा डॉक्टर कर्मनाशा नावाची एक नदी आहे त्या नदींत जो बुडी मारतो त्याच्या सर्व कर्मांचा नाश होतो आणि पुन्हा त्याच्याकडून कर्मच होत नाही !! (सारे हसतात)

डॉ सरकार —(गिरीश वगैरेंस) हें पाहा, तुम्ही सर्वजण मला आपल्यापैकीच समजा नुसतें याच्या आजारापुरतेंच नव्हे तर नेहमीच, समजलात ? (श्रीरामकृष्णांना) ह्या आजारात तुम्ही कोणाशीं बोलता कामा नये, (हसत) मात्र माझ्यावरोबर बोलायला हरकत नाही !' (हशा)

श्रीरामकृष्ण — (एखाद्या लहान मुलासारखे) डॉक्टर, या रोगामुळे मला ईश्वराचें नामगुण गाता येत नाहीत, मला लौकर बरा करा ना ?

डॉ सरकार — तुम्हाला नामगुणाशी काय करावयाचें आहे ? ध्यान केलें म्हणजे झालें !

श्रीरामकृष्ण — वाहवा ! माणसानें कधी असें एकांगी असावें का ? मी कधी पूजा करतो तर कधी जप करतो तर कधी ध्यान तर कधी गुणवर्णनच करतो अथवा कधी नामस्मरणच करीत आनंदानें नाचतो ! एकांगी का व्हावें ? * * * तुमचा मुलगा अमृत अवतार मानीत नाही पण त्यात तरी काय दोष आहे ? ईश्वराकडे निराकार म्हणून विश्वास असला तरी त्याचा लाभ होतो साकार म्हणून विश्वास असला तरी त्याचा लाभ होतो मुख्य गोष्ट ही आहे की त्याच्या कोणत्यातरी स्वरूपावर विश्वास हवा व त्याला सर्वस्वी शरण जायला हवें माणसाची बुद्धि किती ? चूक व्हायचीच म्हणून कोणत्याहि मार्गानें असेल, तरी हरकत नाही —व्याकुळतेनें त्याचा धावा केला

म्हणजे झालें ईश्वर तर अंतर्यामी, व्याकुळतेची हाक तो खास ऐकेल व्याकुळता हवी, मग कोणत्याहि मार्गानें जा, त्याची प्राप्ति होईल्च होईल साखरेची वडी वाटोळी करून खा किंवा चौकोनी करून खा, गोडच लागायची! * * तुमचा मुलगा मोठा चांगला आहे "

डॉ सरकार — तुमचाच चेला, मग काय विचारायचें आहे ?

श्रीरामकृष्ण – (हसत) "कुणीहि साला माझा चेला नाही मीच सगळ्याचा चेला! सगळीच ईश्वराची मुलें, सगळेच त्याचे दास, चादोमामा सगळ्याचाच मामा! (हशा)

• • • •

अशा रीतीने डॉक्टराच्या श्रीरामकृष्णाशी गप्पा चालत श्रीरामकृष्णाविषयी त्याच्या मनात प्रथमपासूनच आदर होता, पण पुढेपुढे तर श्रीरामकृष्णावाचून त्याना काही सुचनासें झालें एक दिवस 'एम्' श्रीरामकृष्णांकडे आले असता डॉक्टराची गोष्ट निघाल्यावरून म्हणाले, "आज सकाळी डॉक्टराच्याकडे गेलो होतो, त्याचा चेहरा कसा उतरल्यासारखा दिसला."

श्रीरामकृष्ण — का बरें? काय झालें ?

एम् — काल एकजण त्याना म्हणाला, 'तुम्ही एवढी डॉक्टरकीची ऐट पचाश मारता? तुमच्या विद्येची फजीती करण्यासाठीच परमहंस आजारी होऊन बसले आहेत!!'

श्रीरामकृष्ण — कोण बुवा त्याना असें म्हणाला ?

एम् — महिमाचरण

श्रीरामकृष्ण — बा!

एम —डॉक्टर म्हणाले 'रात्री तीन वाजता एकदम जागा झालो— आणि मनात सारे परमहंसाच विचार! सकाळी आठ वाजले तरी आमचे परमहंस चालूच आहेत!'

श्रीरामकृष्ण — (हसत हसत) तो इंग्रजी शिकलेला माणूस, त्याला 'तू रोज माझें चिंतन करीत जा,' म्हणून सांगायची सोयच नाही! बरें झालें, तो आपल्या आपणच करायला लागला! आणखी काय काय गोष्टी झाल्या ?

एम् — मी विचारतें, 'आजच्या औषधाची काय व्यवस्था ?' ते त्याल्यामागून वस्न म्हणाले, 'व्यवस्था समजली घेऊन थमलात कपाळाची ? आज मला पुन्हा एकदा त्याच्याकडे जाऊन आलें पाहिजे !' (श्रीरामकृष्ण हसतात) आणखी म्हणाले—'रोजचें मार्झे किती नुकसान होत आहे, याची तुम्हाला काही कल्पना आहे ? रोज दोन तीन रोग्याकडे जायचें राहून जातें !!'

• • • •

ता २३-१०-१८८५

मध्यान्हकाळ झाली श्रीरामकृष्ण बिछान्यावर पडले आहेत पडल्या-पडल्या श्रीजगदंबेचें नामस्मरण करीत आहेत भोवताली भक्तमंडळी बसली आहेत काही वेळाने श्रीरामकृष्णाना पाहण्यास डॉ सरकार आले

डॉ सरकार —काल रात्री तीन वाजता एकाएकी जागा झालो आणि मनात तुमचे विचार येऊ लागले थोडाथोडा पाऊस पडत होता, —वाटलें की खोलीचो दारें कुणी लावून घेतली असतील की उघडीच असतील ?

डॉक्टराचा प्रेमळ स्वभाव व आपल्याविषयीची काळजी पाहून श्रीराम कृष्ण प्रसन्न होऊन म्हणतात – "काय म्हणता ? असें आहे की देह असेपर्यंत प्रयत्न केला पाहिजे ! पण मला प्रत्यक्ष दिसत आहे की देह निराळा आणि आत्मा निराळा कामिनीकांचनावरील प्रेम जर सर्वस्वी नाहीसें झालें, तर देह निराळा आणि आत्मा निराळा, असें स्पष्टपणें दिसून येतें नारळातील पाणी सुकून गेलें म्हणजे जसा आतील खोबऱ्याचा गोटा करवटीपासून सुटून अलग होतो आणि मग खोबरें निराळें आणि करवटी निराळी असें दिसून येतें, अथवा जशी म्यानात ठेवलेली तरवार— पण म्यान निराळें आणि तरवार निराळी,—तसेंच देह आणि आत्मा याचें, म्हणून या दुखण्याची गोष्ट आई-जवळ काढवत नाही '

• • • •

काही वेळाने कामकांचनत्यागाचा विषय निघाला

श्रीरामकृष्ण — (डॉक्टरास) कामकांचनाचा त्याग तुमच्यासार-ख्याच्यासाठी नाही तुम्ही मनाने त्याग करावा जो संन्यासी असेल, त्याच्या-साठी कामकांचनाचा सर्वस्वी त्याग तुमच्यासाठी—संसारी माणसाच्या-

साठी—स्त्रीचा सर्वस्वी त्याग सांगितला नाही मात्र एकदोन अपत्यें झाल्यावर तुम्ही वहीणभावडाप्रमाणे राहिलें पाहिजे

• • • •

ता. २७-१०-१८८५

नरेंद्र येऊन प्रणाम करून श्रीरामकृष्णाजवळ बसला त्याच्या वडिलाना देवाज्ञा झाल्यापासून त्याच्या कुटुंबाला मोठे वाईट दिवस आले होते घरचा खर्च चाललेलाच आणि मिळकत मुळीच नाही घरच्या माणसाच्या अन्नवस्त्राची एकदाची काहीतरी व्यवस्था लावून आपण मोकळे व्हावें, यासाठी नरेंद्राची धडपड चालली होती

श्रीरामकृष्णाना या सर्व गोष्टी माहीत होत्या

नरेंद्राकडे अत्यत प्रेमपूर्ण नयनानी पाहत श्रीरामकृष्ण म्हणाले —

"एक दिवस केशवचद्र सनशी बोलत असता मी त्याला यदृच्छा-लाभाविषयी सांगितलें श्रीमंताच्या घरच्या मुलाला खाण्याची का कुठे चिंता असते? ('एम्' कडे वळून) नरेंद्राची इतकी उच्च अवस्था, पण मग त्याच्या मागची ही चिंता कशी सुटत नाही? ईश्वरचरणीच सारें लक्ष ठेवलें तर तोच अन्नपाण्याची चिंता करणार नाही का?"

एम् — होय महाराज, आपण म्हणता तसें हळूहळू होईल

श्रीरामकृष्ण —"पण तीव्र वैराग्य प्राप्त झाल्यावर हा सारा विचार राहत नाही 'घरचा नीट बदोबस्त करून मग स्वस्थपणें साधना करू,' इतका धीर मग राहत नाही केशव सेन एकदा म्हणाला, 'महाराज, आपल्या घरादाराची नीट व्यवस्था लावून जर कोणी स्वस्थ चित्तानें साधना करू म्हणेल, तर तें शक्य नाही काय?' मी त्याला म्हणालो—'बाबारे, तीव्र वैराग्य प्राप्त झालें म्हणजे संसार एखाद्या खड्ड्यासारखा वाटू लागतो आणि आपले इष्टमित्र सापासारखे वाटू लागतात! त्या वेळी पैसे जमविण्याचे आणि घराची व्यवस्था करण्याचे विचारच मनात येत नाहीत'

एकदा एका स्त्रीला काही अत्यत घोरजनक वार्ता कळली आता रडायचें,—तेव्हा तिने काय केलें, अगोदरच नाकातली नथ काढून पदरात नीट बांधली आणि मग 'अरे देवारे' असें म्हणत जमिनीवर अंग टाकून दिलें!—

पण तेंहि अशा सावधगिरीने की त्याला धक्का लागून ती तुटू नये ! ! तरीवार धार झाला असल तर ही असली सावधगिरी राहणें शक्य नाही

नरेंद्र स्तब्ध बसला होता ह्या साऱ्या गोष्टी त्याच्या मनाला फार झोंबल्या श्रीरामकृष्ण त्याला आणखी काही सांगणार इतक्यात दुसरें कांही आलें व मग दोन्ही तितकेंच राहिलें

• • • •

श्यामपुकुरात काही दिवसपर्यंत श्रीरामकृष्णाची प्रकृति बरी होती पण पुन्हा प्रकृति अधिकाधिक बिघडू लागली तरी पण डाक्टरांनी वरचेवर आग्रहानं सांगितलं असताहि कोणी त्यांच्याकडे आल्यास त्याचेबरोबर बोलल्या शिवाय ते कधीहि राहिले नाहीत ! लोकांचा एकसारखा रहदारी चालू असे आणि नित्यक दिवस त्यांना खरोखरच जवणासहि फुरसत मिळत नसे त्यांची शरीरप्रकृति खालावत चालली होती पण लोकांना उपदेश करण्याचा त्यांचा उत्साह अधिकाधिक वाढत होता

• • • •

या साडतीन महिन्याच्या अवधीत इतर विशेष काही गोष्ट घडून आली नाही मात्र आश्विन महिन्याच्या अमावास्येच्या दिवशी (सहा नोव्हेंबर १८८५) एक अद्भुत गोष्ट घडली त्या दिवशी श्रीरामकृष्णांनी एम ना म्हटलें की आज अमावास्या कालीपूजेचा दिवस आज मातेची पूजा करायला पाहिजे एम' नी ही गोष्ट इतर मंडळीत काढली व मंडळीनी मोठ्या उत्साहानं पूजेची सर्व सामग्री जमविली

आज संध्याकाळी श्रीरामकृष्ण मातेची पूजा स्वतः करणार म्हणून सर्व मंडळी मोठ्या आनंदात संध्याकाळ होण्याची वाट पाहत बसली संध्याकाळ झाली — मात सांजल सर्व पूजासामग्री वर माडीवर नेऊन श्रीरामकृष्णाच्या जवळ ठेवण्यात आली श्रीरामकृष्ण अंथरुणावर बसले होते सर्वांनी श्रीरामकृष्णाची पूजा पाहण्यासाठी जो तो उत्सुक झाला होता थोड्या वेळानं श्रीरामकृष्णांनी सर्वांना काही वेळ ध्यान करण्यास सांगितलें ध्यान झालं तरी पूजेला ठिकाणच नाही ! ! सर्वजण एकमेकांच्या तोंडाकडे टकमक पाहू लागले इतक्यात

 आज आम्ही साऱ्यांनी श्रीरामकृष्णाची

जगदबाज्ञानाने पूजा करावी, असें त्याच्या मनात आहे की काय ! " ह्या विचार मनात येताच त्याचें मन भक्तीनें आणि उत्साहानें भरून गेलें आणि त्या प्रेरणे-सरशी एकदम उठून, त्यानी 'जय रामकृष्ण !' असा जयघोष करून देवीसाठी तयार केलेली सुदर पुष्पमाला श्रीरामकृष्णाच्या चरणी समर्पण केली ! त्याच्या मागोमाग 'एम्' नी गधफुलें वाहिली त्याच्यानतर राखाल, राम वगैरे मडळीनी जयघोष करीत त्याच्या चरणी पुष्पाजलि समर्पण केली इतक्यात निरजनने पायावर फुलें वाहून 'जय ब्रह्ममयी ! जय ब्रह्ममयी !' असा घोष करीत त्याच्यापुढे साष्टाग नमस्कार घातला सर्व मडळी 'जय माते ! ' 'जय माते !' असा घोष करू लागली ! !

असा जयघोष चालला असता श्रीरामकृष्णाना समाधि लागली आणि त्याचें एकदम अद्भुत रूपातर झालें वदनमडलावर एक अपूर्व दिव्य तेज चमकू लागून, हाताची ठेवण, भक्ताना अभय देताना जशी असावी तशी झाली ! ! त्याच्या त्या ज्योतिर्मय वदनमडलावर रोगाचें यत्किंचित् सुद्धा चिन्ह दिसत नव्हतें ! प्रत्यक्ष जगदबाच श्रीरामकृष्णाच्या शरीरात आविर्भूत होऊन आपल्या भक्ताना अभय देत आहे की काय असें वाटून भक्तमडळीची हृदयें भक्तीनें आणि आनदानें भरून येऊन, सर्वजण हात जोडून जगदबेच्या स्तुतिपर पदें म्हणू लागली ! थोड्याच वेळानें श्रीरामकृष्ण थोडे देहभानावर आले मग मड-ळीनी नैवेद्य दाखविला त्याच्या आनदासाठी श्रीरामकृष्णानी नैवेद्याचा थोडासा अश स्वत ग्रहण केला थाडी वेळानें तो महाप्रसाद सर्वांना वाटण्यात आला व सर्व मडळी श्रीरामकृष्णाना नमस्कार करून आजच्या अद्भुत प्रकाराविषयी गोष्टी बोलत, आनद करीत आपापल्या घरी गेली असो

हळूहळू रोग वाढत चालला एक घासभरसुद्धा अन्न पोटात जाणें अशक्य झालें, बोलण्यालाहि त्रास होऊ लागला कोणतेंच औषध लागू पडेना, औषधानें दोनचार दिवस गुण आलासा वाटावा, पण पुन्हा पहिल्यासारखेंच व्हावें असें होऊ लागलें शरीर उत्तरोत्तर अधिकाधिक दुर्बल, अशक्त होत चाललें चार पावलेंसुद्धा चालण्याची शक्ति नाहीशी झाली नुसतें उठून बसण्यानें सुद्धा क्षतस्थानी ठणका लागू लागला सर्व मडळी अत्यत चिताग्रस्त झाली काय करावें कोणास काहीच सुचेना सरतशेवटी डॉक्टराच्या

सल्यावरून पुन्हा एकदा घर बदलून पाहण्याचें ठरलें श्रीरामकृष्णाच्या दर्शनास माणसांची एकसारखी रीघ लागलेली असावयाची, यामुळे ता घर-वालाहि अलीकडे कुरकुर करू लागला होता दुसरें घर पाहावयाचें, पण तें जर श्रीरामकृष्णाना पसत पडलें नाही, तर पुन्हा पहिल्या घराच्या वेळामारखा त्रास व्हावयाचा आणि मग श्रीरामकृष्णाना तेथून या असल्या भयकर स्थितीत कुठे दुसरीकडे न्यावयाचें ? अखेरीस श्रीरामकृष्णानीच काशीपूरच्या बाजूला घर पाहावयास सांगितलें मडळीनी त्या बाजूला घरें पाहण्यास पुन्हा सुरवात केली व त्याच दिवशी एक चागला हवेशीर बगला महिना ऍंशी रुपये भाड्याने ठरविला त्याच दिवशीं श्रीरामकृष्ण नवीन घरात राहाण्यासहि गेले (२१ डिसेंबर १८८५)

---

२३. काशीपूर येथील अखेरचे दिवस
आणि
महासमाधि

"जो राम, जो कृष्ण तोच आता रामकृष्ण, तुझ्या वेदान्ताच्या दृष्टीने नव्हे, तर प्रत्यक्ष ! " (विवेकानंदास उद्देशून)
"आणखी दोनमे वर्षांनी वायव्य दिशेकडे यावें लागणार आहे"

—श्रीरामकृष्ण

नवीन घरात राहण्यास गेल्यापासून श्रीरामकृष्णाची प्रकृति सुधारू लागली गळयाचें क्षत पुष्कळसें बरें होऊन, थोडेंफार अनहि पोटात जाऊ लागलें उठून बसल्याने पूर्वीसारखा ठणका लागेनासा झाला चार पावलें चालण्याचीहि शक्ति अगात आली यामुळे सर्वांना फार आनद झाला परतु हा आनद फार दिवस टिकला नाही रोगाने पुन्हा उचल खाल्ली क्षतस्थानी पुन्हा अतिशय ठणका सुरू झाला हा प्रकार पाहून मडळींनी बाहुबाजारातील डॉ राजेंद्र दत्त यांचें औषध सुरू केलें तीनचार महिने त्याचें औषध देऊनहि काहीएक उपयोग होत नाहीसें दिसून आल्यावरून डॉ नवीन पाल यांचें औषध सुरू केलें त्याशिवाय मधूनमधून इतर डॉक्टरहि येत होतेच डॉ पाल यांच्या औषधानेहि काही गुण येत नाहीसें पाहून श्रीरामकृष्णाचें अनुमोदन घेऊन कलकत्ता मेडिकल कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ कोटस् याना आणण्यात आलें त्यानी नीट परीक्षा करून रोग असाध्य आहे असें सांगितलें !

इतक्या डॉक्टराची आणि वैद्याची औषधें झाली, परतु रोगावद्दल कोणाचेंच एकमत झालें नाही कोणी म्हणाले कठरोग, कोणी म्हणाले गडमाळा आणि कोणी कॅन्सर म्हणून सांगितलें ! कधी कधी तें क्षत नाहीसें होऊन त्याच्या जागी एक मोठा फोडच उत्पन्न होई आणि त्याने तर श्रीरामकृष्णाना अत्यत वेदना होत ! कधी कधी

तो फोड इतका मोठा होई की, त्याना श्वासोच्छ्वास करण्यालाहि त्रास होई ! तो फोड फुटेपर्यंत त्याना अशाच प्राणांतिक वेदना होत ! पोटात एक घासभरसुद्धा अन्न जात नसे एक पावशेर दुधातलें निम्में पोटात उतरे व निम्में बाहेर पडे ! काही दिवसानी तो फोड थोडासा फुटून त्यातून पू वाहू लागे आणि मग मात्र त्याना काही वेळ जरासें बरें वाटे पण काही केल्या रोगाचें पाऊल मात्र मागे पडेना ह्या सर्व दारुण वेदना ते हास्य-मुखाने सहन करीत 'रोग कसा बरा होईल,' याची त्यानी कधी चिंता केली नाही, की कधी उदास होऊन ते बसून राहिले नाहीत त्यानी आपले लोकाना उपदेश करण्याचें महत्कार्य अव्याहत रीतीने चालू ठेवलें. "'फार बोलत जाऊ नका,' असें डॉक्टरानी सांगितलें आहे," असी एखाद्याने आठवण करून दिली, तर ते हसून म्हणत, "देह जाने, दुःख जाने, मन, तुमि आनंदे थाक ! " डॉक्टर अथवा इतर मंडळींपैकी कोणी रोगाची चर्चा सुरू केली, म्हणजे क्षणमात्र आपल्या रोगाकडे त्यांच लक्ष जाई व त्याना आपल्या रोगाची चिंता वाटल्यासारखी दिसे, पण तें केवळ क्षणमात्रच, दुसऱ्याच क्षणी तें सर्व विसरून जाऊन ते ईश्वरीय गोष्टी बोलू लागत !

श्रीरामकृष्णाच्या आयुष्यातील या अखेरच्या आठ-साडेआठ महिन्याची दिवसमहिनेवार हकीकत देणें शक्य नाही व आवश्यकहि नाही, म्हणून त्या दिवसातील काही प्रसंगाचें येथे वर्णन देऊ, म्हणजे स्वतः श्रीरामकृष्णाच्याच तोंडचे काही शब्द आपल्याला ऐकण्यास सापडतील —

ता. २३-१२-१८८५

श्रीरामकृष्ण — ('एम्' ला) माझें दुखणें किती दिवसानी बरें होईल असें तुला वाटतें ?

एम् — दुखणें बरेंच वाढलें आहे नव्हा बरेच दिवस लागतीलसें वाटतें

श्रीरामकृष्ण — किती दिवस ?

एम् — पाच महिने तरी हवेत

श्रीरामकृष्ण — (अधीर होऊन) काय ? पाच सहा महिने ?

एम् — असें वाटतें खरें, पण पूर्ण बरें होण्याला !

श्रीरामकृष्ण – (धीर येऊन) हं, असं काही म्हण ! का म्हटलं पाच सहा महिने ! पण का रे, ही अशी ईश्वररूपदर्शनें आणि भाव आणि समाधि– आणि मग हें दुखणें कसें ?

एम् – आपणाला क्लेश फार होताहेत खरें, पण त्यातहि काही उद्देश आहे

श्रीरामकृष्ण – कोणता ?

एम् – आपल्या अवस्थेचें आता परिवर्तन होत आहे आपल्या मनाचा झोक आता निराकाराकडे वळू लागला आहे

श्रीरामकृष्ण – होय, असें वाटतें खरें–आता उपदेशहि बंद होऊ लागला आहे–बोल्वतच नाही सर्व जगत् राममय दिसू लागलें आहे एकदा वाटतें की आता बोलू तरी कुणाजवळ ? *** हेंच पाहाना, माझ्यासाठी हा बंगला तुम्ही भाड्यानें घेतला आहे असें कळल्यापासून, किती लोक येऊ लागले आहेत पाहा !

एम् – आणखी एक उद्देश दिसतो लोक-परीक्षा, लोक-कल्याण, –पाच वर्षांच्या तपश्चर्येनें जो लाभ झाला नसता, तो येथे थोड्याशा दिवसात भक्ताना झाला आहे,–साधना-प्रेम-भक्ति वगैरे

श्रीरामकृष्ण – हं, तें खरें (निरंजनाला उद्देशून) तुला कसें काय वाटतें ?

निरंजन – इतके दिवस नुसतें प्रेम वाटत होतें, पण आता येथून दुसरीकडे जायचीच सोय नाही !

ऐकता ऐकता एकाएकी श्रीरामकृष्णाची समाधि लागली बऱ्याच वेळाने समाधि उतरल्यावर ते म्हणू लागले –

"असे पाहिलें की सर्व चराचर साकाराकडून निराकाराकडे चाललं आहे ! * * *

" आणखीहि पुष्कळ सांगावेसें वाटतें, पण सांगवत नाही ('एम्' ला) हा निराकाराकडे झोक,–लय होण्यासाठीच ना ? "

एम् – (चकित होऊन) असेलहि कदाचित् !

श्रीरामकृष्ण -लोकपरीक्षा, —असें तू म्हणतोस तेंच खरें. या दुखण्यामुळेच अंतरंग भक्त कोणते, बहिरंग भक्त कोणते, हे कळून येत आहे. संसार सोडून जे येथें शुश्रूषेला येत आहेत ते अंतरंग आणि जे नुसतें तोंड दाखवून 'का महाराज, कसें काय आहे' म्हणून परत जात आहेत, ते बहिरंग--

• • • •

ता २३-१२-१८८५

आज सकाळी श्रीरामकृष्णांनी प्रेमरसाची लूट मांडली होती! निरंजनाला म्हणाले, "तू माझा बाप, मला तुझ्या मांडीवर बसू दे!" कालीपदाच्या वक्षस्थलावर हात फिरवून म्हणाले, "चैतन्य हो!" त्याची हनुवटी धरून त्याला कुरवाळीत म्हणू लागले, "जे मनापासून ईश्वरभक्ति करतात, त्यांना इथे आलेंच पाहिजे!" एकजणाच्या वक्षस्थळावर आपले चरण लावून ते काही वेळ बसले. तो आनंदाने बेहोष होऊन अश्रू ढाळीत, चरण कवटाळीत, सद्गदित होऊन म्हणू लागला--"भगवान दयासागर, आपली केवढी कृपा!" प्रेमाची नुसती लूट! काही वेळाने म्हणाले "जा. गोपाळला बोलावून आण!"

• • • •

श्रीरामकृष्ण दक्षिणेश्वरी असतां एक दिवस भक्तमंडळींना म्हणाले होते की "मी जेव्हा जाईन (देह विसर्जन करीन) तेव्हा आपलें प्रेमाचें भांडें फोडून जाईन!" आता तीच वेळ आली होती काय? कारण वर वर्णन केल्याप्रमाणे प्रेमाची लूट अलीकडे मधून मधून चालली होती. आणखी आठच दिवसांनी. (१ जानेवारी १८८६ रोजीं) घडलेल्या अद्भुत प्रकाराचें सविस्तर वर्णन मागे (प्रकरण ७ वें) आलेंच आहे.

• • • •

ता ४-१-१८८६

नरेंद्र येऊन बसला. श्रीरामकृष्ण त्याचकडे मोठ्या प्रेमाने पाहत आहेत आणि मधूनमधून हसत आहेत. काही वेळाने मणीला म्हणाले--"आज नरेंद्र आपल्या घराहून रडत आला!" सर्वजण स्तब्ध बसले आहेत.

नरेंद्र--आज तिथे जावें म्हणतों

श्रीरामकृष्ण –कोठे?

नरेंद्र – दक्षिणेश्वरी तेथे रात्री बेलाखाली धुनी पेटवून बसावें म्हणतो

श्रीरामकृष्ण –"अहं, तसें करूं नको दारूगोळयाच्या कारखान्यातील पहारेकरी तेथे धुनी पेटवू देणार नाहीत पचवटी छान जागा आहे अनेक साधुमहात्म्यानी तेथे जप, ध्यान केलें आहे पण रात्र काळोखी आणि थंडी फार." (सर्वजण स्तब्ध बसले आहेत)श्रीरामकृष्ण पुन्हा बोलू लागले,

श्रीरामकृष्ण –(हसत) आता पुढे शिकत नाहीस का ?

नरेंद्र –आजपर्यंतचें सारें शिकलेलें विसरून जाईन असें एखादें औषध मला मिळेल तर फार बरें होईल।

कालीपदाने श्रीरामकृष्णासाठी काही द्राक्षें आणली होती श्रीरामकृष्णानी करंडीतून काही द्राक्षें घेऊन प्रथम नरेंद्राला दिली आणि बाकीची भक्तमंडळीत पसरवून टाकली । ।

सध्याकाळ झाली नरेंद्र व मणी एकीकडे एकटेच बोलत आहेत

नरेंद्र –गेल्या शनिवारी इथ ध्यान करीत बसलो होतो एकाएकी हृदयात कसेसेंच होऊ लागलें

मणी –कुंडलिनी जागृत झाली असावी

नरेंद्र –इडा पिंगला स्पष्ट दिसू लागल्या हाजराकडे जाऊन म्हणालो, 'जरा छातीवर हात तर ठेवून पाहा ' काल रविवार माडीवर जाऊन त्याना (श्रीरामकृष्णांना) सारें काही सांगितलें आणि म्हणालो प्रत्येकाला काही ना काही मिळालें आहे, आता मला काही तरी द्या

मणी –मग ते काय म्हणाले ?

नरेंद्र –ते म्हणाले, 'तू एकदा घरची नीट व्यवस्था करून ये म्हणजे सर्व काही होईल तुला काय पाहिजे ?'

मी म्हणालों –मला असें वाटतें की एकसारखे तीन चार दिवस समाधिमग्न होऊन राहावें ! उगीच थोडेसें खाण्यापुरती समाधि उतरावी हें ऐकून ते म्हणाले, "तू तर फारच हीनबुद्धि बुवा ! अरे, त्या अवस्थे--पेक्षाहि उच्च अवस्था आहे तुला तर तें गाणें येतें – 'जो कुछ है सो तूहि है ?'

तू एकदा घरची नीट व्यवस्था लावून ये —समाधि अवस्थेहूनहि उच्च अवस्था तुला मिळेल

"मग आज सकाळी घरी गेलो मारी मडळी मला बोलू लागली, 'असा काय मर्खामारखा उगीच इकडे तिकडे भटकतोस ? (वकीलीची) परीक्षा इतकी जवळ आली—अभ्यासबिभ्यास राहिला आणि नसता आपला भटकतो आहे! काही वेळाने आपल्या अभ्यासाच्या खोलीत गेलो पुस्तक हातात घतलें वाचायची भीतिच वाटू लागली, छाती धड् धड् उडू लागली, रडू आलें,—आजच्या सारखा असा कधीहि रडलो नसन ! ! एकाएकी काय वाटलें कोणास ठाऊक,—पुस्तक तसेंच फकन दिलें आणि इकडे धाव मारली ! रस्त्याने लोक पाहताहेत जोडा कुठे पडला शुद्ध नाही, वाटेत काय आहे इकडे लक्ष नाही! एकदाचा येऊन पोहोचलो ! !"

काही वेळ गप्प बसून नरेंद्र पुन्हा बोलू लागला —

नरेंद्र —'*विवेकचूडामणीतील श्लोक आठवून मन जास्तच व्याकुळ झालें* शकराचार्यांनी म्हटलें आहे या तीन गोष्टी माणसाला मोठ्या पुण्याईने आणि ईश्वराच्या कृपनच प्राप्त होतात—'मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुषसश्रय '—असें वाटलें आपल्याला या तिन्हीहि प्राप्त झाल्या आहेत—मनुष्यजन्म मिळाला आह मोठ्या पुण्याईन मुक्तीची इच्छा प्राप्त झाली आहे आणि ईश्वरकृपेने याच्यासारख्या महापुरुषाच्या आश्रयाचा लाभहि झाला आहे ! ! मग आता वाट कशाची पाहायची ? "

हें एकून मणीचें हृदय भरून आलें नरेंद्र पुन्हा बोलू लागला

नरेंद्र —आता ससारावर मन लागत नाही, जे ससारात असलेली माणसेंहि आवडत नाहीत

(काही वेळ थाबून)

नरेंद्र —तुम्ही मडळी मोठी भाग्यवान तुम्हाला शातिलाभ झाला आहे पण माझ्या प्राणाची तळमळ मात्र वाढत चालली आहे !

• • • •

रात्र झाली नवाचा सुमार श्रीरामकृष्णाजवळ निरंजन आणि गमी बसले आहेत मणी जाऊन पाहतो तों श्रीरामकृष्णांना झोप लागली आहे

थोड्या वेळाने ते जागे होऊन नरेंद्राच्या गोष्टी बोलू लागले

श्रीरामकृष्ण -- 'नरेंद्राची अवस्था खरोखरच मोठी आश्चर्यकारक आहे काय चमत्कार आहे ? हाच नरेंद्र मागे साकार मानीत नसे ग त्यालाच आज कशी तळमळ लागली आहे पाहा ! * * * ईश्वरदर्शनासाठी असा प्राण व्याकुळ होऊ लागला म्हणजे समजावें की आता ईश्वरदर्शनाला उशीर नाही ! "

नरेंद्र आज रात्री दक्षिणेश्वरी निघून गेला बरोबर एकदोन भक्तमंडळी होती

* * * *

ता १४-३-१८८६

फाल्गुन शुक्ल पक्षातील नवमी तिथि दोन प्रहर रात्रीचा समय आज श्रीरामकृष्णाची प्रकृति जास्तच बिघडली आहे पिठासारखें शुभ्र चांदणें पडलें असून बगल्यामोवतीचे उद्यान जणु आनंदमय झालें आहे ! भक्तमंडळीच्या मनात मात्र आनंद नाही ! श्रीरामकृष्ण गादीवर बिछान्या-वर तळमळत पडले आहेत अगाकडे बघवत नाही ! नुसतें अस्थिचर्म राहिलें आहे ! झोप नाही ! जवळ एकदोन भक्त बिचारे हताश होऊन बसले आहेत ! काय करणार ? आपल्या गुरुदेवासाठी ते आपला प्राणहि देतील पण त्यांचे क्लेश कसे कमी करता येणार ? क्षणमात्र त्यांचा डोळा लागलासा वाटावा, पण लगेच पुन्हा झोपमोड व्हावी असें चाललें होतें 'एम्' जवळच बसले होते श्रीरामकृष्णानी त्याना आणखी जवळ येण्याची खूण केली बोलवत नाही ! हर हर ! काय कष्ट हे !

श्रीरामकृष्ण अत्यंत खोल आवाजात अस्पष्ट स्वराने म्हणू लागले--"तुम्ही सारेजण रडत बसाल, म्हणून हा भोग भोगीत आहे, पण तुम्ही जर म्हणाल की 'इतके क्लेश होतात, तर आता पुरे,' तर आत्ताच देह ठेवावा म्हणतो ! "

हे शब्द कानी पडताच भक्तमंडळीचें हृदय शतधा विदीर्ण झालें जो त्यांचा मातापिता, त्यांचें इहपरलोकीचे सर्वस्व, त्यांचा पालनकर्ता परमेश्वर--त्याच्या तोंडून हे वर्णकठोर शब्द बाहेर पडत आहेत काय ? त्यांना ती रात्र काळरात्री-

सारखी वाटू लागली श्रीरामकृष्णांची प्रकृति अधिकच अत्यवस्थ होऊ लागली! काय करावें ? डॉक्टरांकडे माणसें पाठविलीं गिरीशचंद्र त्या तेवढ्या रात्री डॉक्टर उपेंद्र व नवगोपाल यांना बरोबर घेऊन आले बिछान्या-भोवती मंडळी गोळा झाली * * *

श्रीरामकृष्णांना जरा बरें वाटत आहे हळूहळू म्हणत आहेत, "देहाला क्लेश व्हायचेच, स्पष्ट दिसत आहे की पंचभूतांचा देह!" गिरीशकडे वळून म्हणतात, "अनेक ईश्वरीय रूपें दिसत आहेत, त्यातच हें रूपसुद्धा (स्वतःचा देह) दिसत आहे ! ! "

ती काळरात्र एकदाची सरली सकाळी सात आठ वाजले असावे भक्त-मंडळी स्वस्थ बसली आहेत काल रात्रीचे श्रीरामकृष्णांचे क्लेश आठवून कोणाच्याच तोंडून शब्द निघत नाही, 'एम्'कडे पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणतात — "मला आता काय दिसत आहे सांगू ? तोच सर्वकाही झाला आहे सर्व जगत् त्यानेच व्यापलें आहे बलि, बलि मारण्याचा ठोकळा आणि तो मारणारा सर्व तोच झाला आहे ! "

श्रीरामकृष्ण जीवांच्या कल्याणासाठी आपल्या शरीराचें बलिदान देत आहेत, असा याचा अर्थ की काय ?

बोलता बोलता त्यांना भावावस्था प्राप्त झाली "आहा ! आहा ! " म्हणत ते समाधिमग्न झाले ! ! काही वेळाने समाधि उतरल्यावर म्हणत आहेत — "आता मला काहीएक क्लेश होत नाहीत आता अगदी पहिल्या-सारखा झालो ! ' ही सुखदुःखातीत अवस्था पाहून भक्तमंडळी चकित झाली थोड्या वेळाने श्रीरामकृष्ण म्हणतात — " हा लाटू , डोक्याला हात लावून बसला आहे , पण जणु काय ईश्वरच डोक्याला हात लावून बसला आहे असें दिसत आहे ! " काही वेळाने श्रीरामकृष्णांच्या स्नेहसागराला जणु भरती आली राखाल व नरेंद्र यांना मुलासारखे कुरवाळीत त्यांच्या तोंडावरून हात फिरवीत आहेत !

काही वेळाने 'एम् ' कडे वळून म्हणतात — " आणखी काही दिवस देह राहता तर पुष्कळांचें कल्याण झालें असतें—पण तो आता राहणार नाही ! ! " मंडळी अगदी विचारामध्ये तटस्थ बसली आहे श्रीरामकृष्ण पुढे म्हणतात —

पण तो आता (आई) राखणार नाही! सरळ, मूर्ख पाहून कदाचित् लोक सारे ओळखतील, सरळ, मूर्ख मी कदाचित् लोकांना सारें देऊन टाकीन, म्हणून आई हा देह राखणार नाही!!"

राखाल – (लाडिकपणाने) महाराज, आपणच आपला देह आणखी काही दिवस राखण्याला आईला सांगा ना?

श्रीरामकृष्ण – आईची इच्छा असेल तसें होईल!

नरेंद्र – आपली इच्छा आणि आईची इच्छा एक होऊन गेली आहे!

• • • •

थोडा वेळ थांबून श्रीरामकृष्ण म्हणतात – "देह धारण केला की त्याबरोबर क्लेश आलेच म्हणून एखाद्या वेळा वाटतें का आता पुन्हा यावें लागू नये तरी पण आणखीहि एक गोष्ट आहे बाहेरच्या आमंत्रणाची चटक लागल्यावर घरची भाजीभाकरी चांगली लागत नाही!!"

• • • •

ता. २२-४-१८८६

आज डॉक्टर सरकार व राजेंद्र दत्त दोघेहि श्रीरामकृष्णांकडे आले होते प्रकृति वगैरे पाहणें झाल्यावर, श्रीरामकृष्णासाठी होणारा सारा खर्च त्यांची भक्तमंडळी चालवीत आहेत अशी गोष्ट निघाली

श्रीरामकृष्ण – काय करावें? फार खर्च चालला आहे

डॉ. सरकार – पण त्याबद्दल आपण कष्टी होऊ नये ही सर्व मंडळी खर्च चालवायला तयार आहेत (थोडें हसून) आता सांगा बरें, कांचन हवें की नको तें!

श्रीरामकृष्ण –(हसत नरेंद्राला) तू सांग ना त्यांना!

नरेंद्राने काहीच उत्तर दिलें नाही

डॉ सरकार – म्हणून म्हणतो—कांचनाचा त्याग करून चालत नाही

डॉ राजेंद्र – मी असें ऐकलें की यांची पत्नी यांच्या पथ्यपाण्याची व्यवस्था ठेवीत आहे?

डॉ. सरकार – आणि म्हणून, पाहा बरें—कामिनीहि पाहिजे!

श्रीरामकृष्ण –(स्मित करून) मोठी पंचाईत आहे बुवा!

डॉ सरकार – वा ! पचाईत नसल तर मग काय ? माळेच परमहस !

श्रीरामकृष्ण – काय सागू ! स्त्रियाचा नुसता स्पर्शहि खपत नाही झाल्यास विंचवाने नागी मारल्यासारख्या वदना होतात

डॉ सरकार – तुम्ही सागता त्याच्यावर माझा विश्वास आहे पण हें सागा, कामिनीवाचून चालावें कसें ?

श्रीरामकृष्ण – पैशाचा नुसता स्पर्श झाला तरी हात वाकडातिकडा होऊन जातो ! श्वासोच्छवास वदहोतो ! * * * पैशाचा उपयोग कोणी ईश्वरसेवकडे केला, तर त्यात दोष नाही आणि स्त्री ह जगदबेचेंच एक स्वरूप आहे असें जाणून घेऊन ससार करू लागल्यास मग त्यात गुरफटून जाण्याची भीति नाही स्त्री म्हणजे काय वस्तु आहे हें ईश्वरदर्शन झाल्यावाचून समजत नाही

• • • •

असो काशीपुरात श्रीरामकृष्ण एकदर आठ महिने होते उत्तरोत्तर त्याचा रोग वळावत चालला डॉक्टर झाले, वैद्य झाले, हकीम, झाले मत्रतत्र तोडगे, सर्व काही झालें—परतु कशानेहि काही गुण येईना त्याना आराम पडावा म्हणून त्याच्या भक्तमडळीपैकी पुष्कळानी काही व्रतें नेम करण्यास सुरुवात केली परतु कशाचाहि उपयोग झाला नाही काही दिवस क्षतातून पू वाहिल्यावर तो बद होऊन रक्त वाहण्यास सुरवात झाली ! एखादे दिवशी इतकें रक्त जावें, की तें आता बदच होत नाही की काय असें वाटावें ! ! रक्त वाहत असता त्याना प्राणातिक वेदना होत एक दिवस असाच रक्तस्राव होत असता रामचद्र दत्ताच्या गळ्यास मिठी मारून त म्हणाले— 'इतका रक्तस्राव होत आहे तरीसुद्धा अजून प्राण जात नाही ! ! त्याच्या दारुण वेदनाकडे बघवतहि नसे परतु तवढी वेळ गेली, की आपल सर्व कष्ट विसरून लगच त ईश्वरविषयक गोष्टी बोलू लागत ! !

श्रीरामकृष्णाच्या सवसाठी या सुमारास राखाल, योगन शशी, नरेंद्र बाबूराम, लाटू शरद शशी वगैरे बालभक्त सदैव असत ससारी भक्तापैकी 'एम्,' राम, वा गिरीश वगैरे मडळी यऊन जाऊन सदैव असत मानाजाहि होयाच, परतु सब मडळीत शशीने गुरुसवेची पराकाष्ठा केली सर्व गोष्टीकडे त्याची

दृष्टि असे, श्रीरामकृष्णाना कोणत्या वेळेला काय पाहिजे, त्याना केव्हा काय द्यावयाचें, वगैरे सर्व गोष्टींकडे त्याचें बारीक लक्ष असे; रात्रंदिवस श्रीरामकृष्णाच्या जवळ तो बसून असे त्याला भूक नाही, तहान नाही, दिवस नाही, रात्र नाही, झोप नाही, आपली सेवा की आपण! तिसरी गोष्ट त्याला माहीत नव्हती त्याच्या इतर गुरुबंधूंकी कोणी कोणी ध्यान-धारणा, जप, तप, व्रतें वगैरे करीत असत परंतु शशीला तें काही नाही! त्याचें जपतप साधना सर्व काही गुरुसेवा! श्रीज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायात "आचार्योपासनम्" या पदाचें व्याख्यान करताना श्रीज्ञानेश्वराच्या गुरुभक्तीला भरती येऊन, त्या भरात त्यानी गुरुसेवेचें जें बहारीचें वर्णन केलें आहे, आणि गुरुसेवेची जी पराकाष्ठा दाखविली आहे,—तशी त्या दिवसात शशीने प्रत्यक्ष दाखविली! धन्य शशी!! त्याच्या गुरु-भक्तीला तुलना नाही जे जे त्याची ती विलक्षण गुरुसेवा पाहत, ते चकित होऊन जात! असो

दिवसेंदिवस श्रीरामकृष्णाची प्रकृति अधिकाधिक खगत चालली त्याना आपला देह आता फार दिवस राहत नाही हें कळून चुकलेच होते व त्याप्रमाणे त्यानी अखेरची निरवानिरव करण्यास सुरवात केली अलीकडे त्यानी दोन तीन वेळ बोलून दाखविलें होतें की, "जहाजात दोन भाग पाणी भरलें आहे आणखी एक भाग लवकरच भरून जहाज समुद्रात बुडून जाईल!" रोज, केव्हा तरी, सर्व मडळीना बाहेर जाण्यास सागून ते नरेंद्राला जवळ बोलावीत आणि त्याला नानाप्रकारचा उपदेश करीत, त्याला निर्विकल्प-समाधिसुखाचा लाभ नुकताच झाला होता आणि त्याला आपल्या आयुष्याचे ध्येय आणि आयुष्यातील काम काय आहे हें कळून आलें होते त्या वेळी त्याला श्रीरामकृष्णानी सागितलें होतें की, "तुला आता आईने सर्व काही दाखविलें आहे आणि तो सर्व अनुभव तुझ्या हृदयात बद करून त्याची किल्ली तिने माझ्या हातात दिली आहे! आता यापुढे तुला माझें काम करावयाचे आहे ते काम पुरें झाल्याशिवाय तुला येथून जाता येत नाही" ते आता नरेंद्राला आपले काम समजावून देत होते! नरेंद्राशी त्याचें एवढें काय सल्लामसलत चालत आहे, याची एकदोघाशिवाय इतराना काहीच कल्पना नसल्या-

मुळे, श्रीरामकृष्ण महाप्रयाणाची तयारी करीत आहेत, असे समजण्याला त्याना काहीच मार्ग नव्हता

एक दिवस त्यांची प्रकृति अत्यंत अत्यवस्थ झाली असता, अंतकाळ जवळ आला, असे वाटून मंडळी शोकाकुल झाली एकजण म्हणाला सुद्धा– "महाराज, आता आम्ही कोणाच्या तोंडाकडे पाहावे ?" हे ऐकून श्रीरामकृष्णाना दुःख झाले व ते अत्यंत क्षीण आवाजाने म्हणाले, 'नरेंद्र तुम्हाला शिकवील !' हे ऐकून नरेंद्राला ही जबाबदारी आपल्या शक्तीबाहेरची आहे, असे वाटून तो म्हणाला, "महाराज, हे माझ्याने होणार नाही !" त्यावरोबर त्याचेकडे क्षणमात्र पाहून श्रीरामकृष्ण म्हणाले, "तू काय नाही म्हणतोस ? तुझी हाडेसुद्धा करतील !'

आणखी एक दिवस सर्व मंडळींना बाहेर जाण्यास सांगून श्रीरामकृष्णांनी नरेंद्राला आपल्या खोलीत हाक मारून त्याला ध्यानस्थ बसण्यास सांगितले नरेंद्र बसला आणि लवकरच त्याचे बाह्य जगताचे ज्ञान नाहीसे झाले काही वेळाने ध्यान विसर्जन करून पाहतो तो श्रीरामकृष्णहि जवळ बसले असून, त्यांच्या नेत्रातून अश्रु वाहत आहेत !! श्रीरामकृष्ण त्याचेकडे पाहून म्हणाले, –"नरेंद्र, माजजवळ होते नव्हते तवढे सर्व तुला देऊन, आता मात्र मी खराखुरा फकीर बनलो! धर्मप्रचाराच्या कामी तुला या शक्तीचा उपयोग होईल !! श्रीरामकृष्णांनी आपल्या सर्व सिद्धींचे दान केल्याचे पाहून नरेंद्राचे डोळे पाण्याने भरून आले

अशा रीतीने जुलै (१८८६) महिना संपला उत्तरोत्तर क्षीण होत चाललेल्या त्यांच्या प्रकृतीकडे पाहून सर्वांना कळून चुकले की आता अंतकाळ समीप आला आहे भक्तमंडळींनी वरचेवर म्हणावे 'महाराज, आपण मनावर घेतल्याशिवाय रोग बरा होणार नाही' यावर त्यांनी हसत म्हणावे, 'देह म्हणजे एक कागदाची पिशवी आणि तिच्या एक भाग उरल्ये दिसत आहे झाले! अशा या गोष्टीची का कुठ काळजी करायची असते ?" आणि हे सारे काम्णे हसण्यावारी न्यावे !

ऑगस्ट महिन्याच्या तेरा किंवा चवदा तारखेस श्रीरामकृष्णाचे दुखणे फारच वाढले विद्यार्थ्यांवरील मंडळी पुतळ्यासारखी स्तब्ध बसून होती

त्याचे क्लेश कोणाच्यानेहि पाहवेनात! नरेंद्र त्याच्या अगदी जवळ बसलेला होता. एक क्षणभर–एकच क्षणभर–त्याच्या मनात विचार आला की "राम आणि कृष्ण झालेलाच आता रामकृष्ण होऊन आला आहे," असें हे वरचेवर म्हणत असतात. पण याचे क्लेश पाहून मनात संशय आल्यावाचून राहत नाही. या वेळी जर पुन्हा तसेंच म्हणून दाखवतील, तर खरें मानीन! हा विचार येण्याचा मात्र अवकाश,–एकदम त्याच्याकडे वळून टक लावून पाहत, श्रीरामकृष्ण गंभीर स्वरानें म्हणाले–"अजूनहि शंका, अं? पक्कें लक्षात ठेव की जो राम आणि जो कृष्ण, (झाला होता) तोच आता रामकृष्ण! (होऊन आला आहे) तुझ्या वेदान्ताच्या दृष्टीनें नाही तर प्रत्यक्ष!!" हे शब्द कानी पडताच सर्व मंडळी—व विशेषत: नरेंद्र अगदी चकित होऊन गेला!

ऑगस्ट महिन्याची सोळावी तारीख आली. त्या दिवशी रविवार होता (श्रावणी पौर्णिमा). सकाळीच त्यांनी एकजणाला पंचांग पाहून एखादा चांगला दिवस पाहण्यास सांगितलें. त्याच दिवशीचे फलाफल सांगून तो भक्त पुढील दिवसाचें, म्हणजे भाद्रपद कृष्ण प्रतिपदेचें (बंगाल्यात मास गणना पौर्णिमान्त असते) फलाफल सांगण्यास सुरुवात करणार, तोच त्याला थांबण्यास सांगून ते दुसऱ्याच काही गोष्टी बोलू लागले. त्या दिवशी त्यांचे सर्व व्यवहार काही निराळ्याच तऱ्हेचे दिसू लागले. दुपारी डॉ. नवीनपाल त्यांना पाहण्यासाठी आले. श्रीरामकृष्ण त्यांना म्हणाले "आज अत्यंत क्लेश होत आहेत. पाठीच्या कण्याजवळचा भाग जसा काही जळत आहे!" असें म्हणून त्यांनी आपला हात पुढे केला. नाडी पाहून डॉक्टर श्रीरामकृष्णाकडे टक लावून पाहू लागले. श्रीरामकृष्णांनी विचारलें, "काही उपाय?" डॉक्टरांना आता काय बोलावें तें समजेना. श्रीरामकृष्ण आपण होऊन म्हणाले, "आता काही उपाय नाही, दुखणें असाध्य झालें आहे, असेंच ना?" हें ऐकून खाली मान घालून डॉक्टर, "असें वाटतें खरें" असें पुटपुटले. त्यावरोबर देवेंद्रकडे वळून श्रीरामकृष्ण म्हणतात, "ही मंडळी इतक्या दिवसांनी मला हें सांगत आहेत काय? 'दुखणें बरें होईल,' असें सांगून मला इथे आणलेंत आणि आता दुखणें बरें होत नसेल, तर व्यर्थ क्लेश तरी का करून घ्या?" डॉक्टर निघून गेले. त्या वेळे-पासून मग आपल्या दुखण्याचें अथवा क्लेशाचें अथवा औषधाचें नावहि काढलें

नाही काही वेळाने ते म्हणू लागले, "देख, आमार हाडी हाडी डाल भात खाइते इच्छा हइतेछे!" * हें ऐकून देवेंद्र त्याची एखाद्या लहान मुलासारखी समजूत घालू लागला पण ते काही गप्प बसेनात

डॉक्टर निघून गेल्यापासून त्यांची मुद्रा अजिबात बदलून गेली त्याना आपल्या दुखण्याचा पूर्ण विसर पडला असून ते आनंदी दिसत होते थोड्या वेळाने एक गृहस्थ त्याना योगासंबंधी काही प्रश्न विचारण्यास आला; त्याच्या बरोबर ते जवळ जवळ दोन तास बोलत बसले त्यांच्या मुद्रेवर दुखण्याचें काही एक चिन्ह दिसत नव्हतें काही वेळाने डॉक्टर आले व त्याना एक औषध देऊन म्हणाले, "या औषधाने आपल्याला खात्रीने गुण येईल" तें घेऊन श्रीरामकृष्ण किंचित् रागावल्यासारखे करून म्हणाले–"आई, आणखी किती दिवस तू मला उपटें खायला लावणार आहेस ?"

त्या रात्री त्याना नेहमीपेक्षा जास्त अन्न गेले व ते मोठ्या आनंदाने म्हणू लागले, मला काही एक झालेलें नाही फक्त (गळ्याकडे बोट करून) हें येथे एक कायसें झाल्यासारखें दिसतें " रात्रीं ते उशीला टेकून आपल्या आथरुणावर बसून बराच वेळ मंडळीशी बोलत बसले होते त्यांचें अंग मात्र नेहमीपेक्षा बरेंच ऊन लागत होतें काही वेळाने ते म्हणाले, "तुम्ही सर्वजण मला वारा घाला " मंडळी वारा घालू लागली नरेंद्र त्याचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन ते हळूहळू चेपीत होता श्रीरामकृष्ण त्याला म्हणाले, "या मुलांची नीट काळजी घे बरें!" हे शब्द त्यानी त्या रात्री तीनचारदा तरी उच्चारले असतील! काही वेळाने ते म्हणाले, "मला जरा झोप येत आहे, निजतो " असें म्हणून ते आथरुणावर निजले दोन अडीच तास त्याना चांगली झोप लागली एक वाजल्याच्या सुमारास ते एकदम कुशीवर वळले व ॐ, ॐ, असा गंभीर्या आवाजाचा उच्चार मंडळीच्या कानावर आला त्या वेळी त्यांचें सर्वांग रोमांचित झालें असून, वदनमंडळ अत्यंत शांत व तेजोमय झालेलें दिसलें नरेंद्राने त्यांचे पाय घाईघाईने पण हळूच एका उशीवर ठेवले व आपण जिन्याकडे धाव मारली ! त्याला तो देखावा बघवेना एकजण डॉक्टर जवळच होते, ते नाडी पाहू लागले,

---

* "वस, हांडी हांडी भात खाण्याची मला इच्छा होत आहे!"

पण त्याना नाडीचा पत्ताच लागेना ! त्याबरोबर तें मोठमोठ्याने रडू लागले ! शशीचा अजून समज होता की ही नेहमीसारखीच समाधि आहे, म्हणून तो एकदम ओरडून म्हणाला, "केवढ्याने ओरडतोस रे गढवा? " थोड्याच वेळात नरेंद्रहि वर आला सर्वांचा अजून समज होता की, ही समाधि आहे म्हणून ती उतरावी यासाठी सर्वांनी 'हरि ॐ' असा मोठ्याने जप चालविला पहाटे पाचच्या सुमारास श्रीरामकृष्णाचें अंग थड थड् लागलें तरी पण कण्याचा भाग उष्ण लागत होता, म्हणून ही महासमाधि आहे असे कोणालाच वाटेना अगोदरच मडळी आणखी इतर डॉक्टराच्याकडे गेलीच होती डॉ सरकार आले व सर्व लक्षणें पाहून त्यानी ही महासमाधिच आहे असे सांगितलें ! !

तरीसुद्धा कोणाकोणाला अजून संशय होताच डॉ सरकार निघून गेल्यावर तेथे त्या वेळी काही सन्यासी आले व त्यानी ही सर्व लक्षणें पाहून ही महासमाधिच असल्याचें सांगितलें ! !

झालें ! आता संशयाला काही जागाच उरली नाही जिकडे तिकडे एकच हाहाकार उडाला ! भक्तमडळीना दाही दिशा शून्य वाटू लागल्या ! त्याना या अफाट जगात एकटेंच सोडून देऊन त्याच्या इहपरलोकीचा आधार, त्याचें सर्वस्व, त्याचा देवाधिदेव त्याना सोडून गेला ! ! पहाटेपासूनच ही दारुण वार्ता सर्व शहरभर पसरली होती सकाळीच खालच्या मजल्यातील दिवाणखान्यात एक सुदर मचक तयार करून, पुष्पमालादिकानी तो शृगारून त्यावर श्रीरामकृष्णाचा देह आणून ठेवला होता सार्‍या शहरावर शोकाची छाया पडल्यासारखी दिसू लागली ! त्या महापुरुषाचें अखेरचें दर्शन घेण्यास चोहोकडून लोकाच्या झुडीच्या झुडी काशीपुरच्या त्या बगल्याकडे लोटू लागल्या !

दुपारच्या वेळी, श्रीरामकृष्णाच्या देहाचा व त्याच्या सर्व शिष्यमडळीचा फोटो घेण्यात आला सध्याकाळपर्यंत माणसाची एकसारखी गर्दी सुरू होती सध्याकाळी सहाचे सुमारास श्रीरामकृष्णाच्या पार्थिव देहाला अखेरचा अग्नि-सस्कार देण्यासाठी अखेरची यात्रा निघाली. बरोबर भजनी दिंड्या होत्या चारी दिशानी हरिनामाचा गजर आणि श्रीरामकृष्णाचा जयजयकार चालला होता

लवकरच मंडळी काशीपुरच्या घाटावर जाऊन पोहोचली. तेथे काही वेळ भजन वगैरे झाल्यावर, चंदन व तुळशीकाष्ठांच्या चितेवर श्रीरामकृष्णांचा देह ठेवण्यांत आला आणि थोड्याच वेळात अग्नीने आपलें काम केलें !! मग त्यांच्या अस्थि एका तांब्याच्या भांड्यांत घेऊन शिष्यमंडळी शून्य मनाने काशीपुरच्या बंगल्याकडे परत फिरली.

श्रीरामकृष्णांच्या चरित्रांतील

मुख्य मुख्य सनांचें टांचण

द्वितीय भाग

१८६४-६५	श्रीमत् तोतापुरीचें दक्षिणेश्वरी आगमन, श्रीरामकृष्णाचें सन्यासग्रहण व वेदान्तसाधना
१८६५-६६	अक्षयची पूजकपदावर नेमणूक श्रीमत् तोतापुरीचें प्रयाण.
१८६६-६७	इस्लामधर्मसाधना व जन्मभूमिदर्शन
.८६८-६९	पुनरागमन व तीर्थयात्रा
.८६९-७०	हृदयच्या पत्नीचा मृत्यु व द्वितीय विवाह, अक्षयचा मृत्यु
.८७१	मथुरबाबूंचा मृत्यु
.८७२-७३	श्रीमाताजीचें दक्षिणेश्वरी आगमन व षोडशीपूजा
.८७४	रामेश्वराचा मृत्यु
८७५	ख्रिस्तीधर्मसाधना व श्रीकेशवचंद्र सेन यांची प्रथम भेट
८७६	श्रीचंद्रादेवीचा मृत्यु
८७९	भक्तमंडळीच्या आगमनास सुरुवात.
१८८०	श्रीनरेंद्रनाथाचें आगमन
१८७९-८५	भक्तमंडळीचें आगमन व लीला
१८८५	दुखण्याचा आरंभ
"	(सप्टेंबर) दक्षिणेश्वराहून प्रयाण व श्यामपुकुरात वास्तव्य.
"	(डिसेंबर) काशीपुरात आगमन
१८८६	(ऑगस्ट १६,) महासमाधि
१८९३	शिकागोची सर्वधर्मपरिषद व विवेकानंदाकडून हिंदुधर्माचें श्रेष्ठत्वस्थापन.
१८९७	श्रीरामकृष्ण मठ स्थापना.
१९०२	स्वामी विवेकानंदाची महासमाधि
१९२०	(जुलै २०,) श्रीमाताजीची महासमाधि
१९२२	(एप्रिल १०,) स्वामी ब्रह्मानंदाची महासमाधि

सूची

ख

ग

च

ज

त

द

भ

म

य

र

श

स

ह

आमचें मराठी प्रकाशन

किंमत

१. श्रीरामकृष्ण-चरित्र — प्रथम भाग, (चतुर्थ संस्करण) रु. न. पै.
श्री. न. रा. परांजपे कृत ४-२५

२. श्रीरामकृष्ण-चरित्र — द्वितीय भाग, (तृतीय संस्करण)
श्री. न. रा. परांजपे कृत. ४-३७

३. श्रीरामकृष्ण वचनामृत — श्री 'म' कृत ५-५०

४. विवेकानंद-चरित्र — श्री सत्येंद्रनाथ मुजुमदारकृत ५-२५

५. साधु नागमहाशय-चरित्र — अनु. श्री. वा. सोमण २-००
(द्वितीय संस्करण)

६. महापुरुषांच्या जीवनकथा — स्वामी विवेकानंद १-६२
(चतुर्थ संस्करण)

७. कर्मयोग (द्वितीय संस्करण) — स्वामी विवेकानंद १-६२

८. भक्तियोग — स्वामी विवेकानंद १-२५

९. पूर्व आणि पश्चिम — स्वामी विवेकानंद १-२५

१०. स्वामी विवेकानंदांच्या आठवणी १-२५

११. विवेकानंद-वाणी ०-८७

१२. शिकागो-व्याख्यानें — स्वामी विवेकानंद ०-६२
(तृतीय संस्करण)

१३. माझे गुरुदेव — स्वामी विवेकानंद ०-६२
(तृतीय संस्करण)

१४. श्रीरामकृष्ण-वाक्सुधा — स्वामी ब्रह्मानंद ०-६२
(चतुर्थ संस्करण)

१५. हिंदुधर्माचें नवजागरण — स्वामी विवेकानंद ०-५६
(द्वितीय संस्करण)

१६. शिक्षण (तृतीय संस्करण) — स्वामी विवेकानंद ०-५६

१७ पवहारी बाबा — स्वामी विवेकानंद ०-५०
(द्वितीय संस्करण)

याशिवाय आमच्या आश्रमाने हिंदी भाषेंतूनहि समग्र रामकृष्ण-विवेकानंद साहित्य प्रकाशित केलें आहे त्यासाठीं विस्तृत सूचीपत्र मागवावें

श्रीरामकृष्ण आश्रम, धंतोली, नागपूर - १.